

BIZANȚUL ȘI ȚĂRILE ROMÂNE

Valentin
Al. Georgescu

**Bizanțul
și instituțiile
românești pînă la
mijlocul secolului
al XVIII-lea**

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Maturitatea metodologică și obiectivitatea ideologică a istoriografiei actuale fac cu putință o înțelegere și o interpretare fecundă și revelatoare a poziției noastre față de Bizanț și de civilizația lui, înainte și după căderea Constantinopolului și dispariția imperiului. Toate izvoarele existente nu sînt încă ușor de folosit, dar cele care pot fi puse la contribuție formează un temel solid pentru apropieri necesare și valabile de problemele studiate.

Lucrarea de față, la nivelul contactelor și realizărilor instituționale, aspecte mai puțin studiate și lămurite, răspunde la o incitație venind de la al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine (București, 1971). Dar ea prelungește răspunsul său pînă la epoca „Bizanțului după Bizanț”, cînd aceste contacte se lărgesc, își schimbă mecanismele istorice și devin pasionante. Și aceasta, pînă la mijlocul sec. XVIII, cînd impactul bizantin se inserează, pentru a dispărea după 1821, într-un nou ciclu istoric, legat, pentru a fi înțeles, de o altă viziune și de o metodă care pun în mișcare un context istoric complex și modernizat.

Bizanțul și instituțiile
românești pînă la mijlocul
secolului al XVIII-lea

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Institutul de studii sud-est europene

Bizanțul și țările române

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Institutul de studii sud-est europene

VALENTIN AL. GEORGESCU

Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
București, 1980

**The Byzantium and the Romanian institutions
until mid-18th century**

**Byzance et les institutions roumaines
jusqu'au milieu du XVIIIe siècle**

**Византия и румынские учреждения
до половины XVIII-го века**

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Bucureşti, Calea Victoriei 125, Cod poştal 71 021

SUMAR

LISTA ABREVIERILOR

PARTEA INTRODUCTIVĂ

	Pagina :
1. Obiectul cercetării	11
2. Cronologia	12
3. Problema de metodologie	13
A. Instituție și structură	13
B. Problema surselor	15
C. Problema contactelor și influențelor	17
D. Metoda „ansamblurilor instituționale”	17
E. Problema feudalismului bizantin	18
4. Cadrul geografic și istoric general	19
5. Istoriografia română și rolul instituțional al Bizanțului : ideile călăuzitoare	21

Partea I

BIZANȚUL ȘI INSTITUȚIILE ROMÂNEȘTI PÎNĂ LA CĂDEREA CONSTĂNTINOPOLULUI (1453)

EXAMENUL CÎTORVA MARI PROBLEME INSTITUȚIONALE

<i>Capitolul I.</i>	Bizanțul și voievodatele (ducatele) transdaniubiene din sec. IX—X	37
<i>Capitolul II.</i>	Aportul bizantin la structurarea puterii domnești. Autocrația.	41
<i>Capitolul III.</i>	Problema adunărilor de stări	47
<i>Capitolul IV.</i>	Problema nobilimii („boierimii”) și a marilor dregători de curte	52
<i>Capitolul V.</i>	Administrația locală. Orașele. Organizarea militară	58

<i>Capitolul VI.</i>	Comunitățile agrare (obștile țărănești). Statutul juridic al țăranilor și regimul pământului	61
<i>Capitolul VII.</i>	Rolul instituțional al Bisericii și receptarea dreptului bizantin canonic și nomocanonic	72
<i>Capitolul VIII.</i>	Receptarea dreptului bizantin împărătesc ca drept scris al statului feudal	77

Partea a II-a

"BIZANȚUL DUPĂ BIZANȚ" ȘI DEZVOLTAREA INSTITUȚIILOR ROMÂNEȘTI (1453—1750)

Titlul I

CADRUL SOCIAL ȘI CULTURAL AL INFLUENȚEI INSTITUȚIONALE POSTBIZANTINE

<i>Capitolul I.</i>	Probleme generale. Rolul diasporei grecești (domnie, biserică, dregătorii)	87
<i>Capitolul II.</i>	Circulația culegerilor de drept bizantin canonic și laic în țările române	105
I.	Sintagma alfabetică a lui Matei Vlastarês (1335)	106
II.	Pravila sfinților părinți (apostoli) și Canoanele sfintelor soboare	109
III.	Nomocanonul lui Manuil Malaxos (1561—1563)	111
IV.	Sintagma sau Nomocanonul arhimandritului Iacob din Ianina (1645)	112
V.	Diverse nomocanoane, canonarii și penitențiale, uneori cu extrase din legile civile (laice)	112
VI.	Hexabiblu lui Armenopol (1345)	114
VII.	Alte culegeri grecești	115
VIII.	Pravile românești manuscrise	117
IX.	Pravile tipărite în românește	118
<i>Capitolul III.</i>	Raportul dintre obicei și pravilă	121

Titlul II

IMPACTUL POSTBIZANTIN ASUPRA UNORA ÎN DIN INSTITUȚIILE ROMÂNEȘTI

<i>Capitolul I.</i>	Structura statului și a puterii domnești . .	126
<i>Capitolul II.</i>	Sfatul sau divanul domnesc și marile dregătorii	145
<i>Capitolul III.</i>	Adunările de stări și marea adunare a țării	151
<i>Capitolul IV.</i>	Dania de închinare și dreptul de ctitorie sau ctitoricesc	154
<i>Capitolul V.</i>	Proprietatea	180
<i>Capitolul VI.</i>	Protimisul	199
<i>Capitolul VII.</i>	Trimiria sau tiersajul succesoral (a treia parte)	207

Partea a III-a

ASPECTE INSTITUȚIONALE ÎN PRACTICA JUDICIARĂ A DREPTULUI BIZANTIN RECEPTAT

<i>Capitolul I.</i>	Legea țării. Obiceiul. Pravila. Legile împă- răției	224
<i>Capitolul II.</i>	Drept penal	230
<i>Capitolul III.</i>	Drept de familie	240
<i>Capitolul IV.</i>	Drept bisericesc	245
<i>Capitolul V.</i>	Drept ctitoricesc	247
<i>Capitolul VI.</i>	Dreptul bizantin aplicat ca lege a lui Dum- nezeu sau lege dumnezeiască	248
<i>Capitolul VII.</i>	Jurisdicția bisericească (1543—1746)	254
<i>Capitolul VIII.</i>	Drept civil	258
<i>Capitolul IX.</i>	Procedura	278
<i>Capitolul X</i>	Necesitatea unui hrisov domnesc pentru abro- garea lui <i>ius receptum</i>	285
	Concluzii	287
RÉSUMÉ		291

LISTA ABREVIERILOR

AAR, MSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secției istorice, București.
AARSR	Analele Academiei Republicii Socialiste România, seria a IV-a, București.
AAWW	Anzeiger der Akademie der Wissenschaften, Viena.
AEPHE	Annuaire de l'Ecole pratique des Hautes Etudes, Paris.
AIIESEE	Association internationale d'études du Sud-Est européen, București.
AIIAIași	Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, Iași.
AIIN	Anuarul Institutului de istorie națională, Cluj.
AIPhHO	Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientale, Paris.
AS	L'année sociologique, Paris.
ASB	Arhivele statului, București.
ASI	Arhivele statului, Iași.
AȘUIași	Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
AUB	Analele Universității, București.
BAIESEE	Bulletin de l'Association internationale des études sud-est européennes, București.
BalSt	Balkan Studies, Thessaloniki.
BAR	Biblioteca Academiei R. S. România.
BAS	Basicale, ed. Heimbach; Scheltema.
BCIR	Buletinul Comisiei istorice a României, București.
BCS	Biblioteca centrală de stat, București.
BCUME	Biblioteca centrală universitară „Mihai Eminescu”, Iași.
BG	De bello Gallico.
BHR	Bibliotheca Historica Romaniae.
B-NJ	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Atena.
BOR	Biserica ortodoxă română, București.
BRV	Bibliografia românească veche, București.
BSHAR	Bulletin de la Section historique, Académie Roumaine, Bucarest.
BSL	Byzantinoslavica, Praga.
BȘȘI, ARSR	Buletinul Secției de științe istorice. Academia R. S. România, București.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München.
CI	Codul lui Iustinian.
CIC	Corpus Iuris civilis.
CIHAE	Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états, Bruxelles—Rome.

CISH	Comité international des sciences humaines, Paris.
CIS	Cahiers internationaux de sociologie, Paris.
CMR	Catalogul manuscriselor românești. Academia Română, București.
DGAS	Direcția generală a arhivelor statului, București.
DIOB	Documente privind istoria orașului București, București, 1960.
DOB	G. Potra, Documente privind istoria orașului București, 1961.
DocHurm	Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, 1876—1942.
DOIR	Documente privind istoria orașului București (1960).
DRA	Documente privind relațiile agrare, București.
DRH	Documenta Romaniae Historica, București.
EEBS	Ἑπετηρίς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Atena.
EH	Etudes historiques, Sofia.
HistZ	Historische Zeitschrift.
IGR	Ius Graeco-Romanum.
JÖB	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Viena.
MPG	Max-Planck-Gesellschaft.
MSȘI, ARSR	Memoriile Secției de științe istorice, Academia R. S. România, București.
NEH	Nouvelles études d'histoire, București.
Preemțiunea	Valentin Al. Georgescu, Preemțiunea în istoria dreptului românesc, București, 1965.
RA	Revista arhivelor, serie nouă, București.
REB	Revue des études byzantines, București, Paris.
RESEE	Revue des études sud-est européennes, București, 1963 și urm.
Rev. de ist. (Studii)	Revista de istorie, București, 1974 și urm., continuând Studii. Revistă de istorie, 1949 și urm.
RIHPC	Revue internationale d'histoire politique et constitutionnelle.
RHD	Revue historique de droit français et étranger, Paris.
RHSEE	Revue historique du Sud-Est européen. București, 1925—1947
RIDA	Revue internationale des droits de l'Antiquité, Bruxelles.
RIR	Revista istorică română, București, 1931—1947.
RRH	Revue roumaine d'histoire, București, 1962 și urm.
Сабр. дел.	Сабрана дела, operele complete ale lui G. Ostrogorskij, 1—6, Belgrad.
SCIM	Studii și cercetări de istorie medie, București, 1950.
SCJ	Studii și cercetări juridice, București, 1959 și urm.
SMIM	Studii și materiale de istorie medie, București, 1956 și urm.
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum, Budapesta.
Stcl	Studii clasice, București, 1959 și urm.
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum, Budapesta.
SRIR	Studii și referate privind istoria României, București, 1—2, 1954.
Stud. și doc.	N. Iorga, Studii și documente, București, 1—31, 1901—1916.
Tes. mon. Ist.	Tesauru de monumente istorice pentru România (A. Papiu-Ilarian), București, 1—3, 1862—1864.
WPZ	Wiener Praehistorische Zeitschrift.
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Belgrad.
ZSS, RA (GA)	Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Romanistische Abteilung (Germanistische Abteilung).

Notă. Pentru simplificare, lucrările mele au fost, în general, citate fără nume de autor.

PARTEA INTRODUCIVĂ

1. **Obiectul cercetării.** Prezența Bizanțului în dezvoltarea istorică a celor mai variate sectoare de viață ale societății românești: limbă, economie, politică, biserică, literatură, artă este o realitate recunoscută unanim de către cei mai autorizați cercetători dinlăuntrul și din afara bizantinologiei propriu-zise. „În Peninsula Balcanică și la nord de Dunăre”, constata recent un lingvist român dublat de un balcanolog¹, „influența civilizației bizantine... nu poate fi trecută cu vederea”.

Instituțiile nu fac excepție de la această regulă. Încă de mult, o bogată literatură, dispersată și, prin forța lucrurilor, inegală, a acumulat un număr apreciabil de fapte, de observații și de ipoteze în legătură cu numeroase instituții sau aspecte instituționale izolate, despre care s-a putut susține că poartă urmele — uneori evidente — ale unei „influențe” bizantine². Dar un adevărat bilanț, cu o interpretare de ansamblu, întârzie să apară ca posibilă. La Congresul internațional de studii bizantine, reunit la Oxford în 1966, Al. Elian³ n-a ezitat să constate, cu drept cuvânt, că „cercetările comparative în domeniul dreptului public și al instituțiilor sint încă la începutul lor”. De unde concluzia că una din sarcinile urgente ale bizantinologilor și sud-est europeniștilor este „de a indica prezența eventuală a unor elemente bizantine și, dacă e posibil, modalitățile de răspundere a lor, prin studiul zonelor de contact”.

Al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine de la București (1971) pare să fi răspuns acestei sugestii. Oricum, în programul său a fost

¹ Al. Rosetti în „Studii și cercetări lingvistice” 9(1958) 306; Octavian Buhociu, *Folclorul de iarnă, ziorile și poezia păstorească*, Buc. (1979) 6—7: „procesul de romanizare... se continuă prin Constantin cel Mare... și Bizanț, în a cărui zonă de influență culturală și politică românii vor rămâne pînă la căderea imperiului roman de răsărit”...

² N. Iorga, *La survivance byzantine dans les pays roumains*, Buc. (1913); idem, *Români și grecii de-a lungul veacurilor*, Buc. (1921); Vasile Grecu, *Abriss der rum. Byzantinistik* în „Südost-Forschungen” (1942) 164—201; Al. Elian, *Die byzantinischen Studien in Rumänien* în „Balcania” V 1 (1942) 33—78 (1947); idem, *Les études byzantines en Roumanie 1938—1945* în BSL 9 (1948) 339—405; idem, *Les rapports byz. — roum. Phases principales et traits caractéristiques* în BSL (1958) 212—225; idem, *Moldova și Bizanțul în sec. XV în Cultura mold. în timpul lui Ștefan cel Mare*, sub red. lui M. Berza, Buc. (1964) 97—179; idem, *Byzance et les Roumains à la fin du Moyen âge in Proceedings of the XIII International Congress of Byzantine Studies (Oxford, 1966)*, Londra (1967) 195—203; H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în sec. XV*, Buc. (1966); Eugen Stănescu, *500 de ani de relații româno-bizantine (relații politice, culturale și bisericești din sec. IX—X pînă în sec. XV—XVI) în Lumea Bizanțului*, Buc. (1972) 153—168.

³ *Byz. et les Roum...*, cit. în n. precedentă.

înscrișă semnificativ tocmai o temă privind rolul Bizanțului în dezvoltarea instituțiilor românești. Ca raportor al acestei teme, autorul paginilor de față a încercat, în dubla sa calitate de romanist și de istoric al dreptului românesc, deci de pe poziții în intim contact cu Bizanțul, să prezinte o primă sinteză care, în principiu, se oprea la dispariția statului bizantin (1453) și, în fapt, nu depășea niciodată sfârșitul secolului al XV-lea. Textul acelui raport publicat în 1971 (*Rapports* IV, 49—80) și în *Actes* 1(1974), 433—484, se regăsește îmbunătățit și dezvoltat în prima parte a lucrării de față.

Adoptînd pentru raportul meu o astfel de limită cronologică, mi s-a impus și mie constatarea că declinul imperiului era adesea în contradicție cu rolul istoric al civilizației bizantine. Aceasta, ca și civilizația antichității greco-romane de la un moment dat înainte, a putut juca un rol important și durabil în afara existenței și, deci, a acțiunii unui stat, în speță cel bizantin. Numai în aceste condiții s-a ajuns la ceea ce, de la N. Iorga încoaie, ne-am obișnuit să numim atît de sugestiv — nu fără unele confuzii — „Bizanțul de după Bizanț”⁴. Or, această acțiune post-(meta-) bizantină este deosebit de intensă, de largă și de semnificativă în domeniul instituțiilor, în ambele principate. De aceea, istoricul are mereu impresia că nu poate așeza o limită definitorie în jurul anului 1500. Și mai puțin, în chiar anul 1453. Cu toate acestea, dispariția statului a însemnat o cotitură pentru rolul civilizației bizantine. Sub dominația otomană, s-a născut o problemă nouă. S-au manifestat structuri reînnoite. Semnificațiile istorice au cunoscut o continuă dezvoltare în condițiile de profund traumatism religios, etic și ideologic, datorate noii dominații care n-a șters Bizanțul nici din spirite, nici din inimă, nici din realitatea social-politică. Pe de altă parte, se poate afirma că, după cotitura secolelor al VII-lea și al VIII-lea, adevărata grecizare a Bizanțului s-a desăvîrșit după ce statul bizantin a dispărut, cu excepția reziduurilor ecumenice ale bisericii ortodoxe.

2. **Cronologia.** Iată de ce bilanțul din 1971 a trebuit să fie completat. Dar, mai ales, extins peste limita impusă de tradiția congreselor de studii bizantine. Această limită avea nevoie să fie împinsă, fără ca punctul de oprire să fie ușor de fixat și să obțină un acord unanim. Pentru diferitele domenii oglindite în prezenta serie de volume, autorii s-au oprit în general la date variînd între 1650 și 1750. Istoricul instituțiilor ar fi avut excelente motive să meargă pînă la Regulamentele organice (1831—1832). Cu un epilog pînă la codificarea de tip apusean de sub domnia lui Al. I. Cuza (1864—1865). Într-adevăr, Regulamentul organic al Moldovei (art. 375) prevedea încă în mod expres unele cazuri de aplicare a *Basili-*

⁴ Pe lângă lucrările lui N. Iorga, unele reeditate de curînd, vezi în ultima vreme: P. Lemerle, *Byzance dans l'histoire de la civilisation in Permanence de la Grèce*, Paris (1948) 119—131; R. Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*, Cincinnati (1963). Cît despre formula lui Wesel Klaus, *Die Kultur von Byzanz*, Frankfurt/M (1971): „Byzanz war die Mutter der nationalen Kulturen der Bulgaren, Russen, Serben und Rumänen”, cred că sursele culturilor naționale sînt mai complexe decît sugerează această unică maternitate bizantină. Dealtfel, în anumite limite, chiar așa-zisa „maternitate” bizantină s-a exercitat împotriva naturii ecumenicității imperiale și împotriva politicii conștiente a Bizanțului (chiar, de pildă, în cazul acțiunii lui Metodiu și Chiril); cf. Dionysios Zakynthinos, *Byzance et les peuples de l'Europe du Sud-Est. La Synthèse byzantine in Byzance, État-Société-Economie*, Londra, Variorum Reprints (1973); Herbert Hunger, *Byzanz im europäischen Geschichtsdenken des 20 Jahrhunderts in Byzantinische Grundlagenforschung*, Londra, Variorum Reprints (1973).

calelor, la care se va și recurge la 1836 într-un proces de sacrilegiu (ierosilie). Iar Christian Flechtenmacher, în deceniul al patrulea, traduce în românește, pentru utilitatea lui în practica judiciară, *Hexabiblu* lui Armenopulos. În fine, eruditul Matei Nicolau⁵ a cercetat originea bizantină a câtorva dispoziții din codul civil român de la 1864 (1865), care n-a fost nici astăzi în întregime abrogat.

Cu toate acestea, ne-am oprit la mijlocul sec. XVIII. După această dată „Bizanțul de după Bizanț” nu încetează. Dar rolul civilizației bizantine asupra instituțiilor românești — lărgindu-se și intensificându-se sub fanarioți — a cunoscut o nouă cotitură, plină de semnificații nebizantine. După 1750, acest rol se exercită într-o perioadă istorică diferită. Este perioada de trecere către lumea modernă. Elementele bizantine, forme și structuri, cu unele surse occidentale de factură savantă, sînt acum legate de un proces de „modernizare” românească și sud-est europeană, de care nu pot fi despărțite. În acest context, chiar influențele aparent sau rezidual bizantine alcătuiesc imaginea progresivă a unui „non-Bizanț”, care dă un nebanuit sens dialectic formulei lui N. Iorga. Acest „non-Bizanț prin și peste Bizanț” trebuie cercetat și interpretat într-un cadru istoric foarte complex și specific.

3. Probleme de metodologie

A. *Instituție și structură.* Apoi această limitare în timp, se va încerca, aici, un bilanț critic al rezultatelor dobîndite în materie de istorie comparativă a instituțiilor și o încercare de viziune personală asupra problemelor cercetate. Nu se va putea face abstracție de schemele rigide ale instituțiilor tradiționale, folosite de toți predecesorii de care voi vorbi. Dar îndărățul lor se va regăsi, în textul de față, cel puțin ecoul acțiunii unificatoare sau explozive, prin care modelele structurale subîntind instituțiile, le interferează și le depășesc. Această întîlnire, care devine o confruntare între instituție și structură, duce la dezvăluirea unor contradicții (care, altfel, rămîn oculte sau neînțelese), la transformarea instituției sau la însăși dezagregarea ei. Se va căuta chiar „structura dezvoltării istorice” a instituțiilor și, cînd nu ne va împiedica elaborarea prea diferită a materialului preexistent, se va încerca să se înfățișeze o dia-cronie structurată.

Confruntarea rodnică a tradiționalei optici instituționale cu aporturile semnificative ale unei noi analize structurale este evidentă și ilustrativă, de pildă în problema dreptului ctitoricesc, a fundației și a „stării” săracilor, mulțumită cercetărilor lui Bernard Edelman, Vovelle și Gutton, aparent din afara bizantinologiei și a medievisticii sud-est europene. Cititorul va identifica singur alte exemple asemănătoare, îndeosebi în problema voievodatului, a puterii domnești sau a raportului dintre obicei și legea scrisă (pravila bizantină).

⁵ *Les dispositions d'origine romano-byzantine dans le Code civil roumain* in *Mélanges Paul Fournier*, Paris (1929) 587—598. Pentru rolul dreptului bizantin în opera lui Chr. Flechtenmacher, ca jurisconsult al Moldovei înainte de 1840, vezi *La réception du droit romain de Justinien dans les Principautés danubiennes au XVIIe siècle. III. Le rôle de l'Hexabible d'Harménopule* in *St cl*, Buc. 13 (1971), 209—239.

În aceste limite lărgite, m-am ferit totuși să dezbat criza, veche de multe decenii, a conceptului de instituție⁶ și, deci, raporturile lui cu noile categorii de structură⁷, de model și de diacronie structurală⁸. Criza n-a fost evocată decît în note. Am ținut seama de faptul că această

⁶ Vezi G. Gurvitch, *La vocation de la sociologie. II, Vers la sociologie différentielle*, Paris (1957) 81—82; 420—429 (cu bibl. americană a problemei); idem, *Les structures sociales* în *Traité de sociologie*, sub dir. lui G. Gurvitch, Paris 1 (1967) 206—207 (poziția sociologică structuralistă); J. Godechot, *A propos de l'histoire des instit.* *L'origine des institutions à l'époque révolutionnaire* în RIHPC (1951) 92—99; idem, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Paris (1951) et Félix Pontell, *Les instit. de la France de 1814 à 1870*, Paris (1966), *Préface* (poziție istoricistă); vezi importante observatii critice ale lui P. Ourliac, *L'objet de l'histoire des institutions* în RHD 33 (1955) 282—293 și ale lui G. Sautel în RHD 44 (1966) 630—632 (poziție de istorici ai dreptului: nu există instituție fără structură juridică, în sens larg); pentru preeminența obiceiului (consens general) asupra legii scrise, vezi E. Willems, *Dictionnaire de sociologie*, Paris (1970) 150. Efortul constructiv al lui G. Le Bras („*l'institution sociale est aussi une institution juridique*”) este aprobat de J. Gaudemet în AS, s. III, 20 (1969) 307—308. Un sociolog ca Gaston Bouthoul, *Les structures sociologiques. Traité de sociologie* (1946), Paris 1 (1968⁸ 55—56; 253) rămîne, cu nuanțările și adaosurile cerute de cercetarea modernă, la noțiunea durkheimiană de instituție: „*la forme du fait social la plus immédiatement perceptible réside dans les institutions*” (I 55), dar depășind legile și regulamentele, introduce în noțiunea de instituție credințele ideologice neîmplinite și obișnuințele difuze încă neformulate (*sic*: Godechot, Pontell) și se oprește la această formulă sugestivă: „*Dans la mesure où elles sont objet de croyance sincère, les institutions nous gouvernent du dedans*” (I 479); ele au „*leur projection dans la pensée des hommes, où elles provoquent des états émotionnels*” (253).

⁷ Cîteva lucrări clasice, pe lîngă cele ale lui Cl. Lévy-Strauss: G. Gurvitch, *Le concept de la structure sociale* în *Vocation cit.* (*supra*, n. 6) 1 (1963) 401, 446; idem, *Les structures sociales* în *Traité*, cit. (*supra*, n. 6) 1 (1967) 205—215; idem, *Une source oubliée des concepts de „structure sociale”, „fonction sociale” et „institution sociale”*: Herbert Spencer în CIS 23 (1953) 111—121 (iul. — dec.); Jean Plaget, *Le structuralisme*, Col. „Que sais-je?”, Paris (1969); „*Les temps modernes*”, *Problèmes du structuralisme*, Paris 22 (1966), nr. 246 (în special Maurice Godelier, *Système, structure et contradiction dans „Le Capital”*, 826—864); *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore*, sub dir. lui Åke Hulkrantz, Copenhaga 1 (1960) 213—215, 218—219 (V^{-1a} *Social structure și social model*); VIe Sect. de l'Ecole des Hautes Etudes, *Colloque sur les sens du mot structure*, ian. 1958, *Compte-rendu*, Paris (1958); XXe *Semaine de Synthèse. Notion de structure*, Paris (1957); Gaston Bouthoul, *Traité de sociologie I, Les structures sociologiques*, Paris (1968) 127—296: spațiul, timpul, numărul sint factori structurali (227); există un timp instituțional (239); rupturile de echilibru suscită noi structuri (294); structurile mentale corespund celor sociale (253); André Marchal, *Systèmes et structures économiques*, ed. 4, Col. „Thémis” 13, Paris (1969) 1—4; F. Braudel, *Histoire et sociologie* în *Traité de sociologie cit.* 1 (1967) 90; 94—96 (= *Ecrits sur l'Histoire*, Paris (1969) 97—122). Pentru istoricul instituțiilor, prezintă interes dezbateră, care opune pe Cl. Lévy-Strauss, *Anthropologie structurale* (1958) 355—357 (dezvoltînd o sugestie a lui M. Fortes: structura, ca model abstract, explicativ, nu aparține realității sociale) lui G. Gurvitch, *Traité cit.* (*supra*, n. 6) 211 (contra acestei identificări: realitatea structurilor; distincția între modele de conduită reală, ca dimensiune a realității, și modele care călăuzesc analiza observatorului). Socio-psihanaliza lui Gérard Model (*Anthropologie différentielle*, Paris, 1972), ca și alte curente contemporane, pe căi diferite, ajunge la o hipercritică a noțiunii de instituție: pornind de la un „*malaise au sein des institutions*”, pentru a se trece la un „*visage anonyme des hiérarchies et des institutions*”, se pune explicit sau implicit problema de a ști dacă este acceptabil să gîndim cu „ajutorul” unor instituții „care nu știu să se pună pe ele înșile în cauză”.

⁸ Asupra noțiunii de diacronie structurată (sau structurală), a se vedea observațiile mele în *Initiative et échec ...* în BAIIESEE 10 (1972) 15 n. 2; cf. F. Braudel, *op. cit.* 90: „*structure dynamique*” a mișcării care duce cu sine societatea, vezi și 94—96; G. Bouthoul, *op. cit.* 227.

criză n-a împiedicat istoria instituțiilor să cunoască un prodigios avânt⁹, după ce, la sfârșitul secolului trecut, făcuse figură de cucerire revoluționară (greu de asimilat) a științelor istorice moderne¹⁰. Deși se manifestă o reîntoarcere la „politic” și chiar la „eveniment”¹¹, și o necontradictorie predilecție pentru „mental”, „serial” și „structurare cantitativă”, instituția a devenit în istoria socială un fel de *standard*, scutit în general (mai ales în istoriografia noastră) de orice dezbateri cu privire la greutățile¹² pe care le ridică definirea lui corectă și operațională. De la mijlocul secolului trecut, gândirea marxistă folosește conceptele de *instituție* și de (*supra* și *infra*) *structură*¹³ într-un mod fecund și înnoitor, fără doctrină *instituționalistă* și *structuralistă*, dar cu o acută analiză a contradicțiilor la care ne-am referit mai sus. Cei care fac să înceapă cu Durkheim și cu istoricii sociologizanți de la sfârșitul sec. XIX, „istoria instituțiilor”, ca direcție istoriografică fundamentală și înnoitoare, pierd din vedere, cu sau fără voie, rolul de precursori pe care l-au jucat K. Marx și F. Engels, din afara istoriografiei de catedră a epocii.

B. *Problema surselor*. Există neîndoiește, pentru tema tratată, o problemă a surselor. Pe de o parte, o descurajatoare complexitate. Documente interne și externe, surse narative (inclusiv cele hagiografice), arheologice, numismatice, epigrafice, sigilografice, monumente de artă din cele mai variate (inclusiv costumul și țesăturile), masa textelor juridice, folclorul și materialul etnografic, a căror utilizare exhaustivă și metodică n-a stat la îndemina nici unui istoric al instituțiilor și rămâne încă o sarcină de viitor. Pe de altă parte, o mare sărăcie de știri documentare ori o documentație scrisă sumară, fragmentară, anterioară anului 1400 (și chiar 1500), sau mai consistentă numai pentru unele sectoare și instituții izolate. Masa acestor documente nu este apreciabilă (înglobând peste 10 volume) decât pentru sec. XVI, fiind din fericire integral publicată. Ea nu devine considerabilă decât pentru secolul următor și pentru prima jumătate a sec. XVIII; totuși, rămâne inegal sau dificil accesibilă din

⁹ Vezi, de pildă, din 1937 încoace, activitatea (congresele tematice) și publicațiile (*Revue de la Société de l'histoire de l'humanité* etc.) Societății Jean Bodin pentru Istoria comparată a instituțiilor (Bruxelles, animată de prof. John Gillissen); Asociația de istoria instituțiilor (președ. Jean Gaudemet, secr. gen. prof. R. Feenstra) pe lângă Comitetul internațional al științelor istorice și tot așa, ca organism tematic, Comisia pentru istoria adunărilor de stări (președ. prof. A. Marongiu); colecția „Les Institutions” (Paris, PUF) începută sub direcția regretatului L. Halphen, vechi adversar al istoriei instituțiilor, înainte și chiar după primul război mondial; reforma programului de învățământ de la Facultățile franceze de drept (1954; 1960–1961), cu ale sale cursuri de *Istoria instituțiilor* și chiar de *Istoria instituțiilor și a faptelor sociale*, în locul vechilor cursuri de istoria dreptului, numeroase cursuri fără caracter istoric purtând un titlu axat pe *Instituțiile disciplinei* considerate. La noi, din 1976, acționează o Asociație de istorie comparativă a instituțiilor și a dreptului.

¹⁰ A se vedea studiul N. Iorga et l'histoire des institutions în Nicolas Iorga, *l'homme et l'œuvre*, BHR 9, București (1972) 65–84.

¹¹ Vezi Pierre Nora, *Le retour à l'événement* în *Faire de l'histoire* sub red. lui J. Le Goff și Pierre Nora, Paris 1 (1974) 210–228.

¹² Vezi Th. Znaniecki, *Organisation et institution* în *La sociologie au XXe siècle* sub dir. lui G. Gurwitsch, Paris 1 (1957) 183–222; *International Dictionary ... cit. supra* (n. 7) 165 (V^o *Institution*): Jean Cazeneuve et David Victoroff, *La Sociologie*, Paris (1970) 255–256; E. Willems, *op. cit.* (*supra*, n. 6).

¹³ Vezi Maurice Godeller, *op. cit.*, 828, 864. Studiul lui A. Gurevič, prof. la Kaliningrad, *La notion de propriété pendant le haut Moyen Age* în *Annales E.S.C.* 27 (1972) 523–547, este o remarcabilă analiză a idelor „dans les structures signifiantes où elles étaient formulées”. Pentru ceea ce se numește „Strukturgeschichte” (Th. Schieder) vezi A. I. Patrushev, *Die Traditionen des deutschen Historismus in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der BRD* în „Gesellschaftliche Beiträge”, Berlin 3 (1967) 285–300 (293) — Vaprosy istorii, Moscova, 10 (1975).

cauza ritmului lent (1633—1700) de editare sau a editării sporadice (1701—1750), cu unele bune ediții tematice selective. Nici monumentele juridice indispensabile nu sînt integral publicate, deși efortul depus merită toată lauda¹⁴. Îndeosebi sursele juridice în limba slavă, în frunte cu *Sintagma* lui Matei Vlastarês, cu novelele lui Iustinian și *Nomos Procheiros* al lui Vasile I, inclus în *Kormčaja Kniga*, sînt practic inedite. *Pravila aleasă* (1632) și *Ōirja arhiereilor* (1645, trad. rom. manuscrisă BAR, 1754) n-au edițiile critice pe care le merită. Indicii și inventarele sau cataloagele de care dispunem nu permit un adevărat studiu al instituțiilor, deși utilitatea lor nu trebuie subestimată; excepție cu totul remarcabilă nu fac decît volumele din noua colecție *Documenta Romaniae Historica*.

În fața acestor dificultăți contradictorii am decis să mă limitez aici la o documentată privire sintetică, axată pe cîteva mari probleme instituționale pînă la 1453 și pe schema fundamentală a instituțiilor, legată de problema receptării dreptului bizantin în principate, după această dată.

Pentru perioada anterioară sec. XV, se face mult simțită sărăcia documentației privind domeniul bulgar, de interes deosebit din cauza rolului de intermediar pe care vecinii de la sud l-au jucat în materie instituțională între Bizanț și Țara Românească. Unii specialiști sud-dunăreni ai acestui domeniu¹⁵ au pus semnul egalității între instituțiile bulgare de origine bizantină (insuficient documentate) și cele românești ale sec. XIV—XV, cunoscute direct printr-o documentație românească în limba slavonă a cancelariilor domnești. Instituțiile bulgare au fost reconstituite pornindu-se de la sinteza românească, elaborată cu elemente bizantine, sîrbo-croate și locale. Totodată s-a admis că toate instituțiile românești, cunoscute în terminologia slavonă a cancelariei domnești, erau de origine bulgară. Istoriografia română a avut chiar de curînd prilejul să rectifice grava eroare de metodă și interpretările la care s-a ajuns pe această cale¹⁶. De aceea nu voi mai insista aici asupra problemei. Delatminteri, autorul acestor pagini a colaborat cu regretatul profesor M. Andreev de la Sofia și I. Radu Mircea la elaborarea unui studiu comparativ asupra terminologiei instituționale în documentele române și bulgare, anterioare anului 1500. Studiul va îmbrățișa în chip firesc și rolul de intermediar bizantin al Bulgariei față de Țara Românească. Pînă atunci, trebuie subliniată valoarea cercetărilor de terminologie slavo-română de Lucia Diaconiță-Djamo¹⁷. Bine aplicată paralelismelor bulgaro-românești, metoda comparativă s-a dovedit fecundă în colecția de studii recent consacrată *Relațiilor româno-bulgare de-a lungul veacurilor*¹⁸, lucrare elaborată în colaborare de către opt istorici ai celor

¹⁴ Vezi *Remarques sur la publication des sources byzantines de l'histoire de l'ancien droit roumain* în *Etudes byzantines et post-byzantines*, sub red. lui Eugen Stănescu și Nicolae Șerban Tanașoca, Buc. (1979) 95—116.

¹⁵ P. Koledarov, *Le titulariat des boyards dans la Bulgarie médiévale et sa portée dans les autres pays* în *Etudes historiques*, Sofia 4 (1968).

¹⁶ N. Stoicescu în *RRH* 9 (1970) 305—315.

¹⁷ Vezi *infra*, n. 39.

¹⁸ *Relații rom.-bulg. de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX)*, Buc., (1971), vezi îndeosebi D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *Trăsături comune și deosebiri în dezvoltarea social-economică a Bulgariei și a Țării Românești în sec. XIII—XIV* (57—106; asupra dregătorilor, 83—86). Asupra raporturilor bulgaro-bizantine, pe lângă importante lucrări ale lui D. Angelov, vezi lucrarea fundamentală a lui G. Litavrin, *Болгария и Византия в XI—XII вв.* Moscova, (1960). Adde: Șt. Ștefănescu *Les relations roumano-bulgares entre le XIVe et le XVIIIe siècle* în *RRH* 12 (1977) 239—244.

două popoare. Pentru a ajunge în acest domeniu la rezultate corecte, trebuie avut în vedere că sinteza bulgară a fost diferită de cea românească. Elementele constitutive ale celei din urmă sînt destul de complexe: Bizanțul, sinteza bulgară și sîrbească a influențelor bizantine locale, aporturi occidentale prin Ungaria și Polonia, influențe venind de la slavii de est. Totodată, nu trebuie uitat că cel puțin două secole despart cristalizările structurale, respectiv bulgare și române, care se voiește să poată fi reduse la o identitate mecanică.

C. *Problema contactelor și a influențelor*. Cit privește semnificația proceselor de contact, cu receptare sau cu împrumuturi de structuri sociale și de instituții, o socotim, împreună cu cvasitotalitatea istoricilor temei noastre, ca rezultînd din contextul mediului receptor care comandă, vivifică și face istoricește fecunde și durabile astfel de procese. P. P. Panaitescu¹⁹ nu greșea alăturîndu-se celor care rămîn convinși că, într-un anume fel, instituțiile nu se împrumută niciodată. Acest adevăr presupune o distincție dialectică între formă, conținut și funcțiune, precum și o analiză reinnoită a multiseclarei receptări a dreptului bizantin, cu vastul său evantai de influențe care se exercitau tocmai în materie de instituții. În realitate, contactele instituționale sînt monedă curentă în istoria umanității, cită vreme condiții particulare n-au creat o stare de izolare specifică, de pildă, ca America dinainte de Cristofor Columb, în raport cu Europa. Ceea ce cred că se neagă prin formula lui P. P. Panaitescu este, în primul rînd, rolul creator al împrumutului, respingîndu-se implicit teoria imitației (G. Tarde), difuzionismului (E. B. Tylor) sau teoria cercurilor de cultură (F. Graebner, W. Schmidt). Totodată se afirmă imposibilitatea pentru istoric de a interpreta un element de împrumut, izolîndu-l din contextul lui structural și instituțional. Or, acesta din urmă ascultă de un dinamism propriu, comandat de o acțiune complexă a factorilor locali²⁰.

D. *Metoda „ansamblurilor instituționale”*. Acțiunea instituțională a lumii bizantine nu s-a exercitat întimplător și fragmentar, ci ca un curent de amplă coerență, asupra unor cadre sociale — structurate organic — pe care trebuie să le cercetăm ca atare: satul și țărani lui liberi sau dependenți; orașul cu ale lui corpuri de negustori și meșteșugari; nobilimea și biserica, adică cele două stări privilegiate și ierarhic suprapuse; statul cu demnitarii și agenții săi, cu dreptul și sistemul său de instituții sancționate juridic. Deschiderea sau reflexul de respingere față de influențele bizantine n-au jucat în toate aceste sectoare cu aceeași intensitate

¹⁹ *Obștea fărâneasă ...*, Buc. (1964) 52; cf. E. V. Gutnova în „Средние века” Moscova 8 (1956) 405—414.

²⁰ A. Gurević, *op. cit.*, 516. Vezi Fustel de Coulanges, *Hist. des instit. pol. de l'anc. France. La Gaule romaine*, Paris (1929) XII; E. Durkheim, M. Mauss, *Note sur la notion de civilisation* în „Année sociologique” 12 (1913) 49: „Les institutions politiques, juridiques ... font partie de la constitution propre de chaque peuple”; Th. Znaniecki, *op. cit.*, 188. Dificultatea de a transplanta o instituție (afară de schimbările de structură care se produc chiar în caz de cucerire) a fost explicată prin necesitatea pentru orice instituție de a se sprijini pe consensul social care triumfă în obicei, și nu în acest element accesoriu care ar fi legea scrisă; vezi Emilio Willems, *Dictionnaire de sociologie*, Paris (1970) 150. Această analiză provoacă rezerve, în măsura în care sugerează că simpla funcționare a unui sistem de instituții ar dovedi existența unui consens general subiacent.

Însăși identitatea vădită între elemente instituționale românești și cele bizantine, luate izolat, nu va fi niciodată semnificativă. Chiar un bun inventar de asemenea identități, analogii și împrumuturi sigure, riscă să ne răătăcească, dacă interpretarea lor nu ține seama de structurile globale și de structurile dominante, în cadrul tipului istoric de societate și al stilului structural al epocii considerate. Problema puterii domnești, câteva pagini mai departe, fie că va fi vorba de autocrație sau de încoronare, va ilustra în mod grăitor această poziție metodologică.

Dificultățile noastre sînt mărite de particularitățile semnalate ale influenței bizantine. În puține cazuri ne putem referi cu certitudine numai la stadiul bizantin contemporan cu data la care efectele unei influențe bizantine se face simțită în principate. Filiera slavă introduce un decalaj variabil: ar trebui să putem urca pînă la stadiul bizantin care explică procesul bulgar și sîrb. Iar în cadrul receptării textelor juridice bizantine, în care se căutau și se alegeau „modelele” instituționale utilizabile pentru realitățile românești (care se dovedesc, ele, decisive), sîntem siliți să urcăm adesea cîteva secole înapoi, în limitele surselor bizantine a căror circulație în principate poate fi dovedită pentru fiecare epocă. O concepție idealistă și esențialistă, cu un imperfect mecanism de abrogare a textului vechi de către textul contrar mai recent, menținea „în vigoare” o vastă masă aglutinată de texte de vîrstă foarte diferită. Astfel, novelele cu caracter social din sec. X și de la începutul celui următor n-au fost cunoscute decît tîrziu, prin intermediul lui *Ius Graeco-Romanum* (1596) de J. Leunclavius (ed. Freherus) și al *Hexabiblului* lui C. Armenopol. De aceea nu le vedem folosite în principate decît în sec. XVIII, cînd dealtfel condițiile locale făceau posibilă și utilă receptarea lor, fără nici o acțiune directă și de constrîngere din partea unor realități bizantine propriu-zise.

E. *Problema feudalismului bizantin*. Metoda „ansamblurilor instituționale”, preconizată mai sus, n-a putut fi dusă la ultimele ei concluzii logice. Aceste ansambluri formau feudalismul românesc. Iar influența bizantină venea dintr-o lume care, cel puțin din vremea Comnenilor, se angajase într-o evoluție neîndoielnic feudală. Pentru noi, această evoluție — care, pentru a deveni feudală nu trebuie redusă suprastructural la raportul senior-vasal și la fărîmîțarea de tip occidental a statului — își are punctul de plecare în epoca lui Iustinian, cu mai vechi semne prevestitoare. A arătat-o sugestiv H. I. Scheltema²¹, dar pornind de la criterii suprastructural-juridice. Îndărătul acestora nu s-ar putea ascunde însă numai realități social-economice nef feudale. *Ea constituie calea bizantină a feudalizării complexe a Europei*, după dezagregarea inegală a societății sclavagiste și în prezența activă a vastelor structuri comunitare, unele existente în Imperiul roman, iar cele mai multe aduse de popoarele migratoare. „Calea bizantină”, evocată în istoriografia sovietică, nu este o idee izolată și nu exclude elemente de „despotie asiatică”. Măsura în care „calea bizantină” este o astfel de modalitate sau se apropie — așa

²¹ Vezi *infra*, n. 47.

cum s-a propus — de o modalitate a noului concept lărgit de „mod de producție tributual”, rămîne să fie discutată de-acum înainte ²².

Astfel stînd lucrurile, ar fi fost interesant să se arate contribuția feudalismului bizantin la instaurarea instituțiilor feudale românești, care urmau unei perioade interpretată astăzi și în perspectiva unor puternice structuri „prădalnice” sau tributale. În sinteza feudală românească, s-ar fi putut încerca să se deosebească trăsăturile care veneau din Bizanț și rolul lor structural în cadrul acestei sinteze.

În fapt, această problemă va constitui fundalul analizelor ce urmează. Dar n-am putut-o aborda direct și în termeni de monografie sistematică. O astfel de încercare presupunea rezolvarea prealabilă a problemei feudalismului bizantin și a trăsăturilor lui, încă mult prea controversată. Oricum, cititorul atent va resimți o dublă lipsă: aceea a caracterizării circumstanțiate a celor două feudalisme în prezență, și a unei explicații pentru procesul care face ca evoluatelor structuri bizantine să fi jucat un rol în echiparea instituțională a unui feudalism care se organiza la nivelul statal. Acest decalaj și contradicția pe care o închide formează fără îndoială o unitate.

Ceea ce m-a determinat în alegerea făcută, a fost pînă la urmă convingerea că tema Congresului din 1971, preluată în volumul de față: *Bizanțul și instituțiile românești*, își păstrează independența ei cel puțin relativă față de studiul monografic și global al raporturilor dintre feudalismul bizantin și cel românesc, la nivel instituțional.

4. **Cadrul geografic și istoric general.** Dacă lăsăm la o parte părăsirea frontierei dunărene sub dinastia Isaurilor (717—802), ca urmare a înaintării slavilor în peninsulă, prezența politică și militară a Bizanțului pe malul stîng al Dunării trebuie subliniată ca un fapt capital. Cu unele intermitențe, preocupările politice ale bizantinilor sînt în mod constant orientate spre teritoriile din nord: Constantin cel Mare, Iustinian și unii din urmașii săi, misiunea de evanghelizare la moravi, politica neizbutită de satelizare a Ungariei ²³, impactul politic și religios, ba chiar o „suze-

²² Asupra rolului pe care l-a jucat exploatarea fiscală prădalnică a statelor întemelte de popoarele de stepă, vezi H. H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, București (1972) 5—62 (și lucrările sale anterioare), unde interpretarea materialist-istorică dă o nouă semnificație unor elemente pozitive ale teoriei cumane a lui N. Iorga. Concepția despre existența unui mod de producție și de schimburi tributale (*tribut*) a fost schițată de Miron Constantinescu în 1968 (*Sociologie generală* 28 și *Istoria României* 1969; 1971; trad. fr. 1972) și în mod mai amplu expusă în 1972 (*Modul de producție tributual și oriundirea tributului*, extras din „Probleme economice” (1972) 20 p.; H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind oriundirea tributului*, Buc. (1960). Bogata literatură asupra puterii imperiale în Bizanț va fi citată în studiul meu asupra *Ideii imperiale bizantine...* (în ms.); vezi și bibliografia citată în ultimele studii ale lui Stelian Brezeanu, *La fonction de l'idée d'empire unique chez les Byzantins de la première moitié du XIIIe siècle* în RESEE 16 (1978) 57—64 și *Ideea de imperiu în Occidentul medieval în lumina cercetărilor din ultimele decenii* în R. de Ist. 31 (1978) 273—298.

²³ Moravcsik Gy., *Die Problematik der byz. — hung. Beziehungen* în BSL 19 (1958) 206—211 [cf. EEBS 30 (1964) 143—153]; idem, în *Cambridge Med. Hist.* IV, 1 (1963) 566—592; idem, *Die byz. Kultur und das Mittelalt.* Hungarn, Berlin (1956); F. Dölger, *Hungarn in der byz. Reichspolitik* în *Παρασπορά*, Ettal (1961) 153—177; apărut în *Archivum Europe Centro-Orientalis*, Budapesta 8 (1942) Heft 3—4, *Ostmitteleuropäische Bibliothek* 42; Nicolas Oikonomides, *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolite de Turquie* în *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe—XVe s.)* cu o prefață de Hélène Ahrweiler, Londra, Variorum Reprints (1976); I. Dujčev, *Les Slaves et Byzance și L'héritage byzantin chez les Bulgares* în *Etudes historiques*, Sofia 1 (1960) 31—77 și 2 (1965) 131—147. Pentru regiunile situate la nord de Marea Neagră, vezi Moravcsik Gy. și Ludolf Müller în *Proceedings of the XIII International Congress of Byz. Studies (Oxford, 1966)*, Londra (1967) 15—38, și, în general, D. Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, Londra (1971) 237—271.

ranitate" asupra primelor formații politice din Transilvania, politica de basculă față de statul din Kiev, recucerirea Bulgariei și organizarea temelor Paristrionului și Bulgariei (ceea ce readuce o bogată viață bizantină la Dunărea de Jos), în fine, activă politică militantă a Comnenilor în sec. XII pe teritoriul vechii Dacii. Asupra acestei politici trimit la raportul lui Eugen Stănescu, prezentat la Congresul de studii bizantine de la București (1971), partea în legătură cu interpretarea textelor bine cunoscute despre Βλάχοι din Choniates și Kinnamos ²⁴.

Să subliniem totuși faptul că după sec. IV n-a mai existat la nordul Dunării o ordine bizantină de natură să formeze punctul de plecare al unei dezvoltări instituționale durabile. Chiar în Dobrogea, această bază nu pare să fi rezistat neîntreruptelor interferențe din sec. IV—XII și adâncilor mutații care au urmat plecării bizantinilor. Darea înapoi a Bizanțului pe un larg front danubian a fost de neînlăturat sub regatul Asăneștilor. Acesta își va îndeplini de-acum înainte, împreună cu statul sîrb și sub impulsul vlahilor care participau la organizarea imperiului, rolul de intermediar către nordul Dunării pentru valori și structuri bizantine.

Cît despre organizarea statelor feudale românești, ea a avut loc în cursul unei adevărate eclipse a imperiului, care prelungează căderii Constantinopolului. Dar în sec. XIV, ca și la începutul tragicului secol următor, Bizanțul, prin *basileus*-ul său, și mai ales prin biserica ecumenică, încă activă, a fost departe de a se dezinteresa de ceea ce se petrece la nordul Dunării. Nivelul și contextul imperial al evenimentelor și proceselor era încă o realitate. Mai ales pe planul ideologiei politice, al religiei și al instituțiilor, unde influențe directe și indirecte se fac simțite. Cum am notat deja, ele sînt, la prima vedere, în contradicție cu declinul politic al imperiului. Semnificația acestei contradicții, evocată mai sus, se va regăsi în însăși concluzia primei părți a studiului meu.

După 1453, influența instituțională bizantină privește în principal Țara Românească și Moldova în cadrul „Bizanțului după Bizanț”, diaspora grecească la nordul Dunării și participarea la viața socială și politică pe care dominația otomană o deschide și asigură elementelor grecești, inseparabile de cultura și civilizația bizantină. În toate cele trei țări române, biserica rămîne legată de importante structuri instituționale bizantine, care se îmbină cu acțiunea dreptului canonic și civil-economic. Totuși în Transilvania, unde nu lipsesc unele centre de diaspora grecească (Brașov, Sibiu etc.), acțiunea aceasta este mai redusă. Ea nu este încadrată într-o receptare instituțională tot așa de amplă ca în cele două țări autonome cu legislație și organizare judecătorească proprie.

În Transilvania, fie înainte de 1526—1541, fie după instaurarea principatului autonom sau după stabilirea dominației habsburgice, impactul dreptului statal, ca și acela al populațiilor minoritare și privilegiate (ungurii, secuii, sașii), se efectua fără nici o legătură directă cu tradiția bizantină. De aceea, cum obiectivul meu nu este de a studia structura instituțională a bisericii, cercetarea care urmează va fi axată îndeosebi pe dezvoltarea instituțiilor laice ale Țării Românești și ale Moldovei. Demonstrația aparent limitată la aceste două țări privește de la sine și

²⁴ Vezi *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines (Bucarest, 1971)*, Buc. 1 (1974) 407—408.

Transilvania pentru toate instituțiile române asemănătoare și cu identitate de origine pe ambele versante ale Carpaților.

5. Istoriografia română și rolul instituțional al Bizanțului în principatele române: ideile călăuzitoare. Nici o *Istorie a românilor* n-a ridicat la rang de *perioadă bizantină* vreuna din etapele străbătute de poporul român înainte de 1453. Cu privire la organizarea statelor, formula lui N. Iorga rămâne sugestivă: *întemeiere dunăreană și balcanică, creație independentă și primă sinteză din sec. XV*²⁵. În ciuda „colaboratorilor”, cei mai mulți nebizantini²⁶, pe care Iorga nu-i trece sub tăcere, geneza statelor române nu cunoaște, după opinia lui, acțiunea unor factori străini ca cei care caracterizează țaratul bulgar de tip bizantin, sau pe *kral'*-ul sîrbesc, de origine carolingiană. Pentru Iorga²⁷, urmat de aproape de G. Fotino²⁸, *domnul*, conducător al poporului, și statul cu structurile lui elective, ar fi fost momentul final al unui proces istoric național. Ceea ce nu va împiedica pe marele istoric de a sublinia, cu G. Millet, unele trăsături imperiale cu rezonanță bizantină ale domniei lui Alexandru cel Bun și ale curții sale — care lăsau sceptic pe Al. Elian într-un studiu recent (1964)²⁹, — și să admită, urmat de Vasile Grecu, legitimitatea bizantină a despotatului lui Mircea cel Bătrîn³⁰ sau intrarea românilor în familia regilor și a statelor, așa cum Bizanțul o crease și o pusese sub conducerea *basileus*-ului³¹. Vom nota însă că cercetările de la Curtea

²⁵ *Hist. des Roum. et de la romanité orientale*, Buc. 3 (1937): „Les fondateurs d'Etats”.

²⁶ Cf. Șt. Ștefănescu, *Începuturile statelor românești în viziunea lui N. Iorga* în „Studii” 2 (1971) 673—681, cu o judicioasă analiză critică a teoriei cumane a marelui istoric.

²⁷ *Gesch. des rum. Volkes*, Gotha 1 (1905) 117; idem, *Stud. și doc.* 18 (1908); idem, *Formes byzantines, réalités balkaniques* în *Etudes byzantines*, Buc. 1 (1939) 74—76; idem, *Gesch. der rum. Kultur*, Buc. (1929) 27—55; idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, Buc. (1944) 66: „La începuturile vieții noastre naționale eram un popor cinstit de țărani harnici, boierii de asemenea fiind țărani, în fruntea statului era un țaran umil în fața lui Dumnezeu, care stăpînea tronul domnesc al țării”. Am avut atunci, „norocul unor vrednici și neobosiți domni”, ceea ce ar explica biruințele cîștigate. „Am fost respectați și în realitate independenti” (*Moralitatea și armonia istoriei*, 1960); G. Fotino, *Influența bizantină în vechiul drept românesc* în *Omagiul C. Stoicescu*, Buc. (1939) 114 [= *Pagini din istoria vechiului drept românesc*, ed. Gh. Cronț—Stanca Fotino, Buc., (1972) 74].

²⁸ Fotino 145 (= 75).

²⁹ *Mold. și Biz.* 134 și n. 6; 135 și bibl. cit.

³⁰ Vezi bibl. problemei la Răzvan Theodorescu, *Despre un însemn sculptat și pictat de la Cozia* (în jurul „despotiei” lui Mircea cel Mare) în SCIA, SAP, 16 (1969), 191—208; idem, *Autour de la „Despoteia” de Mircea l'Anctien* în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines* (Buc. 1971), Buc. 2 (1975) 625—635; Stelian Brezeanu, *Din nou asupra începuturilor instituției de despot*, AUB, seria istorie 21 (1972), nr. 1, 21—32; Al. Elian, *op. cit.*, 109, n. 1, rezervă opinia sa asupra despotului în Țara Românească. Asupra instituției bizantine și sîrbe, vezi G. Ostrogorsky, *Gesch.* 3 320, 435, 437 și printre lucrările anterioare, mai ales *Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotwürde in Byzanz* în BZ 44 (1951) 448—460 = *Festschr. Dölger=Caöp. дена*, Belgrad 3 (1970) 205—218, și *Zur byzantinischen Geschichte*, Darmstadt (1973) 153—165; L. Bréhier, *Le monde byz.* II. *Les institutions* (1949) 140—143 = (1970) 118—112 (și *L'orig. des titres imp. à Byz.*: Βασιλεὺς et Δεσπότης, în BZ 15 (1906) 161—178; Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*. II. *Vie et institutions*, Atena (1953) = Londra, Variorum Reprints (1975); R. Guiland, *Et. sur l'administration de l'Empire byz.* *Le Despote Δεσπότης* în REB 17 (1959) 52—59 et *Recherches sur les institutions byz.*, Berlin—Amsterdam 2 (1967) 1—21; B. Ferjančić, *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Belgrad (1960); cf. N. Iorga în *Etudes byz.*, 1 (1939) 85.

³¹ N. Iorga, *Origine et développement de l'idée nationale surtout dans le monde oriental*, Buc. (1934); G. Ostrogorsky, *Die byz. Staatenhierarchie* în „Seminarium Kondakovianum” 8 (1936) 41—61 = *Zur byz. Gesch.* cit. supra, Darmstadt (1973) 119—141; idem, *The Byz. Emperor and the Hierarchical World Order* în *The Slavonic and East-European Review* 35 (1956) 1—14; Fr. Dölger, *Die „Familie der Könige”, im Mittelalter* (1940); idem, *Die mittelalt. „Familie der Fürsten und Völker” und der Bulgarenherrscher* (1942); idem, *Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byz. Kaisers* (1939), toate în *Byzanz u. die europ. Staatenwelt*, Ettal (1953)

de Argeș ³², scoțind la lumină mindrele chipuri ale primilor domni-cavaleri cu înalt aer de autocrați, reluate la Cozia, au determinat pe N. Iorga să introducă un apreciabil factor imperial de origine bizantină în imaginea prea patriarhală pe care și-o făcuse despre *domnia* țărănească din vremea primelor secole de organizare statală la români ³³.

Referințe bizantine se regăsesc în felul în care E. Virtosu ³⁴, restringind neîntemeiat ideea de independență și de suveranitate ³⁵, leagă titlul de *mare* (voievod) și de *autocrator*, de instituția asocierii la tron, de o așa de largă aplicare la Bizanț. Cit privește numele-titlu de *Iô/Ioannês*, el ar fi, după aceeași autor, o formulă ecleziastică de raliere la doctrina bizantină a monarhiei de drept divin și la politica pe care această doctrină era chemată s-o servească. Simpla referință bizantină își capătă însă un relief deosebit și devine punctul de plecare al unei sinteze românești, dacă se acceptă interpretarea propusă în Raportul meu la Congresul din 1971, în sensul că autocrația (de-sine-stăpânire) acoperă și statutul de independență, ceea ce vom vedea mai departe că este astăzi unanim admis.

Pentru Moldova, în această problemă centrală a raporturilor româno-bizantine în sec. XV, Al. Elian ³⁶ înclină spre o concluzie restrictivă, după ce a desprins influența bizantină directă de legende sale tardive (sec. XVII—XVIII) cu o semnificație contemporană de ordin politic, precum și de unele erori materiale sau de interpretare, nu îndeajuns de nuanțată, privind tocmai probleme instituționale din cele mai importante. După părerea acestui autor, statele românești ar fi luat loc în ierarhia bizantină numai prin crearea scaunelor mitropolitane, ceea ce atrăgea cu sine „o

34 —69; 159—182; 182—196; A. Grabar, *God and the „Family of Princes” presided over by the Byzantine Emperor* in Harvard Slavic Studies 2 (1954) 117—123; H. Hunger, *Reich der neuen Mitte. Der Christliche Geist der byz. Kultur*. Graz—Viena—Köln (1965); idem, *Prooimion. Elemente der byz. Kaisertum in den Arengen der Urkunde*, Wiener, byz. Studien I, Viena (1964); D. Obolensky, *op. cit.* 2—3 și *passim*, cu o analiză a noțiunii de *obxovmēv*; Vasilka Tăpkova-Zaimova, *L'idée byzantine de l'unité du monde et l'Etat bulgare in Actes du Ier Congrès international d'études balkaniques sud-est européennes (Sofia, 1966)*, Sofia 3 (1969) 291—298 (= în *Byzance et les Balkans à partir du Ve siècle. Les mouvements ethniques et les Elals*, Londra, Variorum Reprints, 1979 și ibidem, *L'idée impériale à Byzance et la tradition étatique bulgare*); G. I. Brătianu, *Byzance et la Hongrie. A propos du récent article de M. Fr. Dölger* în RHSEE, 22 (1945) 147—157, subliniind meritul lui N. Iorga de a fi schițat cel dintâi ideea de familie bizantină a conducătorilor de state, ca o urmare logică a ecumenicității imperiale; în ceea ce mă privește, aș spune: ca urmare a multiplelor eșecuri ale acestei ecumenicități și ca o soluție minoră, susceptibilă de a permite, fără prea evidente contradicții, afirmarea doctrinei tradiționale și fundamentale a ecumenicității.

³² Vezi Virgiliu Drăghicescu, *Curtea domnească din Argeș* în BCMI, 10—6 (1917—1923) 9—76; O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtea de Argeș. Texte et album*, Paris (1931).

³³ *Generalități* cit. (1944) 66, vezi *supra*, n. 27; idem, *Gesch. d. rum. Volkes ...* Gotha 1 (1905) 240 urm.; 250 urm.; idem, *Constatări ist. cu privire la viața agrară a românilor în Studii și documente* 18, 1 (1908) 5—6.

³⁴ *Titulatura domnilor și asocierea la domnie ...* Buc. (1960); Octav Iliescu, *Domnii asociați în țările române în sec. XIV—XV* în SCIM, 1 (1951) 39—60. Asupra asocierii la tron în Occident, vezi W. Ohnsorge, *Das Mitkaisertum in der abendländischen Gesch. des früheren Mittelalters* în ZSS, GA, 67 (1950) 309—335.

³⁵ Interpretare apărută de G. Ostrogorsky și, recent, de V. Glöztner. După 1272, asociatul la tron purta titlul de *autokratôr*. La ruși *samodrzec*, pe lângă sensul fundamental de suveran independent și absolut (ca la sirbi, *sic*: Ostrogorsky), evoca și puterea neîmpărțită (cu supușii, prin alegere; cu nobilimea, prin regim nobiliar sau fărâmițare feudală; cu fiii, prin asociere pe picior de egalitate). Monarhul ales sau vasal nu era *samodrzec*, vezi V. Glöztner *Moskauer Cartum* 405—406; G. Ostrogorsky, ABTOKRATOP, 142 (*infra*, partea I, n. 28) și *Gesch.* ³, 395.

³⁶ *Op. cit.*, *supra*, n. 2.

consacrare politică a statului care fusese de curînd întemeiat ” (C. Marinescu), o intrare „în conștiința politică a lumii” (N. Iorga). Dar în urma lucrărilor lui V. Laurent și depărtîndu-se de N. Iorga, autorul citat constată cu drept cuvînt că nici în sec. XV nu lipsește prezența autoritară a *basileus*-ului în treburile bisericii ³⁷. Cit despre rolul important al bisericii, el este unanim recunoscut ³⁸, ca și amploarea influenței bizantine, exercitate prin intermediul slavilor de sud, atît în organizarea bisericii, cît și a demnităților curții, acestea studiate în mod aprofundat de Const. C. Giurescu ³⁹, care nu îndepărtează însă o concomitentă influență ungară și poloneză. Este poziția care domină în prezent (N. Stoicescu, pe o bază documentară lărgită și într-un cadru de ansamblu). Numai I. Nistor ⁴⁰ a văzut în demnitățile (dregătoriile) curții domnilor români o traducere directă în slavona de cancelarie a modelelor bizantine.

Dealtminteri, teza temeiurilor bizantine a primelor formații statale ale românilor a găsit în Nistor un apărător ale cărui analize ar avea nevoie să fie mai ample discutate. Organizarea ducală (voievodală) a românilor, anterioară statelor slave, a avut o origine romano-bizantină. Iar dezvoltarea organică a acestor voievodate s-a îndeplinit „potrivit cu nevoile politice ale daco-romanilor”.

Chiar la autori ca G. Fotino ⁴¹ se regăsește ideea că nobilimea (boierimea) română s-ar fi bizantinizat, prin ierarhizarea ei „după modelul bizantin”. Reglementarea proprietății boierilor ar fi suferit, de asemenea,

³⁷ Cf. Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains*, 217; idem, *Mold. și Biz.*, 168 n. 1; vezi N. Iorga, *Formes byz.* ... în *Etudes byzantines* 1 (1939) 147; C. Marinescu, *Înființarea mitropolilor ...* în AAR, MSI, s. III, Buc., 2 (1924) 248.

³⁸ Melchisedec, C. Erbicéanu, N. Dobrescu, N. Iorga, M. Lascaris, V. Laurent, I. Minea, I. Nistor, Const. C. Giurescu, P. P. Panaltescu, E. Virtosu, Liviu Stan, G. Moisescu, Al. Elian, I. Radu-Mircea; vezi recent M. Berza, *Nicolae Iorga et les traditions du Sud-Est européen dans le domaine de la culture* în „Cahiers d'hist. méd.” 13 (1971) 406.

³⁹ *Contribuții la studiul marilor dregători în sec. XIV și XV* în BCIR 5(1926) 1 — 176; idem, *Not contribuții. ...*, Buc. (1925); idem, *Istoria românilor I* 1 (1943) 381; vezi recent, temeinic și pe larg, N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători ...*, Buc. (1968) 42—52; L. Djamo și D. Stoicovici, *Din terminologia socială a documentelor slavo-moldovenesti din sec. XIV și XV*, în *Romanoslavica* 6 (1962) 66—75; studiul aprofundat al lui Tr. Ionescu-Nișcov, *Rum.-bulg. Beziehungen im XIV-ten u. XV-ten Jhd. (Einrichtungen u. mittelalt. Diplomatie) 1. Ämter u. Würden am Fürstenhof; 2. Elemente der feudalen Kanzlei*, în *Etudes balkaniques*, Sofia 5 (1966) 177—206, cu bibl. anterioară: I. Bogdan, S. S. Bobčev, M. Lascaris, M. Grămadă, Ivan Duičev, D. P. Bogdan (1934, 1956), D. Ciurea, *Problema originii și sensului lui Io din intitulăția și subscripția doc. rom.*, în AAR, MSI, s. III, 26v—27 (1943—1944) 84—99; D. Gh. Ionescu, *Contrib. à la recherche des influences byz. dans la diplomatie roum.*, în RHSEE 11 (1934) 128—150). În general, vezi Șt. Ștefănescu, *Legături rom.-bulg. în prima jumătate a sec. XIII*, în *Omagiul lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., (1965) 223—228; idem, *Румыно-болгарские связи в IX—XV вв. и становление румынской государственности*, în *Romanoslavica* 9 (1963) 531—542. În ceea ce privește rolul slavilor de sud, N. Iorga, *Istoria literaturii române. Introducere istorică*, Buc. (1929) 30, era de părere că românii s-au adresat acestora din urmă „pentru că erau prezentatorii sub o formă slavonă a culturii bizantine ... deja grecizată ... vechea cultură mediteraneană”. După căderea Constantinopolului, un rol de intermediar, destul de curios revenea turcilor, dacă se acceptă ideea lui N. Iorga, potrivit căreia sultanul era un împărat roman (citește: bizantin) de religie musulmană, și Soliman Magnificul, un Cesar prin spiritul său de organizare și prin gustul său pentru ceremonial, comparabil aceluia al predecesorilor săi creștini (*Probleme de istorie universală și românească*, Vălenii de Munte (1929) 56, 58). Asupra incompatibilității existînd între ideea imperială bizantină și otomană, aceasta din urmă neputîndu-se încadra fără să producă un adevărat traumatism ideologic și politic în sud-est, vezi studiul meu citat despre *Ideea imperială bizantină*, și articolul publicat în BAISEE, 11 (1973).

⁴⁰ *Temeiurile romano-biz. ale începuturilor organizației noastre de stat*, în AAR, MSI, s. III 27 (1943) 123—151. Apropierea este indicată de C. Jireček și N. Iorga.

⁴¹ *Op. cit.*, 147—150, 156—157, 162—163.

influența bizantină. Aceasta n-ar fi atins decât dreptul public, adică instituțiile clasei conducătoare, totdeauna deschisă influențelor străine. Ar fi deci vorba, prin definiție, de instituții *străine*, în contact cu „dreptul nostru privat consuetudinar”, drept popular, dreptul nescris al clasei țărănești. Dar vom vedea că realitatea istorică nu coroborează criteriile netede și simplificate ale acestei concepții, legate de unele teze de tinerețe ale lui N. Iorga.

P. P. Panaitescu ⁴² are meritul de a fi pus cu multă claritate problema raporturilor tipologice și istorice dintre comunitățile agrare românești și cele bizantine. Iar alți autori în numeroase monografii sau studii de istoria instituțiilor n-au întirziat să facă apropieri, adesea sugestive, dar niciodată aprofundate, cu structurile bizantine corespunzătoare ⁴³. Aportul pozitiv al lui P. P. Panaitescu, Const. C. Giurescu și R. Theodorescu la problema titlului de despot al lui Mircea cel Bătrîn va fi evocat mai departe, ca și implicațiile instituționale ale importantelor cercetări asupra problemei vlahilor și asupra prezenței bizantine la Dunărea de Jos începînd din sec. X (ducatul Paristrionului : N. Iorga, N. Bănescu, C. Neculescu, I. Nistor, E. Stănescu și unii savanți străini ; toparhul bizantin din nordul Dobrogei : M. Levčenko, Aurel Cazacu, C. Cihodaru, P. Diaconu, Maria Nistazopoulou, Ihor Ševčenko), ca și asupra vestigiilor arheologice bizantine în teritoriu românesc (E. Condurachi, I. Nistor, Gh. Ștefan, Gr. Florescu, I. Barnea, P. Diaconu, Aurelian Petre). Atribuind un caracter românesc dominant centrelor urbane de la Dunărea de Jos, în sec. X—XI, N. Iorga ajunsese să vorbească în această direcție de „primele cristalizări de stat ale românilor”. Această ipoteză este astăzi socotită ca greu de susținut (Al. Elian).

Numai problemă agrară, care în alte direcții a cunoscut atît de importante progrese, și aceea a feudalismului, reinnoită de istoriografia actuală, nu s-au bucurat de cercetări comparative adîncite în legătură cu Bizanțul. Această indoită lacună regretabilă ar trebui împlinită mai ales prin apropieri privind sec. XIV și XV. În ceea ce privește problema agrară, aceste aprecieri, preparate de cercetările interesante ale lui N. A. Constantinescu ⁴⁴, ar trebui să pună astăzi la contribuție prețioasele rezultate, nu totdeauna concordante, ale bizantinologiei internaționale ⁴⁵. Cît privește problema atît de controversată a feudalismului bizantin ⁴⁶,

⁴² *Op. cit.*, 43, 46—47, 52, 56—57.

⁴³ Al. Elian, *Les rapp. byz.-roum.*, 214; cf. Iorga în BSHAR 5—8 (1920) 33—46.

⁴⁴ Vezi bibl. citată în *Legislația agrară a Țării Românești—Législ. agraire de Valachie (1775—1782)*, ed. critică de Valentin Georgescu și Emanuela Popescu, Buc. (1970) 212—213.

⁴⁵ Vezi Fr. Dölger, *Die Frage des Grundeigentums in Byzanz* în *Byzanz u. die europ. Staatenwelt*, Ettal (1953) 217—231; G. Ostrogorsky, *Quelques probl. d'hist. de la paysannerie byz.*, Bruxelles, (1956); A. P. Každan, E. E. Lipčic, B. T. Gorjanov, M. Ja. Sjuzumov, K. B. Hvostova și opera colectivă *История Византии*, Moscova I—III (1967), vezi referințele în *Legislația agrară cit. supra*, n. 44, 216—219; 221, și la Irène Sorlin în *Travaux et mémoires* (Centre de recherche d'histoire et de civilisation sub dir. lui. P. Lemerle), Paris 2 (1967) 500—512; 4 (1970) 492—493).

⁴⁶ Vezi H. J. Scheltema, *Byzantinischer Feudalismus in An den Wurzeln der mittelalterlichen Gesellschaft. II. Das oströmische Reich*, Oslo (1958) 132—152; Kin-ichi Watambe în „Hitotsubashi Journal of Arts and Sc.” 5 (1965) 32—40; 6 (1965) 8—21; pentru bogata literatură sovietică, Irène Sorlin, *op. cit.* 2 (1967) 494—500; 4 (1970) 491—492; Gh. Cronț în *Studii* 24 (1971) 139—152, cu poziții pe care nu le împărtășim; Dionysios Zakyrtinos, *Processus de féodalisation in Byzance: Etat-Société-Economie*, cu o prefață de Hélène Ahrweiler, Londra, Variorum Reprints (1973); G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles (1954); idem, *Das byz. Kaiserreich in seiner inneren Struktur* în *Historia Mundi*, Berna 6 (1958) 445—447 = *Zur byz. Gesch.*, Darmstadt (1973) 15—43 = *Сабр. дел.*, 2 (1969) 18—48), (vezi și *infra*, p. 284, n.*).

comparații se impun spre a se desprinde meritele sintezei românești, așezată la răscrucea celor două mari căi — cea occidentală și cea orientală — pe care Europa a abordat construirea societății feudale ⁴⁷.

În organizarea de stat la nivelul dregătoriilor centrale înainte de 1453, și mai puțin după aceea, problema influenței bizantine prin filieră slavă este o problemă clasică, de care mă voi ocupa mai departe, cînd va fi analizată și bibliografia esențială. De la cercetările fundamentale (1925 — 1926) ale lui Const. C. Giurescu, rolul limitat al acestei influențe și încadrarea lui într-un context de realități, interese și adaptări locale decisive au rămas mereu reconfirmate.

Din punct de vedere metodologic, neglijat îndeobște de autori, vom semnală schema propusă de Eugen Stănescu ⁴⁸ pentru studiul condițiilor care explică influențele instituționale ale Bizanțului. Ele ar fi trei: a) asemănările de realitate istorică și de structuri sociale (societate împărțită în clase); b) o matrice juridică similară (receptarea dreptului bizantin) și c) existența unui „sector psihomental asemănător”. H. Mihăescu, după un prim-inventar încercat de G. Murnu în 1894 ⁴⁹, a izbutit, prin studiul terminologiei, să arunce lumini asupra implicațiilor bizantine ale anumitor instituții. Tot o problemă de metodologie este utilizarea științelor auxiliare ale istoriei pentru stringerea de date valabile în cadrul istoriei instituțiilor. Mai ales acolo unde documentul scris este redus sau absent. Rezultate interesante, care necesită o continuare atentă și un efort interdisciplinar, s-au obținut în arheologie, numismatică și etnologie sau în folclor, alături de istoria artelor, a gândirii social-politice și a mentalităților. De ordin în același timp și metodologic este exigența formulată de Al. Elian în 1966 și citată mai sus, privind determinarea modalităților de răspindire a elementelor bizantine și studiul zonelor de contact. De același ordin este discuția, care va urma mai jos, cu privire la nevoia și posibilitatea practică de a distinge în materie instituțională elementele din sfera „Bizanțului de după Bizanț” de cele din sfera lumii neogrecești în plină afirmare istoricește individualizată.

Problema instituțională în ansamblul ei își schimbă sensibil conținutul după cum se acceptă sau nu concepția expusă în istoriografia noastră despre structura pluralistă a sistemului global de drept în societatea feudală românească și asupra rolului istoric al receptării dreptului bizantin. Această receptare, eu am interpretat-o încă din 1959 ⁵⁰ (cu unele formulări din 1937 — 1938), ca fiind modul, nu numai de necesară punere în valoare a moștenirii antichității, ci și unul din modurile de formare, în primul rînd, a dreptului feudal în contrast cu arhaismul comunităților agrare (obștiile sătești); și, apoi, într-o primă etapă, și a dreptului bur-

⁴⁷ Merită atenție interesanta poziție a lui H. I. Scheltema, *op. cit.*, II. *Das oström. Reich in An den Wurzeln der mittelalt. Gesellschaft.*, Oslo (1958) 85 — 152.

⁴⁸ *Actes du Ier Congrès international études balkaniques et sud-est européennes (Sofia, 1966)* Sofia 3 (1969) 231.

⁴⁹ H. Mihăescu, *Influența grecească cit. supra*, n. 2; G. Murnu, *Studiu asupra elementului grec antefanariot în limba română*, Buc. (1894).

⁵⁰ Vezi studiile mele publicate în *Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris (1959) 373 — 392; RESEE 2 (1964) în colab. cu Tr. Ionașcu = *Studi Accursuani*, Milano 2 (1968) 1 207 — 1 237; StCl, 1 (1959) 122 — 127; 12 — 13 (1970 — 1971) 221 — 233; 207 — 239; *Ideea imperială bizantină ...*; *Preambulul* 31 — 34, 56, 113 — 114; cf. Gh. Cronț în RESEE 2 (1963) 359 — 383 (p. 359 urm.: adoptă concepția despre pluralismului sistemelor de drept).

gheziei. Aici „modul de formare” trebuie înțeles ca o legitate istorică europeană. Marea majoritate a istoricilor noștri ⁵¹ au admis ideea de receptare fie expres (începînd cu cronicarii și cu Dimitrie Cantemir), fie implicit prin felul cum înfățișau aplicarea dreptului bizantin canonic și laic. Chiar criticii ⁵² unor forme de receptare, în general de pe pozițiile savigniene ale școlii istorice germane, pornesc de la o concepție necritică a „obiceiului pămîntului” sau a „legii țării”, și au avut în vedere mai mult receptarea specifică a dreptului occidental în sec. XIX și XX.

De curînd însă, a fost repusă din punct de vedere istoric sub semnul întrebării însăși existența procesului de receptare a dreptului bizantin în principate ⁵³. Cît privește cele două recente manuale didactice de istoria statului și dreptului românesc ⁵⁴, în ele se găsesc datele esențiale ale procesului de receptare romano-bizantină, începînd mai ales din sec. XVII. Din aceste date rezultă implicit existența mai multor ansambluri istorice de norme juridice. Greutăți pare să ridice însă folosirea termenului de receptare, ca și a celui conex de pluralism. În primul manual, cu referință la lucrări privind receptarea, se afirmă că vechiul drept n-ar fi cunoscut o „receptare în adevăratul înțeles al cuvîntului”. Al doilea manual menționează expres nu numai procesul de „recepționare” a dreptului roman în alte țări din Europa.

Receptarea sau simpla aplicare a dreptului bizantin înainte de sec. XVI, respectiv XVII, este uneori privită chiar de istorici ai dreptului cu un surprinzător scepticism sau trecută cu vederea. De aceea, istorici prudenți, în lucrări de sinteză, învederează, ca Dinu C. Giurescu ⁵⁵, nevoia de a se adînci studiul problemei atît de mult dezbătută și nu totdeauna pusă cu claritatea cuvenită. Un pas înainte va face tratatul de *Istoria dreptului românesc* care a adoptat soluția judicioasă de a folosi, după caz, noțiunile moderne de izvoare (formale) de drept, de receptare romano-

⁵¹ C. Erbiceanu, N. Iorga, S. G. Longinescu, I. C. Filitti, I. Peretz, C. A. Spulber, Șt. Gr. Berechet, I. D. Condurachi, Andrei Rădulescu, V. Grecu, G. Fotino, P. P. Panaitescu (*Începuturile dreptului scris în limba română* în Studii 7, 1954), Const. C. Giurescu, Victor Onișor, Liviu Stan, N. Smochină, Al. Elian, G. Mihăilă, Gh. Cronț, N. Camariano, Petre Strihan, Ovid Sachelarie, I. N. Floca, Liviu P. Marcu, Emanuela Popescu.

⁵² C. G. Disescu, N. Iorga, G. Fotino, I. Peretz, Gr. I. Alexandrescu, C. Georgescu-Vrancea, Radu Rosetti.

⁵³ V. Hanga, *Le Droit romano-byzantin a-t-il été reçu dans les Principautés Roumaines? (XVI—XVIIIe siècles)* în RRH 10 (1971). În *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.* (alcătuită de Șt. Pascu și Vl. Hanga), Buc. 2 (1958) 441, n. 2; despre pasajul din *Descriptio Moldaviae* a lui D. Cantemir (II, cap. 11) privitor la codul bizantin atribuit lui Alexandru cel Bun, se spune: „suscepit = a receptat. Acest cuvînt nu poate fi tradus, fără a se interpreta, prin aceasta textul, fiind vorba de ceea ce noi (= istoricii moderni, n. mea) numim *receptarea* unui drept scris (în acest pasaj) sau a unui drept obișnuielnic (în pasajul următor)”. La pag. 429—432, în prezentarea teoretică asupra „Izvoarelor dreptului”, termenul de receptare este absent. Se vorbește de rarele cazuri de aplicare a legii scrise, „fie autochtone, fie bizantine”, aplicarea dreptului scris (inclusiv bizantin, n. m.) crescînd în sec. XVIII. În vol. 3 (1601—1848) (1963) 443—445 se vorbește de receptarea dreptului romano-bizantin în țările române și de fundamentarea lui ideologică, la începutul și la finele perioadei. Receptarea nu coboară dincolo de sec. XVII, are importanță istorică și nu se explică prin ideea de „împrumut” sau „import servil al dreptului roman de factură bizantină”, ci prin jocul de interese al clasei dominante. Enumerîndu-se aceste interese, se conchide (cu trimitere la studiul nostru din 1959): „În aceste fapte rezidă fenomenul recepțării dreptului romano-bizantin”.

⁵⁴ D. V. Firolu, *Istoria statului și dreptului românesc*, Buc. (1976) 59—63; 114; Emil Cernea, *Istoria statului și dreptului român*, Buc. 1 (1976) 224—225, 230—231, 302—305, 231.

⁵⁵ *Țara Românească în sec. XIV și XV*, Buc. (1973) 434—435, cu concluzia: „sînt necesare noi investigații”.

bizantină din sec. XIV pînă la 1830 și pe cea de pluralism al sistemelor de drept, aplicîndu-le la realitățile istorice corespunzătoare și trimițînd pentru amănunte și discuții, la bibliografia fiecărei probleme. Receptarea și pluralismul juridic în societatea feudală vor fi tratate și în vol. III—V, în curs de apariție, ale tratatului de *Istoria României*, dezvoltîndu-se expunerile mai sumare din versiunea 1962—1964 (vol. II și III).

În lucrarea de față, amănunțele și discuțiile acestor probleme, legate de istoria instituțiilor, se vor găsi la locul lor, în părțile I—III. Cu acest prilej vom examina și diferitele poziții istoriografice care, expuse aici, ar fi dus la repetiții supărătoare.

Studii prețioase, neaxate însă pe impactul sau pe implicațiile de ordin instituțional au fost consacrate identificării elementelor grecești, antrenate într-o largă și activă diaspora nord-dunăreană, pe plan economic social, politic, cultural și religios ⁵⁶. Lipsesc însă, în parte din cauza sărăciei de documentare, studiile de demografie și cercetările cantitative în numeroase domenii adiacente. Problema esențială rămîne aceea a distincției între bizantin și neogrec în calificarea structurilor juridice și a valorilor sociale proprii comunităților respective și a elementelor aflate în treptat proces de împămîntenire. Înglobarea indistinctă și oarecum mecanică a lumii bizantine și a celei neogrecești în standardul comod al „Bizanțului după Bizanț”, nu mi se pare o soluție general satisfăcătoare. Soluția viitoare a acestei probleme are mare importanță pentru istoricul instituțiilor. Toată activitatea și toate manifestările diasporei grecești, inclusiv ale elementelor împămîntenite, sînt ușor de integrat în „Bizanțul de după Bizanț”, ori de cîte ori găsim în ele implicate structuri de drept bizantin și forme de receptare a acestui drept. Bineînțeles, acest nivel formal și juridic ar trebui să poată fi depășit. Nu cunoaștem importante reflecții, sugestii sau soluții în legătură cu această problemă. Ea ar trebui studiată ținînd seamă și de concepțiile profesate și dominante în chiar istoriografia greacă și în bizantinologia internațională a problemei raportului panelenic între bizantin și neogrec. Pentru integrarea totală a dreptului bizantin în dezvoltarea istorică generală a dreptului elen, trebuie subliniată poziția fermă, apărută de eminentul romanist și bizantinolog de la Thessaloniki, prof. N. J. Pantazopoulos ⁵⁷. Poziție care nu anulează și nu neagă intensitatea istorică a unor valori neogrecești ⁵⁸, îndeosebi populare, în fața și în interiorul masivului edificiu bizantin, oficial „ecumenic”, savant și, de la un moment dat, depășit de istorie. Dar pe această cale se revine la dualitatea: „Bizanț după Bizanț” și lume neogreacă, problemă care excede economia lucrării de față. Oricum, pătrunderea dreptului popular (vulgar), prin contactul cu lumea neogreacă, n-ar trebui mecanic înglobată în noțiunea „Bizanțului după Bizanț”.

⁵⁶ Pentru referințe, vezi *infra*, partea a II-a titl. I, cap. I. Interesul distincției de care mă ocup mai jos în text, poate fi surprins în mod viu atunci cînd vedem că un muzicolog (Iancu Dumitrescu) caută astăzi („Săptămîna”, S.N. nr. 452 (3 aug. 1979) 6) să definească locul deîntîn de „ecourile marginilor Bizanțului” (alături de alte valori), în lumea lui Anton Pann. Să fie vorba de valori din „Bizanțul după Bizanț”, sau de valori neogrecești, exprimate, interpretativ, ca „marginii ale Bizanțului”, adică al unui mit invers.

⁵⁷ Nicolas I. Pantazopoulos, *Aspect général de l'évolution historique du droit grec in RIDA* 3 (1950) 245—279 (tom. 5) = *Mél. Fernand de Vischer* IV.

⁵⁸ Pan. I. Zepos, *Greek Law, three lectures delivered at Cambridge and Oxford in 1946*, Atena (1949); idem, *Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου*, Atena (1954). Pentru rădăcinile istorice ale procesului evocat în textul meu, vezi sugestiile ce se desprind din paginile consacrate patriotismului greco-bizantin de Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris (1975) 60—64.

N. Iorga a acordat o atenție deosebită rolului politic ce revine după 1453 ideii imperiale bizantine în istoria românilor. În răsunătorul memoriu din 1913—1914: *Vasile Lupu ca următor al împăraților de răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopole și a bisericii ortodoxe*⁵⁹, accentul era totuși pus pe protecția bisericii, nu pe politica de reînviere sau înlocuire a Imperiului bizantin. Dar în monumentală sa *Istoria românilor și a romanității orientale*⁶⁰, întregul sec. XVII este studiat sub titlul *Monarhiei*, iar unul din capitole este sugestiv intitulat *Monarhia bizantină* (Matei Basarab și Vasile Lupu). Problematika astfel pusă în discuție a fost insistent reluată și reafirmată mai mult incidental în ultima vreme⁶¹, cu rezervele autorului acestor pagini, pe care cititorul le va regăsi în Partea a II-a a lucrării. Recent (1977), într-o operă postumă, Gh. Brătianu opune pe Vasile Lupu, autocrat cu visuri imperiale, lui Matei Basarab, ca tip clasic de mare domn al stărilor (destul de departe de un *basileus*, ca și de Antonie din Popești).

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie s-au bucurat, cum era firesc, de ample și pasionate discuții în țară și în străinătate, de la N. Iorga și D. Russo pînă la P. Ș. Năsturel, Dan Zamfirescu, Gh. Mihăilă și N. Stoicescu, trecînd prin P. P. Panaitescu, Vasile Grecu și alții. Astăzi, datarea lor din timpul domniei lui Neagoe Basarab nu mai poate fi contestată. Paternitatea de „stil domnesc” a lui Neagoe Basarab, cu o puternică oglindire a realităților românești și a problematicei ideologice de epocă, filtrată prin experiența domnului autor-călăuză, a fost susținută cu un succes crescînd de Dan Zamfirescu⁶². A intervenit însă (1970) „descoperirea” de către L. Vranoussis⁶³, la Muntele Athos a unui manuscris grec al *Preceptelor*, socotit a reprezenta originalul lor autograf, ieșit deci din mîna marelui cărturar și ierarh, Manuel din Corint, corespondent și om de încredere al lui Neagoe Basarab. Din via confruntare a protagoniștilor actuali, care a urmat, rezultă că atribuirea propusă de distinsul medievist atenian nu poate să fie elucidată definitiv, decît după ce manuscrisele grec și slavon vor face obiectul unui studiu comparativ adîncit, deoarece doar unul din ele poate reprezenta redacția originală a lucrării⁶⁴. Stringența acestei alternative nu dispăre în ipoteza concilia-torie, propusă între timp de P. Ș. Năsturel, în sensul că Manuel din Corint n-ar fi contribuit decît la elaborarea celei de-a doua părți a operei domnești, în care autorul ipotezei vede nu numai o lucrare avînd un

⁵⁹ AAR, MSI s. II, Buc. 36 (1913—1914) 205—236.

⁶⁰ Buc. (1938); ed. franceză, Buc. 6 (1940).

⁶¹ Virgil Cîndea, Răzvan Theodorescu, Corina Nicolescu, P. S. Năsturel, Andrei Pippidi, D. Năstase, Dan Ionescu.

⁶² Studiul introductiv la *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* text stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu, trad. de G. Mihăilă, studiu introductiv de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, Buc. (1971). Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și „Învățăturile către fiul său Theodosie”*. *Problemele controversate*, Buc. (1973), cap. 4 și 386—389.

⁶³ Les „Conseils” attribués au Prince Neagoe (1512—1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec in *Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen*, Atena 4 (1978) 377—387.

⁶⁴ Dan Zamfirescu, în analiza studiului lui L. Vranoussis, publicată în „Săptămîna” (1979); G. Mihăilă, *Incepăturile și conștiința desine a literaturii române vechi în Istoria literaturii române, Studii*. Buc. (1979) 52—53 și, studiul aprofundat din *Contribuții...*, (1972). 327 — 383. Pentru comunicarea sa în continuare asupra aceleiași probleme la cel de-al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine (Buc. 1971), vezi L. Vranoussis, *Gîndul și fapta marelui domn al Țării Românești*, în „Magazin ist.” VI/2 (59), feb. 1972, 6—10, reproduș de Dan Zamfirescu, *op. cit. supra*, n. 62, (1973) 379—385 și discuțiile de la ședința Congresului, *ibid.* 387—391). Bibl. completă la Rodica Șuiu în *Dicționarul lit. rom. de la orig. pînă la 1900*. Buc. (1980) 470—471.

„caractère impérial”, ci și un act de candidatură la scaunul *basileis*-ilor⁶⁵. Acest studiu a fost făcut de G. Mihăilă în 1970 și 1972, infirmind ipoteza lui L. Vranoussis. Orice fază va mai avea această controversă, abia în stadiul actual al cercetărilor, a devenit posibilă o folosire mai precisă și sigură a *Învățăturilor*, ca izvor, de către istoricul instituțiilor, tocmai din punctul de vedere al influențelor bizantine receptate și intrate în circulația locală. Oricare va fi concluzia în „chestiunea homerică” (L. Vranoussis) a culturii românești, *Învățăturile* lui Neagoe Basarab rămân un important monument pentru procesul receptării dreptului bizantin și al ideologiei juridice, după cum studiul lor n-are decît de cîștigat din cercetarea conținutului operei cu ajutorul tehnicii puse la punct de istoricii receptării bizantine. Bine folosită, această tehnică nu face decît să scoată în lumină rolul pozitiv al factorilor legați de contextul instituțional local, confirmat în speță de circulația și răsunetul excepțional al *Învățăturilor* în lumea românească, și de acordul în care se găsesc cu elemente instituționale din alte surse mai timpurii sau mai tîrzii. Redacția românească a *Preceptelor* capătă astfel o importanță deosebită care a fost deja subliniată de editorii ultimei ediții critice și de Dan Zamfirescu, îndeosebi, în repetate rînduri.

Problema coroanei domnilor români și a încoronării lor în raporturile ei sigure cu Bizanțul, dar cu o largă dezvoltare proprie chiar din primele secole, a fost reluată și îmbogățită cu contribuții prețioase de N. Iorga, P. P. Panaitescu, Al. Elian, precum și de regretata Corina Nicolescu⁶⁶ în două ample și frumoase studii, publicate recent și la care trimitem pentru literatura anterioară a problemei, din care trebuie subliniată ediția *Cronicii* lui Gheorgachi (Iași, 1762), publicată de Dan Simonescu în 1939, cu un studiu clasic⁶⁷ asupra *Literaturii românești de ceremonial*. Sinteza strict instituțională a acestor valoroase cercetări interdisciplinare rămîne o sarcină de viitor, avînd nevoie de o cît mai largă bază comparativă, nu numai bizantină.

În ceea ce privește perioada fanariotă, din care aici nu ne interesează decît prima ei etapă pînă la 1750, se cunoaște revirimentul larg, de care este legat tot numele lui N. Iorga⁶⁸, nerămas izolat, și care a dus la o reconsiderare nuanțată a acestei complexe perioade, supusă mai înainte unei condamnări unilaterale și evident simplificatoare. Din acest proces de reconsiderare istorică generalizată, fără ignorarea aspectelor negative, eruditul și rigurosul Demostene Russo, și școala în sens larg pe care a format-o, nu puteau lipsi. Un bilanț prețios și cuprinzător a fost realizat în 1970 de istoriografia română și elenă, prin organizarea la Thessaloniki a unui simposion și prin publicarea actelor⁶⁹ acestei confruntări critice, care vor fi folosite în cursul lucrării mele. În mod

⁶⁵ *Remarques sur les versions greque, slave et roumaine des „Enseignements du prince de Valachie Neagoe Basarab à son fils Théodose”* in Byz.-Neugr. Jahrb., 21 (1971–1976) 249–271 (cf. 258–266), lărgind teza anterioară despre ideea imperială la români [*Manuil din Corint către Neagoe Basarab* în „România literară” II/51 (63), din 18 dec. 1959, 13; *Considérations sur l’idée impériale chez les Roumains* in „Byzantina” 5 (1973) 395–413].

⁶⁶ *Le Couronnement – „Încoronăția”. Contribution à l’histoire du cérémonial roumain* in RESEE 14 (1976) 647–663 și 13 (1977) 233–250 + 15 fig.

⁶⁷ Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, Buc. (1939).

⁶⁸ N. Iorga, *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle* in „Bulletin of the International Committee of Historical Sciences”, 9 (1937) n. 34, 101–115; Florin Constantin și Șerban Papacostea, *Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie. Essai d’interprétation* in BalSt 13 (1972) 1, 89–118.

⁶⁹ *Symposium „L’Epoque Phanariote”* (21–25 oct. 1970), *A la mémoire de Cléobule Tsourkas*, Institut for Balkan Studies, 145, Thessaloniki (1974).

semnificativ, judicioasele concluzii au fost trase de un urmaş al lui N. Iorga la catedra de istorie universală (regretatul Mihai Berza); un reputat istoric, Const. C. Giurescu, fost elev al lui D. Russo şi al lui N. Iorga, prezenta pozitiv figura de om de stat şi spirit cultivat a lui Alex. Ipsilanti; un doctor în istorie sud-est europeană de la Bucureşti, Cleobul Tsourkas, descoperirea meritului lui Philippide (ctitor de familie de mari cărturari români) în punerea în circulaţie istoriografică şi geografică a numelui de România; I. Ionaşcu aborda studiul cantitativ al participării elementelor greco-fanariote la alcătuirea divanelor domneşti; Eugen Stănescu ridica metodologic şi concret problema unei perioade sau a unei categorii etnosociale „prefanariote”, în care Andrei Pippidi vede primul val de imigranţi epiroţi şi insulari. În ceea ce-l priveşte pe autorul acestor pagini, el a cântat să distingă în dreptul sec. XVIII şi la începutul celui următor, prezenţa şi efectele variabile a două structuri fanariote caracteristice: iniţiativa (legislativă, codificatoare) şi eşecul-neizbînda (proiecte neîntărite, bizantinism irealist, rezistenţă populară la difuzarea limbii greceşti ca limbaj juridic oficial), ilustrîndu-le îndeosebi prin importanta activitate codificatoare a lui Mihail Photeinos-Photeinopoulos (Fotino), alt ctitor de familie de jurişti şi cărturari.

Studiile pluridisciplinare din ultimii douăzeci de ani au impus o nouă viziune a umanismului şi luminismului românesc în ţările române, începînd din a doua jumătate a sec. XVII şi mergînd adînc în sec. XIX. Istoricii dreptului, ai culturii juridice şi ai instituţiilor şi-au adus contribuţia la această largă îmbogăţire a perspectivelor istorice, şi astăzi istoria instituţiilor nu mai poate face abstracţie de ea. Recapitularea analitică a bibliografiei, inclusiv cea de istorie literară, de istorie a culturii şi a mentalităţilor, ne-ar duce prea departe. Rolul receptării dreptului bizantin apare lărgit, se deschide spre Occident şi intră în faza de tranziţie şi de sinteză care va caracteriza perioada următoare. Studiul fondului de opere juridice al bibliotecii Mavrocordatilor care s-a întreprins⁷⁰ este elocvent în această direcţie, ca şi intrarea lui Grotius⁷¹ prin N. Mavrocordat şi prin manuscrisul ieşean al unui semnificativ opuscul în limba latină, copiat de un cleric local pentru un cerc de spirite deschise concepţiilor raţionalist-progresiste din textul intitulat *Liber singularis de aequitate, indulgentia et facilitate*.

Rolul politic, social şi cultural al elementelor greceşti din ţările române se accentuează în frunte cu domnii fanarioţi, dar şi cu numeroşii cărturari greci, începînd cu cei din amintitele academii domneşti (Bucureşti şi Iaşi) a căror activitate cu răsunet sud-est european a fost bine studiată⁷². Ei duc însă cu toţii, nu numai spre Orientul bizantin în continuă criză, ci şi spre filoelelismul iluminist şi spre luminismul apusean, cu importante repercusiuni instituţionale. Studiul monografic al diferi-

⁷⁰ *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Mavrocordato. Contribution à l'étude de la réception du droit byzantin dans les Principautés danubiennes au XVIIIe siècle* in JÖB 18(1969) 195—220.

⁷¹ *Hugo Grotius dans la culture juridique roumaine du XVIIIe siècle* in RRH 8 (1969) 227—240 şi rez. in „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis” 37 (1969) 99—104.

⁷² Ariadna Camariano-Cloran, *Academia domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Buc. (1971) Idem, *Les Académies principières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Institut of Balkan Studies, Thessaloniki (1974), cu literatura anterioară, îndeosebi Victor Papacostea şi Ion Ionaşcu; Al. Duţu, *La formation des intellectuels balkaniques en Roumanie* in RESEE 16 (1978) 771—773.; Olga Cicanci, *La formation des intellectuels Grecs dans les Pays Roumains au XVIIIe siècle et pendant la première moitié du siècle suivant*, RESEE, 774—778; Cornelia Papacostea-Danielopolu, *La formation des intellectuelles Grecs dans les Pays roumaine (1750—*

telor instituții a permis — cum este cazul grăitor al protimisismului⁷³ — și va permite în continuare să se delimiteze sau să se detecteze aporturile bizantine adaptate unui context modernizator fără legătură cu Bizanțul. Organizarea judecătorească și procedura de judecată, recent studiată monografic⁷⁵, învederează convingător acest proces. Termenul grecesc de *anafora*, în sensul de raport pregătit înaintat domnului spre hotărâre suverană, de către judecătorii delegați sau un organ inferior oarecare se generalizează fără a însemna o creație bizantină. El se substituie terminologiei locale existente, iar premisele instituției pe care o desemnează se dezvoltă în sens centralizator, potrivit necesităților procesului de modernizare. Tot așa, din studiile aprofundate asupra învățământului în academiile domnești din București și Iași, avem astăzi o imagine sigură asupra inexistenței unui învățământ juridic superior specializat, ceea ce a permis să se caute deja căile reale, cât și stilul neoccidental de manifestare a impactului savant al dreptului bizantin asupra unor structuri instituționale⁷⁶.

Eforturile și cercetările făcute de istoricii instituțiilor au găsit un prețios punct de sprijin și un important mijloc de difuziune în activitatea și publicațiile Asociației internaționale de studii sud-est europene, creată sub egida UNESCO (1962), sprijinită viguros de toate țările direct interesate, începând cu țara gazdă, și animată de neobosita și talentata competență a secretarului său general, acad. Emil Condurachi. Voi cita aici buletinul semestrial (*Bulletin AIESEE*), colecția de studii și cercetări, deschisă textelor juridice bizantine în haină slavă sau românească, importantele colocvii ale comisiilor sale specializate⁷⁸ și cele patru con-

1830), RESEE; 779—784; Virgil Cândea, *Les intellectuels du sud-est européen au XVIIIe siècle*, RESEE 8 (1970) 181—230; 623—668. În aceste analize juriști și cultura juridică nu ocupă nici un loc, totul, din acest punct de vedere, trebuind să fie integrat în viitor. Pompiliu Teodor, *Studiul actual al cercetărilor iluministe în MSS I ARSR*, s. IV, 1 (1975—1976) 39—47; Adrian Marino, *Ilumiști români și idealul „luminării”* în „Iașul literar” (1963), 3, 54—52; 4, 29—40; C. Dimaras, *La Grèce aux temps des Lumières*, Genève (1969); Ovidiu Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, Buc. (1975); Al. Duțu, *Iluminismul sud-est european. Reconsiderarea unei probleme de istorie culturală* în RI, 28 (1975) 1 041—1 055; și lucrarea clasică a lui D. Popovici, *Pentru iluminismul juridic, în afară de dezvoltări incidentale în cadrul altor teme, vezi Contribuții la studiul luminismului în Țara Românească și Moldova. Locul gândirii lui Beccaria în cultura juridică românească ...* în RI 20 (1967) 947—969; 21 (1968) 685—714.

⁷³ *Preambulul ...* Pentru instituții ca *Înfrățirea pe moște și cojurătorii*, studiate recent de Gh. Cronț (*Instituții feudale românești*, Buc., 1969), nu se avansează precise surse bizantine, dar se folosesc cercetările competente din sfera dreptului bizantin (G. Michaélidès-Nouaros, în Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου, Thessaloniki, 1952).

⁷⁴ Valentin Al. Georgescu — Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească (1611—1831)*. Partea 1: *Organizarea judecătorească* vol. 1 (1979): 1611—1740; vol. 2 (ms.): 1740—1831; idem și Ovid Sachelarie, partea a II-a: *Procedura de judecată (1611—1831)* (ms.)

⁷⁵ *L'originalité du droit national des peuples de sud-est européen dans le contexte de la réception du droit romano-byzantin jusqu'au XIXe et de la réception du droit occidental au XIXe siècle* Buc. (1974) 22—23.

⁷⁶ București: (1967): *Tradition et innovation dans la culture des pays du sud-est européen* (septembre 1967, Assemblée générale du Comité international des scihistoriques), București (1969); Paris (1968): *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du sud-est européen*, Buc. (1970); Moscova (1969): *La ville aux XVIe—XVIIIe siècles*, Studia Balcanica, Sofia 3 (1970); Veneția (1971): *Structures sociales et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe—XVIIIe siècles*, Buc. (1975); Istanbul *à la jonction des cultures balkaniques, slaves et orientales aux XVIe—XIXe siècles*, Buc. (1977) și „Bulletin AIESEE” 12 (1974) 1; Hamburg (1976): *La Révolution industrielle dans le sud-est européen, XIXe siècle*, Sofia (s.d.); Adde: *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*. Beiträge des Südosteuropa — Arbeitskreises der deutschen Forschungsgemeinschaft zum III. internationalen Südosteuropa-Kongress des AIESEE (Buc. 1974), editate de Klaus-Detlev Grothusen, Göttingen (1974).

grese cvadriane, în ale căror *Actes*⁷⁷, publicate, multiplicat sau în curs de tipărire, materialele juridice și de istoria instituțiilor și-au găsit un loc mereu crescând. Propunerea româno-eleno-bulgară ce s-a făcut încă din 1970, în sensul de a se organiza în cadrul asociației și o comisie pentru publicarea surselor de receptare a dreptului romano-bizantin în țările sud-estului european, va trebui să-și găsească pînă la urmă (poate înainte de dispariția ultimilor doi propunători) o realizare adecvată. Convingerea mea se întemeiază pe caracterul internațional, comparatist și solidarist al întreprinderii, precum și pe nevoia absolută de a se atinge un obiectiv capital, după o întârziere cel puțin seculară și dăunătoare culturii în sud-estul Europei. Cred că acest adevăr a rezultat cu putere din Seminarul româno-grec din octombrie 1979, organizat la București, cînd s-a discutat multilateral structura comparatistă a dezvoltării dreptului în sud-est și nevoia studierii în prezent a istoriei acestui drept, și îndeosebi a receptării bizantine, cu o metodă riguros comparativă și în ansamblul unei dezvoltări deopotrivă națională și sud-est europeană, nu fără decalajuri de zonă, după momentul istoric avut în vedere.

Prețioase contribuții găsește istoricul instituțiilor în activitatea și publicațiile Institutului de studii sud-est europene, sub rodnică și strălucita conducere a regretatului profesor Mihai Berza⁷⁸. Neputînd cita și examina critic toate publicațiile interesante, mă limitez să amintesc formarea unei tinere școli de bizantinologie, publicarea unei colecții de *Etudes byzantines et post-byzantines* sub îngrijirea lui Eugen Stănescu și Șerban Tanașoca (1979), urmînd unui volum de *Etudes sud-est européennes* (1976) și celui despre *Nicolae Iorga — istoric al Bizanțului*, sub redacția lui Eugen Stănescu (1971). De asemenea, edițiile bilingve din *Manualul de legi* al lui Mihail Fotino din 1777, cu o grupare tematică a textelor de epocă⁷⁹, și seria de monografii *Bizanțul și țările române* din care face parte lucrarea de față, monografii al căror punct de plecare a fost ciclul de rapoarte românești prezentate la al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine (București, 1971). În fine, voi sublinia sumarele organului acestui institut, „Revue des études sud-est européennes”, al cărei comitet de direcție și al cărei redactor-șef, Al. Dușu, specialist reputat al problemei iluminismului și al istoriei culturii sec. XVIII, au fost un comprehensiv receptacol al materialelor de istoria instituțiilor și a dreptului, în general,

⁷⁷ *Actes du Ier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes* (Sofia, 1966), Sofia 1—6 (1968); *Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen* (Athènes, 1970), Atena 1—2 (1972); 4 (1978); *IIIe Congrès international d'études du Sud-Est européen* (Bucarest 1974). Rapoarte și comunicări polycopiate, din care o bună parte a apărut și în RESEE (1974—1977). Vezi mai ales raportul asupra receptării bizantine, *supra*, n. 75; *IVe Congrès international d'études du Sud-Est européen* (Ankara, 1979), rapoarte și comunicări polycopiate. *Actes* în curs de apariție, și mai ales raportul Prof. Pan. J. Zepos și corapoartele despre *Survivances byzantines dans le droit coutumier (national)*.

⁷⁸ Vezi RESEE 16 (1978) 617—618. Vezi și Andrei Pippidi, *Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes en Roumanie* în RESEE 16 (1978) 139—156; Mihai Berza, *Les études du sud-est européen, leur rôle et leur place dans l'ensemble des sciences humaines* în RESEE 13 (1975) 5—14. Pentru AIESEE, vezi Em. Condurachi, *Buts et activités, 1963—1977*, Buc. (1978); la p. 19—21, lista tuturor colocviilor, dintre care cel de la București (1977): *La géographie historique du Moyen âge byzantin dans l'espace sud-est européen*; pentru publicații, vezi p. 23—24.

⁷⁹ *Législation agraire de Valachie (1775—1782)*, Buc. (1970); *Législation urbaine de Valachie (1765—1782)*, Buc. (1975). În curs de apariție: *L'organisation d'Etat et fiscale* (I^e, IIe liv.); *La législation pénale et militaire* (VIe, VIIe liv.), ediții critice de Valentin Al. Georgescu și Emanuela Popescu (-Mihuț).

cu prețioase colaborări străine. Congresul de studii bizantine, citat, ca și următorul, organizat la Atena (1976) sub președinția acad. Pan. J. Zepos, eminent bizantinolog și istoric al vechiului drept românesc, au contribuit — între altele — și direct la promovarea cercetărilor de istoria instituțiilor⁸⁰. Trebuie subliniat aportul periodicelor sud-est europene, îndeosebi cele grecești în frunte cu „Balkan Studies” (Thessaloniki); „Balcanica” (Belgrad) și „Etudes Balkaniques” (Sofia), cu importante studii, multe semnate de autori români, care direct sau indirect interesează lucrarea de față și vor fi utilizate la locul cuvenit. Voi adăuga unele contribuții din *Εἰς τὸν — Festschrift für Pan. I. Zepos* (1973) și cele numeroase din diversele periodice de studii bizantine, din care se distinge revista anuală „Byzantina”, sub conducerea prof. I. Karayanopoulos de la Thessaloniki, unde au apărut studii românești sau străine, nemijlocit legate de tema lucrării mele, de la ideea imperială în țările române, la receptarea lui *Nomos geōrgikos* și *Procheiros Nomos* al lui Vasile I sau la cultura română în a doua jumătate a sec. XVIII. Urcînd în trecut, trebuie subliniată calea pe care N. Iorga a deschis-o studiilor sud-est europene, avînd firese în centrul lor impactul bizantin și postbizantin, prin „Bulletin de l’Institut pour l’histoire de l’Europe sud-orientale” devenit în 1924 „Revue historique du sud-est européen”, care a atins în ultimii ani (1941—1947) un neconținut nivel internațional. Între 1938 și 1947 ea a fost în mod fecund dublată de „Balcanica”, condusă de Victor Papacostea, înconjurat de istorici tineri, alături de alții consacrați.

Dintre savanții străini, au contribuit direct la adîncirea sau luminarea comparatistă a unor probleme instituționale românești, M. Lascaris, V. Laurent, Pan. J. Zepos, D. S. Gkinis, N. I. Pantazopoulos, Sp. Troianos, G. Mantzoufas, D. Angelov, Mihail Andreev, St. Novaković, T. Florinskij, Fr. Dvornik, E. E. Lipšic, P. I. Medvedeev, Iaroslav N. Sčapov etc., unele din studiile lor depășind limita cronologică a prezentei lucrări. Activitatea Societății de studii bizantine din București axată pe comunicări în general publicate ulterior, a rămas intermitentă și în ultimii ani lipsa de continuitate s-a accentuat, ca una ce se sprijinea pe aceleași persoane care activau în cadrul organismelor precitate.

Perioada studiată în lucrarea de față nu se încheie printr-o revoluție ca cea din 1821, ci prin criza orînduirii feudale oglindită de reformele lui Constantin N. Mavrocordat. Bogata literatură istoriografică ce li s-a consacrat pune în lumină importante aspecte locale și europene. Dar reforma nu este lipsită de un anumit impact bizantin, în general trecut cu vederea, și care își va găsi locul ca moment concludiv al cercetărilor care urmează.

Cu un răsunset care se dovedește încă fecund, N. Iorga⁸¹, apreciind lucrările lui C. Jireček din Memoriile Academiei de Științe din Viena, a încadrat problema bizantină în căutarea unui fond și a unei dezvoltări comune ale instituțiilor medievale în sud-estul Europei. Acest fond

⁸⁰ Vezi bibliografia pînă la 1973 în *Festschrift* I—III cit. *infra*, în text, Atena, Freiburg/Br., Colonia 1 (1973).

⁸¹ *Le caractère commun des institutions du sud-est européen*, Paris (1929); *idem*, *Probleme balcanice* în „*Neamul românesc*” (1926) nr. 64; „aceeași noțiune de imperiu, aceeași religie ortodoxă, aceeași artă populară, aceleași influențe politice venind din Apus cu aceleași efecte”; vezi recenta aprobare a lui D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *Trăsături comune...* (rezumat germ. 104—106); Borislav Primov, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor în Relații româno-bulgare...*; „Popoarele Peninsulei Balcanice, din cauza contactelor lor foarte strînse, trebuie considerate, din punct de vedere al cercetării etnografice și istorice, aproape ca un întreg”.

comun — deopotrivă realitate istorică și idee-forță — era pentru el mai vechi și mai larg decât Bizanțul imperial și ecumenic (termeni care pentru mine sînt echivalenți). Ideea imperială, care vine de la Bizanț, era încădrată aici, pe de o parte, de o „primă transmitere” care, debutînd cu persii, se încheie cu Roma, trecînd prin Alexandru cel Mare, sciți și Burebista. Iar, pe de altă parte, de ideea imperială occidentală, căreia i se alătură *kral'*-ul (crai) sîrb, dar nu țarul (*caesar* > *cesar*) bulgar⁸². Peste tot, Iorga distingea *aparențele* bizantine de conținutul care avea propriile lui tradiții de civilizație. La țarii de tip bizantin, bulgari sau sîrbi, ceea ce izbește ar fi imitația. Chiar la Dušan, socotește Iorga, sub titlurile lui de mare monarh de statură bizantină, nu regăsim totdeauna o realitate. „Nu trebuie, deci, să creăm un Bizanț slav, rod al închipuirii, alături de Bizanțul grecesc. Numai acesta din urmă deținea tradiția”. În ciuda avatarurilor ulterioare, „ideea imperială se păstrează. Tot restul nu sînt decât variații de formule. Cît despre fond, nu va varia deloc, va rămîne mereu același”. Problema fondului comun sud-est european și al sintezei balcanice, inseparabile de aportul bizantin, este pasionantă și fundamentală.

Rolul Bizanțului — stat și biserică, în frunte cu Patriarhia ecumenică din Constantinople — în lărgirea creștinismului la nord de Dunăre, în organizarea bisericii române, direct și prin filiera slavă, precum și în structurarea ei instituțională exclusiv pentru cler sau pentru întreaga masă a credincioșilor, ca și pentru relațiile cu statul, cu biserica creștină din afara granițelor și cu diferitele credințe religioase (recunoscute sau condamnate) dinlăuntrul și din afară, reiese clar și adesea bine documentat din orice bună istorie a bisericii române⁸³ și dintr-o bogată literatură monografică sau de erudiție tematică⁸⁴. Lipsește însă o vastă monografie care să îmbrățișeze impactul bizantin și relațiile cu Bizanțul pentru întregul edificiu instituțional al bisericii și al ortodoxiei române. Înglobarea acestui studiu de mari proporții și de adîncită competență istorică și teologică, în lucrarea de față era o dublă imposibilitate de fond și de formă. Se știe însă că în societatea feudală, și la noi pînă în plin sec. XIX, un mare număr de instituții *civile* (drept și procedură civilă, drept și procedură penală, familie, asociații-bresle, drept comercial) erau strîns legate de biserică, însăși existența unei judecări bisericești de natură civilă generală, avînd o origine bizantină. Iar instituții ca dreptul de ctitorie și trimiria cu recunoscut impact bizantin, aparțin deopotrivă dreptului civil de stat și dreptului bisericesc. Unele din acestea, ca dreptul de ctitorie fără de care instituția proprietății feudale nu se poate înțelege, au intrat în cîmpul analizei mele fără a putea face o selecție nici indestul de largă, nici sprijinită pe un criteriu metodologic la adăpost de orice critică. Am preferat ilustrările cele mai elocvente, sau cele susceptibile de un aport nou, și am rezervat unor cercetări ulterioare problemele secundare, mai bine cunoscute sau care beneficiau deja de o bibliografie valoroasă.

⁸² Cf. Moravcsik Gy., *Zur Gesch. des Herrschertitels „Caesar”*, „Cap” în ZRVI, Belgrad 8 (1963) 229—236.

⁸³ Nicolae Dobrescu, *Istoria bisericii române în sec. XVI—XIX*, Buc. 1910—1911; Augustin Bunea; Ion Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu (1918); idem, *Istoria bisericii ortodoxe române*, Buc. (1938⁹); N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Buc. 1—2 (1928; 1930)²; Gh. I. Moisescu, Ștefan Lupșa, Alexandru Filipașcu, *Istoria bisericii române*, Buc. 1—2 (1949; 1958); Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, Sibiu (1972).

⁸⁴ Îndeosebi studiile publicate în periodicele bisericești: *Revista teologică*, Iași; BOR; *Studii teologice*; revistele diferitelor mitropolii (București, Iași, Craiova, Timișoara etc.).

PARTEA I

Bizanțul și instituțiile românești pînă la căderea Constantinopolului (1453)

Examenul cîtorva mari probleme instituționale

Bizanțul și voievodatele (ducatele) transdanubiene din sec. IX—X

Tradiția privind existența în Transilvania, în sec. IX—X, a mai multor voievodate înregistrată de notarul anonim al regelui Bela II (1131—1141)¹, se regăsește confirmată de *Viața Sf. Gerhard*², care menționează pe un Ahtum (Ohtum), urmașul unuia din voievozii amintiți în cronica notarului.

Într-un anumit fel, ea este coroborată și de situația puțin ulterioară, care se întâlnește în regiunea Dunării de Jos. Într-adevăr, în ducatul Paristrionului³, aflăm drept client acceptat de *basileus*, peșeful peceneg Regen⁴, precum și un ἑξάρχων (ἑξάρχος) al autohtonilor în persoana lui Tatos, pe care aceștia îl preferă katepanului bizantin⁵. În nordul Dobrogei, potrivit *Însemnărilor toparhului bizantin*, circumscripția militară și administrativă avea în fruntea sa un „toparh”, care a fost considerat ca una din acele „căpetenii asemănătoare în totul lui Ohtum”⁶. Recent, autenticitatea *Însemnărilor* a fost contestată de Ihor Ševčenko⁷, problemă care depășește cadrul expunerii de față. Oricum, rămâne semnificativ faptul că relatarea imaginată a îmbrăcat forma care ne-a fost

¹ *Gesta Hungarorum*, ed. Szentpétery, SRH, Budapesta 1 (1937) cap. 20—21, 24—27, 50—51. L. Makkai, *Histoire de la Transylvanie*, Paris (1946) 68, consideră că nu poate fi vorba decît de notarul P[aulus] al lui Bela III (1176—1196). Vezi la G. I. Brătianu, *Le Thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois* (München, 1972) noi argumente în favoarea datării sub domnia lui Bela II.

² *Legenda Sancti Gerhardi episcopi*, ed. Szentpétery, SRH, Budapesta 2 (1938) 489 urm.

³ Vezi lucrările lui N. Iorga, *Les premières cristallisations d'Etat des Roumains au Bas-Danube* în BSHR 5—7 (1917—1920) 33—44 = RI 15 (1919) 103—113; N. Bănescu, *Cele mai vechi știri bizantine asupra românilor de la Dunărea de Jos* în AIIN (1921—1922) 123—160; idem, *Les duchés de Paristrion et de Bulgarie*, Buc. (1945); cf. V. Laurent, E. Condurachi, I. Barnea și P. Diaconu, *Nouvelles recherches sur le thème byzantin du Bas-Danube aux Xe — XIe siècles* în *Proceedings* (Cel de-al XIII-lea Congres de studii bizantine de la Oxford din 1966) (1967), 179—193; C. Cihodaru și recent Eugen Stănescu, *Beiträge zur Paristrion-Frage* în JÖB 17 (1968), 41—64, cu bibl. probl.; idem, *La crise du Bas-Danube byzantine au cours du XIe siècle* în ZRVI 9 (1966), 49—73; Aurelian Sacerdoțeanu, *Mouvements politiques et sociaux de la Péninsule Balkanique dans la seconde moitié du XIe s.* în „Balcania” 2—3 (1939—1940) 183—186; Nicolas Oikonomidès, *Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe — XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident* în *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe — XVe s.)*, cu o prefață de Hélène Ahrweiler. Londra, Variorum Reprints (1976). Pentru problema toparhului din nordul Dobrogei, asupra căruia A. Cazacu publică în 1944 *Cîteva considerații asupra fragmentului așa-zisul Toparcha Gotticus* în RI 30 (1944) 33—35 (trad. rom. a celor 3 fragmente, 48—53), vezi bibl. la Al. Andronic în *Memoria Antiquitatis* 1(1969) 207—213.

⁴ Kedrenos-Skylitzès, ed. Bonn II 583.

⁵ Attaleiatès, ed. Bonn 205.

⁶ B. Cămpina în RRH, 1 (1962) 12 (= *Scrieri istorice*, Buc. 1973, 17).

⁷ *The Date and Author of the so-called Fragments of Toparcha Gottus* în *Dumbarton Oaks Papers*, Washington 25 (1971) 115—180 + 28 pl. (bibl. 177—180).

transmisă, fiind prezentată ca susceptibilă de acreditare pentru epoca vizată.

În voievodatele (ducatele) transilvănene, bizantinii erau prezenți ca aliați-protectori. S-ar putea spune, ca „suzerani”. Așa cum tot ei erau „sprijinul cel mai firesc al elementului feudal în sinul Imperiului bulgar”⁸. Fără cucerirea ungară a Transilvaniei, am fi asistat aici fie la o „integrare” bizantină, fie la o evoluție de tip bulgaro-sîrb, deci cu o competiție pentru titlul imperial, sau de tip moldo-valah, adică promovarea luptei pentru independență și o relativă încadrare în ierarhia bizantină a statelor creștine. Pentru orice alte amănunte de ordin politic și militar, trimit la raportul lui Eugen Stănescu la Congresul de studii bizantine de la București (1971)⁹.

De la relatarea citată a notarului anonim a pornit I. Nistor¹⁰ pentru a elabora menționata sa concepție, după care :

a) organizarea voievodală ar fi de origine romano-bizantină, folosindu-se modelul ducatelor (temelor) bizantine de graniță, de tipul Paris-trionului, unde prevalau imperativele militare ;

b) germ. *Herzog* și slav. *voievoda* n-ar fi decît traducerea și replica lui *belli dux* (ἄρχων τοῦ πολέμου) romano-bizantin (στρατηγός, δούξ etc.) ;

c) un duce-voievod, în curs de consolidare a poziției sale politice asuma pe deasupra și titlul dioclețian de *dominus* (κύριος, αὐθέντης), transpus în germ. *Herr*, slav. *gospodin*, și din care derivă rom. *domn*. Aspirația la independență a acestuia se va exprima prin calitatea de *autokratôr*, *samodrzec*, singur (de sine) stăpînitor sau țiitor, de unde și sensul originar al formei „samavolnic”.

În felul nostru de a gândi și de a vorbi, această teorie revine la a spune că instituțiile citate constituiau reacția ofensivă a popoarelor sedentarizate (germani, slavi, unguri) sau pozitiv-organizatorică a autohtonilor (românii), față de modelele defensive ale bizantinilor. Elementul comun de reacție la germani, slavi și români presupune un model comun. Iar voievodul-domn n-ar fi decît transpunerea șefului militar și administrativ al temei bizantine, așa cum îl pune pe acesta în relief, rolul său de șoc în dramatic efort defensiv pe care îl făcea imperiul. Dar în timp ce bizantinul δούξ (< *dux*) era, pentru imperiu, o structură de apărare, un aspect al procesului de dezagregare al unei puteri imperiale în declin, dimpotrivă, structura „barbară” a voievodului era o replică pozitivă, cu tendință de centralizare (mare-voievod, trecerea în rîndul *crailor*, autocratoria), în libera expansiune către poziția unui adevărat șef de stat, în partea de jos a ierarhiei bizantine. Aceasta era singura valabilă și prestigioasă, în ciuda contestărilor sporite și a unei largi margini de irealism, pe care această ierarhie o conținea.

Bizantinii foloseau terminologia lor pentru a decoda situații, realități „barbare” ; în acest sens Anna Comnena va vorbi de un δοῦξα τῷ τότε τοῦ Παραδουάβου¹¹. „Barbarii” adoptau terminologia bizantină ca model care primea un conținut original, ieșit din nevoile lor în plină

⁸ *Ibid.* 13 n 1 (= 18, n. 23); vezi *Gesta Hungarorum*, cap. 12, 20, 28–29, 38–39.

⁹ *Rapports IV*, Buc. (1971) = *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, Buc. 1 (1974) 433–484.

¹⁰ Vezi *supra*, *Partea introductivă*, n. 40.

¹¹ Anna Comnena, *Alexiada*, ed. Leib, Col. G. Budé (1967) VIII 9, 7; Notarus Anonymus, ed. cit., *supra*, n. 1, cap. 13; comandantul cetății Lohorcy : *qui in lingua eorum duca vocabantur*.

expansiune. În unele cazuri se adopta neschimbat termenul bizantin (πάροικος < парикъ). Altă dată era adaptat fonetismului local (Caesar > Cesar > царъ). Afară de cazul cînd se păsea la o traducere propriu-zisă în limba poporului: *belli dux* > *voievoda*; ἄρχων > *jupan*. Se întîmpla și bizantinilor să decodeze realități „barbare” cu ajutorul unui alt termen care aparține unui popor diferit. Aceasta pentru motive de expresivitate consacrată, de pildă atunci cînd se vorbește de un βοεβόδος al ungurilor din Etelköz¹². Românii au decodat propriile lor realități cu ajutorul unor termeni slavi, ca βοεкода și князь, din care primul traducea un termen bizantin, iar celălalt reprezenta forma slavizată a unui cuvînt german.

Dar chiar cu această interpretare nuanțată, concepția lui I. Nistor mai ridică unele semne de întrebare și cere unele completări. Care este vechimea termenilor de *Herzog* și de *voievoda* în raport cu primele contacte ale popoarelor respective cu lumea romanobizantină? Problemă esențială care, pînă acum, n-a fost discutată.

Asupra lui *Herzog*¹³ dispunem de mai multe date decît despre *voievoda*. Funcțiunea de *Herzog* a putut exista înaintea formării cuvîntului (*Lintzel*), eventual pe calea indicată de I. Nistor. Dar este considerată puțin verosimilă existența, pe vremea lui Tacit, a unei funcțiuni durabile de *Herzog* (von Schwerin și H. Thieme). După Caesar (BG 6,23), conducătorul unei cete de războinici avea un caracter ocazional, dar dacă se ia drept bună relatarea lui Tacit (7;30), acest conducător devenise deja o „feste Gefolgschaftseinrichtung” (*Stutz*). Reluînd teza lui Fr. Frahm, cu argumente discutabile (*Stutz*), Zeiss consideră că termenul de *Herzog* ar fi fost format ca o noutate, pentru *dux*, în legătură cu *duces* din epoca merovingiană. *Herzogul* saxonilor, Widukind, ar fi fost un șef nobil, în fruntea unei revoluții de oameni liberi și de *lites* împotriva nobilimii susținute de Carol cel Mare și de franci (*Lintzel*). Edward Schröder, semnalînd prezența lui *herizoho*, *herizohon*, *herizohin* în epoca merovingiană, ca și apariția tardivă a acestui termen la englezi sau, cu un caracter de *Lehnwort*, la germanii de sud, respinge sensul de *dux* < *ducere*, pentru a insista asupra celui de *zogo* < *ziehen*, *Zieher*. Or, spune el, niciodată *ein Heer* n-a fost *gezogen*. Cuvîntul sugerează ideea de *Gefolgsherr* care se îngrijește (*heri* = *sorgen*) de ceata lui înarmată. Cu referințe la *magazozo* (*zoho*) < *pedagogus*, *nutritor*, autorul citat se gîndește pentru *Herzog* la o *Kontrafaktur* după στρατηγός, care nu se înrădăcinase în limba latină. Traducătorul germanic din vremea lui Ulfilă (cf. ἡγεμών = *Kindis*) trebuie să fi stăpînit limba greacă. În epoca lui Carol cel Mare, *Herzog* (titlu dat lui Pilat) aparținea limbii dreptului.

Cît despre *voievoda*, A. Meillet¹⁴ vedea în el reflectarea lui *Herzog*, apropiere pe care interpretarea etimologică a lui Schröder n-o sugerează. Pe de altă parte, se regăsește în termenul slav ideea de „conducere militară”, care ne readuce la *belli dux*, nu cea de „tutelă a cetei războinice” care apropie pe *Herzog* de στρατηγός. βοεкода apare în cele mai vechi

¹² Const. Porphyrogenetul, *De administrando imperio*, ed. Bonn 3 (1840) 168 (cap. 38).

¹³ Edward Schröder, „*Herzog*”. u. „*Fürst*” in ZSS, GA 44 (1924) 1–29; idem, „*Herzog*” in „*Nachr. Göttinger Gesell. d. Wiss.*”, Phil. — hist. Kl. (1932) 182 urm.; Hans Zeiss, *Herzogsname u. Herzogsamt* in WPZ, 19 (1952) 145–160; Ulrich Stutz in ZSS, GA 52 (1933) 490–491 (rec. studiului lui Zeiss); Claudius von Schwerin și Hans Thieme, *Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin — München (1950⁴) 24; cf. H. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Kalsruhe (1962) 18; H. Mitteis și H. Lieberich, *Deutsche Rechtsgeschichte*, München (1978¹⁵) 27 (s. 11).

¹⁴ *Le slave commun*, Paris (1934) 375; 514.

monumente ale vechii limbi slave (*Codices Zographensis, Marianus*) și în textele sirbești, mediobulgare (*Cronica lui Manasses*) și rusești¹⁵. Dacă termenul nostru s-a format la limitele comune ale lumilor slave și bizantină, această largă și egală răspîndire nu poate să nu ridice oarecare dificultăți. Cît privește atestările termenului de *voievoda*, anterioare oricărui contact între slavi și bizantini, ele ne lipsesc.

Din acest palid rezumat, rezultă că istoria celor doi termeni decare ne ocupăm aici nu exclude deloc, în mod absolut, orice referire explicativă la faptele bizantine. Dar contextul istoric al acestei referiri apare cu mult mai bogat decît se lăsase să se înțeleagă. În același timp, contactele au avut un caracter savant. Termenul germanic s-ar părea că reface, ca un necesar proces, nivelul arhaic, inclus în στρατηγός, nivel pe care Bizanțul îl depășise. În schimb, termenul slav, în ciuda unui contact cu lumea germanică unde se zămislea *Herzog*, se leagă cel puțin în aparență de schema mai evoluată a comandai militare, care triumfa în *belli dux*, și de care pînă la sfîrșit va fi legat și *herzoho*, sub impactul evoluției instituționale.

De aici se poate trage concluzia că inventarea termenilor și traducerea lor nu este decît un proces de suprafață. Esența procesului rezidă în situațiile, în nevoile pe care acești termeni sînt chemați să le exprime. Și aceste nevoi țînesc din viața socială a poporului avut în vedere. Este un punct de care autorul citat și discutat aici nu pierde din vedere să-l evoce în mod incidental. Și apoi există un impact al „barbarului” asupra bizantinilor sau cel puțin o reacție bizantină modelată de prezența „barbară” a unui partener-rival. Ducii, arhonții bizantini ajung cea ce îi vedem devenind, cu începere din sec. IX, pentru că suportă acțiunea realităților „barbare” și se lovesc de figurile noi ale Herzogului și voievodului. În fine, se cuvine să notăm că pe planul în care ne găsim, decodarea se poate face cu ajutorul unui termen occidental (*car* < *Cesar*; *kral* < *Carolus*), și tot așa de bine cu ajutorul unor termeni germanici (князь < Kuning) sau slavi (jupan, boier, knez, voievod) la români.

În concluzie, voievodatul este o creație complexă. În ea se confruntă Bizanțul cu popoarele ei. Confruntare cu un rol capital, în care aportul terminologiei și structurilor bizantine este evident. Dar în care dinamismul și acțiunea recurentă a realităților „barbare” ne împiedică să vedem în *Herzog* și *voievoda* o plată și simplă influență romano-bizantină. Evoluția ulterioară diversificată a noțiunii la toate popoarele din regiune (slavi, români, unguri) nu este decît ilustrarea acestui punct de vedere.

¹⁵ Lucia Djamo și Olga Staicovici, *op. cit.* (*supra*, *Partea introductivă*, n. 39) 62—64. Studiul clasic al lui I. Bogdan despre *Originea voievodatului la români* (1905; versiune germană Z.f. slav. Philol. 1907) își păstrează tot interesul.

Aportul bizantin la structurarea puterii domnești. Autocrația

Din punct de vedere politic, nici Țara Românească (începutul sec. XIV), nici Moldova (mijlocul sec. XIV), nu sînt creații bizantine. Spre deosebire de voivodatele (ducatele) transilvănene din sec. X, suzeranitatea sau alianța imperială nu și-au găsit aplicare. Se surprinde însă, „un început de integrare în formele de viață politică, economică și culturală a Europei centrale și de est”¹⁶. Dar imperiul care se afla în declin, departe de a se dezinteresa de ceea ce se petrecea la nord de Dunăre, era acolo prezent mai ales prin mijlocirea bisericii, a cărei organizare în noile principate românești s-a făcut, nu fără unele conflicte, sub egida patriarhatului ecumenic și cu acordul *basileus*-ului¹⁷. Cît privește structurarea noii societăți statale românești, folosirea modelelor bizantine este incontestabilă. În lipsa trimiterii legale a unei coroane și a altor însemne regale sau despotale, a căror utilizare însă se va introduce în fapt fără nici o îndoială, inserarea românilor în ierarhia imperială și în familia monarhilor se exprima prin întrebuintarea — în cadrul bisericii orientale — a unei referințe *la mila lui Dumnezeu (omnis potestas a Deo)*¹⁸, prin titlul-nume de Ἰώ-Ἰωάννης (Îo-Ioan), pe care biserica îl acordase voievozilor români, dacă putem reține explicația propusă în această privință de E. Virtosu, precum și prin numeroase formule de cancelarie (documente interne și externe).

De la modele bizantine procedează: dualitatea puterii seculare și spirituale a șefului statului (cea de-a doua, exercitată „în acord” cu biserica)¹⁹, ca și recunoașterea jurisdicției acesteia din urmă. Actele oficiale de constituire a ierarhiei metropolitane sînt formale în această privință²⁰. Multiple referințe directe la imaginea *basileus*-ului se regăsesc în figura voievodului-domn și autocrat: doctrina virtuților imperiale cu datoria de filantropie și de generozitate (domnul-everget, binefăcător)²¹, așa de importantă pentru structurarea feudală a societății; poziția de judecător

¹⁶ Al. Elian, *Moldova și Bizanțul*, 169.

¹⁷ *DocHurn* XIV 1 (1915) 1—4, nr. 3—4 (mai 1359); 19, nr. 43 (mai 1359).

¹⁸ R. Guiland, *Le droit divin à Byzance* în *Etudes byzantines* Paris (1959) 207—232; L. P. Raybaud, *Le gouv. et l'adm. centr. ... sous les derniers Paléologues ...*, Paris (1968).

¹⁹ Documentarea directă a receptării acestui principiu datează din sec. XVIII (vezi mai jos, poziția lui Neofit Cretanul și hrisovul moldovean din 15 iulie 1764), dar din ea rezultă cel puțin că exista în acest sens o veche tradiție locală.

²⁰ Vezi *supra*, n. 17.

²¹ L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin* (1950), 57; studiu meu despre doctrina virtuților imperiale (*indulgentia, philanthroptia*) în *StCl69*, 187—219 și bibl. citată; idem. *Ideea imperială bizantină*

suprem, care delegea puterea sa fără a se despărți cu totul de ea și fără a o pierde²²; în fine, într-o anumită măsură, aptitudinea de a încarna legea vie și însuflețită (νόμος ἐμψυχος, *lex animata*)²³. În cursul sec. XIV, voievodul-conducător în luptă, în război, asumase titlul monarhic de *domn* (*dominus*), care impunea ascultare și venerație: prosternarea (προσκύνησις) era datorată de boieri, ca și de cel mai umil țăran și la finele sec. XVI, Franco Sivori²⁴, secretarul italian al lui Petru Cercel (domnul care luase contact cu Renașterea italo-franceză), va nota că pentru poporul său *domnul* era un fel de *dumnezeu*, așa cum s-a putut spune că *basileus*-ul era „*Abbild eines vollkommeneren überirdischen Prototyps, ... einer göttlichen Macht*”²⁵. Totuși, ca termen politic tehnic, *domn* nu dispăruse niciodată pe teritoriul Daciei romane. Cu un sens mai puțin strălucitor, el se menținuse alături de *jude*, *lege*, *drept*, *dreptate*, *țară*, *cetate*, *județ*. I. Donat deschide o direcție fecundă de cercetare, încercând să determine formațiile care puteau avea, înainte de întemeierea statului, în fruntea lor un *domn*, și trăgând din aceste date toate consecințele cu privire la structura socială a societății românești. Nu trebuie însă omis contextul religios în care s-au păstrat la români termenii de *domn* (*dominus*) și de *împărat* (*imperator*), aplicați curent dumnezeului creștin, *domn* și *împărat* ceresc, și model al reprezentanților lui pe pământ.

Amestecul binecunoscut de alegere și de transmisiune ereditară, asocierea la tron²⁶, titlul de *mare* (μέγας=βελικη) așezat înaintea lui *voievod*²⁷, ca și cel de *autokratôr*²⁸ [în grecește la Alexandru cel Bun și în slavonă de cancelarie (самодержавный)²⁹ la domnii Țării Românești și la Roman (1392) în Moldova], sau jurământul³⁰ depus de *domn* cu prilejul *ungerii*, și coroana, trimit la modele bizantine. Referit la Ștefan cel Mare, titlul de autocrat apare cu totul românizat în cronica lui Gr. Ureche în sec. XVII: „*singur fiitor (însuși fiitoriu) preste toată Țara Moldovei*”³¹.

²² *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodoste*, ed. Fl. Moisiu, Dan Zamfirescu, G. Mihăilă. Buc. (1970) 187; „împărățiile și domniile ale lui Dumnezeu slutu, și pentru aceea să dau împărățiile de la Dumnezeu, ca să judece pre oameni răi cu dreptate”.

²³ A. Steinwenter, Νόμος ἐμψυχος... in AA WW, Phil.—hist. Kl.” 83 (1946) 250—268.

²⁴ Șt. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI*, Cluj (1944) 128; 181—182; cf. Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. (1957) 43—44.

²⁵ G. Dölger, *Byzanz* cit. *Partea introductivă*, n. 31, p. 13. Cu privire la *proskynêsis*, vezi R. Guiland, *Recherches*... p. 1 (1967) 144—159 și L. P. Raybaud, *op. cit.* 87—89.

²⁶ Vezi *supra*, *Partea introductivă*, n. 34.

²⁷ *Virtosu, op. cit.*, 114—182; cf. Aurelian Sacerdoțeanu, *Titlul de „Mare voievod” al Țării Românești*, în *Omagiu lui Ioan Lupăș*. Buc. (1943) 793—806.

²⁸ Vezi G. Ostrogorsky, Автократор и самодержав, în Глас српске крал. Академије, Belgrad 164,84 (1935) 95—187 = Сабр. дела, Belgrad 4 (1970) 281—364; idem, *Das Mitkaisertum im mittelalt. Byzanz* în E. Kornemann, *Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum*, Leipzig—Berlin (1930) 166—178 = Сабр. дела, 3 (1970) 180—191; idem, *Autokrator Johannes II u. Basileus Alexios* în „Seminarium Kondakovianum”, Praga 10 (1938) 179—183 = Сабр. дела 3 (1970) 219—224; Fr. Dölger in BZ 36 (1936) 123—145 și H. Grégoire in Byzantion 10 (1935) 763—775, rec. studiului lui E. Stein, *Proconsulat et αυτοκρατορία* în AIPHO 2 (1933—1934) 869—912 = *Mélanges Bidez*, Paris (1934); Fr. Dölger, *Das Mitkaisertum in den Urkunden u. die Entwicklung der byz. Kaisertitulatur*... în *Byz. Diplomatik* Ettal (1956) 102—129; Emil Virtosu, *op. cit.*, 197—225; Al. Elian, *Moldava și Bizanțul 133—135*; cf. nota urm.

²⁹ Helmut Neubauer, *Car u. Selbsterrscher*, Wiesbaden (1964); R. Binner, *Zur Datierung des „Samodrzec” in der russischen Herrschertitulatur* în Saeculum 20 (1969) 57—68; Victor Glötzner, *Das Moskauer Cartum u. die byz. Kaisertidee* în Saeculum 21 (1970) 393—418 (cf. 404—407) și autorii citați; Fr. Dölger, *Bulgarisches Cartum und byz. Kaisertum*, în *Actes du IVe Congrès intern. des et. byz.* Sofia 9 (1935) 57—68.

³⁰ Vezi N. Svoronos, *Le serment de fidélité*... în *Actes VIe Congrès international d'études byzantines* = REB 9 (1951) 136—142, 153; cf. G. Ostrogorsky, *Gesch.*, 310, n. 1.

³¹ Vezi Vasile Bogrea în *Pagine istorico-filozofice*, Cluj (1970) 24.

Pentru noi, *autokratôr* acopere nu numai eminența *marelui basileus* în raport cu asociatul său la tron ³², ci totodată o afirmare de independență și de suveranitate. În principate, în sec. XV, a doua funcțiune a putut fi mai urgentă și mai importantă din punct de vedere practic (*domn a toată țara, singur stăpînitor*), înlăuntrul țării, pentru a ține în frâu pe boieri și a galvaniza poporul, cu atît mai mult cu cît în afară afișarea acestui titlu se lovea de susceptibilitatea *basileus*-ului și de aceea a regelui Ungariei sau al Poloniei. De unde utilizarea mai rară, dar nu absența totală — așa cum s-a afirmat — a titlului de autocrat în documentele externe³³. Acest titlu făcea din *domn*, mai întîi pentru proprii săi supuși, un monarh de aceeași esență cu *basileus*-ul, fără dislocarea schemei bizantine a ierarhiei politice, dar desprinzîndu-se de ideea de ecumenicitate care la Bizanț continua să formeze esența autocrației imperiale. În actele oficiale ale sec. XV și în *Învățăturile* lui Neagoe Basarab ³⁴ către fiul său, împăratul este mereu menționat, înaintea *domnului*, de cîte ori se face cîte o enumerare. Dar intenția de a afirma o identitate de esență este vizibilă. Era în fond o tehnică menită să fie în Orient echivalentul procesului exprimat în Apus prin adagiul: „*le roi de France* (al Angliei, Spaniei etc.) *est empereur en son royaume*”, sau prin deviza: „*le roi ne tient son royaume que de Dieu et de son épée*”. Ne găsim deci în fața unei legende ³⁵. Dar nu este un anacronism, atunci cînd D. Cantemir și mitropolitul Gheorghe (1723) pun în gura autocratului Alexandru cel Bun o formulă echivalentă: *praetar deum et gladium superiorem... agnoscebant neminem* (*deum* lipsește în versiunea aproape identică a mitropolitului). Trecînd de la *basileus* la *domn*, autocratoria nu mai este o structură ecumenică și imperială: ea devine una de simplă suveranitate prenațională (*superiorem non recognoscens*).

Domnii moldoveni n-au purtat titlul de despot ³⁶. Dar Mircea I-a asumat, nu pentru Țara Românească, ci în mod temporar pentru pămînturile din dreapta Dunării³⁷ — *iure terrae captae*. De o conferire imperială din partea *basileus*-ului nu poate fi vorba. După aceea, titlul de *autocrat*, folosit în interior, a apărut îndestulător și superior. În utilizarea ambelor titluri, este vorba de o necesitate deosebită de a afirma cu orice preț o participare lărgită, liberalizată, la ierarhia imperială, la familia șefilor de state încarnate de *basileus*. S-a presupus o protestare eficace din partea acestuia din urmă împotriva „uzurpării” titlului de despot de către Mircea ³⁸, sau o renunțare la același titlu pentru a se menaja susceptibilitățile lui Sigismund și ale turcilor ³⁹. Dar larga folosire

³² Sic: Virtosu, *op. cit.*, 213—215; cf. L. Bréhier, *op. cit.* 51; V. Glötzner, *op. cit.*, 407. Pentru teza expusă de mine în text, vezi Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, Buc. II, 1 (1943⁴) 354 și pe larg și ferm în același sens, Virgil Cîndea, *Conceptul de independență — o permanență a gândirii politice românești în Suveranitatea și progresul*, coord. Nicolae Ecobescu, Buc. (1977) 57—82.

³³ Redactate în latinește, vezi E. Virtosu, *op. cit.* 208; fac excepție scrisorile și alte acte redactate în slavonește și adresate cetății Brașovului (*ibidem* 205).

³⁴ *Învățăturile lui Neagoe Basarab* ..., cit. *supra* (n. 22) 187, 189 și *passim*.

³⁵ Al. Elian, *op. cit.*, 133; asupra adagiului, vezi studiul nostru în RRH 8 (1969) 518. Rezervele lui Andrei Pîpîdi, *op. cit.* nu mi-au părut că duc la o schimbare a poziției mele.

³⁶ Al. Elian, *op. cit.*, 107.

³⁷ Vezi *supra*, n. 25 și Șt. Ștefănescu, *Byzanz u. die Dobroudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Bildung des Feudalstaates Dobroudscha in Byz. Beiträge*, Berlin (1964) 239—255.

³⁸ Pentru referințe, vezi studiul cit. în n. urm.

³⁹ R. Theodorescu, *op. cit. supra*, Partea introductivă, n. 30.

a însemnului despotal în Țara Românească la acea epocă⁴⁰ rămâne un fapt semnificativ, de care interpretarea noastră credem că dă seama în mod satisfăcător.

Problema portului coroanei și al purperei, pe care *basileus*-ul nu le mai acorda în sec. XIV, este însă destul de obscură. Trimiterea de la Bizanț a unei diademe lui Alexandru cel Bun este o legendă tardivă⁴¹. Dar coroana este purtată de domnii noștri în numeroase portrete murale⁴² și ea pare să fi existat cu adevărat în tezaurul domniei⁴³. Totuși, de un act de investitură imperială nu poate fi vorba, afară de acela care rezultă din ungerea⁴⁴ pe care biserica o conferea prin intermediul unui mitropolit numit cu acordul *basileus*-ului. Și coroana apare să fie o revendicare personală a domnilor noștri, o etapă în dîrza lor afirmare politică pe calea independenței și a prestigiului autocratic. În Moldova, în sec. XVI, o a doua coroană a Țării de Jos există încă în tezaurul domnesc. Este un vestigiu de domnie concomitentă a doi domni asociați la tron, sau chiar de mai vechi și trecătoare dualitate statală: Costea și Roman în sec. XIV⁴⁵.

Cu toate acestea, voievodul *domn* și *autokrator* n-ar fi putut fi o simplă replică a *basileus*-ului. Cu atît mai mult cu cît elementele folosite

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Al. Elian, *op. cit.*, 133.

⁴² Pentru coroana domnilor moldoveni pînă la Alexandru Lăpușneanu (1552–1561; 1563–1568) și pentru legenda cantemiriană a diademei trimise lui Alexandru cel Bun de *basileus*, vezi Al. Elian, *op. cit.*, 108, 133, 136–138. Pentru coroana ungară trimisă de la Bizanț, vezi *ibid.* 138, n. 2 și I. Déer, *Die hell. Krone Hungarns*, Viena (1966); Josef Karpát, *Die Idee der heiligen Krone Hungarns in neuer Beleuchtung in Corona Regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter*, publicată de Mandred Hellman, Darmstadt (1961); vezi *ibid.*, Al. Soloviev, *Die Idee des Staates in den Slawischen Monarchien*. Din bogata literatură, a se vedea G. Ostrogorsky și E. Stein, *Die Kronungsordnungen des Zeremonienbuches in „Byzantion“* 7 (1932) 185–233 = *Сбор. дела* 5 (1970) 278–317, rec. de Fr. Dölger în BZ 361 (1936) 145–157; P. Charanis, *Coronation and its constitutional significance in the later Roman Empire* în „Byzantion” 15 (1940–1941) 44–66 și 12–13 (1937–1938) 158–195; 377–383, și critica lui Dölger și Treitinger în BZ 38–39 (1938–1939) 240, 194–202; 43(1950) 146 urm. Pentru coroana ungară, vezi și Tudor Drăgan, *La doctrine juridique de la couronne hongroise*, Sibiu (1944), cu o bogată literatură critică; Ioan Lupaș, *Der Mythos der „heiligen Stephanskronen“ und das Siebenbürgische Problem in Siebenbürgen*, Buc. (1943) 195–205. Asupra ceremonialului, vezi *Condica moldoveană* a lui Gheorgachi (1762) la Dan Simonescu *Literatura română de ceremonial*, București (1939); asupra însemnelor: P. L. Schramm, *Herrschaftszeichen u. Staatssymbol*, 1–3 (1954–1964); A. V. Soloviev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves* în „Semin. Kondakovianum” 7 (1937) 119–164; Răzvan Theodoreescu, *op. cit.* (supra, nr. 25); pentru sigiliile domnești, vezi lucrările importante ale lui E. Virtosu și contribuțiile prețioase ale lui D. Ciurea; cf. Virgil Căndea în BalSt 10 (1969) 358, n. 17. Pentru studiul portretelor reprezentînd pe domnii încoronăți, vezi N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu (1930); idem, *Portretele doamnelor române*, București (1937); Al. Elian, *op. cit.*, 136–138, și studiile lui P. Chihala (1960; 1962; 1967); Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. (1965) 30–31; Elisabeta Movilă și copiii săi poartă coroana în fresca de la Sucevița. Pircălabii de Neamț se adresează încă lui Miron Barnovschii (1626–1629; 1633): „încoronat cu diadema îngerilor”. N. Iorga, *Istoria românilor* 6 (1938) 6. Pentru costum, vezi Corina Niculescu și Florența Jipescu (Dumitrescu), *Date cu privire la istoria costumului în Moldova în sec. XV–XVI* în SCIA, SAP 1 (1957) 129–154; 99–133; Corina Niculescu, *Costumul de curte în țările române (sec. XIV–XVIII)*, Buc. 1 (1970); cf. N. Kondakov, *Les costumes orientaux à la cour byzantine* în „Byzantion” 1 (1962) 7–49. Adde recent Corina Niculescu, *op. cit.* supra, *Partea Introductivă*, n. 65.

⁴³ P. P. Panaitescu în Studii 14 (1961) 53; cf. Al. Elian, *op. cit.*, 130–131, n.1. Pentru tot ceea ce precede, vezi amănunte la Andrei Pippidi, *op. cit.*

⁴⁴ *Învățăturile lui Neagoe Basarab* ..., ed. cit., 190: „cel ce să scoală asupra împăratului și unsul lui Dumnezeu”; cf. mai pe larg *Ideea imperială bizantină* cit. supra, n. 21.

⁴⁵ Pentru această dualitate de domnie (fără problema coroanei), vezi Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut* în SMIM 6 (1973) 43–59.

nu erau exclusiv bizantine, așa cum rezultă din mărturiile de la Cozia și din săpăturile de la Curtea de Argeș (Biserica domnească)⁴⁶. În realitate, este vorba de referințe în același timp bizantine și apusene în sensul unei afirmări a monarhismului autocratic sub forma unei sinteze locale. Această sinteză, fără să deplaseze Constantinopolul la Curtea de Argeș sau la Suceava, bara calea unei expansiuni a feudalismului ungar și polonez, cu implicațiile lor apusene și catolice. Cît privește referințele bizantine, ele constituie bunul comun al gândirii politicii în această parte a Europei, deja puse în practică la slavii de sud. Ele veneau direct de la Constantinopol, vehiculate mai ales de biserica grecească, și prin raporturile de toate felurile cu Balcanii. În *Învățăturile* lui Neagoe Basarab, care nu puteau să nu aibă gândire bizantină, preluată și prin izvoare slave, dar îmbogățită de experiență și reflecție locală, se găsesc citate în sprijinul fiecărei referințe bizantine menționată mai sus. Și este cunoscută răspîndirea la noi a surselor bizantine ale *Învățăturilor*, independent de rolul direct pe care L. Vranoussis⁴⁷ îl acordă lui Manuel din Corint în redactarea acestei opere, care pentru ultimii ei cercetători români rămîne o „operă domnească”, într-o versiune originală care n-ar fi putut fi cea de limbă greacă.

În general, se poate spune că funcționarea multor instituții feudale cu referință neorientală era sensibil modificată în vederea unei adaptări la situațiile locale, prin tot ceea ce, în figura *voievodului-domn*, venea din propriile structuri bizantine, basilicare, și din mentalitatea corespunzătoare. N. Iorga a intitulat *Cavalerii* unul din volumele monumentalei sale *Istoriei a românilor* (1937). Nu este însă exagerat să constatăm că în marea majoritate a domnilor noștri autocratul bizantin a precumpănit totdeauna asupra cavalerului apusean. Fără paradox facil, se poate spune că oricînd, de îndată ce zgîria pe cavalerul apusean, erau mulți sorți să dai de autocratul bizantin.

Ca și la Bizanț, legitimitatea *domniei* n-a fost niciodată în discuție. Domnul este în același timp *legibus adligatus* și *legibus solutus*, afirmîndu-și prerogativa de a face să cadă capul boierilor *săi*, fără a consulta *pravila* (dreptul scris bizantin), pe care de altminteri o invocă sau este silit s-o invoce adesea. Boierii, gîndindu-se la legalitatea necesară intereselor lor, revendicau totdeauna respectul principiului bizantin al *ierarhiei legilor*⁴⁸. Analiza noastră explică de ce feudalismul român a putut ușor să răspundă unor exigențe de centralizare voievodală, dar fără să ignoreze forme, momente și tendințe de fărâmițare seniorială, și, de la o anumită dată înainte, un regim care s-a crezut că poate fi denumit „regim nobiliar centralizat”.

Așadar, dacă examinăm separat elementele de structură ale puterii domnești, referințele bizantine apar numeroase și importante. Dacă privim însă structura globală și dominantă a acestei instituții, utilizarea elementelor bizantine nu dispăre, dar izbește originalitatea procesului istoric în

⁴⁶ Vezi *supra*, n. 27; adde: O. Tafrali, *Biserica domnească. Datele clădirii și decorării sale picturale*, în *Revista pentru istorie artă și filologie* 16 (1915); cf. N. Svoronos, *op. cit.*, 195.

⁴⁷ Vezi *supra*, *Partea introductivă*, n. 63.

⁴⁸ K. Triantaphyllopoulos, *Ἱεραρχία νόμων καὶ βιζαντινὸν δίκαιον*, in *Σύμμεικτα εἰς μνήμην Σβώλου*. Atena (1961) 475—492 (rez. fr. 566—568). La 3 iunie 1518, se afirmă totuși că boierul trădător fusese judecat „după dreptate și lege”, ceea ce citeva decenii mai tîrziu nu va împiedica pe Mircea Ciobanul de a se considera *legibus solutus*.

semnificația lui directă și indirectă. Pe termen lung, această direcție va fi cea etnic și statal națională, adică nonbizantină.

În structurarea inițială a domniei românești, *autocrația ecumenică* expansionistă a *basileus*-ului a fost transformată într-o poziție de suveran local independent (*domn*), poziție destinată să devină exterioară imperiului. În felul acesta, imperiul se golea de vocația sa ecumenică, adică de esența lui imperială. În aceasta rezidă testul cel mai prețios al originalității *domniei*. Un proces similar, inserat într-un context care poate avea unele particularități de la o regiune la alta, este fundamental pentru istoria Europei, de la căderea Romei pînă la apariția celor 152 de state suverane (autocratice *hoc sensu*), membre ale O.N.U. Iată de ce actul încercat, și în mare măsură izbutit, de către domnii români din sec. XIV și XV în problemele *autocratoriei* ne situează pe una din marile linii de dezvoltare a istoriei universale.

Afirmarea laborioasă și dîrză a acestei originalități, fără luptă deschisă cu *basileus*-ul și dinăuntru ortodoxiei orientale, ca și lupta pentru apărarea independenței în sec. XIV și XV și compromisul final înaintea irezistibilei cuceriri otomane care s-a oprit, totuși, la Dunăre, constituie semnificația adîncă a întregii istorii politice și militare a românilor, așa cum o cunoaștem pentru perioada de care ne ocupăm ⁴⁹.

⁴⁹ Pentru această concluzie, vezi mai pe larg *La structuration du pouvoir d'état dans les Principautés roumaines (XIVe et XVe siècles). Son originalité. Le rôle des modèles byzantins* în BAISEEE, 11 (1973) 103–124 (cf. 111).

Problema adunărilor de stări

O rodnică reluare a cercetărilor privind adunările de stări la români se datorește lui Gh. I. Brătianu⁵⁰, care le-a analizat în același timp ca o instituție tipică a Europei feudale⁵¹ și ca varianta orientală a acesteia. Totodată, a crezut că trebuie pusă problema influenței pe care regimul politic bizantin a putut-o exercita asupra adunărilor de stări din Europa orientală. Analizînd structura senatului constantinopolitan, cu cei 2 000 de membri ai săi numiți de împărat, și structura adunărilor populare, al căror rol declină sub dinastia macedoneană, acest autor, deși admitea că o „adunare a imperiului a rămas totdeauna străină dreptului public bizantin”, era totuși de părere⁵² că existase „un fel de reprezentare, cel puțin formală și decorativă, a anumitor corpuri constituite, dar așezate pe alte fundamente decît cele ieșite din regimul feudal, la o epocă la care acesta din urmă nu avusese încă timpul să se dezvolte în Occident”.

Întîlnindu-se aproape ca analiza lui Ostrogorsky, istoricul român conchidea în mod contradictoriu că Bizanțul „ar fi putut constitui un fel de reprezentare semicorporativă, a cărei organizare n-ar fi diferit prea mult în ceea ce privește trăsăturile lor esențiale de aceea a stărilor occidentale, deși era așezată pe alte baze”. Dar el admitea contacte și o influență bizantină tardivă, de pildă în Italia de sud, în Serbia și în Țara Românească, în timp ce Moldova, unde alți autori⁵³ semnalează un impact polonez, n-ar fi cunoscut această influență decît mult mai tîrziu. Diferența între cele două țări nu este în mod real explicată și structurile muntene de origine bizantină nu sînt descrise cu destule amănunte. Lacuna nu este

⁵⁰ *Les assemblées d'état en Europe orientale au Moyen-âge et l'influence du régime politique byzantin* în *Actes du VIe Congrès International d'études byzantines* (Paris, 1948), Paris (1950) 35—56, unde se dezvoltă tezele schițate în *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*, III *Adunările de stări în țările Europei Centrale* în AAR, MSI, s. III, 29 (1946—1947), Buc. (1948) 165 — 259.; idem, *Les assemblées d'états dans les Principautés roumaines* în *IXe Congrès international des sciences historiques*, Univ. de Lovain, *Recueil de travaux d'hist. et de philos.* s. III, Louvain 45 (1752) 197 — 252, cu o versiune dezvoltată în *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele Române*, Evry (1977). Asupra senatului la Bizanț, vezi L. Bréhier, *op. cit.*, 151; G. Brătianu, *Les assemblées*, 41—45; G. Ostrogorsky, *Gesch.* 325, 31—32 și lucrarea fundamentală a lui Hans Georg Beck, *Senat und Volk von Konstantinopel* în *Ideen und Realitäten in Byzanz*, Londra, Variorum Reprints (1972); E. Christopoulou, *Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος*, Atena (1949).

⁵¹ *Sic*: Al. Boldur, din 1937.

⁵² *Les assemblées* (1950) 46—47. Asupra existenței adunărilor de stări, vezi lucrările lui P. Charanis, C. P. Kyrris, H. G. Beck, E. Stănescu, L. -P. Raybaud, *op. cit. supra* (n. 18) 114; despre Senat, 108—139, G. Weiss, P. E. Pieler, citați și de P. I. Medvedev (*infra*, 101); *contra*: Ch. Delhl, O. Treitinger, G. Stein și Christophilopoulos, P. I. Medvedev, *ibidem*.

⁵³ Al. Elian, *op. cit.*, 169 leagă instituția moldoveană mai degrabă de o influență poloneză, decît de una bizantină.

întimplătoare, deoarece pentru sec. XV documentația este redusă, și nici cea existentă n-a fost totdeauna exhaustiv pusă în lumina cuvenită.

Interpretarea lui Gh. I. Brătianu, aprobată de G. Stöckl⁵⁴, se lovește astăzi de o întreită contestare. Dintr-un punct de vedere metodologic, W. V. Gutnova⁵⁵ a combătut-o socotind că peste tot adunarea stărilor este născută din dezvoltarea internă a societății. P. P. Panaitescu⁵⁶, insistând asupra caracterului feudal al instituției românești, s-a ridicat împotriva erorii celor care o confundă cu adunările populare (N. Iorga)⁵⁷ și, fără să treacă la o analiză adâncită a problemei, respinge ideea de influență bizantină.

Dar problema unei astfel de influențe poate fi îndepărtată negîndu-se pur și simplu existența unor veritabile adunări de stări la Bizanț. Este o teză profesată de eminenți bizantinologi și pe care distinsul bizantinist de la Leningrad, I. P. Medvedev⁵⁸, a realuat-o în interesanta sa comunicare prezentată la al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine de la București (1971) și publicată în *Actele congresului*.

Pentru a consolida sau infirma această concluzie negativă, ar trebui reluată cercetarea a două probleme, în același timp conexe și distincte; a) aceea a structurii de stări (*Stände-Struktur*) a societății bizantine, și b) aceea a existenței unui tip bizantin de adunare de stări, adaptată acestei structuri. Fără a le putea aborda de-a dreptul în aceste pagini, trebuie să constatăm că numai această dublă cercetare ar permite să se regăsească, nu fără însemnate particularități, adunarea stărilor la Bizanț, în afara oricărei analogii mecanice, excesivă din punct de vedere metodologic, cu Occidentul și centrul Europei, unde instituția cunoaște o gamă largă de modalități tipice.

Or, structura de stări a societății bizantine nu face nici o îndoială, deși reprezintă o schemă proprie: clerul, aristocrația (de naștere și birocratică, civilă și militară), armata, poporul (*λαός*) din orașe și de la țară, sclavii. Biserica, ea însăși, nu concepe societatea decît sub o formă ierarhic stratificată în felul ei, în ciuda dogmei care postulează egalitatea oamenilor în fața creatorului lor supranatural. Dar identificarea unei structuri de stări nu este decisivă pentru a conchide de aici la dezvoltarea neapărată a unei instituții cu caracter mai mult sau mai puțin reprezentativ, ca adunarea de stări. Sub acest raport, concluzia lui G. Ostrogorsky în recentul său studiu despre aristocrația bizantină (vezi *infra*, n. 69) îmi pare revelatoare: colectiv, starea aristocrației se dezvoltă, își consolidează baza economică și domină politica statului, dar individual autocrația imperială, chiar în ultimele secole ale imperiului în declin, cufundă marea familie aristocratică a *basileus*-ului (care adesea este la cheremul nobililor) într-o teribilă tăcere, în care frica și nesiguranța apar ca o inevitabilă urmare a unui sistem de represiune fără cusur. Dintr-o asemenea situație, nimic pozitiv nu putea ieși pe planul instituțiilor reprezenta-

⁵⁴ *Relazioni del X Congresso intern. di sc. storiche* (Roma, 1955). Florența 1 (1955) 93—94 (H. Cam, A. Morongiu, Günther Stöckl, *Recent work and present views on the origins and development of representative assemblies*).

⁵⁵ «Средние века», Moscova, 8 (1956) 405—414.

⁵⁶ *Marea adunare a țării, instituție a ordinii feudale în țările române* în Studii 10 (1957) nr. 3, 153—165; idem, *La grande assemblée du Pays, institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie* în NEH, 3 (1965) 117—139 (despre N. Iorga, 137, n. 8).

⁵⁷ *Le caractère commun ... cit. supra, Partea introductivă* (n. 80), 28—32.

⁵⁸ *A propos des soi-disant assemblées représentatives à Byzance, en particulier au XIVe siècle* în *Actes du XIVe Congrès international d'études byzantines*, Buc. (1971), Buc. 2 (1974).

tive, afară de cazul cînd ele ar fi reușit să mobilizeze în jurul lor și grație unor structuri explozive, revolta sau cel puțin voința eficientă de a găsi o soluție de schimb. Ceea ce, la Bizanț, n-a fost cazul pînă în ultima clipă.

Schema structurii bizantine a adunării de stări, cu elemente de feudalism centro-occidental care lipseau la Bizanț, se regăsește în țările române. Se regăsesc aici, de asemenea, și condițiile de structură instituțională și de mentalitate socială, care vor permite voievodului să ocupe în interiorul unei societăți ierarhic stratificată o poziție autocratică.

Ordinea societății de stări și ierarhia sînt structuri corelative, și în Orient și în Occident : „*Les intelligences célestes ont leur ordre hiérarchique, qui sont immuables*”, iar oamenii, cu tot liberul arbitru de a face binele sau răul dat de Dumnezeu, totuși, „*ils ne peuvent subsister sans ordre*”, va spune Loyseau în al său *Traité des ordres* din 1666 (p. 1). În anumite condiții istorice date, tocmai această poziție autocratică va avea un efect sterilizant, în unele direcții, pentru dezvoltarea unor adunări de stări cu adevărat reprezentative. Dar existența adunărilor ca atare nu face nici o îndoială nici la Bizanț, nici în țările române. La Bizanț, *silentia*, senatul, adunările populare, adunările de partide politice, soboarele mixte de clerici și laici. În țările române, cu excepția senatului și a unei organizări nefirești a partidelor politice, se regăsesc aceleași modalități de manifestare, inclusiv sinoadele mixte, și toate cu un adaos de rigoare în delimitarea statutului juridic al stărilor.

Se contestă formațiilor bizantine calitatea de adunări de stări, de pildă, pentru că ele practicau adeziunea (votul) prin aclamații; sau pentru că adunarea nu lua o decizie proprie, lăsînd pe *basileus* să hotărască în locul ei : sau din cauza lipsei de periodicitate a activității, sau, de asemenea, fiindcă reprezentarea statistică și raționalistă, pe cale de alegere individualizată, făcea loc reprezentării „organice” (naturale) a inferiorilor de către superiorii lor, a celor slabi de către cei puternici, a subordonaților de către șefii lor.

Bineînțeles, nu vom găsi nici la Bizanț, nici în țările române o expresie atît de clară și de juridică a structurii de stare, ca cea pe care o formulează în Occident Loyseau, marele jurist francez din sec. XVII, în al său *Traité des ordres et simples dignités* (Paris, 1666, 1) : „*Il faut qu'il y ait de l'ordre en toute chose, et pour la bienséance et pour la direction d'icelles. Le monde même est ainsi appelé en latin à cause de l'ornement et de la grâce provenant de son admirable disposition*”. Formula se poate aplica și societății bizantine și mai mult încă celei românești din sec. XIV—XVIII.

Istoria comparativă a instituției noastre dovedește că nici unul din aceste elemente de structură nu este incompatibil cu esența adunării de stări, fie că se găsește la începutul dezvoltării ei, fie că se află într-o fază mai înaintată. Dealtfel, pentru ultima perioadă a statului bizantin, cea care putea să influențeze mai mult țările române, cazurile analizate de I. P. Medvedev se înscriu, după părerea mea, în tipul bizantin al instituției, al cărei model însă are încă nevoie să fie pus la punct de interpretul modern.

Astfel stînd lucrurile, ceea ce interesează pe istoricul comparatist al instituțiilor este să stabilească dacă adunările românești reprezintă într-un chip exclusiv, sau cel puțin dominant, modelul bizantin, sau dacă ele înfățișează, de la început sau numai la sfîrșitul evoluției lor, o sinteză

de factori locali, sau de factori occidentali, sau de ambele aceste categorii. Sub acest raport, se constată că datele documentare privind existența adunărilor de stări în Țara Românească se reduc la o aluzie puțin clară privind pe urmașii lui Mircea și la cinci mențiuni din cursul sec. XV : „adunarea nobililor și bogaților” pentru alegerea domnului, la care Chalkokondyles⁵⁹ face o vagă aluzie, și patru adunări de boieri (*barones*) și alte stări (*militēs, fideles universi*) la un interval de aproape o jumătate de secol, prima de cea din urmă. Documentul din 25 august 1413, confirmat la 28 ianuarie 1431, vorbește de *nostri barones, videlicet Radul... et alii nostri barones et milites terre nostre multi, qui cum hec agerentur erant presentes*, iar cel din 10 noiembrie 1423 : *nos... una cum baronibus nostris, nobis consultantibus, et fidelibus nostris universis de regno Walachie existentibus, talem hordinacionem et pacem fecimus*, o formulă asemănătoare găsimu-se la 2 martie 1460 : *una cum baronibus nostris et nobilibus pocioribus corpus dictarum parcium nostrarum representantibus*. Toate aceste mențiuni sînt inserate în privilegiile comerciale, acordate de domnii Țării Românești cetății Brașovului⁶⁰.

Sec. XVI începe prin celebra adunare de stări, convocată, pe cît se pare, de fostul patriarh Nifon⁶¹, desigur cu autorizația domnului (Radu cel Mare) și probabil din porunca acestuia (sfătuit de Nifon). În Moldova, unde urmele vechii *curia regis* sînt mai vădite⁶², afirmarea adunărilor de stări este mai bine documentată, denotînd o influență poloneză și, mai tîrziu, aceea a lui *zemski sobor* rusesc : 1441, 1448, 1456, 1457, 1504⁶³, cele două din urmă adunări lărgite pentru alegerea domnului. Sfatul domnesc nu seamănă cu senatul bizantin, care se apropia (sic recent : E. Stănescu) mai degrabă de o adunare de stări. Nici sfatul domnesc, nici adunarea de stări, organe ieșite din *suita* feudală (*Gefolgschaft, družina, ceată*), cărora le revenea datoria de *consilium* și de *auxilium* față de suzeran, nu se leagă exclusiv de modele bizantine, dar nici nu erau incompatibile cu evoluția din ultimele secole ale feudalismului bizantin, și nici cu locul pe care *adunările* îl ocupaseră de totdeauna la Bizanț. În alcătuirea instituției române, așa cum ea se oglindește în documentele posterioare anului 1500, există neîndoielnic trăsături care amintesc practici sau o mentalitate bizantină : iregularitatea convocării ; lipsa unei proceduri bine structurate de reprezentare ; votul prin aclamație ; puterea adesea discreționară a domnului, iar în afară de perioada studiată, aici, nu este lipsit de interes să amintim transformarea de către

⁵⁹ L. Chalkokondylas, ed. Bonn 259—260; ed. V. Grecu. Buc. (1958) 156.

⁶⁰ *DocHurm* XV 1(1911) 8, nr. 10 (25 août 1413, confirmat la 28 jan. 1431); în versiunea slavă [I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul* ... 1 (1905) 3—6, nr. 1] clauza citată nu figurează. Să rezulte ea oare numai din folosirea unui formular latinesc, de către secretarul domnesc pentru această limbă, sau dintr-o exigență a brașovenilor, cu prilejul redactării textului latin? *DocHurm* 13, 53, nr. 15, 92; cf. I. Bogdan, *op. cit.* 24—27, nr. 11, dar 21—24, textul slavon de asemenea nu conține clauza citată.

⁶¹ Asupra adunării țării convocate de Nifon la începutul sec. XVI, vezi *Viața Sf. Nifon* de protul Gabriel, ed. V. Grecu, Buc. (1944) 80—81 și urm.

⁶² C. Cihodaru, *Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova (sec. XV — XVIII)* în *AIIA Iași* 1 (1964) 58; Val. Al. Georgesco, *L'assemblée d'états comme organe judiciaire en Valachie et en Moldavie (XVIIe — XVIIIe siècles)* în „Anciens Pays et Assemblées d'états”. Bruxelles, Louvain 48 (1969) 148 — 151 = *RRH*, 5 (1966) 158.

⁶³ Vezi *supra*, n. 56 (156, 119—125).

Matei Basarab la 1633 ⁶⁴ a unei ceremonii religioase (bobotează) în adunare de stări, ca la Bizanț. Calea comparației, deschisă de Brătianu ar trebui deci să fie reluată în spiritul enunțat la începutul acestui capitol.

Pe baza cunoștințelor noastre actuale, adunarea stărilor ilustrează același proces de sinteză pe care îl vom regăsi de la un capăt la altul al analizelor noastre, și din care Bizanțul nu este cu totul absent. Dar unde aportul din alte direcții se face nu mai puțin simțit. În orice caz. avântul structurilor de adunări de stări a fost în Țara Românească mai puțin accentuat decât în Moldova, în cursul sec. XV, pe cînd prima din aceste două țări avea asupra celei de-a doua un mic avans, ca organism politic consolidat. Să fie aceasta un efect al proximității Țării Românești față de Bizanț, și al impactului bizantin oarecum inhibitor? Fapt semnificativ, deși depășește limita cronologică a perioadei de care ne ocupăm aici, adunarea de stări cunoaște în Țara Românească de la 1596 la 1746 o dezvoltare notabilă. O dezvoltare totuși care va rămîne sub nivelul pe care în aceeași vreme îl va atinge instituția moldoveană.

⁶⁴ Vezi *L'assemblées d'états* 169 (800—801), citat *supra*, n. 62.

Problema nobilimii („boierimii”) și a marilor dregători de curte

Clasa boierilor s-a născut printr-un proces foarte complex, în care rolul Bizanțului n-a reținut în mod deosebit atenția istoriografiei noastre. Istoricii s-au ocupat însă mult de impactul bizantin, direct sau indirect, asupra uneia din structurile boierimii, și anume aceea a marilor dregători, ajungând la rezultate destul de precise, pe care le vom sintetiza critic în acest capitol. Din punct de vedere genetic, nu erau îndreptați spre Bizanț nici rarii istorici ispitiți să caute într-o cucerire militară, ca în Occident și în alte zone, originea boierimii române, nici cei care scrutau, cu grijă și cu temei, procesul intern, local, de diferențiere socială, privind întregul teritoriu românesc.

Ar fi excesiv să se dezbată aici problema rolului pe care cucerirea l-a putut juca în formația biologică și în structurarea juridică a boierimii române. Istoriografia actuală se depărtează de această explicație care sedusese pe unii istorici reputați⁶⁵. Într-adevăr, se poate ușor admite că la nordul Dunării în sec. XIV n-au existat condițiile unei cuceriri de tip franc, din Galia romană, realitate pe care H. H. Stahl o reamintea de curând (1972)⁶⁶.

În prezent⁶⁷, s-au putut pune în lumină excelențele rațiuni care conduc la o imagine contrară de aceea pe care o presupune teoria cuceririi : puternica stratificare socială și economică, intervenită în interiorul comunităților agrare, și formarea unei clase dominante (cnezi, voievozi, *maiores terrae* din diploma de la 1247), care își consolida statutul particularist prin inserarea în modelele valabile ale epocii : cumane, bulgaro-sirbe (unde *bolari* și *boliarini* se impuseseră în strins raport cu Bizanțul) și mai ales bizantine, prestigiul acestora fiind considerabil și valabilitatea lor purtată de biserică și de ideea de ecumenicitate imperia-lă. Acest proces fundamental n-ar putea însă exclude aporturi punctuale care să se lege de o implantare mai violentă și să privească unele elemente alogene.

Apropierile între boierimea română și cea bulgară nu lipsesc în istoriografia noastră⁶⁸. Cît privește pe istoricii bulgari dintre cele două războaie mondiale, ei au avut tendința să le acorde o valoare oarecum excesivă. Modul optim de a restabili echilibrul este de a pune față în față, pe lângă impulsuri venite din nord, pentru Moldova, și din

⁶⁵ *Istoria României*, Buc. 2 (1962) III.

⁶⁶ *Studii de sociologie istorică*, Buc. (1972) 22—29, cu o importantă privire sintetică.

⁶⁷ *Istoria românilor* citată *supra* (n. 65).

⁶⁸ D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *Dezvoltarea social-economică*, cit. *supra*, *Partea introductivă*, n. 18.

nord-vest pentru Țara Românească, apropierea sugestivă cu aristocrația bizantină, al cărei studiu a făcut în ultimii ani însemnate progrese.

Prima problemă care se pune este aceea a criteriilor fundamentale ale aristocrației și ale funcțiilor ei esențiale. După imaginea pe care o propune despre aristocrația bizantină G. Ostrogorsky⁶⁹, aceasta era totdeauna clasa de oameni nobili prin naștere (născuți de neam bun, εὐγενής), deținători de mari domenii rurale, și al căror înalt rang social decurgea dintr-o autodefinire pe care clasa era în măsură s-o impună prin forța de care dispunea. Dar în mod practic, aceste criterii erau inseparabile de o directă participare, foarte căutată, la exercitarea marilor funcțiuni de stat, ai căror titulari erau aleși, fără exclusivitate absolută, printre membrii recunoscuți ai aristocrației existente. Aristocrația bizantină se distingea și prin ortodoxia sa religioasă și prin adinca participare la cultura grecească, privită ca o înaltă expresie a unei culturi aristocratice cu răsunet ecumenic.

Conducerea războiului și a treburilor statului erau misiunea de clasă a aristocrației bizantine, după străvechea schemă tripartită a tradiției indoeuropene care a găsit în Georges Dumézil remarcabilul ei descifrător. Dar ceea ce caracteriza într-un mod deosebit aristocrația bizantină, după eminentul bizantinolog de la Belgrad, ar fi contradicția între avântul ei ca stare sau clasă (lărgirea bazei ei economice, privilegii mărite, influență politică în creștere)⁷⁰ și dependența paralizantă față de autocrația *basileus*-ului, mergând pînă la frică, la servilism și la tăcere, evocată într-un pasaj celebru din Kekaumenos.

Toate aceste trăsături trebuie reluate (cu unele adaptări lesene de înțeles), de istoricul aristocrației române din sec. XIV și XV. Aristocrația română nu avea nici dimensiunile nici trecutul omoloagei sale bizantine. Poziția culturală a boierilor nu era decît parțial asemănătoare aceleia a nobilimii la Bizanț, și se va realiza în raport cu o cultură de mare circulație (la început slavo-bizantină, cu epocalul succes al misiunii bizantine a lui Metodiu și Chiril; apoi greco-bizantină), fără ca structura ei etnică să manifeste același eclectism, ca aceea a aristocrației bizantine. Față de ortodoxie, similitudinea este izbitoare. Pînă la finele sec. XVII, boierii români au fost, chiar după agravarea dominației otomane, o clasă de războinici, fiecare boier participînd încă la operații în fruntea *cetei lui de slujitori*. Declinul continuu al acestei structuri nu face decît mai semnificativă puternicia ei afirmare în cursul sec. XIV și XV.

Numai rolul sporit care revine în această perioadă boierilor, reprezentînd aristocrația funciară în raport cu cea de dregătorie, pare să nu vină dintr-un context bizantin. Nu s-ar putea regăsi și în țările române, la epoca studiată, importanța șederii și a legăturilor care inserau pe nobilii bizantini în viața capitalei imperiale. Asemănarea în această direcție nu se va produce decît mai tirziu, fără acțiunea directă a unui model bizantin, îndeosebi cu începere de la finele sec. XVI. În 1765, procesul, mai vechi, luase o astfel de amploare, încît în Țara Românească, Ștefan Racoviță

⁶⁹ *Observations on the Aristocracy in Byzantium* in *Dumbarton Oaks Papers* (1971) 1—32 și lucrările lui R. Guiland, P. Charanis și H. G. Beck citate în n. 7, 21 și 69. Ideea de autodefinire (John Galtung) și referințe la schema lui Dumézil nu figurează în studiul citat. R. Guiland, *Recherches ...*, 1 (1967) 15—150, a adus la studiul nobilimii bizantine o contribuție esențială.

⁷⁰ Asupra acestei influențe în Bulgaria și în Țara Românească, vezi *op. cit.*, supra n. 68 (p. 67), al cărui autor consideră cu drept cuvînt că în realitate guvernarea țării era exercitată de marea boierime.

emite un hrisov pentru a sili pe boierii fără dregătorie la București de a-și petrece timpul la curțile de pe domeniile lor rurale ⁷¹. În ceea ce privește formarea în sinul mării boierimi a unui grup restrâns de *vlastelini* (cuvînt de origine slavă, curent în Serbia), boieri influenți care cumulau de cele mai multe ori (sau totdeauna ?!) ⁷² calitatea de membru al familiei domnești, se poate constata că terminologia *vlastel(in)* nu se leagă de un model bizantin. Dar la Bizanț, printre οἰκεῖοι obișnuiți ⁷³, grupul de „*emperor's relatives*” poartă numele de περιπόητοι (= *beloved*) și deținea dregătorii pe care simplii *domestici* nu le obțineau. Legați între ei prin legături de singe și de căsătorie, *familiares* erau legați, de asemenea, și de dinastia imperială, prima familie aristocratică din imperiu ⁷⁴. Nu se poate vorbi de *vlasteli* sîrbi și de *vlastelini* ⁷⁵ munteni fără a arunca o privire spre bizantinii περιπόητοι. Pentru a aprecia semnificația acestei apropieri, propusă pentru prima oară, să notăm că structurile moldovene sînt, în mare, aceleași ca cele din Țara Românească, dar în Moldova nu se întîlnește în perioada de care ne ocupăm denumirea de *vlastelin* ⁷⁶, care reprezintă deci un început de instituționalizare a grupului aristocratic pe care monarhul se sprijinea direct în conducerea treburilor statului, pentru că acest grup făcea parte din familia sa însăși și invers.

În dezvoltarea structurală a boierimii s-a produs inevitabilul contact cu structurile de stat, sub forma marilor dregătorii de curte, rezervată stării boierești, componentă principală a clasei dominante. În acest proces, prezența Bizanțului este unanim admisă, în sensul că, pe de o parte, ea constituia un prestigios model global pentru orice stat în curs de cristalizare politică, pe de altă parte, cel puțin cinci din dregătoriile de curte, se leagă prin filieră bulgară sau sîrbă de modele bizantine. Astfel, *marele logofăt* (Țara Românească 1390–1400; Moldova 1399), amintește de μέγας λογοδήτης (începînd din 1192). *Marele vistier* ⁷⁷ (1392; πρωτοβυστιαρῆς, 1400) se apropie de προκαθήμενος τοῦ βεστιαρίου, πρωτοβυστιαρῆς și de πρωτοβυστιάριος. *Marele dvornic* ⁷⁸ (1389;

⁷¹ BAR ms. gr. 21, f. 101–102^v (titlul 2); vezi trad. rom. a lui C. Erbiceanu în BOR, 26 (1902–1903) 1 017–1 029.

⁷² Soluția către care înclină I. Donat; cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, 33.

⁷³ Vezi G. Ostrogorsky, *op. cit.*, 12–13 și J. Verpeaux, *Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale* în REB 23 (1965), 89–99.

⁷⁴ Vezi G. Ostrogorsky, *op. cit.*, 28.

⁷⁵ DRH B 1 (1966) 367–368, nr. 229 (9 mai 1492): властель; 401/404, nr. 247: властеле (16 mars 1494); pentru Serbia: *ibid.* 68–9, nr. 31 (1406) властелинь, și documentele sub nr. 44, 47, 63 și 97 (1418–1444) властель; vezi M. Andreev, *БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМОТА ...*, Sofia, (1965) 52–54.

⁷⁶ Apare documentar în Moldova la 1466, cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, 34. Instituția însă era mai veche.

⁷⁷ Pentru *logofăt* și *vistier*, Giurescu se referă la o filieră sîrbă, în timp ce M. Lascaris pentru amîndouă și C. Jireček pentru cel dintîi, văd un împrumut de la bulgari. Asupra logothetului bizantin, vezi R. Guiland, *Les logothètes* în REB 29 (1971) 5–115: în sec. XIV, numai marele loghet are atribuții efective, ceilalți nu sînt decît demnitari fără funcțiuni. *Marele vistier* reamintește prin atribuțiile sale pe președintele vestiarului (προκουράτωρ τοῦ βεστιαρίου), „șeful administrației finaciare”, pe cînd ierarhia bizantină cunoștea un comandant militar (πρωτοβυστιαρῆς), al cărui subordonați deveniseră agenți fiscali, și deasupra acestuia, πρωτοβυστιάριος, grad superior marelui domestic și neîndeplinind decît funcțiuni de ceremonie (L. Bréhier, *op. cit.*, 111; 125; R. Guiland, *Recherches*, 2 (1967) 203–211. Βεστιάριον—*vestis*, în sens de θησαυρός, a fost redat în doc. slav. din sec. XVI, prin *rizo*—*vestis*: calcul bizantin este vădit; P. P. Panaitescu în Studii 14 (1961) 1, 53; cf. L. Bréhier, *op. cit.*, 111.

⁷⁸ *Marele vornic* = *marscalcus*: această funcțiune nu există la slavii de sud; M. Lascaris, urmat de N. Stoicescu, socotește că românii au denumit cu un cuvînt slavon pe *pala-tinus* feudalismului apusean adoptat de unguri.

1387), D. Onciul l-a considerat de origine bizantină, iar N. Iorga a văzut în el un împrumut făcut bulgarilor, fiind explicat de C. C. Giurescu prin *palatinus* maghiar, ascuns sub un cuvânt de origine sirbo-croată. *Marele spătar*⁷⁹ (1415; 1434), *ensiferul*, care devine șeful armatei, are echivalențe bizantine. Deja Miron Costin se referea pentru această dregătorie la un model bizantin⁸⁰. Dar C. C. Giurescu îl derivă din cuvântul românesc de origine latină, *spată* (sabie) și I. Bogdan îi atribuie o origine bulgară, pe care autorul precedent n-o exclude, dar face observația că un astfel de demnitar nu era cunoscut la curtea sirbă și bulgară. În fine, să cităm pe *marele postelnic*⁸¹ sau *stratornic* (1437; 1407) și pe *marele comis* (1415); primul, de origine bulgară, purta la Bizanț un alte nume, iar cel care acolo se numea la fel (στράτωρ, πρωτοστράτωρ) avea alte atribuții; al doilea, *marele conetabil* (κόμης τῶν βασιλικῶν σταύλων) ar fi, după D. Russo și C. C. Giurescu, de origine bizantină prin filieră slavă⁸².

Printre dregătoriile anterioare anului 1500, vreo zece⁸³, fără să trimită la termeni bizantini, au un echivalent de funcțiune la Bizanț [πιγκέρνης, échanson = *paharnic* (Țara Românească) și *ceașnic* (Moldova)]. Se poate spune același lucru despre cei șase dregători⁸⁴ posteriori anului 1500⁸⁵. *Marele han* n-are model la Bizanț. Dar βασιλικοί și οἰκειακοί ἄνθρωποι amintesc cu totul pe *oamenii* (= agenți executor) *domnești* și *pe copiii de casă*, atestați în documentele mai tardive, crearea lor în fapt putând fi mai timpurie.

Distincția bizantină între ἀξίαι διὰ βραβείων și ἀξίαι διὰ λόγου⁸⁶ era înlocuită prin aceea dintre titlurile nobiliare (*pan*, *jurpan*) și dregătoriile cu atribuții efective la curte și în stat. Se regăsește în principate o ierarhie a dregătorilor și o distincție bizantină între dregă-

⁷⁹ *Spătarul* îndeplinește funcțiile unui πρωτοστράτωρ, și ale unui μέγας δομέστικος, dar din punct de vedere fonetic, amintește σπαθάριος, titlul purtat de paznicul basileu-lui, al căror comandant, πρωτοσπαθάριος, era și șeful candidaților, al mandatarilor care aveau un rol în ceremoniile palatine (L. Bréhier, *op. cit.*, 109, 113, 117; R. Guillard, *Recherches...*, 1 (1967) 405–425 și 2 (1967) 99–131).

⁸⁰ *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. 1 (1965) 319.

⁸¹ *Postelnic* (= *cubicularius*, *magister lectorum*), transpune pe slav. постельникъ care la Bizanț se numea παρακοιμώμενος τοῦ κοιτόνοος. Dubletul *stratornic* amintește lui N. Iorga pe στράτωρ-ul bizantin (șeful grajdurilor palatului, comandant al cavaleriei); vezi Bréhier, *op. cit.*, 105, 122, 125, 217, 109; R. Guillard, *op. cit.*, 1 (1967) 478–498.

⁸² Asupra lui *logofăt*, *spătar*, *stratornic*, *vistier*, *comis*, *cupar*, *cămăraș* (și asupra termenilor *cămară*, *apoclisar*, *părpar* (-ar, -it), *catastih*, *diac*, vezi H. Mihăescu, *op. cit.*, 150–160. Pentru *dvornic*, *spătar*, *ceașnic* — *paharnic*, *vistier*, *stolnic*, *comis*, *portar*, *logofăt*, vezi L. Djamo și O. Stoilcovici, *op. cit.*, 69–78. Asupra dării numită *părpar* (ὑπέργρουρον) pentru pește și vin, 1413, 1467, 1497 în Țara Românească, vezi Dinu C. Giurescu, *Relațiile economice* (sec. X–XIII) în „Romanoslavica” 10 (1964) 375; Const. C. Giurescu, *Istoria pescuitului*. Buc. 1 (1964) 279–284; idem, *A old Romanian tax with a Byzantine Name: Părparul* în „Journal of European Economic History”, Roma I 1 (1972) 121–127; anterioară întemeierii statului român. În sec. XVII, darea părparului pentru pește se va numi *măjărit* (de origine slavă); O. Iliescu în RESEE 7 (1969) 116. Pentru перпер și перпераки în Bulgaria, vezi M. Andreev, *op. cit.*, 40, 117, 155–157.

⁸³ *Pircdlab* (1368; 1387); armaș (a doua jum. a sec. XIV); portar (1491); usar (1482); vornic de poartă (1436); paharnic (1392); stolnic (1392) clucer (a doua jum. a sec. XV); pitar (1481); sluger (1480), vezi amănuntele la N. Stoicescu, *op. cit.*, 204–242, 273–293.

⁸⁴ Hatman (1588); medelnicer (sec. XVI) din magr. *medel* (= lighean), cf. νιψιστάριοι = purtătorii de ligheane; *aga*; *serdar*; *șetrar* (sec. XVI–XVII); jîtnicer (1588), vezi *ibid.* 217–222.

⁸⁵ Cronologia apariției dregătorilor pentru Țara Românească este reconstituită de Șt. Pascu în *Crestomafte* 2(1958) 294, și pentru amîndouă țările, de N. Stoicescu, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁶ Bréhier, *op. cit.*, 105. Pentru toate, vezi N. Oikonomidès, *Les listes de préséance...*, Paris (1972).

toriile de curte și cele de stat. Anumite dregătorii bizantine, împrumutate de bulgari și de sirbi n-au trecut Dunărea. Este o dovadă de selecție și de adaptare creatoare ⁸⁷.

Deosebirea boierilor în „boieri de sfat” și „boieri de divan” (asesori), căreia D. Cantemir în *Descriptio Moldaviae* (II, cap. 6) îi atribuie o origine bizantină („precum odinioară la greci”), nu este menționată în documente⁸⁸. După *Învățăturile lui Neagoe Basarab* (ed. Dan Zamfirescu — G. Mihăilă, 1971, p. 285) era bine ca domnul să admită în divan elemente tinere care să se formeze pentru funcțiunea de sfetnici și care aveau și mai multă învățătură, îndeosebi pentru aplicarea pravilei în judecăți.

Venalitatea posturilor, promovarea solemnă a dregătorilor, costumul oficial și anumite însemne, ca marcă de apartenență la un statut de clasă (stare), rolul diminuat ce revenea sistemului bizantin de salarii anuale, iată tot atâtea materii, în care asemănări cu situațiile bizantine corespunzătoare se îmbină cu diferențe uneori apreciabile, în ale căror amănunte nu este locul să se intre aici ⁸⁹. Procesul de selecție a dregătorilor dovedește, și el, că nu s-a pășit la o copiere a dregătoriilor străine, ci s-a plecat de la necesitățile locale ale statului care trebuia organizat.

În ceea ce privește marile dregătorii, de asemenea, I. Nistor se gîndea la o continuitate bizantină, îmbogățită prin creații românești independente. Formațiile politice ale românilor fiind anterioare celor slave, dregătorii bizantine adoptate de bulgari (despot, sebastocrator, protosebast, protostrator etc.) nu se găsesc la români. Organizarea statală a sirbo-croaților fiind posterioară aceleia a românilor, numele slave care desemnează la aceștia din urmă anumite instituții ar rezulta din traducerea termenilor greci și latini, făcută de cancelaria slavonă a țării (ca în cazul lui *palatinus* prin *dvornic*, după C. C. Giurescu). Modelele bizantine au servit ca prototip comun slavilor din Peninsula Balcanică și românilor. D. Cantemir credea în originea bizantină directă a dregătoriilor moldovene. În afară de *logofăt*, *spătar*, *vistier* și *comis*, Nistor vedea în *vornic* transpunerea lui μέγας δομέστικος, în paharnic pe aceea a bizantinului πικέρνης (atestat în documentul muntean din 8 ian. 1392 sub forma пичерник), în *postelnic*, pe κοιτωνίτης (*camerarius*) bizantin. *Stolnicul*, necunoscut de sirbi și de bulgari, ar fi o creație românească prin traducerea lat. *dapifer*, *magister mensarum*. Obiecțiile lui Nistor, fără să fie cu totul convingătoare, împing la reflecție cu privire la lărgirea contribuției românești, recunoscută dealtminteri, asupra altor puncte asemănătoare, chiar de autorii pe care Nistor îi combate. O cunoaștere directă a modelelor bizantine de către reprezentanții bisericii, indispensabili sfătuitori culturali ai domnilor și ai boierilor, nu pare imposibilă, nici anormală. Dar excluderea oarecum prea dogmatică de către Nistor a oricărui contact cu experiența slavilor de sud nu ne pare acceptabilă.

Originea globală a dregătoriilor moldovene (care nu ar putea fi alta decît a celor din Țara Românească) se găsește indicată de D. Cantemir, în *Descriptio Moldaviae* (II, cap. 7). El susține că o simplă consultare a tratatului *De Officialibus Palatii Constantinopolitani et de Officiis Magnae Ecclesiae liber*, al lui Pseudo-Codinus ⁹⁰, este suficientă pentru a o inve-

⁸⁷ Vezi *infra*, cap. V, în fine.

⁸⁸ N. Stoicescu în D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, Buc. (1973) 215, n. 12.

⁸⁹ Bréhier *op. cit.*, 130—131, 133—139, 154.

⁹⁰ Asupra confuziei lui D. Cantemir, care citează pe curopalatul Georgius Codinus, vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, 215, n. 10.

dera ca bizantină, aceeași fiind și părerea cronicarilor. Teză care surprinde față de analizele documentate ale istoricilor moderni. Ea pune într-o lumină nouă și mai puțin surprinzătoare procedeul lui Mihai Fotino care, în proiectul de cod general (1775—1777) redactat pentru Alex. Ipsilanti în Țara Românească, nu numai că indică pentru numeroase dregătorii românești echivalentul lor bizantin (real sau inexact), dar recurge la textele bizantine (*Basilicale*, *novele*) pentru reglementarea fiecărei dregătorii de care se ocupă. Desigur, textul lui Fotino, ca și afirmația lui Cantemir și a cronicarilor, nu demonstrează nimic din punct de vedere al formației istorice a instituțiilor puse în cauză. Dar nu este lipsit de interes să cunoaștem ideea pe care cronicarii sec. XVII, învățatul domn autor al *Descrierii Moldovei* și lumea oficială filoelenică din sec. XVIII, printr-un acord care se cere explicat, și-o făceau despre raporturile dintr-o mare dregătorie românească și omoloaga sa bizantină. Și concordanța de atribuții care permitea lui Fotino să extrapoleze de la *Basilicale* și de la o anumită novelă imperială la proiectul său de cod al Țării Românești, nu poate decât să incite la reflecție pe istoricul comparatist care se preocupă de studiul fiecărei mari dregătorii. Voi aborda însă această problemă în Partea a II-a a lucrării de față.

Administrația locală. Orașele. Organizarea militară

Organizarea administrativă locală cu *județe* în Țara Românească și cu *ținuturi* în Moldova, ambii termeni de origine latină, nu trimite la modele bizantine. Aceeași observație este valabilă despre organizarea orașelor și a sfaturilor lor, a corporațiilor de negustori și de meșteșugari. Prezența grecilor în orașele de pe litoral, ca și la Brăila și Chilia este normală și binecunoscută. Chiar în interior, nume grecești sînt atestate chiar din sec. XV; dar elementul grec nu pare să fi avut deloc influență asupra instituțiilor orășenești. Dimpotrivă, la Durostorum, de la 1402 (data dezastrului de la Ancara) la 1410 (data cuceririi orașului de către Mehmed I), se găsea un administrator care purta numele de origine bizantină de *κεφαλῆς*, și acestuia Mircea cel Bătrîn între 1404—1406⁹¹ îi dădea poruncă să nu tulbure statutul de imunitate pe care domnul îl acordase mănăstirii Cozia cu privire la bălțile situate între Nucet și Ialovnița. Coincidență sugestivă, un administrator de district va purta mai târziu în Țara Românească denumirea autohtonă de *căpitan*. Acest termen poate reprezenta adaptarea, în traducere românească, a unei terminologii fie slavo-bizantine, fie a uneia latine (*capitaneus*), de proveniență maghiară. Dar prin atribuțiile civile și militare ale dregătorilor pe care termenul o desemnează, sînt mai mulți sorți ca el să fie o contribuție originală a fondului lexical românesc la organizarea unei ierarhii administrative, termenul de *căpitan* făcînd parte din acest fond la data cînd a avut loc întîlnirea cu *capitaneus*, folosit în organizarea administrativă-militară a Transilvaniei.

În ceea ce privește armata, la care Nistor regăsea aceeași continuitate bizantină, nici *marea oaste*, nici *mica oaste* nu s-ar putea explica efectiv printr-o astfel de referință directă⁹². Armata domnului, formată,

⁹¹ DRH B 1 (1966) 64—65, nr. 29, *κεφαλῆς* (*capitaneus*), șeful unei regiuni sau al unui oraș, se regăsește în Bulgaria de Sud și în Serbia, vezi C. Jireček, *Civilisation serbe au Moyen-Age*, Paris (1420)27; M. Andreev, *op. cit.* 154, 159; D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, 85, n. 95 (orașul Sređet).

⁹² E. Stănescu, *Les „stratigotes”, diffusion et survivances d’une institution byzantine dans le Sud-Est de l’Europe* în *Actes du Ier Congrès international d’études balkaniques et sud-est européennes* Sofia (1969) 227—234; N. Iorga, *Istoria armatei române*, Buc. 1 (1929) 61—62; N. A. Constantinescu, *Chestiunea celei mai vechi organizații ostășești la români, vitejii și manii* în RIR, 31 (1945) 87—97; P. Mutafčiev, *Vojniški zemi...* Спис. на бълг. Акад. на науките. Sofia 27 (1923) 1—114, și rec. lui Fr. Dölger în BZ (1926); Aldo Chechini, *I fondi militari rom. — byz. considerati in relazione con arimania*; Șt. Ștefănescu, „Oastea țării” și epopeea românească în sec. XIV—XVII în *România și tradițiile luptei armate a întregului popor*, Buc. (1972) 25—32; N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, Buc. (1968); idem, „Oastea cea mare” în *Țara Româ-*

în mare măsură, din soldați pedestri, se deosebea de contingentele călare, echipate mai ales de boieri. Se distingeau deja *lefegii* (mercenari) și cei răsplătiți prin împărțirea prăzii (pradă, plean) de război. Organizarea grupului de *viteji* (cu un accent de cavalerie occidentală, de asemenea) în Moldova și aceea a *voinicilor* (care denotă o filieră bulgară sau sîrbă) pentru Țara Românească (unde apare și termenul de *viteaz*), sau, mai târziu, corpurile de curteni sau de slujitori, ca și participarea satului liber la formarea oastei domnești, conduc la alcătuirea corporațiilor de *plăieși* și de *roșii* etc. Această evoluție nu încetează de a reaminti regimul bizantinilor στρατιῶται, cu caracterul lor feudal din a doua jumătate a perioadei lor de dezvoltare, căreia E. Stănescu i-a căutat echivalentul la români, bulgari și sîrbi. Acest autor a putut astfel să vorbească de o *stratotic* sud-est-europeană, deși regăsea și în acest sector formele aceleiași sinteze românești, de atâtea ori menționată. Toate aceste probleme ar merita să fie reluate și aprofundate. În legătură cu episodul lui Andronic, capturat de către *valahii* (din Moldova?), autorul citat ajunge la ideea unei largi prezențe de *valahi* în viața militară a imperiului. Erau deci, și din această direcție, anumite tradiții de care ar trebui să se țină seamă. Totuși, niciodată la Bizanț, apărarea statului n-a fost în mina „oastei mari”, întemeiată pe marea masă a țărănimii libere și dependente, ca apărarea țărilor române. Pe de altă parte, acestea din urmă n-au traversat niciodată o perioadă de organizare civilo-militară, comparabilă cu temele bizantine începînd din sec. IX pînă în XII.

Din punct de vedere terminologic, nici *curtenii* (de la cuvîntul de origine lat. *curte*), nici *slujitori* (de la sl. *služiti*, vezi *slugă*, de origine slavă) nu trimit la modele bizantine. Dar a doua categorie, la români, ca și la slavii de sud, corespunde, cu un mai accentuat caracter militar, acelor θεράποντες (*servientes*)⁹³ care la Bizanț înconjurau tot așa de bine pe *basileus* (cf. *slugi domnești*) și pe fiecare înalt dregător (cf. *slugi boierești*).

În ceea ce privește problema *cetei* (*suitei*) *feudale* (*Gefolgschaft*, *družina*), istoriografia română este pînă acum înclinată să caute, dacă este nevoie, referințe în orice altă direcție decît cea bizantină. Dar studiile recente ale lui Ihor Ševčenko, H.-G. Beck și G. Ostrogorsky⁹⁴ au atras atenția asupra acestei instituții (ἐταίρεια) la Bizanț, insistîndu-se însă

nească și Moldova (sec. XIV—XVI) în *Oastea cea mare*, Buc. (1972) 25—52; idem, „Despre „oaste” și „Oastea cea mare”, în *Revista de istorie* 27 (1974) 269—274; vezi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn* (1944) 131: apropieri cu regimul bizantin, cf. idem; *Armata lui Mircea cel Bătrîn* în *Convorbiri literare* (1942, sept. — oct.); D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, 83. Cf. E. Stănescu, *Les Βλάχοι de Kinnamos et de Choniates et la présence militaire byzantine au Nord du Danube sous les Commènes* în *RESEE* 96 (1971) 3; idem, *Byzantino-Vlachica, I, Les Vlaques à la fin du Xe—début du XVIe et la restauration de la domination byzantine dans la Péninsule Balkanique* în *RESE E* 6 (1968) 424—425.

⁹³ Vezi G. Ostrogorsky, *op. cit.* 13. În legătură cu discursurile imperiale numite δημηγορίαι, vezi Hélène Ahrweiler, *Un discours de Constantin Porphyrogénète* în *Travaux et Mémoires*, Paris 2 (1967) 395, cu analiza unui prim-discurs publicat de R. Vari în *BZ* 17 (1908) 78—81.

⁹⁴ *Op. cit.*, 12—15 și n. 37, 54.

(Beck, aprobat de Ostrogorsky) asupra faptului că statutul ei juridic este departe de a fi bine cristalizat. Situația este asemănătoare în țările române. *Ceata de slujitori* ai domnului sau a unui mare boier a avut până către finele sec. XVII caracterul unei „*knight's retinue*”, așa cum Șevčenko o concepe ca funcționând la Bizanț cu începere din sec. XI.

Să observăm că pentru secolele următoare nu lipsesc dovezi de concesiile feudale consimțite de boieri unor *slugi* ale lor. Dar prin astfel de raporturi larvate și prin structura de stări a societății românești feudale, o structură ierarhică de netăgăduit se găsește instaurată. Această structură impune observația pe care de curând o formula G. Ostrogorsky în legătură cu Bizanțul: „*There existed within Byzantine feudal relations a certain hierarchy of power, though certainly the feudal ladder did not have as many rungs as it did in the West*”⁹⁵.

⁹⁵ *Op. cit.*, 15. Teza unei stratotii sud-est europene este coroborată de materialele și interpretările aduse recent de Nicoară Beldiceanu, *Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves* [cf. idem și Irène Beldiceanu-Steinherr in „Südost-Forschungen” 24 (1965) 103–118] și *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions in Le monde ottoman des Balkans (1402–1566). Institutions, société, économie*. Variorum Reprints. Londra (1976), catégorie fiscale de la population balkanique chrétienne qui en échange de franchises fiscales contribuait à la sécurité de l’Etat... antérieure à la conquête ottomane... les *voynuk* en échange du service militaire jouissaient d’un statut fiscal privilégié, le même que celui reconnu aux Valaques” (106–107); cf. doc. 1467–1468, les Valaques de Braničevo: „Tous (sic) les cinq maisons, un voynuk se présente pour le service”; doc. 1477, les Valaques d’Herzégovine: „en cas de campagne un eškünglü (care a înlocuit voinicul) tous les 10 maisons participent en armes à la campagne”.

Comunitățile agrare (obștiile țărănești). Statutul juridic al țăranilor și regimul pământului

Fiecare din aceste probleme, pentru care lucrările pregătitoare cu caracter comparativ lipsesc, ar putea face obiectul unui studiu separat.

În ceea ce privește satul românesc, conservator și adesea imobil, el este mai vechi decât posibilitățile de impact bizantin. Analogiile între *satul liber* și *metrocomie*, în contrast cu tipul zadrugal de sat, sînt numeroase și adesea sugestive. Dar printre aceste analogii figurează multe trăsături generale, comune tuturor formelor de obști agrare. Există apoi fondul comun al comunităților agrare sud-est europene (N. Iorga), la a cărui dezvoltare metrocomia bizantină a contribuit într-o măsură și într-un mod care nu pot fi ușor transformate în acțiune concretă asupra unei anumite obști regionale. Nu rămîn decât asemănările de terminologie (P. P. Panaitescu)⁹⁶ care sînt conduse la rezultate aparent sigure, dar de o valoare limitată. Or, în speță, aceste asemănări sînt surprinzător de puțin numeroase. *Martur*, *marturie* (μαρτυρ) este de origine prebizantină. *Siromah* (σιρόμαχος după Const. C. Giurescu)⁹⁷, atestat numai în Țara Românească, unde dublează termenul de *sirac* (în Moldova *оѣсѣѣ*, amîndouă de origine slavă), desemnează categoria socială întîlnită la Bizanț sub numele de *πένητες*, și cunoscută sub denumiri echivalente peste tot în Europa feudală. *Siromah* figurează în § 59 al *Zakonikului* lui Dușan (1349–1354), al cărui text se găsea în *Codex tripartitus* al manuscrisului de la Bistrița olteană (1449–1454), ca și în Statutul Poliției. Deci, chiar cu etimologia judicioasă propusă de C. C. Giurescu, *siromah* a sosit în Țara Românească prin filiera sîrbă. Este izbitor ca *πάροικοι*, devenit la bulgari și sîrbi *парики*, n-a trecut la români, care denumesc vecini și, apoi (în Țara Românească) *rumâni*, categoria socială a țăranilor dependenți, al căror statut, în sec. XIV–XV, este fundamental asemănător aceluia al poricilor bizantini⁹⁸.

⁹⁶ P. P. Panaitescu, *Obștea* ... 33. Asupra comunităților agrare, vezi H. H. Stahl, *Contribuții* ... 1–3 (1958–1965); idem, *Les anciennes communautés villageoises* ... Paris – Buc. (1969).

⁹⁷ Despre „sirac” și „siromah” în documente slave muntene în RI 13 (1927) 23–43; vezi Valeria Costăchel, *Dezagregarea obștii sîtești în țările române în evul mediu în Studii și referate privind istoria României*, Buc. 1(1954) 753–799 (în special 786–797, categoria „săracilor” în societatea feudală); Șt. Ștefănescu, *Despre terminologia țăranimii dependente din Țara Românească în sec. XIV–XVI* în Studii 15(1962) 1 157–1 161; idem, *Considerații asupra termenului de „vlah” și „rumân” pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veac. XIV–XVIII*, în SMIM 4(1960) 63–75. Pentru termenul de *horane* (țaran liber și mai ales dependent), venind prin filieră bulgară, de la *hōra* (sat), vezi Șt. Ștefănescu, *Despre terminologia* ... 1 161.

⁹⁸ Vezi P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance* în RH, 219 (1958) 32–74; 251–284; 220(1958) 43–91; *История Византизма*, II 17, 39, 67, 129–133, 166, 242–247; III 32–36, 101–106, 310; Bréhier, *La civilisation byzantine* Paris (1950; 1970) 143–145; 148–153; G. Ostrogrosky, *Gesch.*³ 227, 244, 307.

Poate mult mai important este să semnalăm că structura socială dintre săraci-bogați (puternici), prezentă în zona intermediară sud-dunăreană, corespunde structurii bizantine fundamentale πένητες/δυνατοί, cu puternica ei justificare ideologică acoperită și modelată de teologia bisericii ecumenice. Influența bizantină admisă de D. Anghelov ⁹⁹ pentru lumea bulgară este valabilă și pentru lumea românească. Numeroase texte bizantine, care o oglindeau, aveau o circulație generală. Nici reacția de factură bogomilă, care opune condiția săracului prezenței de senior feudal, stăpîn al pămîntului ca obiect de exploatare, nu este lipsită de ecouri mari tîrzii la nordul Dunării.

O simplă enumerare a termenilor desemnînd principalele structuri comunitare, este de natură să descurajeze pe comparatistul-bizantinolog : noțiunile de vatră, *zestre*, *moș* (în dublul sens de persoană și de parcelă atribuită unui moș, sau venind de la el), *moșie*, *moștean*, *moștenire*, *moștenitor*, *a moșteni*, *moștenire* sînt desemnați prin cuvinte din fondul lexical autohton. Pentru *lege*, *țăran*, *sînge* (pentru formele concrete de rudenie), *casă*, *curte*, *pămînt* și *țară*, *cîmp*, *bătrîn* (cu acelaș dublu sens ca la *moș*), se folosesc cuvinte de origine latină ¹⁰⁰. Cuvinte slave au ajuns să dezvolte noțiunile de *obicei*, *obște* (*obștean*, *obștesc*), *sfat*, *rudenie*, *sărac*, *bogat*, *jalbă*, *pricină*, *pîră* ¹⁰¹. Uneori aceeași structură poate fi exprimată, cu sau fără nuanțe apreciabile, prin cuvinte de origine diferită : *moș* (autocht.) *bătrîn* (lat.) ; *lege* (lat.) și *obicei* (slav).

Responsabilitatea colectivă ¹⁰² domină viața obștiilor agrare. Statul bizantin, și tot așa statele feudale românești, au găsit-o potrivită intereselor lor, au făcut-o instituție statală și s-au servit de ea în interesul lor. Este vorba de o influență bizantină directă sau prin filieră slavă sau, dimpotrivă, de un proces local, absolut independent și paralel cu cel bizantin ? Oricum, instituția română nu este lipsită de particularități pe care ar trebui să le putem enumera și chiar analiza cu atenție.

Să luăm ca exemplu regimul așa numitei *adiectio sterilium* (*atribuirea locurilor neroditoare*) ¹⁰³. Acest regim supraviețuiește în satele românești sau a fost închipuită ca o instituție proprie. Pămîntul necultivat este la dispoziția celui care vrea și poate să-l pună în valoare. Satul dispunea de pămîntul părăsit, după împrejurări, și răspundea de acest pămînt, în felul lui. Cînd statul se amesteca în această folosire a pămîntului, pentru considerații de ordin fiscal, penal și chiar economic, crea condiții speciale care făceau sistemul obligator și împovărător. În *Nomos geōrgikos* (I § 13), fugarul, la reîntoarcerea în sat, redevenea stăpînul

⁹⁹ *The Conception of "Power" and "Submission", of „Wealth” and “Poverty” in Bulgarian Medieval Literature* in *Bulgarian Historical Review* 5(1977) 4, 57—82 (66—80) ; cf. studiul meu *La légende populaire du „Contrat d'Adam” et ses implications juridiques (Droit babylonien et ancien droit roumain)* in *Studi în onore di Edoardo Volterra*, Milano 6(1971) 607—611 = *Ethnologica Buc.* 3 (1979) 7—12 ; 121—124.

¹⁰⁰ Folosirea acestor termeni, ca și a celor de origine latină cu sens instituțional, pe întregul teritoriu românesc, este urmarea continuității de dezvoltare istorică a poporului român pe acest teritoriu. Coincidența procesului semantic pentru dublul sens al lui *moș* și *bătrîn*, adică un element autohton și altul latin, presupune în mod necesar continuitatea de dezvoltare istorică pe același teritoriu a poporului care a creat-o.

¹⁰¹ Ultimele cinci apar îndeosebi legate de un impact al terminologiei de cancelarie.

¹⁰² L. Bréhier, *Institutions* ... 211 ; idem, *Civilisation byzantin* 150 ; G. Ostrogorsky, *Gesch.* ³ 114 ; 157 ; 254—255 ; 266.

¹⁰³ L. Bréhier, *op. cit.*, 204—205 ; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, 34, 114, 266, n.3 și lucrările bine cunoscute ale lui P. Lemerle, E. E. Lipšic, A. P. Každan, N. Svoronos și J. Karayanopoulos.

pământului părăsit. În dreptul românesc, cel care lua asupra sa pământul, plătea dările în suferință sau compoziția penală. Sarcina plății putea cădea pe întregul sat, din porunca domnului. Este reflexul desfigurat al regimului de *epibolē* și de *allēlengyon* ¹⁰⁴. Ne găsim în fața unei influențe bizantine? Dacă se poate da un răspuns afirmativ, influența s-a exercitat la nivelul dreptului domnesc și s-a grefat pe practici sătești preexistente. Data la care o practică bizantină sau numai tradiția ei și-a putu' exercita influența, constituie încă o problemă greu de rezolvat, deoarece în sec. XV instituția nu mai era în vigoare la Bizanț.

Să trecem însă la dreptul de precumpărare (*retract*, *protimisis*), instituție care conferea stăpînirii funciare un caracter condițional în raport cu anumite grupe de solidaritate (neamul, devălmășia arhaică, vecinătatea sau megieșia). Instituția pare să decurgă din propriile structuri și din interesele de autoapărare a comunităților agrare sau a neamurilor boierești, fiind vorba și în acest caz de o instituție larg răspîndită. Dar în principate ea nu se va dezvolta decît fiindcă însăși clasa dominantă și cei economicește favorizați vor ști să se servească de preemțiune într-un scop de acaparare a pământului și de trecerea în proprietate privată a stăpînirilor. Se va provoca vînzarea moșiilor sau ocinelor și străinul dobînditor va fi îndepărtat, pentru că cel îndreptățit la precumpărare este bogat, iar la nevoie cel ce vrea să acapareze devine protimitar printr-un act fictiv (înfrățiri, intrare și naturalizare în sat) sau abuziv (donație creînd o indiviziune, îmbrăcarea calității de megias). *Retractul* românesc se interferează în parte cu instituția bizantină, și în mod concret, cu cele două articole privind *protimisisul*, care figurează în *Cartea de judecată a lui Iustinian*, dacă se admite că această a treia parte a codificării sirbe a lui Ștefan Dușan, copiată la mănăstirea Bistrița din Oltenia (1449—1454) a fost receptată la mijlocul sec. XV, în mod efectiv ¹⁰⁵.

Chiar sub domnia lui Mircea cel Bătrîn ¹⁰⁶, puterea domnească a adoptat în mod implicit principiul dreptului canonic bizantin, potrivit căruia, pentru a face posibilă formarea domeniului feudal al bisericii, donațiile pioase erau scutite de restricțiile decurgînd din *retractul* de rudenie, de devălmășie sau de vecinătate. În curînd, boierii vor da o adevărată luptă îndelungată pentru a pune și ei la adăpost, de orice contestare posibilă, daniile pe care le smulgeau la dreapta și la stînga, prin captație, violență sau trafic de influență.

Această evoluție munteană nu împiedică precumpărarea de a se dezvolta în Moldova în chip asemănător pe o bază obișnuielnică. Biserica își va impune privilegiul său de scutire a daniilor primite, fără să invoce formal dreptul bizantin sau precedentele muntene. Dar cum să ne îndoim că ele n-au jucat un rol important? În orice caz, regulile bizantine citate nu acoperă nici cercul beneficiarilor, nici pe acela al bunurilor și operațiilor juridice care deschid calea *retractului* în dreptul feudal românesc. Pînă

¹⁰⁴ Bréhier, *op. cit.*, 204—205; Ostrogorsky, *op. cit.*, l.c.

¹⁰⁵ Vezi *Preemțiunea în ist. dreptului românesc*. Buc. (1965). Pentru *Legea de jud. a lui Iustinian*, vezi: *Présentation de quelques manuscrits juridiques de Valachie et de Moldavie (XV—XIX siècles)* în RESEE 6 (1968) 626—630, și *Contributions à l'étude de la réception du „Nomos géorgikos“ dans les Princ. danubiennes* în Byzantina 1 (1969) 91—95. Manuscrisul și receptarea în discuție sînt localizate în Moldova de Gh. Cronț în RESEE 6 (1968) 640, fără cuvenita rectificare în recenta ediție a unei versiuni lărgite mai tardive a acestei legi, vezi *Loi de jugement, compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinian*, versiune slavă și română stabilită de M. Andreev și Gh. Cronț (1972) 144.

¹⁰⁶ Vezi *Preemțiunea* . . . , 39 [DRH B 1 (1966) 62, nr. 27 (1402—1418)] și 86, nr. 12 (22 iun. 1418); cf. doc. din 24 mart. 1495 (*ibid.* 414, nr. 252)/.

în sec. XVIII, retractul românesc a evoluat în marginea influenței bizantine propriu-zise. Dar mentalitatea oamenilor, tradițiile, deplasările demografice au făcut ca instituția să fie caracteristică pentru fondul comun balcanic, în care l-a găsit legislația bizantină ea însăși, imprimându-i, în sec. X și XI, un statut juridic și o funcțiune socială foarte caracteristice.

Ar fi de dorit să avem mai ample informații asupra rolului adunărilor de sat, al sfatului de conducere (*obștea*) în metrocopia bizantină. Acest rol pare să fie acolo mai șters decât acela al organelor corespunzătoare din satul românesc liber, pe care le cunoaștem foarte bine, pentru o epocă ulterioară, sau în stadiul de supraviețuiri etnologice, mulțumită lucrărilor lui P. P. Panaitescu, H. H. Stahl și Romulus Vulcănescu.

În ceea ce privește dreptul săteanului de a consuma, fără a comite un delict, fructe din grădina vecinului, obiceiuri persistind în sec. XIX în satul românesc, el concordă cu dispoziții din *Nomos geōrgikos* (IV§9), parțial difuzat în Țara Românească încă din sec. XIV (*Cartea de judecată a lui Iustinian*) și în mod integral cu începere de la mijlocul sec. XVII (1646; 1652) până la 1831.

Același lucru se poate spune de anumite dispoziții privind furtul de zi și de noapte al fructelor, și pedepsele prevăzute pentru astfel de acte¹⁰⁷.

Cît privește dijma¹⁰⁸, cu originea ei biblică și elenistică, instituție necunoscută dreptului roman și iustinianeu, „ea s-ar fi menținut fără întrerupere în tradiția locală”¹⁰⁹; se bucură de favoarea părinților bisericii și apare în *Nomos geōrgikos*¹⁰⁹, la slavii de sud și la români (*zeczivială* < *zece* < *decem*; dijmă și deseatină, de origine slavă¹¹⁰, primul termen (dijmă), poate, de origine sau vehiculat prin filieră maghiară¹¹¹: *дѣлма, дѣлма, дѣстоткъ*, în Țara Românească, sec. XV; *δεκάτη* n-a fost introdus în limba română). Se vede deci, în ce sens nuanțat se poate vorbi pentru o astfel de instituție de influență bizantină. Autorul polonez citat, H. Kupiszewski, a pus în lumină originea orientală și elenistică a altor structuri din *Nomos geōrgikos*: furtul, antichreza, pagubele pricinuite unui animal, care toate devin sud-est europene.

Dualitatea bizantină: țărani liberi și țărani dependenți¹¹², se regăsește în țările române, unde prima categorie, în ciuda constantelor sale deteriorări, s-a menținut la un procentaj apreciabil, mai apropiat de situația din Imperiul bizantin, decât la nivelul feudalismului apusean. Dar acest paralelism limitat se leagă mai degrabă de o evoluție balcanică generală.

Problema acaparării ocinelor țărănești de către cei puternici și bogați se pune în termeni adeseori tragici, nu din preocuparea determinantă de a imita Bizanțul, ci ca urmare a unor procese istorice locale. Timp de mai mult de trei secole, procesul se va lărgi și va deveni intolerabil pentru

¹⁰⁷ Vezi cele două studii (1968 și 1969) cit. *supra*, n. 105.

¹⁰⁸ Vezi studiul meu despre receptarea lui *Nomos geōrgikos* (cit. *supra*, n. 105).

¹⁰⁹ Vezi H. Kupiszewski, *Die volkrechtlichen Institutionen und die Volksrechtliche Praxis im Nomos Georgikos* in *Journal of juridic Papyrology* 16–17 (1971) 87–91.

¹¹⁰ Vezi Const. C. Giurescu, *Organizarea financiară*, București (1927) 19.

¹¹¹ Asupra etimologiei ungare a termenului de dijmă (*dészma*), vezi L. Tamás, *Etyim. — hist., Wörterb. der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapesta (1966) 236.

¹¹² F. Dölger, *Die Frage des Grundeigentums in Byzanz* in *Byzanz* cit. Ettal (1953) 217–231; G. Ostrogorsky, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie*, Bruxelles (1956) = = Сабр. дел. 1 (1969) 343–404; idem, *Gesch.*³ 227–230; 234–235; 303–307. L. Bréhier, *La civilisation byzantine* (1950), Paris (1970) 143–153; literatura sovietică citată în *Législation agraire* 211–223 și bibliografia publicată de Irène Sorlin, *op. cit.* (1967; 1970); История Византии II, 13–23; 115–113; III 97–108; A. P. Každan, *Аграрные отношения в Византии XIII–XIV вв.*, Moscova (1952); D. Angelov, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в.*, Sofia (1958).

țărănime. În sec. XV acest proces avea un caracter incipient, și combaterea lui nu recurgea la intervenția unor modele bizantine în măsura în care aceasta se va produce în sec. XVIII (Țara Românească 1775—1777; Moldova 1785)¹¹³ când statul bizantin nu mai exista de multă vreme.

Cu privire la țăărănimea dependentă¹¹⁴: *oameni domnești, boierești și mănăstirești*, aceste trei categorii sînt cunoscute și la Bizanț, la bulgari și la sîrbi¹¹⁵. Terminologia la care ne referim este sub raport documentar mai tardivă. Dar ea oglindește și situația din sec. XIV și XV. Statutul acestor categorii de țărani dependenți preludează la statutul șerbilor din sec. XVI și XVII. *Soarta țăranilor domnești*, ca aceea a țăranilor care la Bizanț se numeau *πάροικοι τοῦ βασιλέως* sau *δημοσιάριοι*, este mai puțin aspră decît a celorlalte categorii, fiindcă asupra lor, la stăpînirea domnească nu se adăuga aceea a feudalismului laic sau eclesiastic, atîta vreme cît țăranii aceștia nu erau cu totul străini de orice obligații față de stat, întruchipat de domnul țării în mod destul de charismatic. Țărani și sate întregi cădeau sub dependența boierilor și mănăstirilor, ca urmare a faptului că domnul îi dăruia unor feudali laici sau eclesiastici printr-un act solemn. La fel se petreceau lucrurile la Bizanț, în Bulgaria și în Serbia. Dar în sec. XV nu se vede limpede care era statutul anterior al țăranilor și satelor susceptibile de a face obiectul unei danii domnești, în Țara Românească și Moldova.

În aparență, domnul, spre deosebire de *basileus*, putea transforma, dăruindu-l, orice sat liber în sat dependent, prerogativă care este explicată mai ales și mai mult prin ideea de *dominium eminens* domnesc asupra întregii țări, într-un sens feudal apusean, decît prin poziția *basileus*-ului față de teritoriul imperiului. Această concluzie nu se conciliază destul de bine și de simplu cu starea de lucruri existentă în sec. XVI și XVII. La această dată, țăranii liberi (*cneji, judeci, moșneni* în Țara Românească, și *răzeși* în Moldova) nu pot fi aserviți decît printr-o serie de procedee specifice. Dar domnul, în afara unui abuz strigător care ar fi provocat reacții înregistrate de documentele epocii, nu putea să-i transforme în *vecini* (*πάροικοι*) prin simplă *donatie*. Pentru a înălțura dificultatea, nu avem pînă în prezent decît următoarea alternativă: sau toți țăranii (care nu aparțineau unui boier sau unei mănăstiri) erau *domnești*, dependenți de domn, și cu acest titlu puteau fără nici o piedică să facă obiectul unei donații domnești aservitoare (*sic*: C. Cihodaru pentru Moldova), dar în acest caz nu se mai explică apariția țăranilor liberi proprietari de pămînt din sec. XVI și XVII (în așa fel încît pentru Moldova s-a încercat să se arate că ei descind dintr-o pătură de mici boieri decăzuți și sărăciți). Sau, dimpotrivă daniile domnești nu purtau în fapt decît asupra satelor depin-

¹¹³ Vezi *op. cit.* (1965), *supra* n. 105 (p. 230; 237—241); *Législation agraire. cit. supra, Partea introductivă* (n. 44) 77; 79—81.

¹¹⁴ P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare etc.* în SMIM. Buc. 1 (1956) 63—122; Șt. Ștefănescu, *Evoluția proprietății feudale în Țara Românească pînă în sec. XVIII* în Studii 11 (1958), nr. 1, 55—66; *idem, op. cit. supra*, n. 131; Șt. Ștefănescu, D. Mioc și H. Chircă *L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe — XVIIIe siècles* în RRH, 1 (1962) 39—60; D. Mioc, H. Chircă și Șt. Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIVe au XVIIIe siècle* în *Nouv. ét. j. hist.* Buc. 2 (1960) 231—252; cf. C. C. Giurescu în AUB (Istorie) 19 (1970) 52—84, republ. în *Probleme controversate în istoriografia română*, Buc. (1977); *idem, Evoluția țăărănimei române în sec. XIII — XIX* în MSSJ, ARSR, s. IV, Buc. 1 (1975—1976) 179—213.

¹¹⁵ D. Angelov, *Die bulg. Länder u. das bulg. Volk. in den Grenzen des byz. Reiches im XI—XII Jahrhundert. 1018—1185. Sozial-ökonomische Verhältnisse in Proceedings Oxford* (1966) cit. *supra*, Partea introd. (n. 2) 158—160; cf. G. Litavrin, *Болгария и Византизм в XI—XII вв.* Moscova (1960) și D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, 87—90.

zind de domeniul domnului *stricto sensu*. În prezent, aproape unanimitatea istoricilor români admite existența originară a țărănimii libere proprietară de pământ ¹¹⁶. Trebuie să admitem că la începuturile ei puterea domnească putea autoriza pe feudalii săi să se comporte ca stăpîni (dar nu ca proprietari) față de satele libere, dar că acestea, printr-o luptă pe care n-o cunoaștem bine, au izbutit să impună puterii domnești respectarea statutului lor de libertate, pe măsură ce această „stăpînire”, sau așa-zisă „magistratură” a stăpînitorilor feudali, se schimbă în „drept de proprietate”.

Cît despre statutul funciar al clasei dominante, el se apropie mai mult de proprietatea divizată (condițională) a feudalismului occidental¹¹⁷, decît de proprietatea de drept bizantin de origine iustinianee. În schimb, instituții postiustinianee, ca *pronoia* și *charistikia* ¹¹⁸, trimiteau în principate unele ecouri prin modelele bulgare ¹¹⁹ și mai ales sirbești. Și ierarhia feudală puțin complicată și mai puțin rigidă se apropie mai mult de aceea pe care de curînd G. Ostrogorsky, în studiul său despre aristocrația bizantină, o regăsea în sinul acesteia din urmă.

Boierul român îndeplinea în mod esențial o obligație militară. Dar dania domnească (la nivelul beneficiului, cu un început de transformare în fief ereditar, ca la Bizanț sau în Serbia, dar totodată ca în Ungaria sau Polonia, și aiurea) era axată fără discuție pe ideea de drept și credincios serviciu (служба; în Moldova, și *внѣсѣженіе* dobîndită prin slujbă). Daniile feudale, puțin numeroase, pe care boierii le fac la ale lor *slugi* (*servientes*), seamănă mai mult cu acelea ale unor *δυνάτοί* către ai lor *οἰκετοί*, decît cu un fief sub regim de vasalitate apuseană.

Cît privește bunurile bisericii, ele nu fac obiectul nici unei danii înainte de finele sec. XVI, cînd se introduce practica închinărilor către

¹¹⁶ Vezi lucrările lui P. P. Panaitescu, H. H. Stahl, Ștefan Pascu, Valeria Costăchel și I. Donat., și recent H. H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaine* cit. *supra* (n. 96) 22–24 și *Studii de sociologie istorică* cit. 29; cf. însă C. Cihodaru, *Judecia și cnezatul în Moldova. Contribuții la cunoașterea lor în AȘUlași istorie* (1965) 9–42; N. Grigoraș, *Instituțiile feudale din Moldova*, Buc. 1 (1971) 14; 416–422, pare a împărtăși același punct de vedere. Teza lui C. Giurescu (orice proprietar liber de pământ e boier) continuă să fie susținută de Const. C. și Dinu C. Giurescu.

¹¹⁷ Șt. Ștefănescu, *supra*, n. 114; I. Donat, *Le domaine princier rural en Valachie (XIVe–XVe siècles)* în RRH 6 (1967) 201–232; C. Cihodaru, *Forme de proprietate feudală în Moldova în SCȘlași (șt. soc.)*, 6 (1953) 3–4, 1–30.

¹¹⁸ G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles (1954); idem, *Die Pronoia unter den Komnenen* în ZRVI 12 (1970) 41–51 (cf. *Пронія* în Сб.р. дела 1 (1969) 119–342 (textul din 1951); H. Glikatzi-Arhweiler, *La concession de droits incorp. Donation conditionnelles* în *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines* (Ochride, 1961), Belgrad 2 (1964) 103–114; H. Ahrweiler, *Charisticariat et autres formes d'attribution de fondation pieuses aux Xe–XIe siècles* în ZRVI 10 (1967) 1–27 = *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Londres, Variorum Reprints (1971) I 103–114; VII 1–27; P. Lemerle, *Un aspect du rôle des monastères à Byzance: Les monastères donnés à des laïques, les charistocaires* în CR de l'Académie de Inscriptions et Belles-Lettres, janv. mars. (1907) 9 suiv.; A. Hohlweg *Zur Frage der Pronoia in Byzanz* în BZ 60 (1967) 288–308; D. Jacoby, *Les archontes grecs et le féodalisme en Morée franque* în *Travaux et Mémoires*, Paris 2 (1967) 421–481; B. Krekić, *Contributions à l'étude de la pronoia et de la baština, aux dernières années de la Serbie médiévale* în ZRVI, 8, 2 (1964) 227–234 = *Mélanges G. Ostrogorsky*. II: asimilarea pronoiei cu baština, în ultimele secole ale Serbiei independente, proces care după părerea noastră se regăsește la nordul Dunării în sec. XIV–XV. Adde lucrările lui A. P. Každan și B. Goria-nov citate *supra*, n. 112 și *infra*, n. 127; Paul Gautier, *Réquisitoire du Patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat* în REB 33 (1975) 77–132, cu bibl. dintre 1900–1967. Rezervele lui Nicoară Beldiceanu, în „Südost-Forschungen” 28 (1979) 350–351, pot fi explicate ca particularități ale unui feudalism bi-antin cu inflexiuni de despotie asiatică și ale unui românesc cu impact bizantin și tributual (vezi *supra*, 19, n. 22).

¹¹⁹ M. Andreev, *Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право* (cu un rezumat în limba franceză); Sofia (1965); D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, 74–77.

locurile sfinte din răsărit. Cu această excepție, celelalte modalități de donație de drepturi incorporale practicate la Bizanț au corespondențe muntene sau moldovene în sec. XIV și XV ¹²⁰. Și fără a se recurge la sistemul *charistikariatului*, boierii pot să aibă drepturi asupra micilor biserici legate de domeniile lor (vezi mai departe). Să notăm că termenul de *pro-noia* nu aparține limbii de cancelarie din Țara Românească și din Moldova. În prima țară se vorbește de a da, a dărui, fără ca termenul de *danie* [дань (H)], din limba curentă să fie folosit în hrisoave și cărți domnești ca termen tehnic. În Moldova se vorbește de *vislujenie*, termen pentru care s-a propus o influență lituaniană ¹²¹.

Există domenii boierești anterioare stabilirii puterii domnești — *ocină*, *moșie* = *baștina* bulgare și sirbe), și care acum intră, printr-un fel de închinare fictivă sau implicită, sub regimul întăririi domnești. Există beneficii ¹²² cu titlul de servicii militare sau civile, la care putem urmări rapida și progresiva consolidare. Stăpînirile funciare ale feudalilor erau deja pe o cale bună de consolidare în sec. XV. Dar retractul domnesc de factură feudală clasică ¹²³, mai ales în caz de felonie, necredință (*violenie*, *hiclenie*, cf. magr. *hitlen*, *hütlen*) sau de dezerență era viguros și caracteristic. În Țara Românească, începînd de la mijlocul sec. XV, apare în documente termenul (desigur mai vechi) de *prădalica* (прѣдалика) pentru a se desemna moșiile „prădate” (*praeda*, *praedari*; cf. magr. *prédál*), la început distruse, devastate și reluate pe seama domniei de la boierul necredincios, iar apoi aplicat, fără ideea de devastare materială, și la moșiile care, potrivit clauzei de transmitere succesorală din actul de danie sau întărire, se aflau în dezerență și reveneau domniei. Totuși, chiar din 1459, exercițiul acestui retract se găsește slăbit, ca ecou al rezistenței și revendicărilor boierimii și a intereselor domniei, prin practica unei clauze de renunțare a domnului la retract („*prădalica* să nu fie”). Această clauză garanta pe boier că nu se va mai evoca vreun caz de felonie din trecut și întărea celelalte dispoziții ale actului care deja înlăturau dezerența ¹²⁴.

¹²⁰ Vezi primul studiu al H. Ahrweiler, cit. *supra*, n. 118.

¹²¹ Asupra căreia a atras atenția Valeria Costăchel, vezi n. urm.

¹²² Vezi Valeria Costăchel, *Beneficiul în sud-estul Europei* în RIR 30 (1941) 61—86; idem, *La formation du bénéfice en Moldavie* în RHSEE 23 (1946) 118—130.

¹²³ Asupra căreia I. Nădejde, cel dintîi, a atras atenția în 1926, în „Pandectele Române” IV cu o analiză ceva mai schematică, dar în linii mari valabilă.

¹²⁴ Vezi comunicarea mea la „Journées International de la Société d'histoire du droit (Paris)” de la Clermont-Ferrand (ms.), rezumat în *Le Chrysobulle valaque du 15 juillet 1631 et sa place parmi les types de „Cartae Libertatum”* în *Album Elemér Mátyusz*; studii prezentate la СІНАЕ, Bruxelles (1976) 333—357 (348) = *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon Vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărților de libertăți”* în RI 29 (1975) 1013—1029 (1 021). Pentru bogata literatură a problemei, vezi Ovid Sachelarie în SMIM 6 (1973) 193—206. Teza lui P. P. Panaitescu în sensul că prădalica a apărut în 1459 sub Țepeș Vodă este contradictorie prin ea însăși, fiindcă atunci boierimea izbutește să se apere prin clauza „prădalica să nu fie”; vezi de acest autor *Interpretări românești*, Buc. (1947) 72—73; idem, *Viața feudală ...* Buc. (1957) 314—318; idem, *Urme din vremea ordnuită feudale în vocabularul limbii române* în Stud. și art. de lingv., 9 (1958) 159—163; idem, *Прѣдалика* — „феодална институция в България и Румъния в Иав. на института на история, Sofia 14—15 (1964) 235—241 (rezumat fr. 241—242); idem, *Обștea țărănească ...* Buc. (1964) 147; 177; Șt. Ștefănescu, *Evoluția proprietății ...* în Studii 11 (1958) nr. 1, 58; D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *Dezr. soc. — econ. în Relații româno-bulgare ...* Buc. (1971) 77—78, 88, 92; I. Donat, *Le domaine princier rural en Valachie* în RRH 6 (1967) 224 și tabl. 5; idem, *Domeniul domnesc în sec. XIV—XVI*, ms. comunicat de autor, *passim*; G. Cankova — Petkova, *За арпапните отношения в средновековна България (XI—XII)*, Sofia (1964) 74; Str. Lišev, *Über manche Feudalinstitutionen im Mittelalterl. Rumänien und Bulgarien* în XIVe Congrès intern. des Et. byz., *Résumés et Communications*, Buc. (1971) 147—150).

Mai puțin dezvoltată și destul de obscură este *prădalica*. Termenul se regăsește — cum a arătat P. P. Panaitescu — într-un singur hrisov bulgar de la Constantin Assen (1357—1373) și tot o singură dată în toponimia Macedoniei. Implicația bizantină neaprofundată a acestei terminologii (D. P. Bogdan), n-a fost reținută și discutată de numeroșii istorici ai instituției. Elaborarea locală a acestei structuri, cu ajutorul unei rădăcini latine (*praedari*), productivă și în limba română și în cea maghiară (în bulgară existind alte rădăcini latine la baza unei terminologii juridice), rădăcină la care, la nord și la sud de Dunăre, s-a adăugat un sufix slav (*-ka*), nu pare să datoreze nimic Bizanțului. Fără identitate de terminologie, instituția se regăsește, în mare, în dreptul ungar.

Retractul în caz de înstrăinare către un străin (de neam și de loc) este mai puțin frecvent și întărirea de către domn a unei transmisiuni de stăpânire funciară pare să implice o renunțare din partea acestuia la retract ¹²⁵.

În condiții încă obscure, domnul poate exercita, în numeroase privințe, un drept de *dominium eminens*, care nu face decît să se reflecteze în retractele menționate. Dar deja structura feudală clasică de felonie se colora simțitor cu ideea romano-bizantină, după care necredința-trădare era un *crimen publicum* pedepsit cu o îndoită pedeapsă de stat: pedeapsa capitală și confiscarea acelorasi bunuri care, în dreptul feudal clasic, cădeau sub acțiunea retractului. Textul din *Basilicale* (Bas. 6, 3, 33 și Nov. Iust. 17, cap. 2) prin care se înlătura confiscarea, în folosul rudelor de neam cărora trebuia să le revină bunurile „nevinovate” de actul deja sancționat al stăpînului lor momentan, nu va fi utilizat, fără referință la originea lui, decît în Moldova, în sec. XVII (sub Gașpar Grațiani) și va fi introdus abia de Mihail Fotino la București în proiectele sale de cod din a doua jumătate a sec. XVIII ¹²⁶, indicîndu-i-se, de data aceasta, sursa bizantină.

Regimul scutirilor (ἐξκουσσεῖαι și imunități) ¹²⁷ administrative și judiciare, se apropie destul de mult de modelele bizantine: deloc sau puține imunități judiciare acordate boierilor, exonerări (speciale și mai rar plene) și imunități judiciare în folosul mănăstirilor care erau bine integrate în politica domnească, pe cînd boierii erau departe de a fi părăsit o anumită politică de fărâmițare feudală sau cel puțin de opoziție și independență. Reglementarea obligațiilor țăranilor în caz de imunitate amintea destul de bine sistemul bizantin.

¹²⁵ Vezi *op. cit. supra*, n. 106 (p. 36—37).

¹²⁶ Vezi *L'idée impériale byzantine et la structuration du pouvoir princier ... in Εξέλιον—Festschrift f. Pan. J. Zepos*, Atena, Freiburg/Br., Colonia 1 (1973) 455—471; cf. *infra*, *Partea a II-a*, titl. II, cap. II.

¹²⁷ Vezi G. Ostrogorsky, *Gesch.* 3 271: „Die Immunität oder, wie man in Byzanz sagt, die Exkussela”; Idem *K istorii imuniteta v Vizantii*, în VV 13 (1958) 55—106 = Byzantion 28 (1958) 165—254 (*Mélanges R. Guiland*) = Собр. дел. 1 (1969) 405—479; D. Angelov, *op. cit.*, 155—158, distinge, cu Každan (vezi îndeosebi în «Виз. очерки» (1961) 186 urm.) și Cankova-Petkova, între cele două noțiuni: numai *exkousseia* ar fi fost acordată seniorilor și țăranilor dependenți; L. Bréhier, *op. cit.*, 219, 220, 412, 437; B. Gorjanov în BB, 11 (1956) 177—199 și 12 (1957) 97—116. Pentru domeniul românesc, vezi V. Costăchel, *Les immunités dans les Principautés roumaines aux XIVe et XVe siècles*, Buc., (1947); Vl. Hanga în „Studia Babeș-Bolyai”, s. jurispr. (1960) 29—52; Șt. Ștefănescu, *L'évolution de l'immunité féodale en Valachie aux XIVe—XVe siècles* în RRH 7 (1968) 17—28; Vasile Bogrea, *Urme bizantine în românește în Pagini istorico-filologice*, Cluj (1971) 20—28, a semnalat persistența în poezia populară a termenului *îscusal*, deformare a celui de *exkousseia*. Vezi o paralelă bulgaro-română a D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, 79—84.

Imunitățile sirbe și române au un punct de plecare bizantin comun, atestat de unii termeni tehnici, ca *εμπαρῖα* (ἀγγαρεῖαι) și *εμπαρῖς* [βιγλά(ῃ)] < *vigil*; *vigilia*]¹²⁸.

Aceste două obligații, asupra cărora documentele sec. XV nu dau nici o precizie, în afara sensului general al cuvântului, figurează într-o carte de imunitate acordată mănăstirilor Cozia și Codmeana în Țara Românească prin actul din <1417–1418>. În documentele din 28 febr. 1424¹²⁹, primul dintre acești termeni se menține (el va deveni popularul *angarale*) și va fi folosit sub forma românizată până în sec. XIX, în timp ce al doilea, înlocuit prin slavul *посада*, dispăre cu totul din limba de cancelarie, fără a fi intrat în cea populară. El era, pe cât se pare, necunoscut în Bulgaria, unde obligația de pază a orașelor și închisorilor purta numele de: *градъ зидати тѣмница елюсти*¹³⁰. Dimpotrivă, *angaria* și verbul *angarespsvom* figurează în hrisovul bulgar al Votopedului¹³¹.

De regimul imunităților se leagă doi termeni importanți, unul în Țara Românească: *ohaba*, de origine slavă, altul în Moldova, *uric*, de la cuvântul maghiar care înseamnă „bun de moștenire”, în formula: *uric cu tot venitul*¹³², sau perpetuu: *de uric*¹³³. *Ohaba*, necunoscut în Serbia, ar fi avut, după P. P. Panaitescu, sensul de *scutit*, *scutire*. În documente el desemnează, fără altă implicație evidentă, un simplu pământ de moștenire. Interdicția pe care domnul o făcea agenților săi de a pătrunde pe domeniul unui imunitar putea rezulta fie dintr-o calificare generală, fie dintr-o clauză explicită. Mecanismul exista la Bizanț.

Să notăm, pentru a termina, obligația impusă locuitorului de a găzdui și oaspeți pe slugile și imputerniciții trimiși de puterea centrală cu vreo treabă în țară. Abuzurile la care această obligație dădea naștere la Bizanț provocaseră deja, în *Basilicale* și în alte culegeri juridice, inserarea unor texte prohibitive sau cel puțin restrictive. Numele său bizantin (μπαζον) se regăsește în Bulgaria (мѣтата, мѣтати)¹³⁴. Ea nu figurează în documentele muntene ale sec. XV, în care obligația de hrană poartă numele de *mertic* (1495) sau de *obroc*, iar cea generală de găzduire, când ea apare în cursul secolelor următoare (fără a fi vorba de o creație recentă), poartă numele de *conac*, cuvânt de origine turcă de răspindire mai largă. Ca și *posada* (în sensul de obligație de pază), numită la început *viglu*

¹²⁸ Vezi Val. Costăchel, *Les immunités*, cit. supra, n. 127, p. 17–19; C. Turcu, *Contribuții la cunoașterea „posadel”* în SCȘIasi (șt. soc.) (1954) 414 (fără raport cu *viglu*); cf. A. Cazacu, *Oastea feudală* în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală* ..., Buc. (1957) 407. DRH B 1 (1966) 82–84, nr. 31, traduce prin *viglu*, termenul de cancelarie, de origine bizantină și, îndepărtat, latină. N. Stoicescu, *Despre organizarea pazei hotarelor în Țara românească în sec. XV–XVII* în SMIM 4 (1960) 191–222 (cf. 193), arătând că paza – la hotare și în interiorul țării – se numea *viglu* [de la cuvântul latin *vigilia* (sic)] semnalează înlocuirea cu *posada* la 1424 și prezintă o organizare a satelor de plăși (liberi sau dependenți) și a pazel hotarelor, care are trăsături comune, socotim noi, cu satele de *stratiôtai* la Bizanț și de *voinici* în sudul Dunării. Totuși *plăștea* (*straja*, în Moldova) apare ca o adaptare locală a unei generale structuri stratiotice, introdusă de domnie în vechiul sat românesc, feudalizat, dar cu vechile lui tradiții de apărare, pe când stratiotia bizantină intră în structurarea de către un stat dezvoltat, a unui sistem militar general, care se repercutează asupra satelor devenite stratiotice.

¹²⁹ DRH B 1 (1966) 102–103, nr. 52.

¹³⁰ M. Andreev, *op. cit.*, 109.

¹³¹ *Ibidem*, 70, 76, 79; D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, 94 și n. 122.

¹³² Val. Costăchel, *op. cit.*, 29–30.

¹³³ L. Tamás, *op. cit.*, 831–832.

¹³⁴ M. Andreev, *op. cit.*, 105–115; D. Angelov și Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, 100.

(vezi mai sus), tot așa *conac* a putut debuta, fără a fi lăsat urme conservate pînă la noi, sub o denumire bizantină, repede dispărută. În Transilvania, documentele scrise în latină medievală folosesc termenul de *descensus*. Generalitatea instituției, sub diferite denumiri, este semnificativă pentru rolul factorilor interni în fața unui proces comun.

Comparația terminologiei instituționale române, sirbe și bulgare din sec. XIII—XV ar permite să se alcătuiască o foarte semnificativă listă de termeni bulgari și sirbi de origine bizantină pe care cancelaria românească, în cele două țări nord-dunărene, sau le-a îndepărtat, sau le-a înlocuit prin alte expresii. Aici, cu ajutorul prețiosului comentariu al lui M. Andreev asupra hrisovului pentru mănăstirea Vatopedi (1230), se pot cita cîteva exemple bulgare (cele mai multe valabile și pentru Serbia). Ele ajung să pună în lumină îngustarea impactului bizantin la nord de Dunăre și libertatea sporită, în această zonă, a cristalizării instituționale, în raport cu Bizanțul: *арико* (*ἀρικόν*); *аποδοхѣтор, аподохѣта* (*ἀποδοχή, ἀποδέχομαι*); *апокрѣнаръ* (*ἀποκρίσις*); *доука* (*δοῦξ*); *икомодон* (*οἰκομόδιον*); *катѣпан* (*κατεπάνω*); *меропс* (*μέροψ*); *митата*, (*μητᾶτον*); *орнѣмо* (*ὄρισμα-ὄρισμός*); *парикѣ* (*παροιχοί*); *примѣкюръ* (*πριμικήριος*); *сѣваст* (*σεβαστός*); *Хора* (*χώρα*); vezi, totuși, *horane*, 28 iul. 1470 și *hor*, 16 iun. 1493, țaran liber sau dependent, sătean).

Iată deci în ce fel, cu o complexitate pe care am fost silit s-o schematizez, structurile trecute în revistă au paralelisme, analogii, sau replici în feudalismul bizantin al sec. XIII—XIV. Dar cînd este vorba de influență, de împrumut, de impact, cercetătorul ezită tot atît de mult ca atunci cînd trebuie să identifice la nord de Dunăre un feudalism fără nici o legătură cu marea experiență feudală a Bizanțului. Este destul să parcurgem apropierea stabilite de D. Angelov pentru sec. XI—XII între structurile agrare ale Bulgariei și ale imperiului¹³⁵, pentru ca să ne dăm seama în ce măsură problemele evocate și soluțiile propuse sînt deja un fel de introducere istorică la ceea ce documentele ne permit, nu fără lacune, de a ști despre situațiile românești din sec. XIV—XV. Dar încă odată, este vorba nu numai de a identifica elemente izolate, ci de a judeca în același timp contextul și spiritul sistemului. Pe de altă parte, pentru multe aspecte, o apropiere tot așa de sugestivă se poate stabili cu anumite structuri feudale din vest sau de la nord. Analiza comparativă cu Bizanțul ar trebui totdeauna să fie supusă verificării printr-o comparație generalizată. Și istoricul comparatist sfîrșește totdeauna prin a constata, ca o evidență de neînlăturat, că rolul hotărîtor revine sintezei locale, fără ca prin aceasta să trebuiască a sugera că este vorba de procese singulare sau de o evoluție izolaționistă. Dar această sinteză locală se integrează, la epoca de care ne ocupăm, într-un mai vast sistem socio-cultural, dominat de Bizanț și de biserică, pe un puternic fond comun sud-est european.

Pentru adîncirea analizei pînă acum imperfectă, a raporturilor Bizanțului cu instituțiile românești în materie de proprietate și inclusiv de *dominium eminens*, este necesar să reamintim concepția bizantină elaborată sub egida și cu ajutorul bisericii, potrivit căreia adevărul

¹³⁵ *Proceedings Oxford* (1966) cit. *supra*, *Partea introductivă* (n. 2) 158—164; cf. analiza lui G. Litavrin, *op. cit.*, pentru sec. XI—XII, și aceea a G. Cankova-Petkova, *La Population agraire dans les terres bulgares sous la domination byzantine* în *Byzantinobulgarica* 1 (1962) 299—311. Pentru problema structurilor duale „putere” — „supunere”, „bogăție” — „sărăcie” a se vedea mai sus n. 99 și textul adnotat.

proprietar al naturii și deci al pământului, era Dumnezeu, oamenii nefiind decât uzufructuarii bunurilor stăpinite de ei. În cadrul bisericii, această concepție coexistă contradictoriu cu idealul creativ de asceză și de dispreț a bogățiilor nespirtuale, care împiedică mîntuirea sufletului. Oricum, puterea, ordinea, ierarhia, autoritatea celor puternici venea tot de la Dumnezeu, se regăsea în postulatul teologic inițial, îmbrățișat de clasa dominantă, justifica dominiul eminent al monarhului, reprezentant al lui Dumnezeu, asupra întregului pământ al țării (cu manifestări concrete diverse la Bizanț, în țările române sau în Occident), monopolul funciar al feudalilor, independent față de monarh și autoritar față de starea săracilor dependenți, voită tot de Dumnezeu și așezată pentru cultivarea pământului. Tot din această concepție, derivă reflexul popular al țăranilor dependenți care, la noi sau aiurea, declarau, împotriva formulilor legale ale șerbiei : „noi sîntem ai boierului, dar pământul este al lui Dumnezeu”. Concepție de o importanță capitală, față de care masele populare și erezia religioasă dizidentă, ca bogomilismul, a răspuns, cum am arătat mai sus, prin concepția despre originea satanică, drăcească a monopolului funciar al stăpînilor feudali și inclusiv al domeniului eminent (vezi și *supra*, n. 99).

În stăpînirea monarhului (domnului) asupra întregii sale țări, convergeau deci mai multe linii de forțe : cea teocratică bizantină enunțată mai sus, cea de obște țărănească, prin substituirea domnului în stăpînirea supremă a obștii asupra hotarului, și cea ierarhic feudală, de origine apuseană, exprimată îndeosebi prin doctrina proprietății divizate sau condiționate. Ca expresie juridică, domnul a devenit un stăpîn al moșiei (țării) moștenită de la moșii și strămoșii săi. Prin drept de moștenire, dar și prin dreptul străvechi al neamului și al satului, de a alege în fruntea grupului de neam și al moșiei, pe cel mai vrednic dintre coborîtorii de sînge ai moșului întemeietor. Această mentalitate și poziție juridică au devenit, la nivelul moșiei—țară—stat, „dreptul” boierilor de a „alege” ca domn pe cel ce era „os de domn”, vrednic de a conduce moșia mai departe. În istoria Imperiului roman al națiunii germane, s-a putut dovedi recent că grupul restrîns de electori palatini laici ai împăratului erau toți descendenți prin bărbați din surorile împăratului Otho III (Armin Wolf)¹³⁶. Era nu o alegere politică, de stare sau de clasă, ci una de familie imperială. Numai cercetări viitoare, favorizate de dovezi documentare genealogice care pot să nu fie întrunite, ar trebui să adîncească și la noi problema de a ști dacă domnul nu era ales de un grup restrîns de *vlastelini* (în sensul deja admis de unii istorici), de rude de sînge, acest grup de neam avînd chemarea de a alege din sînul familiei domnitoare pe domnul care să continue moștenirea celui dispărut. Cu vremea, grupul de neam s-a putut lărgi cu o participare politică din rîndurile boierimii nevlasteline, pînă la stingerea a înseși familiei întemeietoare, numită în termeni moderni „dinastie” (Mușatini și Basarabi). Toate aceste linii de forțe nu puteau fi atît de vii și de limpezi în istoria evoluată a marelui Imperiu bizantin, care nici istoric, nici mitic, nu avusese și nu mai putea să aibă aceeași legătură cu „țara” și cu „moșia” din istoria fondatoare apropiată a statelor feudale românești.

¹³⁶ Armin Wolf, *Töchter vererbten Wahlrecht. Wie die weltlichen Kurfürsten zu ihrem Wahlrecht kamen*, in MPG Spiegel, Aktuellen Informationen für Mitarbeiter und Freunde der Max Planck-Gesellschaft, München 6 (1978) 32—34 (Burckard Wiebe); cf. RHD 56 (1978) 701—702 et 48 (1970) 273—276.

Rolul instituțional al bisericii și receptarea dreptului bizantin canonic și nomocanonic

Biserica era o instituție globală — pe plan ecumenic și pe plan național —, dar, în același timp, un sistem de instituții eclesiastice (A) și, apoi, o placă turnantă pentru un proces de implantare obligatorie a unor instituții civile și publice sau de structuri instituționale, privite ca inseparabile de acțiunea desfășurată și de scopurile urmărite de biserică (B).

A. Ca instituție globală, biserica munteană, cea moldoveană și cea ortodoxă din Transilvania rămăneau în ecumenicitatea constantinopolitană, deci imperială și bizantină, care pentru mult timp vor marca ortodoxia orientală.

Ca instituție națională, biserica, în țările române, nu va deveni autocefală, în sensul original și tradițional al celor cinci patriarhate. Dar, chiar de la finele sec. XIV, puterea domnească se va lovi de pretențiile rigide ale patriarcatului ecumenic. Ciocnirea a fost mai vie în Moldova. Chiar din 1401, domnul acestei țări, deopotrivă tenace și conciliant, va accepta o formulă care permitea ca numirea formală a mitropolitului de către patriarh să coincidă cu alegerea „țării”. Va fi problema crucială care se va pune și în sec. XVIII. După dispariția *basileus*-ului, domnii români se vor găsi în poziție de forță pentru a înfrunta pe patriarhul ecumenic. Înființarea scaunelor episcopale și numirea episcopilor au fost, de la început, în mîna domnului, a boierilor și a ierarhiei locale¹³⁷. Aleși adesea, în epoca de care ne ocupăm, mai ales în Țara Românească, printre ierarhii greci¹³⁸, mitropoliții principatelor încetară să participe la sinoadele constantinopolitane. Biserica nu percepea dijmă, ca în țările catolice, dar ea revendică destul de curînd un drept de autogestiune în ceea ce privea mănăstirile, sub o formă clasică (atonită) în Țara Românească¹³⁹.

¹³⁷ *DocHurm* XIV 1 (1915) 18—37; 7, nr. 6: primul mitropolit Iacint, la sfîrșitul vieții sale, are deja dificultăți cu domnul, care se comportă ca stăpîn și sfîrșește prin a impune pe Antimie, fără a întîlni piedici din partea Patriarhiei de la Constantinopol și a *basileus*-ului.

¹³⁸ În Moldova, „mitropolia” Romanului (1408? 1435—1442); episcopia Rădăuților (1413?). În Țara Românească, episcopia Rîmnîcului este anterioară anului 1500, în timp ce a Buzăului va fi creată din inițiativa lui Nifon, la începutul sec. XVI. Asupra raporturilor mitropoliei muntene cu biserica orientală, vezi Al. Elian în BOR 72 (1459) 904—945 (înfr., n. 173).

¹³⁹ Regula atonită este consacrată prin numeroase hotărîri domnești, DHR 'B 1 (1966) nr. 6—9, 14, 16, 22, 53, 89, 90, 91, 124, 127 și a marilor adunări de stări din 1596, 1639, 1640 și 1646. Pentru regula moldoveană, raporturile lui Iosif cu episcopia din Peć și rolul atonitului Nicodim în Oltenia, vezi R. Theodorescu, *Quelques remarques sur le rôle des villes et des monastères dans la civilisation valaque du XIVe siècle en Actes du IIe Congrès international des études du Sud-Est européen*, Athènes 2 (1970) 479—493: 482, n. 2: Antimie fusese *dikaiophylax*.

(alegerea egumenilor de către soborul călugărilor din mănăstirea interesată) și sub formă sirbească, prevăzută de *Zakonicul* lui Dušan, în Moldova. Acțiunea sacerdotă și funcțională (ctitoricească), mai ales cea care se leagă de personalitatea lui Nicodim în Țara Românească, va fi marcată de hesihismul care, la acea vreme, domina la Thesalonice și în țările slave. Dreptul de ctitorie (κτητορικὸν δίκαιον) bizantin¹⁴⁰, foarte diferit de dreptul de patronat apusean, a fost folosit de biserică pentru a organiza crearea de mănăstiri, asistența socială, învățămîntul și cultura, cu ajutorul daniilor cucernice. Acestea erau stimulate în mod energic, cu un succes binecunoscut, și privilegiate în raport cu retractul rudelor de neam¹⁴¹, așa cum prevedea novela lui Roman Lecapenul (din anii 927—928 în loc de 922, după noua datare propusă temeinic de N. Svoronos). Această novelă fusese întărită prin regimul introdus de novela din 988 atribuită lui Vasile II și care abroga legislația antimonastică a lui Nicefor Fokas (963—964)¹⁴².

Poziția bisericii naționale în statul feudal român era în totul asemănătoare aceleia a patriarhatului în raport cu *basileus*-ul (cu excepția rolului de direcție ecumenică față de alte biserici orientale). Asociată la conducerea politică de stat, domeniul ei feudal va fi în curînd cel mai întins din țară, cu un număr însemnat de vecini (parici) și de robi (țigani-sclavi). Ea se va bucura de un cvasimonopol al culturii, învățămîntului și asistenței sociale. Alături de mănăstirile domnești, acelea, mai modeste, ale boierilor (fără drept de turn în Moldova, în sec. XV) au jucat, mai ales în Țara Românească, pînă către anul 1500, un rol apreciabil. P. P. Panaitescu¹⁴³ a semnalat politica puterii domnești care a izbutit să lege puternic biserica de stat¹⁴⁴, influența boierilor continuînd să se exercite în limitele dreptului de ctitorie, pe care îl voi înfățișa pentru întreaga sa dezvoltare în Partea a II-a a lucrării. Jurisdicția profesională și civilă a bisericii a fost recunoscută după principiile generale ale acesteia, prin chiar actele de organizare a mitropoliilor¹⁴⁵. Totuși, documentele sec. XIV nu o oglindesc decît indirect și prin știri sporadice. Această jurisdicție va dobîndi amploare odată cu înființarea în Țara Românească a unui al doilea scaun mitropolitan, a cărui existență a fost de scurtă durată, și a episcopii¹⁴⁶. Nu avem amănunte asupra exercitării acestei jurisdicții de la episcop în jos, și care se desfășura sub priveghere a acestuia, decît pentru o epocă tardivă (protopopul în țîguri și orașe; preotul în sat și la mahala).

În sec. XV, această schemă instituțională, esențial bizantină, încă nu se sprijinea pe un cler de origine greacă, tot așa de numeros ca în sec.

¹⁴⁰ Vezi *infra*, P. II, cap. IV.

¹⁴¹ Vezi *infra*, P. II, n. 165 (p. 39—40 și *passim*).

¹⁴² IGR, ed. Zepi, Aalen 1 (1962) 203, 249, 259, cf. N. Svoronos, *Histoire des institutions de l'Empire byzantin* în AEPHE, IVe Section. Paris (1969—1970) 331—346 (Novela lui Roman Lecapenul: 335—336); *ibid.* (1970—1971) 356 (Novela lui Nicefor Fokas).

¹⁴³ P. P. Panaitescu în *Viața feudală...*, Buc. (1957) 451—452; cf. H. H. Stahl, *op. cit.*, l.c.

¹⁴⁴ N. Svoronos, *Le serment de fidélité...*, 195: „le patriarche et les prélats semblent être des fonctionnaires de l'Etat”. La remarque s'applique aussi au clergé roumain.

¹⁴⁵ *DocHurm* XIV 1, nr. 3, 4, 43, 70.

¹⁴⁶ Vezi *supra*, n. 138.

XVII–XVIII. Dar mitropoliții de origine greacă din Țara Românească¹⁴⁷ Nicodim cel îmbibat de cultura bizantină, ca și mitropolitul Antimie (1381–1402) care schimba o savantă corespondență canonică (ce ni s-a păstrat din partea bulgară) cu marele și ultimul patriarh de la Tirnovo, Eutimie; sau o puternică personalitate a clerului grec, fostul patriarh Nifon, la începutul sec. XVI, ori colaboratorii care, oricum, într-un fel sau altul, l-au ajutat pe Neagoe Basarab pentru redactarea învățăturilor sale, toți aceștia au asigurat o strînsă comuniune cu spiritualitatea bizantină inclusiv importanta sinteză bizantino-slavă. Unul din punctele esențiale ale programului de reformă a bisericii muntene, pus în aplicare de Nifon, a însemnat aplicarea strictă a *pravilei* bizantine în dauna anumitor obiceiuri locale. Este vorba de *obiceiuri* denunțate ca meritînd să fie *cenzurate* de biserică, și, implicit, de stat. Este ceea ce a cauzat pierderea dinamicului prelat și a dus la gonirea lui din țară, unde trupul s-a reîntors în curînd, pentru a fi venerat ca un sfînt.

Prin natura lucrurilor, marginea lăsată adaptărilor pentru schema instituțiilor bisericii era, în doctrină și din punct de vedere legal, foarte îngustă. Dar îndărătul acestei scheme legale, N. Iorga, urmat de G. Fotino, evoca o dată mai mult o adaptare populară: „Este ușor de închipuit că în aceste țări diferite clerul deriva exclusiv de la Bizanț... este (însă) ceva mai vechi decît Bizanțul, mai intim și mai original... La început ceva popular... poate fi observat de-a lungul secolelor, pînă în vremea noastră... în țările române”. Această biserică populară, Iorga o lega de tradiția creată de misionarii latini veniți din Apus. De aceea, după el, „influența ierarhică venind de sus, este foarte slabă asupra clerului rural... felul lui de a fi și de a acționa nu vine din poruncile și reglementarea acestui șef oficial”. Este vorba de episcop¹⁴⁸. La această observație judicioasă, să adăugăm însă faptul că substanța instituțiilor creștine nu era exclusiv bizantină. Rădăcinile lor veneau, pentru un mare număr dintre ele, dintr-o lume care precedase Bizanțul, și chiar după sec. IV sau VI, forțe nebizantine însuflețiseră și alimentaseră biserica ecumenică. Rădăcinile istorice obișnuielnice ale „trimoiriei” (tiersajul succesoral) sînt probabil siriene, iar legile agrare, vehiculate și de biserică, purtau urme de influențe orientale. Acest proces va lua pentru țările române o amploare excepțională, de îndată ce curentul a trecut prin sinteza bizantino-slavă.

¹⁴⁷ Vezi N. I. Șerbănescu, *Mitropolia Ungrovlahiei* în BOR, 77 (1959) 730 – 745: Iacint (1359–1372); Hariton (1372–1381); Antimie (1381–1402); Atanasie, mitropolit de Severin (1389) participa la 1401 la un sinod al Patriarhiei de la Constantinople; vezi Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe* în BOR, 77 (1959) 907; Teodor (1402?); Eutimie (1412–?), Ilarion (1482/1483–?) origine necunoscută; Iosif (1423–1433–?) și Macarie (1482–1483–?) erau se pare români. În Moldova, primul mitropolit n-a fost grec, și printre succesorii lui grecii au fost mai puțin numeroși decît în Țara Românească. În curînd se va proclama ca un principiu al obiceiului pămîntului interdicția (adesea violată) pentru străini de a ocupa scaunele metropolitane și episcopale în cele două principate.

¹⁴⁸ *Le caractère commun* ..., 110, 112; Idem, *La place des roumains dans l'histoire universelle* 1 (1935) 47, unde sînt exaltate originile populare ale sintezei creștine a românilor „de o spontaneitate absolută, ca tot ceea ce multă vreme se va petrece pe aceste meleaguri”. Nu fără oarecare schematism, — „această religie a poporului”, „operă a celor umili, ca limba însăși”, „creștinism al preoților” (citiți: preoții de sat), ar fi continuat să se opună la ceea ce, după aceea, va veni „de la conducerea statului, de la formarea voltă, de la la ierarhia episcopală”. Asupra organizării ierarhiei înainte de 1359 în Țara Românească, vezi observațiile pertinente ale lui Const. C. Giurescu, *Întemeierea Mitropoliei Țării Românești* în BOR, (1959) 673–697.

B. Dar marele rol instituțional al bisericii se leagă de poziția sa ca placă turnantă pentru implantarea structurilor civile într-un larg sector al vieții sociale a tuturor credincioșilor, considerat ca fiind de resortul religiei : familia, logodna și căsătoria, calculul gradelor de rudenie și condamnarea amestecului de sînge (incestul), legătura dintre părinți și copii, adulterul, zămisirea copiilor, divorțul și despărțenia, jurămintul și sperjurul, viața desfrînată, răpirea fetelor. Biserica avea mari interese în aplicarea regimului bizantin al moștenirii, mai individualist și mai privatizat decît acela al obiceiului, al comunităților sătęști și al neamurilor de sînge (care se trăgeau dintr-un „moș” sau „bătrîn”, real sau legendar). Acest sistem bizantin ușura dania piaoasă individuală în favoarea bisericii, sustrăgînd-o controlului exercitat de rude și chiar de *neam*, în sens larg.

Biserica avea o doctrină despre proprietate¹⁴⁹ și despre muncă, despre învoieli (contracte) și despre consimțămînt, despre capital și despre camătă, despre testament, procedură, pedeapsă cu moartea și, în general, despre răspunderea penală și eficacitatea pedepselor spirituale, ca substituit sau ca adaos eficace a pedepselor seculare. Ea înțelegea să fie prezentă în viața corporilor de meșteșugari și a corporațiilor de negustori (despre care nu avem documente precise, în sec. XV). În toate aceste domenii, în mod practic *Ecclesia vivit iure Byzantino* în sens larg, așa cum în Apus, ea trăia *iure Romano*.

Această acțiune instituțională a bisericii avea un fundament concret : biserica aplica un drept special, dreptul canonic, declarat că decurge din *legea dumnezeiască (divină)* și materializînd voința legislativă a ierarhiei în acord cu puterea imperială. După aceea, exista un drept civil (*nomoi*) cu implicație canonică, aplicat tot de către biserică, dar și de stat, într-o simbioză complicată a celor două organisme. Nu vom intra în amănunte pe care, dealtfel, pentru sec. XV, le cunoaștem foarte puțin. Acest drept nomocanonic era inseparabil de prezența și de acțiunea bisericii.

Este vorba, mai întîi, de culegeri cu caracter de canonarii sau penitențiale (al lui Ioan Nesteutes-Pustnicul) : *Pravila sfinților apostoli*, care au cunoscut o largă circulație în secolul următor, dar care trebuie să fi pătruns chiar de la început în cele două țări. Mai tîrziu, sînt nomocanoanele propriu-zise, dintre care cel mai celebru a fost pentru țările române, de asemenea, *Sintagma* lui Vlastarēs (1335), ferventul esihast de la Thesalonic. Răspîndirea și autoritatea lor ne va preocupa mai departe, deoarece nomocanoanele sînt deopotrivă aplicate de justiția domnească, sub denumirea de *sfința pravilă* (extinsă mai tîrziu și *Hexabiblului* lui C. Armenopol) sau de *lege dumnezeiască* (a lui Dumnezeu).

În general, puterea domnească a știut să-și subordoneze biserica, menajînd-o ori de cîte ori era nevoie. Biserica, pornind de la generalizările dreptului roman clasic tîrziu, avea doctrina sa în materie de lege și de obicei, și pusese la punct o tehnică de cenzură a obiceiurilor, pe care domnul a luat-o ca model pentru propria sa tehnică de cenzură a obiceiului¹⁵⁰. Biserica întărea uneori actele statului prin tehnica blestemului (anatemei) colabora la sancțiunea anumitor acte (dispoziții) domnești.

¹⁴⁹ Asupra opoziției între această doctrină oficială și concepțiile oarecum populare, care își găseau expresie în practica socială și într-o serie de sisteme signative, vezi, pentru domeniul anglo-francez, A. Gurevič, *op. cit. supra, Partea introductivă*, n. 13 (p. 523).

¹⁵⁰ Vezi, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la centume...*, în *Mélanges Ph. Meylan*, Lauanne 2(1963) 65—88 ; J. Gaudemet și D. Nörr, *op. cit. infra*, p. 284, notă.

Ierarhii străini, aproape toți de origine greacă, aveau drept de participare la scaunele de judecată din țările române și de a confirma actele destinate să producă în aceste țări. Dar aceste aspecte ale problemei sînt mai puțin izbitoare în sec. XV, atît cît putem judeca după documentația lacunară pe care o posedăm.

Toate aceste aspecte instituționale ale bisericii rămîn legate de impactul bizantin. Ele durează după 1453, ating pături populare foarte largi, împrejurare adesea trecută cu vederea, și constituie capitolul canonic/nomocanonic al receptării dreptului bizantin. Acest capitol nu poate fi despărțit de organizarea cel puțin episcopală (*audentia episcopalis*, în condițiile istorice date) a bisericii și are premise anterioare întemeierii statelor feudale românești. Novela 113 — de care Neofit Critopol, mitropolitul Țării Românești după 1739, își va aduce savant aminte și se va prevala de dispoziții ei — conferea normelor de drept canonic valoarea unor legi statale și nu își va fi găsit adeseori în sec. XIV—XV, independent de o circulație savantă a textului ei. Rolul bisericii din aceste secole în confecționarea și circulația culegerilor de drept bizantin (canonic, nomocanonic și miscelaneu) este cunoscut și unanim admis. Inventarul manuscriselor anterioare anului 1453, exclusiv în traducere slavonă (cu excepția unuia), aduse din sudul Dunării sau scrise în țară, va fi cuprins în cel general din Partea a II-a a acestei lucrări¹⁵¹, pentru motive de evidentă ușurare a prezentării din punct de vedere tehnic. Cei ce constată receptarea ca proces istoric semnificativ, sau vorbesc de ea începînd cu pravilele românești din acest secol, nu izbutesc să explice realitățile juridice și sociale mai sus expuse, în legătură cu dreptul bizantin receptat prin biserică, pe măsura rolului ei crescînd în cristalizarea și consolidarea orînduirii de stat. A vorbi vag numai de o „utilizare” a unor texte bizantine disperate, sau de „pătrunderea dreptului bizantin”, înseamnă sau a subestima realitatea unui vast și important proces istoric european, sau a transforma o problemă de istorie instituțională și a dreptului, într-o sterilă „dispută de cuvinte”, fiindcă noțiunea de „pătrundere” (sau chiar cea de „utilizare”), pentru a fi exacte și operative, au nevoie să fie analizate și definite prin tot ceea ce astăzi spunem, întemeiați pe documente și analiză tipologică, despre „receptare”.

¹⁵¹ Vezi *infra*, Partea a II-a, cap. III.

Receptarea dreptului bizantin împărătesc, ca drept scris al statului feudal

Receptarea dreptului nomocanonic, înfăptuită sub egida bisericii cu acordul statului, era deopotrivă o treabă de stat. Într-adevăr, justiția domnească va fi totdeauna competentă să aplice direct o regulă de drept civil canonic, ale cărei limite stricte erau depășite de numeroși *nomoi*, de pildă aceia selectați în *Sintagma* lui Vlastarês. Domnul porunea sau sprijinea alcătuirea culegerilor nomocanonice. Diecii săi erau folosiți la astfel de operații. *Legea dumnezeiască* sau *a lui Dumnezeu*, pe care domnul sau sfatul unui oraș, în funte cu județul său, o vor aplica în numeroase cazuri în sec. XVI și XVII, nu putea fi străină de un nomocanon. Ea exista și se aplica și în secolele precedente.

Chiar din sec. XV, această receptare constituia un „regim legal”, o stare de drept pentru statul feudal al Țării Românești și al Moldovei. Existența lui decurgea din înseși condițiile în care este bine stabilit că domnul și clasa dominantă acceptaseră și doriseră întărirea unei ierarhii ecumenice a bisericii¹⁵². Desigur, într-o societate feudală, cu vestigiile ei de autonomii locale și cu concepția sa didactică despre lege (legea-învățătură nu totdeauna rigidă poruncă), și ea de origine bizantină și chiar mai îndepărtată (Biblia)¹⁵³, problema efectivității regimului legal al receptării, mai ales la începuturile ei, rămânea deschisă. Este deci în afară de îndoială că, în fapt, aplicarea efectivă a dreptului nomocanonic — tot așa, mai târziu, aceea a dreptului imperial — putea să varieze deosebit de mult, după materia pusă în cauză sau după condiția socială a părților litigante, sau chiar după poziția judecătorului. Dar această împrejurare n-ar putea să ne facă să pierdem din vedere caracterul de statut de drept (regim legal) pe care îl îmbrăca receptarea, fie ea nomocanonică sau împărătească. S-ar ajunge la un rezultat contradictoriu, dacă s-ar voi să se deducă existența acestui statut legal în mod exclusiv și normativ, din numărul majoritar al cazurilor de aplicare. Un astfel de calcul, pentru sec. XIV și XV, ar fi în fapt imposibil. Păstrarea documentelor este fragmentară și datorită întâmplării. Numeroase judecăți aveau încă o formă orală. Iar înainte de reformele lui C. Mavrocordat și Alex. Ipsilanti (sec. XVIII), referința la textul de lege aplicat era cu totul excepțională. A lega totdeauna de obicei toate soluțiile materialmente conforme cu dispozițiile din pravila bizantină, conținute în documente care nu trimit în mod

¹⁵² Vezi *supra*, n. 143.

¹⁵³ C. A. Spulber, *Le concept byz. de la loi juridique*. Buc. (1938); cf. Paul Koschaker, *rec. în ZSS, RA, 59 (1939) 694—695*.

expres la această pravilă, cum am putea fi ispitiți s-o facem în mod imprudent, ar constitui o soluție inacceptabilă. Dealtfel, o bună parte a dreptului civil canonic aplicat de către biserică era un drept inderogabil. Obiceiul nu s-ar fi putut atinge de el decât excepțional și în mod accidental.

Alături de această receptare comună bisericii și statului, a existat o a doua, de resortul exclusiv al acestuia din urmă. Ea a îmbrățișat — *in globo* — dreptul împărătesc, oricare i-ar fi fost forma documentară. Dar, în fapt, ea se limita la anumite culegeri și chiar la anumite dispoziții, selecție obișnuielnic, ca fiind folositoare sau necesare. Cu acest caracter secular, ea a fost reprezentată în principatele române prin fragmente din versiunea sirbească, prescurtată, a lui *Procheiros nomos* (finele sec. XIV¹⁵⁴), prin „*Codul (cartea) de judecată a împăraților Constantin și Iustinian*” (versiunea scurtă) și prin *Zakonik*ul lui Ștefan Dušan, care conținea texte de inspirație bizantină. Aceste două culegeri, cu versiunea prescurtată a *Sintagmei* lui Vlastarês, formau *codexul* de la Bistrița oltenească, în prezent la Muzeul istoric din Moscova (fond Barsov, nr. 151)¹⁵⁵, care reprezintă ceea ce se numește, cu drept cuvânt (A. Soloviev), *codex tripartitus* al lui Dušan. Circulația altor texte de drept imperial (*Novellele* lui Iustinian, ale lui Leon VI Filozoful etc.) este probabilă, dar nu este atestată decât pentru sec. XVI)¹⁵⁶. Pătrunderea lui *codex tripartitus* al lui Dušan în Moldova nu este neverosimilă, dar nici nu este atestată direct. Această penetrație sau sosirea mai mult decât probabilă ¹⁵⁷ a unui exemplar grec al *Sintagmei* lui Vlastarês au putut constitui punctul de plecare veridic al unei tradiții care, la începutul sec. XVIII, mai ales sub pana politico-imaginativă a lui D. Cantemir, a devenit, în condițiile conecurate de Al. Elian, legenda privitoare la trimiterea unui exemplar din *Basilicale* la Iași de către *basileus*, și condensate într-un cod local de către Alexandru cel Bun ¹⁵⁸. Să reamintim că așa-numita *Carte de judecată a lui Iustinian*, citată mai sus, conținea 17 paragrafe extrase din *Nomos georgikos*, introdus în întregime, ca primă parte (împreună cu un fragment preluat dintr-un rezumat al operei lui P. Farinacius), în codul moldovean al lui Vasile Lupu din 1646. Or, tradiția afirma că la începutul acestui ultim cod se găsea inserat codul din sec. XV.

Oricum, este evident că, în afară chiar de orice act solemn de receptare, puterea domnească avea datoria de a privi dreptul imperial ca un mijloc de exploatare și de dominație a supușilor săi, alături, în conflict sau în concurență cu obiceiul care, și el în ceea ce îl privea, se îmbogățea cu noi elemente, devenind obiceiul diversificat al unei societăți feudale stratificate. Acest obicei, ar fi greșit să-l idealizăm sub numele de drept popular (drept făcut de popor și pentru popor), ridicându-l la rangul de

¹⁵⁴ *Le Procheiros nomos de l'Empereur Basile (867—879) et son application chez les Roumains* în *BalSt* 9 (1968) 167—208.

¹⁵⁵ *Présentation de quelques manuscrits jur.* ... în *RESEE* 6 (1968) 625—638; 7 (1969) 335—365. Recenta ediție (M. Andreev și Gh. Cronț) a acestui monument privește versiunea lărgită, mai tardivă, care în traducere românească a circulat în Banat, și anterior anului 1776, vezi *supra*, n. 105. Și ed. bulgară a prof. M. Andreev (Sofia, 1972) se referă la textul slav tardiv și lărgit, pe baza ms. aflat în Bibl. Metodi și Chiril din Sofia. Pentru versiunea din sec. XIV nu avem decât ed. lui Florinskij, Kiev (1888).

¹⁵⁶ I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, Buc. II 1 (1928) 189—283.

¹⁵⁷ Al. Elian, *Moldova și Bizanțul* 144 n. 5: asupra problemei Codului lui Alexandru cel Bun, *ibid.* 110—119 și bibl. problemei; această importantă contribuție nu figurează în studiul cit. *supra*, Partea introductivă, n. 53 (238, n. 6).

¹⁵⁸ Vezi *supra*, p. 11, n. 2 (1964).

expresie absolută a unui mitic *Volksgeist* savignian ¹⁵⁹. Structura și ideologia puterii domnești făceau necesară, chiar din sec. XIV, o receptare a dreptului împărătesc. Era o consecință subînțeleasă, deoarece acest drept era privit ca avîndu-și sursa în Dumnezeu, acela tocmai prin a cărui „milă” domnul se declara că își deține puterea. Acest drept exprima ecumenicitatea puterii imperiale, ca un virf al ordinii politice a epocii. Și această afirmație nu avea nevoie de nici o investitură din partea *basileus*-ului, deși gestul unei trimiteri solemne a *legilor împărătești* va fi fost resimțit chiar mai tîrziu (vezi legenda cantemiriană), ca un zălog prețios de legitimitate. Tocmai recursul la acest *ius receptum* făcea ca țara receptoare să participe la legitimitatea și independența afirmată de titlul de mare (voievod), de *domn* (*autokratôr*) etc. Chiar din sec. XIV—XV a fost, în mod practic, tot așa de imposibil domnului de a se separa de obicei, ca și de a se lipsi de avantajele dreptului împărătesc. Acesta consista, înainte de toate, într-o prodigioasă recoltă de „modele” juridice, permițînd țării receptoare de a găsi în el — mai ales la începutul organizării sale și într-un stadiu puțin dezvoltat al culturii și al tehnicii dreptului — soluții încercate pentru orice problemă locală. Cu atît mai mult că, odată cu această alegere, modelul bizantian suferea o adaptare la realitățile țării receptoare sub forme diverse, care nu-și au locul să fie analizate aici. Restul venea din aplicarea lui jurisprudențială. Treapta de dezvoltare economică se acorda tocmai, ca peste tot în Europa, cu această tehnică și această mentalitate juridică.

Regimul legal al receptării rezultă, de asemenea, din anumite fapte a căror semnificație este de necontestat. Dar, mai ales, el este confirmat direct prin documente cărora nu li se acordă toată atenția cuvenită. Către 1241—1250, arhiepiscopul Vicinei, grec de origine, era ridicat la rangul de mitropolit și în 1359 fostul mitropolit al acestui oraș cucerit de tătari, era înscăunat la Argeș. Instalarea sa, fără ca să aducă în bagajele sale un cod nomocanonic indispensabil exercițiul înaltelor sale atribuții, este de neconceput. Este ceea ce rezultă din decizia sinodală și din cea patriarhală, din mai 1359, adresată domnului Țării Românești, ca și din *gramma* sinodală (1395) prin care patriarhatul ecumenic ¹⁶⁰, în luptă cu domnul Moldovei și mitropolitul său uns la Haliciu în Polonia de sud, numea la Suceava un administrator provizoriu în persoana protopopului Petru. Definirea prerogativelor judiciare ale mitropolitului, respectiv ale administratorului mitropolitan, presupune, de asemenea, folosirea unui cod nomocanonic. La această epocă, fără îndoială, sau în orice caz, sub mitropolii din sec. XV, un exemplar al *Sintagmei* lui Vlastarês în limba originalului a putut ajunge în Moldova, pentru a se regăsi, în sec. XVII, în mîinile mitropolitului Dositei ¹⁶¹. Jurisdicția episcopului de Buzău, întărită de Radu Paisie la 17 sept. 1543, a fost confirmată de Petru Cercel (1583—1584) și de Alexandru Iliaș (1618), cu referință la regimul de multă vreme în vigoare. Și în Moldova supunerea a vreo cinci mănăstiri către mănăstirea cvasiepiscopală a Bistriței ¹⁶² și înființarea episcopioilor

¹⁵⁹ Vezi *La place de la coutume ... in RRH 6 (1967) = „VIIe Congrès international des sciences anthropologiques ethnologiques (Moscova, 1967)”*, Moscova 4 (1967), 423—437 și *Rolul ideii imperiale etc.*, cit.

¹⁶⁰ În 1372, actul de numire al lui Hariton prevedea că acesta va participa la sinodul și la tribunalul de la Constantinopol (Gr. Nandriș, *Documente slavo-române din mănăstirile de la Athos*, București (1937) 19, 21, nr. 16). El nu putea avea mai puține drepturi la București, vezi *supra*, n. 137.

¹⁶¹ Vezi *supra*, n. 157.

¹⁶² DRH A XIV—XV 1, nr. 77 (1428).

de Roman și Rădăuți¹⁶³ atrăgeau o jurisdicție (în al doilea caz și asupra orașului episcopal, de asemenea), care nu putea fi exercitată fără ajutorul unui cod de lege. Dealtminteri, în 1472, 1475 și 1795 în Moldova *Sintagma* lui Vlastarês¹⁶⁴ este copiată din porunca și cu sprijinul lui Ștefan cel Mare, interesat poate chiar la o relativă laicizare a dreptului, deoarece în 1495 a putut fi preferată versiunea scurtă a *Sintagmei*, care conținea mai puțin drept canonic decât *nomoi* de drept împărătesc laic. Sub Alexandru cel Bun, principii de drept bizantin penal, așa cum a semnalat cel dintâi S. G. Longinescu, apar aplicate în vestitul caz de tilhărie relatat de cavalerul Guilbert de Lannoy (1421)¹⁶⁵. În Țara Românească, corespondența (1381—1393) patriarhului de Tîrnovo, Eutimie, cu mitropolitul țării de la nordul Dunării, Antimie (1381—1402)¹⁶⁶ purta la un nivel foarte savant asupra unor chestiuni practice de interpretare a *pravilei* bizantine pe care biserica avea misiunea de a o aplica. Intransigentul patriarh apăra în textul său rigoarea canonică împotriva soluțiilor împăciuitoare pe care le reproșa jurisdicțiilor muntene. Mărturie prețioasă la care ar trebui meditat, înainte de a se declara că *pravila* a dus totdeauna o existență nominală și superficială, fără a se insera în realitățile locale. Desigur, *ius strictum*, ca totdeauna, trezea greutatea de aplicare, dar problemele erau serioase și încălcarea *pravilei* nu era un cuvânt deșert. O dovedește, cam cu trei secole de secol mai târziu, Dragomir, diacul voievodului Vladislav II, care copia în 1451 *Sintagma* lui Vlastarês la Tîrgoviște¹⁶⁷, pe lângă versiunea scurtă a acesteia, din codexul de la Bistrița amintit mai sus; și lupta pe care la începutul sec. XVI o va duce Nifon pentru o riguroasă aplicare a *pravilei*, ca una ce se lovea de o anumită rezistență din partea unei fracțiuni a boierimii, inclusiv a unor membri ai familiei domnești. Dar este mai important de constatat că la finele sec. XIV (1389), fără a fi menționate ca atare, se aplicau dispoziții din *Nomos Procheiros* al lui Vasile I, culegere care circula prin includerea ei integrală în *Cormăja Kniga*. Iar la începutul sec. XV (1402—1418); 22 iun. 1418 Mircea sau fiul său Mihail îndepărtau aplicarea retractului de neam, întemeiat pe obicei, pentru considerația că biserica invocase regula de drept bizantin care sustrăgea daniile cucernice, de la rigorile protimisismului de rudenie¹⁶⁸. Din nefericire textul nu se referea expres la sursa bizantină a regulii adaptate și aplicate. Această absență este însă în natura lucrurilor și trebuie subliniat că ea nu transforma soluția întărită de domn într-o soluție cutumiară, venind din obiceiul pământului.

Dacă, în anumite cazuri, țărani izbuteau să folosească pământurile unei mănăstiri domnești, întemeindu-se pe libertățile derivând din *Ius Valachicum* (legea românească = закон влашки: 28 iulie 1470)¹⁶⁹,

¹⁶³ Vezi *supra*, nr. 138.

¹⁶⁴ Vezi *supra* (n. 155, p. 626—627) și G. Mihăilă, *Sintagma (Pravila) lui Matei Vlastarês ... în Studii de lingvistică*. Buc. 1 (1969) 15—33; reimprimat cu adaose în *Contribuții la istoria culturii române vechi*, Buc. (1972) 275—277.

¹⁶⁵ E. Stănescu în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare* 21.

¹⁶⁶ Vezi E. Kałużniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1793)*, Viena (1901) 240—246 (Variorum Reprints, 1971); cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Buc. (1944) 167; E. Turdeanu, *La littérature bulgare au XIVe siècle*, Paris (1947) 114—117; N. Șerbănescu, *op. cit.* 738; Al. Elian, *op. cit.* 907; E. Norocel, *Sfântul Eftimie, ultimul patriarh de Târnovo, și legăturile lui cu biserica românească în BOR* 84 (1966) 565—570.

¹⁶⁷ Vezi Șt. Gr. Berechet, *Descoperirea a două manuscrise juridice românești, Întrebuințarea Sintagmei lui Matei Vlastarês în Întregri* 1 (1938) 3—8; *op. cit.*, *supra*, (n. 163) 270.

¹⁶⁸ DHR B 1 (1966) 62, nr. 27; 86—87, nr. 42.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 231, nr. 137.

în alte împrejurări o mănăstire nu obține mai puțin aplicarea principiului individualist al dreptului împărătesc (*Nomos georgikos*; 23 noiembrie 1406; 3 aprilie 1480)¹⁷⁰ pe care biserica și-l însușește și care îi permitea să interzică țăranilor, fără altă motivare, „încălcarea” pământurilor ei. Deși nici aici nu există referință la legea aplicată, originea bizantină a acesteia nu poate face nici o îndoială. Rarele judecăți păstrate — mai numeroase și mai explicite în Moldova — se sprijineau în general pe *obicei*, pe *lege* și pe *dreptate*, după un criteriu de prioritate, greu de explicat în raport cu speța judecată. S-a dedus din aceasta că nu era vorba în toate cazurile decît de *obicei*, de legea țării. Or, în sec. XV, în situații asemănătoare, se invocă stăruitor și repetat *legea dumnezeiască*, cum s-a arătat mai sus. Și am văzut că, încă din 1449—1454 se cunoștea în Țara Românească *Cartea de judecată a lui Iustinian* și *Zakonikul* lui Dušan. Înclin deci să cred că în judecățile din sec. XV referința la lege (законъ) nu trimitea totdeauna la obicei (*legea țării*), această lege putînd foarte bine să conțină și norme de drept bizantin unanim admise, sau înfățișate ca atare¹⁷¹. Nu este însă mai puțin adevărat că receptarea nu se găsește consacrată prin nici un text cu caracter principal. O astfel de consacrare ar fi părut, în epoca respectivă, inutilă și chiar ne la locul ei. La finele sec. XVI¹⁷² este destul să se constate regimul legal al receptării, nu este nevoie ca el să fie consacrat. Ceea ce nu înseamnă însă că toate dispozițiile, figurînd în culegerile bizantine, făceau obiect de aplicare constantă și riguroasă. Marc Bloch constată că această distorsiune între textul oficial și realitatea vieții juridice este un aspect tulburător al evului mediu, în general¹⁷³. Receptarea avea un caracter în același timp legislativ (acte de organizare a bisericii) și obișnuielnic, dar sprijinul pe care puterea domnească îl acorda inițiativelor menționate avea valoarea de confirmare oficială, în mod tacit reînnoită. În acest context, menționarea, la Fr. Sivori, numai a obiceiului ca sursă de drept sub domnia lui Petru Cercel în Țara Românească, nu mai apare ca o informație valabilă.

Cît despre terminologia care desemnează sistemele de drept aplicabile (greșit privite ca simple „surse” ale unui drept unitar, abstract, inexistent la acea dată), este necesar să se noteze că documentele sec. XV și alte izvoare folosesc noțiunile următoare : законъ (lege, νόμος); обычай (obi-

¹⁷⁰ *Ibidem*, 70, 277, nr. 32, 171 (23 nov. 1406; 3 nov. 1480).

¹⁷¹ Vezi *supra*, n. 159; *legea țării* nu se confunda în mod absolut cu obiceiul, fiindcă o poruncă a lui Gr. Ghica (1 mart. 1661) ordona țăranilor postelnicului Cantacuzino de a face clacă și să dea gălețile cum vreau „legea țării și obiceiul” (BCS, LXXXV/3, cit. de Șt. Ștefănescu și colab., *op. cit.*, *supra*, nr. 114 (1962), p. 54, n. 5); de apropiat binomurile *ius et lex*, *lex et consuetudo* etc., care nu exprimă totdeauna o sinonimie completă.

¹⁷² DRH B 11 (1975) 205—207, nr. 160, marele hrisov din 13 apr. 1596 cu privire la disciplina monastică, emis de Mihai Viteazul, ca urmare, probabil, a unei adunări de stări. (Hotărîri care impuneau aplicarea *pravilei* în vederea asigurării legalității feudale împotriva abuzurilor săvîrșite de călugării greci se regăsesc în toate hrisoavele din domnia lui Matei Basarab și Constantin Șerban pentru reorganizarea mănăstirilor (1639, 1640, 1646, 1651). Hrisovul din 15 iul. 1631 DRH B 2 (1969) 408, nr. 225, sancționînd, ca și cele precedente, deliberarea unei adunări de stări, întărea libertatea de a testa consacrată de dreptul bizantin deja consacrată de hrisovul din 10 mai 1555) și reclama aplicarea „legii” (legea) în materie penală, această lege fiind, așa cum o știm prin alte documente, *pravila*, dreptul penal bizantin; cf. *infra*, p. 225.

¹⁷³ Marc Bloch, *The Rise of Dependent Cultivation and Seigneurial Institutions in The Cambridge Economic History 2, The Agrarian Life of the Middle Age*, sub dir. M. Postan, Cambridge, 1 (1966) 261.

cei, συνήθεια); *πρακ* (drept, δίκαιον); *πρακτα* (dreptate, δικαιοσύνη). Termenul de *πρακτικο* (κανών), *pravilă* (code) va sfârși prin a desemna orice culegere de drept bizantin. Expresia de *legea țării* amintește pe *законъ земли* al slavilor, dar și pe *lex terrae* din toată Europa medievală. Însă legea țării evocă mai degrabă obiceiul pământului, și această expresie părea intraductibilă lui Matei al Mirelor (1618)¹⁷⁴ care o reda, în caractere grecești, ca un idiotism local (λεγιατζέρση). Ea era opusă de el dreptului împărătesc scris, νόμοι τῆς βασιλείας indicându-se astfel, implicit, dualitatea fundamentală a sistemelor de drept care alcătuiau dreptul global al societății feudale. Am arătat însă, în alt loc, de ce această dualitate (de care va vorbi și D. Cantemir în *Descriptio Moldaviae* II, 11), era în realitate o pluralitate, dublată de altele pe care istoricul modern le poate distinge în funcție de criteriul analizei lui dialectice, la care supune procesele istorice.

Se întilnesc, de asemenea, noțiunea de *lege românească* sau *a rumânilor*, și cea de *legea robilor*, cea dintii fiind deopotrivă dreptul românesc (*Ius Valachicum*) și statutul țăranilor dependenți (rumâni, vecini). Și acest sector apare ca legat de sursele bizantine fundamentale, de elaborarea balcanică și de propria sinteză românească. În difuzarea acestei terminologii, un anumit rol revine influențelor, dar și practicilor de cancelarie, care din nefericire n-au făcut obiect de studiu aprofundat. Ion Bogdan¹⁷⁵ socotea, în ceea ce privește Moldova, că referința la *obicei* se implantase de multă vreme, în timp ce termenul de *pravo* (*ius*) era de origine poloneză, iar *законъ* (așezămînt, lege), de origine bulgară, ar fi recent.

Cînd se neagă existența receptării bizantine sau cînd ea este redusă la un regim nominal, se urmărește să i se opună obiceiul, dreptul popular, ca sistem de drept autohton, antibizantin. Fără a putea aborda aici această problemă complicată¹⁷⁶, voi nota numai că s-au căutat pentru această cutumă tot felul de origini: dacă (tracă)¹⁷⁷, slavă și chiar greacă populară¹⁷⁸. Pe drept cuvînt, N. Iorga a reclamat, mai ales, pentru ea o integrantă viziune sud-est europeană, evocată mai sus. Cu destule nuanțe,

¹⁷⁴ *Tesauru de monumente istorice*, Buc. 1 (1862) 354 urm. (redactată după 1681, publicată la Veneția în 1785).

¹⁷⁵ *Documentele Ștefan cel Mare*, Buc. 1 (1913) 82.

¹⁷⁶ Ar trebui arătat printr-o analiză etnologică și sociologică deosebiră care exista între obiceiul animist, mitic, îmbibat de etică difuză, care în primele secole ale feudalismului continua să se afirme ca un sistem obligatoriu prin el însuși, voit de Dumnezeu și acceptat de toți, pe de o parte, și noțiunea modernă, dogmatică, a unui drept consuetudinar, coordonat cu legea scrisă a statului, și subordonată ei, obicei care se reflecta, ca și aceasta din urmă, în „norma juridică”, unică, abstractă și supremă. Dintr-o astfel de analiză s-ar desprinde, ca o lege de dezvoltare istorică, trecerea ireversibilă a unei societăți structurate cu ajutorul unui sistem de obiceiuri arhaice, spre societatea modernă, întemeiată pe sistemul de drept scris al statului. Or, trecerea s-a efectuat în prezența *pravilei* bizantine (în Apus, a dreptului romano-justinian), sub și auspiciile teoriei romano-bizantine despre obicei (vezi *supra*, n. 159), ceea ce, pînă la urmă, comporta eliminarea obiceiului în favoarea unui drept național unificat. Aceasta autoriza obiceiul în unele cazuri limitate, ca varietate a aceleiași reguli de drept care figura în legea scrisă. Această tehnică era deja aceea a *pravilei*. Structura *pravilei* a jucat față de obiceiul arhaic și patriarhal un rol disolvant, care nu poate fi îndestul subliniat. Vezi mai pe larg, *supra*, n. 150.

¹⁷⁷ I. Nădejde (1899; 1900); G. Fotino (1925—1926); N. Iorga (1911, pînă la prefața sa la teza lui G. Fotino, cînd emite unele rezerve).

¹⁷⁸ P. J. Zepos pentru unele instituții, precum retractul și privilegiul de masculinitate (1936—1953).

Andrei Rădulescu¹⁷⁹ s-a urcat din nou la romanitatea unui drept arhaic (a cărui cristalizare n-a putut totuși să aibă loc decît în condițiile sec. VII—IX). În schimb, I. Nistor¹⁸⁰, prin generalizarea sumară a tezei sale, nu pregeta să afirme că obiceiul pămîntului (legea țării) nu este nimic altceva decît „vechiul drept romano-bizantin care s-a păstrat pînă în zilele noastre”. Asupra acestei mari probleme, studiile de sociologie istorică și tipologică din ultimii 15 ani asupra satelor devălmășe și, mai de curînd, asupra structurilor feudale în estul și sud-estul Europei¹⁸¹, sau cercetările de istorie socială¹⁸² și de etnologie juridică¹⁸³, aruncă o lumină nouă. Ele permit să abordăm subiectul într-un cadru istoric, structural, stilistic și metodologic, mai vast decît simpla comparație de elemente bizantine și românești, care de cele mai multe ori rămîne unilaterală. Acest cadru mai vast se sprijină, dealtminteri, pe toate cuceririle de ordin documentar, metodologic și interpretativ ale istoriografiei naționale de astăzi.

Receptarea dreptului bizantin canonic și laic, alături de obicei (el însuși cu o structură complexă, am zice pluralistă) și de dreptul nou al domniei, creează dreptului global al societății feudale o structură pluralistă. D. Cantermir, analizînd numai obiceiul și dreptul bizantin, vorbea numai de un *duplex ius*. Tot din descoperirea unei pluralități de sisteme istorice de drept pornea noțiunea de *Tripartitum ius* al lui Werböczy, sau cea de *utrumque ius* în lumea juridică occidentală. Structura pluralistă a dreptului bizantin a fost recent studiată de G. Michaélidès-Nouaros. Această analiză pluralistă a realității sociale nu înseamnă, ca la unii autori occidentali, adoptarea unei doctrine pluraliste cu privire la originea dreptului în raport cu statul. Nici un prejudiciază unitatea excepțională atît a obiceiului, cît și a dreptului receptat la toți românii. Dar fără o analiză pluralistă în sensul aici definit, nu se înțelege și nu se poate formula științific marele proces de unificare burgheză a dreptului, în sec. XIX—XX, proces care tocmai a dus la dispariția receptării bizantine în sud-est și a celei de limbă latină, în Occident. Viziunea noastră despre rolul pe care Bizanțul l-a jucat în viața instituțiilor române, pînă la 1453, este materialmente incompletă, din cauza documentației lacunare pe care o posedăm. Necesitatea unor studii comparative lărgite și pînă la urmă a unei sinteze exhaustive, nu se resimte decît cu mai multă putere.

Influența instituțională a Bizanțului este inseparabilă de locul pe care biserica — și deci ideologia și dreptul ei — îl ocupau în stat și în societate. Receptarea dreptului canonic și împăărătesc a fost principalul canal al acestei influențe, și aci rezidă rațiunea locului ce revine acestui fenomen în lucrarea de față. Organizarea statului feudal românesc, fără a fi o creație bizantină, este de neconceput în afara recursului — sub forme legale sau de fapt — la ideologia imperială și la importante structuri bizantine, de cele mai multe ori avînd deja dovedită eficacitatea lor la slavii de sud. Asupra anumitor puncte, n-ar fi excesiv să vorbim de o adevărată continuitate romano-bizantină. Contextul balcanic a numeroase

¹⁷⁹ *Romanitatea dreptului nostru în AAR*, s. III, MSI 21 (1939) = *Pagini din istoria dreptului românesc*, ed. Irina Rădulescu-Vasalogu, Buc. (1970) 43—58.

¹⁸⁰ *Temelurile ...*, 863—864.

¹⁸¹ Școala prof. D. Gusti și importante lucrări ale lui H. H. Stahl, cit. *supra*; vezi și lucrările lui L. P. Marcu asupra obiceiului.

¹⁸² P. P. Panaitescu, *Obșteja jărănească ...*, Buc. (1964).

¹⁸³ Romulus Vulcănescu, *Etnologia juridică*, Buc. (1970).

procesele nu permite totdeauna să se izoleze acțiunea factorului bizantin. În sfârșit, dreptul privat a fost deopotrivă influențat de Bizanț, ca și dreptul public. Orice impact bizantin se întovărășește de un context sau de o reacție populară, la care N. Iorga a fost întotdeauna foarte sensibil. Dar ar fi puțin indicat să se acorde beneficiul unei prejudecăți de favoare dogmatică, numai vieții așa-zis obișnuielnică a instituțiilor, ceea ce N. Iorga, n-a reclamat niciodată. Influența bizantină, și reacțiile care i se împotriveau — pe măsura nivelului, diferit, al fiecărei categorii sociale — fac necesară o cercetare critică de ansamblu, precum și o serie de evaluări nuanțate.

A risipi erorile și a reduce exagerările la conținutul lor acceptabil, a scoate la lumină și a explica legende cucernice ale trecutului privitor la contactele cu Bizanțul, înseamnă a face operă salubră și necesară. Aceasta și-a asumat-o Al. Elian cu o rigoare exemplară. Ce mai rămâne valabil după revizuirea sa, mi s-a părut că ridică încă probleme importante și dificile, ca cele pe care le-am atins în prezenta lucrare. Peste tot și totdeauna, acțiunea Bizanțului — direct sau indirect — s-a sublimat în creații locale.

Receptarea dreptului bizantin care nu mai cerea contacte directe, nici chiar existența îndepărtată a imperiului, a condus — printr-un ocol complicat — la formarea dreptului național. Ideologia și mai ales politica ecumenismului imperial au primit lovituri mortale prin crearea statelor etnice (bulgar¹⁸⁴, sîrb¹⁸⁵, român), purtătoare ale unui viitor care însă nu și-a epuizat toate virtuțile. Structurile imperiale (ierarhia formelor de guvernămînt; interdependența familiei monarhice; autocrația) au servit din plin să întemeieze în drept sau în fapt, puteri politice independente. Pînă la urmă, aceste puteri erau antiteza monolitismului imperial, care de multă vreme nu mai era o realitate, nici măcar la Bizanț. Domnii români se voiau *δεσπότες* (chiar în mod neregulat) și *αὐτοκράτορες* încoronați de către modești zugrăvi de biserică, nu pentru a maimuțări Bizanțul sau pentru a se instala glorios în el — ei aveau prea mult simțul proporțiilor —, ci pentru a fi mai adînc și mai eficace, niște buni și mari (dar de mai multe ori niște discutabili) conducători ai poporului de nedezrădăcinat pe care îl guvernau, fără a-și depăși niciodată limitele de clasă. Faptul că principatele au fost, de la început, țări de drept scris romano-bizantin (public și privat) a jucat un rol important în istoria instituțiilor române și conferă trăsături istorice însemnate culturii juridice și civilizației românilor.

De unde, pentru epoca studiată, această concluzie generală care se va adînci și își va vădi temeinicia în cea următoare. Bizanțul este mai mare prin ajutorul involuntar pe care l-a dat celorlalți ca să se nască diferiți de el, decît prin implantarea fidelă a chipului său, care a fost deopotrivă inimitabil, ireversibil și, dacă îl privim mai de aproape, imperfect și transitoriu. În influența instituțională a Bizanțului, la nord de Dunăre, ca și aiurea, sîntem îndreptățiți să celebrăm, bineînțeles, fecunditatea istorică a civilizației bizantine, bogăția geniului romano-grec. Dar mai des, și înainte de toate, avem datoria să măsurăm valoarea durabilă a sintezei românești și reușita celor care, adesea fără voia lor, au îndeplinit această operă, în sec. XIV și XV.

¹⁸⁴ Vezi Vasilka Tăpkova-Zaimova, *op. cit.*, supra, *Partea introductivă*, n. 31.

¹⁸⁵ Vezi Sima N. Ćirković, *Der Weltrechtsgedanke bei Konstantin aus Ostrovica*, în ZRVI 1 (1961) 111–145.

PARTEA A II-A

„Bizațul după Bizanț” și dezvoltarea
instituțiilor românești (1453–1750)

TITLUL I

CADRUL SOCIAL ȘI CULTURAL AL INFLUENȚEI INSTITUȚIONALE POSTBIZANTINE

Capitolul I

Probleme generale. Rolul diasporei grecești (domnie, biserică, dregătorii)

Cum s-a notat la începutul părții introductive a lucrării de față, impactul instituțional al Bizanțului în țările române n-a făcut decît să se lărgască și să se adîncească după dispariția de pe scena politică a statului condus de *basileus*. Pentru motivele acolo arătate, voi urmări aici istoria acestui impact numai pînă la mijlocul sec. XVIII. Iată trăsăturile care mi se par a fi caracteristice pentru perioada astfel delimitată.

A. În materie instituțională, rolul Bizanțului este mai important și mai durabil decît în alte domenii, cu excepția, poate, a artei și, mai ales, a bisericii. De biserică însă domeniul instituțional rămîne încă legat, cu o vădită creștere a factorilor și elementelor laice.

B. Deși independentă de existența statului bizantin, această înrîurire a venit și din teritorii care, timp de peste două secole, continuînd să ducă o intensă viață bizantină, fie chiar în cadre venețiene (Ciprul, Creta etc.), rămăseseră în afara dominației otomane*. Mai tirziu ea a venit și din sînul multor centre ale diasporei grecești în Europa (Veneția, Padova, Roma, Viena, Buda), sub formă de idei. De aci, caracterul com-

* Nu este inutil să amintim cronologia cuceririi otomane: 1301—1337, Nicomedia și Asia Mică, Gallipoli (1334) și apoi Tracia, Macedonia, Epirul. 1362, Adrianopolis. 1430 Iania și Salonic. 1396 și 1444, înfringerile de la Nicopoli și Varna, cucerirea Bulgariei, 1453, Căderea Constantinopolului. 1389, înfringerea de la Cosovo și supunerea Serbiei. 1457, Albania. 1458—1459, ducatul Atenei. 1461, despotatul de Mistra; Imperiul Trebizondel. 1462, Mytilene. 1470, Eubea, posesiile venețiene în Peloponez. 1522, Rhodos. 1566, Chios. 1570—1571, Ciprul, 1579, Naxos și Cycladele. 1645—1715, războaiele turco-venețiene. 1645—1699, Creta. 1699, pierderea Peloponezului și a Eginel. 1715, recucerirea otomană a Peloponezului.

plex al conținutului acestei înriuriri, în continuă lărgire și evoluție. După importantul episod italian și renașcentist din sec. XVII (cristalizat în codul moldovean din 1646 și în cel muntean din 1652)** și cu începere îndeosebi din prima jumătate a sec. XVIII, înriurirea grecească devine și un vehicul de valori și de structuri europene, nebizantine în sens tradițional sau tradiționalist.

C. Mereu actuală în felul ei, renașterea Imperiului bizantin a îmbrăcat forma unui adevărat mit, cu un necontestat rol politic, în continuă evoluție. Chiar la finele sec. XVIII, el mai putea colora revoluționarismul național al lui Rhigas Velestinlis¹ și exalta platonice aripa conservatoare, fanariotă, a eteriei și a fondatorilor Greciei moderne². Ca „Mare idee”, mitul reapare pînă la primul război mondial, pentru a nu fi lichidat, în condiții dramatice, decît prin pacea de la Lausanne (1923)³.

D. Pînă la 1760 și în continuare pînă la 1821, influența bizantină s-a întemeiat pe o serie de forțe politice, sociale, economice și culturale, cu un amplu substrat etnic și demografic, bine reprezentat în principatele române. Astfel s-a creat iluzia-realitate că, după 1453, Bizanțul a continuat la nord de Dunăre cu mai multă strălucire decît pe malurile Bosforului, în Moreea sau în modesta aglomerație care luase locul Atenei. În fond, în ambele cazuri, istoria a construit două societăți moderne de tip nonbizantin. Ele izvorau din sinteze în mare măsură paralele, dar deosebite una de cealaltă, între altele, tocmai prin poziția lor diferită — cantitativ și calitativ — față de Bizanț. Acesta, numai în cazul Greciei este o parte direct constitutivă a propriei sale istorii naționale. Chiar dacă lumea bizantină nu s-a redus niciodată la una exclusiv grecească.

E. Vastul corp pe culegeri juridice bizantine n-a făcut decît să-și mărească după 1453 caracterul de factor istoric înzestrat, pentru motivele arătate mai sus, cu o relativă independență. Bineînțeles, îndărătul masei de instituții pe care acest corp o reglementa, se vor găsi, treptat sau în același timp, multe din forțele și din grupurile de presiune de care va fi vorba. Această ambivalență este o contradicție elementară care nu trebuie nici să surprindă, nici să fie ignorată.

F. În măsura în care poate fi înfățișat ca un succesor al ideii imperiale bizantine și al statului cucerit, Imperiul otoman a vehiculat, cu sau fără voie, structuri instituționale bizantine, multe adaptate și chiar îmbrăcate într-o terminologie otomană⁴. Prin statutul de drept bizantin acordat

** Vezi *Prosper Farinactus et les codes de Moldavie (1646) et de Valachie (1625). Une influence indirecte de la Glose sur ces deux codes* în *Studi Accursiani*, Milano 3 (1968), 1 165—1 206.

¹ Vezi Al. Ellan, *Sur la circulation manuscrite des écrits politique de Rhigas en Moldavie* în *RRH* 1 (1962), 487—497 (491).

² N. G. Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne* (Coll. „Que Sais-je?”, nr. 578/1953), Paris (1972), 28; Ap. Daskalakis, *Les Phanariotes et la révolution grecque de 1871* în *Symposium. L'Epoque Phanariote*, 21—25 oct. 1970. A la mémoire de Cléobule Tsourkas (Institute for Balkan Studies, 145), Thessaloniki (1974) 71—76; Richard Clogg, *A Short History of Modern Greece*, Cambridge (1979).

³ N. G. Svoronos, *op. cit.*, 51, 93—95.

⁴ Divan, agă, calmacam, effendi, baș —, ıznağ, bazar, mezat, ghıdec etc.

populației creștine cucerite ⁵ și prin clauza (expresă sau clar subînțeleasă și practică) privind autonomia legislativă a principatelor (așezate dincolo de frontiera de război nord-dunăreană) ⁶, puterea suzerană otomană renunța la o eventuală ostilitate față de receptarea bizantină (indiferent de limba în care se realiza). Nu este însă mai puțin adevărat că în actele oficiale ale Porții receptarea nu este nici stimulată, nici măcar amintită în bine sau în rău. Nemaifiind necesară. Sau nefiind politic să se pună accentul pe acest statut de autonomie? Sau, mai degrabă, această discreție nu era decît o optimă formulă diplomatică? Într-adevăr, în condiții complexe (pînă la traumatism), ideea imperială otomană, incompatibilă în aspecte esențiale cu cea bizantină, putea totuși beneficia în fapt de mistica și de mitologia temeinic legate de imaginea *basileus*-ului și de realitatea culturală și socială a dreptului său. O asemenea concluzie concordă și cu situația de fapt și de drept — în imperiu — a bisericii ecumenice, a populației grecești (în general) și a păturii dominante din Fanarul Țarigradului (în special).

G. Una din forțele identificabile îndărătul receptării bizantine (juridice și instituționale) poate fi numită — *commoditatis causa* — „acapararea grecească”. La nivel colectiv și individual. În materie social-politică, religioasă, culturală și economică. Sub formă de dramatică diaspora, de imigrație fără multă alegere a mijloacelor de pătrundere și de afirmare. Prin plecarea capului din interes sau în silnicie. Prin marile familii postbizantine, a căror însemnătate n-a scăpat intuiției și privirii pătrunzătoare a lui N. Iorga ⁷. Prin masa amestecată a elementelor grecești. Și prin numeroase individualități grecizate, de origine română, albaneză, levantină, uneori aventurieri de epocă sau un amestec local din cele mai neașteptate.

⁵ Ahtnamé din 623 al profetului Mohamed pentru mănăstirea Sinai; beratul lui Mohamed II Cuceritorul (1454) către Ghenadios Scholarios, patriarhul antiunionist al Constantinopolului. Vezi, N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule* (Institute for Balkan Studies, nr. 92), Thessaloniki (1967) 20—21 cu discuția problemei autenticității; D. S. Gkinis, Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου, Atena (1966) 41, 48, nr. 1, 29. Giorgio S. Marcou, *La posizione politica, religiosa e giuridica della Chiesa ortodossa e il suo contributo per la rinascita della nazione greca sotto il dominio turco* in *Annali di storia del diritto*, 14—17 (1970—1973), 267—293 (Milano, 1974), excelentă sinteză a tezelor sale de doctorat *Rapporti fra Chiesa e Stato in Grecia dalla Caduta di Costantinopoli (1453) fino agli inizi del XX secolo*, Università di Roma (1971), cu indicarea și valorificarea importantelor cercetări ale lui N. Pantazopoulos asupra problemei, sintetizate în lucrarea citată mai sus (1967) și cu o bogată bibliografie, p. 268, n. 5 și un ghid bibliografic general, 289—293, deosebit de prețios.

⁶ I. Matei, *Quelques problèmes concernant la régime de la domination ottomane dans les pays roumains* in RESEE 10 (1972) 65—81 („concernant particulièrement la Valachie”); 11 (1973) 81—95.

⁷ *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie* in AR, BSH 18 (1931) 1—21. Pentru familiile domnitoare, vezi recent: Démètre Skarl. Soutzo, *Les familles princières grecques de Valachie et de Moldavie* in *Symposium cit. supra*, n. 2, 229—253, unde Șerban Cantacuzino, român după mamă, figurează ca un simplu „prince Grec préphanariote”, problema devenind și mai dificilă pentru Cantacuzinii sec. XVIII. Pentru autor, „care dă pe Mihai Viteazul ca fiind cu siguranță grec după mamă, acest domn este înconjurat de boieri, de intelectuali și clerici greci unind țările române cu ajutorul a mii de războinici greci. Totuși, se constată just că „hellenismul, asimilat de lumea românească, dă și primește sînge și spirit”. Ghiculeștii sînt greci fanarioți de origine albaneză, iar Duca, grec de origine rumeliotă. Se recunoaște în treacăt originea românească a Calimachilor. Pentru familiile bolerești, vezi mai jos lucrările citate în text.

H. „*Acapararea grecească*” în cadrul domniei. Nu se poate face aici istoricul domnilor care, intrând în una din aceste categorii, au fost un factor de lărgire a impactului receptării bizantine cu urmări instituționale. Dar este semnificativă seria domnilor care începe cu Radu Mihnea și se termină cu cei doi Duca și cu Racoviștești înainte de a trece direct la fana-rioți. Vom menționa, ca ilustrare, numai cazul lui Alexandru Iliș, care nu știa bine limba țării, și despre care un grec împămîntenit, cleric cărturar cu idei înaintate, cronicarul mitropolit Matei al Mirelor⁸, ne spune sugestiv că împărțea dreptatea avînd pe scaunul de judecată cărțile de drept bizantin (Vlastarês, deja Malaxos în grecește, existînd un astfel de manuscris care circula în 1619, semnalat de C. A. Spulber)⁹. Acestui drept i se dădea acum pasul față de legea țării (obicei, drept domnesc și bizantin receptat pe cale consuetudinară) chiar în materie civilă, în penal rolul dreptului bizantin fiind mai puțin contestat de la început. Și cronicarul, motivat, îl „dojenea” pe domn, sfătuiindu-l respectuos, dar dîrz, să nu șubrezească edificiul dreptății prin nesocotirea *legii țării* care, întotdeauna, va avea pînă la urmă cîștig de cauză pe plan istoric. În Moldova, în același început al sec. XVII, Ștefan Tomșa¹⁰ (1611—1615), dușmanul boierilor, care avea nevoie de sprijin din afara acestora și de exaltarea puterii „imperiale” turcești, pronunța importante sentințe pe temeuri de drept bizantin, unele reluate de Radu Mihnea¹¹ și de Gaspard Grațiani¹². Este vorba de nunta a patra, de individualizarea pedepselor, de un nou regim al confiscării bunurilor favorabil neamului de sînge în caz de viclenie a unuia din membrii săi. Pravila revine, interesat și diplomatic, în actele lui Leon Tomșa¹³ („Stridie”, „Ostrecario”, 1629—1632) și ale fiului său Radu Leon¹⁴ (1664—1669), ale lui Radu Mihai Mihnea III¹⁵ (1657—1659).

Dar constatarea aceasta exactă și cu un rol efectiv nu trebuie exagerată în semnificația ei pentru istoria instituțiilor. Și fără ea, lucrurile s-ar fi petrecut, în esența lor, în același fel.

Mihai Viteazul, care nu era nici străin nici ostil lumii grecești evocate mai sus, a promovat aplicarea pravilei (îndeosebi prin adunarea de stări din 13 apr. 1596)¹⁶ în sensul unei consolidări a puterii domnești, fără funcțiune grecizantă. Chiar fără o realizare imediat, durabilă, opera lui presupunea o puternică și nouă sinteză panromânească. Pentru aceeași

⁸ *Tesauru de monumente istorice* 1 (1862) 534 (redactată în 1618, publicată la Veneția, (1785).

⁹ *Îndreptarea legii*, I. *Le Code valaque de 1652. Première partie: Histoire*, București (1938) III—IV; IX—X. Pe baza acestei aprecieri, ms. gr. 307 al BAR a fost ales să fie tradus în anexele la *Îndreptării legii*, Buc. (1962) 18.

¹⁰ DIR A XVII 3 (1954) 56—57, nr. 92, 93; 150, nr. 237; 5 (1957) 69—70, nr. 90; 98, nr. 137; 107, nr. 150 (1612, 1613, 1621, 1622.)

¹¹ *Ibidem*, XVII 2 (1951) 102—103, nr. 108 (1612); 3(1951) 8, nr. 7 (1616); vezi *infra*, *Partea a III-a*, IV, 1, VIII 2.

¹² *Ibidem*, XVII 4 (1956) 381—382, nr. 485; vezi *infra*, *Partea a III-a*, II 2.

¹³ DRH B 23 (1969) 408 nr. 225 (15 iulie 1631) și *supra*, *Partea introductivă*, n. 124.

¹⁴ P. Teulescu, *Documentele satirice (Arhiva română)*, 1 (1860).

¹⁵ Al. Ciorănescu, *Documente privilegiate la domnia lui Mihail Radu (1658—1659)*.

Culese mai cu seamă din arhivele Veneției în BCIR 13 (1934), Buc. 1934 (extras 157 p.); Idem, Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu) 1658—1659 în BCIR 14 (1935); cf. Lia Lehr, Mihnea al III-lea (Mihail III Radu) 1658—1659, în Studii 26 (1973) 1161—1178.

¹⁶ DIR B XVI/6 (1953) 206—207, nr. 227 = DRH B 11 (1975) 205—206.

consolidare, Mircea Ciobanul (cu legăturile lui orientale) se sprijinise, la mijlocul sec. XVI, pe pravilă (*legea lui Dumnezeu, legea dumnezeiască*, cea din nomocanoane, ca *Sintagma* lui Vlastarēs) pentru a impune boierilor, care se mențineau pe poziții tradiționalist antiotomane, o cotitură politică ce apare necesară pentru că a salvat un minimum posibil de autonomie românească efectivă față de preaputernica Poartă¹⁷, neîmpingînd-o, mai mult decît trebuia, la cucerire directă și integrală. Și Ștefan Tomșa în Moldova a stat, poate, alături de el, pe această linie spinoasă și sinuoasă. Dar iată politica *pravilnică* a lui Mihai Viteazul reluată, continuată și lărgită de domni îndușmăniți în cele două țări, ca Matei Basarab și Vasile Lupu, în acte izolate, în deciziile de adunări de stări (în Țara Românească)¹⁸ și în marea codificație dintre anii 1632—1652¹⁹. Or, politica față de greci și de cultura grecească a domnului de țară Matei, răsturnătorul lui Leon Vodă, patronul lui Paisie Ligaridis (directorul grec al școlii înalte de la Țirgoviște), ar merita comentarii întinse²⁰. Cît privește pe Șerban Cantacuzino și succesorul acestuia, Constantin Brîncoveanu, de pe poziții oarecum diferite, nici ei nu vor întoarce spatele pravilei. Pe aceeași pravilă își sprijină politica dinastică și de independență „prenațională” D. Cantemir, care poseda și viziunea savantă, umanistă a receptării romane și bizantine pe plan european. Pe această linie, solicitînd anacronic tradițiile existente, D. Cantemir, urmat de mitropolitul Gheorghe (1723), va ajunge la legenda codului bizantin scos de Alexandru cel Bun din *Basilicale* sau din cărțile împărătești „trimise” de la Constantinopol de Ioan VIII Paleologul²¹. Iar structura dreptului moldovean o analizează just, ca un *duplex ius*, un dualism format din pravila receptată și din obicei. Dintre domnii din urmă, numai „albanezul” Vasile Lupu are legături specifice cu lumea greco-orientală, iar Șerban Cantacuzino, care se pretindea coborîtor din familie imperială și recent împămîntenită, nu era mai puțin șeful partidei antiotomane (dar poate cu visuri personale de restaurare imperială). Cît privește pe Constantin Brîncoveanu, el înțelegea și direct, și prin înrudirea cu Cantacuzinii (Elena, soția postelnicului fiind fiica lui Radu Șerban), să intruzeze tradiția basarabă, nu fără a-și mărita patru fete cu fanarioți sau cu un rumeliot ca tînărul C. Duca, viitorul domn al Moldovei și fiul lui Gheorghe, domn în ambele țări.

I. „Acapararea grecească” în cadrul bisericii. Nimeni nu va fi surprins găsind biserica puternic angajată „în serviciul” receptării bizantine.

¹⁷ Vezi Ștefan Andreescu. *La politique de Mircea le Pâtre* în RESEE 10 (1972) 115—122. Teza sa interesantă poate fi azi întregită și adîncită nuanțat prin analiza mai largă a lui Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești* în SMIM 8 (1975) 101—135, (105—110).

¹⁸ Vezi recenzia mea la *Îndreptarea legii* (ed. 1962) în SCJ (1963) și D. Mioc, *L'assemblée d'états et la fiscalité* în RRH (1966) 197—233 = Anciens Pays et Assemblées d'états, Bruxelles 48 (1969).

¹⁹ Pentru *Pravila aleasă — Carte de îndreptare* (1632), vezi introducerea lui C. Tegăneanu la ediția pregătită la Institutul de istorie „N. Iorga”; pentru celelalte pravile, vezi Ed. Acad. din 1961 și 1962 și studiul citat *supra*, 88, n**.

²⁰ Vezi Victor Papacostea, *O școală de limbă și cultură slavonă la Țirgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab* în *Romanoslavica* 5 (1962) 183—194; idem, *Originile învățămîntului superior în Țara Românească* în *Studii* 14 (1961) 1 139—1 167; *adde*: Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570—1646)*, Thessaloniki (1970²).

²¹ Vezi critic și cu o amplă documentare, Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în sec. XV*, cit. *supra*, *Partea introductivă*, n. 2.

Analiza deja prezentată, cu unele particularități, rămâne valabilă pînă la sfîrșit.

Legătura dintre biserică și dreptul bizantin n-ar fi putut dispărea decît printr-o neverosimilă politică otomană de totală lichidare violentă. Surprizele unei astfel de politici pentru turci ar fi fost incalculabile și, în orice caz, ea n-a avut loc. În principate nu s-a putut realiza nici problema conversiunilor la islamism de tip local (Bosnia-Herțegovina, Albania, mai sporadic și în alte regiuni) sau militar (recrutarea ienicerilor). Cele două treceri domnești la islamism (Mihnea Turcitul și Iliș Vodă) rămîn episodice.

Așadar, independent de acțiunea factorilor de sub lit. G., biserica feudală, strîns legată în stil bizantin de stat, ar fi rămas în orice caz și după 1453, prin ea însăși, o placă turnantă de implantare instituțională bizantină pe plan canonic și civilo-canonic. Nu putem ignora însă prezența și în biserică a unor elemente grecești cu rol influent și care pot apărea, cel puțin la prima vedere, ca o cauză directă și firească de potențare și chiar de vădită accentuare a bizantinismului juridic prin filieră ecleziastică.

Astfel, episoadele luptei pentru cucerirea (neizbutită) a unei autocefalii și pentru statornicirea unei relative autonomii — tendință afirmată de la finele sec. XIV în Țara Românească și, cu prilejul întemeierii mitropoliei, în Moldova ²² — s-au putut găsi limitate prin prezența în fruntea sau în sinul bisericii a unui apreciabil număr de elemente grecești.

Nu avem date statistice precise despre elementul grecesc în biserică. Oricum, aici și pentru problema noastră ar interesa îndeosebi numărul mitropoliților și episcopilor de origine grecească. Pentru Țara Românească, recente studii ale lui Al. Elian și N. Șerbănescu ²³ ne îngăduie să cunoaștem numărul mitropoliților de origine sigur grecească (9 din 39), pentru alții persistînd îndoiala. Majoritatea consilierilor juridici, de diferite grade, rămîne sau necunoscută, sau ignorată din lipsa unor meticuloase studii în această direcție.

Pentru Moldova ²⁴, cercetările existente sînt mai puțin precise. Pînă la 1741, cînd C. Mavrocordat impune ca mitropolit pe grecul Nichifor,

²² Din bogata literatură (manuale și studii) privind organizarea celor două mitropolii și a diferitelor episcopii, cităm: N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, 1^a (1929) *passim*. *Istoria României*, București 2 (1962) 156—159; *Istoria bisericii române*, București, 1 (1957) 144—153. Const. C. Giurescu, *Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei* în BOR, 77 (1959) 673—697; N. Șerbănescu, *Mitropolia Severinului* în BOR 88 (1970) 1191—1127; Ioan N. Floca, *Originile dreptului scris în Biserica ortodoxă română. Studiu istoric-canonic*, Sibiu (1969) 1—39; Al. Gonta, *Mitropolia și episcopiile ortodoxe moldovenești din sec. XV în Mitropolia Moldovei și Sucevei* (1958) 22—28; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, Sibiu (1972) 53—57, 60—64, 82—83, 95, 379—380.

²³ Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe* în BOR 77 (1959) 904—935; N. Șerbănescu, *Mitropoliștii Ungrovlahiei* în BOR 77 (1959) 722—793 (pînă la Filaret, 1754—1760, de asemenea grec). De la 1354 la 1754 avem 9 mitropoliști greci: Iachint (1359—1372); Hariton (1371—1381); Antimie (1381—1402); Teodor (1402—?); Eftimie (1412); Damian (ante 1447); Iachim (1147—?); Luca (1603—1629); Grigorie (1629—1637); Mitrofan (1716—1719); Neofit (1739—1753), reprezentînd cca 155 de ani de pastorie din totalul de 395 (1359—1754), adică 39,2%. Nifon (1503—1505) n-a intrat în calcul.

²⁴ Nici Melchisedec, nici E. Erbiceanu nu răspund unei legitime așteptări. Mulțumesc lui N. Grigoraș pentru verificarea datelor privind Moldova. Asupra lui Nichifor, și a luptei antigrecești dusă de Iacob I Putneanul (1750—1760), vezi N. Grigoraș, *Mitropolitul Iacob I Putneanul (20 ianuarie 1719—15 mai 1778)*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei* 34 (1958) 791—810. Asupra episcopului Iacov, vezi Melchisedec, *Cronica Romanului* (1875) 115—122, *Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii ortodoxe române*, publicate recent de prof. Mircea Păcurariu în BOR 93 (1975) 322—355, foarte prețioase, nu conțin totuși date asupra originii etnice.

scaunele mitropolitane și episcopale fuseseră ocupate numai de pămînteni. Alegerea lui Nichifor explică reacția bine cunoscută prin Soborul din 1 ian. 1752, convocat de Iacov I Putneanul ca un sobor de clerici și mireni, adevărată adunare de stări protestatară și de disensiune față de domnie. Respectarea obiceiului pămîntului la ocuparea scaunelor de ierarhi era declarată o datorie națională a tuturor stărilor, prin cartea sobornicească încheiată și răspîdită cu acel prilej.

În ceea ce privește pe episcopii din Țara Românească rămîne să fie compulsat un material important, istoriile generale ale bisericii și unele monografii de episcopii nedînd răspunsuri complete și totdeauna precise. Dacă în Țara Românească o treime din episcopi a putut fi de origine grecească, în Moldova, Iacov, arhimandrit al mănăstirii Barnovschi din Iași n-a păstorit ca episcop de Roman decît un an (1786). Nu trebuie uitat marele număr de egumeni (îndeosebi la mănăstirile închinete), și mai puțin de protopopi, de aceeași origine, și unii și alții, îndeosebi ultimii, avînd atribuții judiciare canonice la nivel inferior, dar nu neglijabil.

După 1453, afirmarea și consolidarea principiului consuetudinar (obiceiul pămîntului, „legea țării”), potrivit căruia biserica nu poate avea în fruntea ei decît pămînteni, rămîne o constantă și gravă problemă²⁵, cu două momente culminante de afirmare: hrisovul de mare adunare a țării din 15 iulie 1631, în Țara Românească, și cartea citată a Soborului de la Iași, din 1 ianuarie 1752, în Moldova. Principiul poate fi considerat ca o poziție cîștigată, dar pe care patriarhia ecumenică o repune mereu în discuție, cel puțin prin provocarea și favorizarea a cît mai multor abateri cu putință și, adesea, slujindu-se de orice mijloace. Bineînțeles, sub fațada unor mari principii canonice și dogmatice, obiectivul conștient și esențial era cel de natură politică și economică. Urmările de ordin instituțional nu se adăugau decît ca măsuri aleatorii ori implicite. Ele se accentuau prin conjugarea procesului din biserică cu acela, similar, al „acaparării grecești” din afara ei. Aceste urmări au fost adîncite și prin cauzele politice care au impus domnilor, candidaților la domnie, boierimii, unor ierarhi — după cum se știe — interesul de a închina către așezăminte străine lăcașuri religioase din principate în scopul de a-și crea mijloace de presiune și surse de venituri cu o circulație mai largă și mai puțin controlată de către Poarta otomană.

Economia lucrării noastre nu îngăduie decît evocarea acestor aspecte ale unui proces complex căruia, dealtfel, ca atare, i s-au consacrat multe cercetări.

Înainte de 1453 am întîlnit deja grăitorul exemplu al mitropolitului muntean de origine greacă, Antimie, a cărui inițiativă canonică venea în contrast cu emulația rigidă a ilustrului său coleg, Euthymie de la Tîrnovo.

Pentru aprecierea rolului jucat de elementul grecesc în ierarhia bisericească, trebuie ținut seama și de următoarele eparhii de pe teritoriul român:

1. Mitropolia Proilavel (Brăila), de la finele sec. XV, episcopia grecească sub jurisdicția Patriarhiei ecumenice, cu credincioși români (14 titulari pînă în 1757):
2. Episcopia Hotinului, sufragana a Pravilaviei (1 titular 1767—1771):
3. Mitropolia Dristrei (Sîlistra), grecească, avînd jurisdicție și asupra românilor din Dobrogea, de la finele sec. XV, cu 14 titulari pînă la 1757:

4. Episcopia de Cernavodă sub jurisdicția Patriarhiei ecumenice (3 titulari între 1703—1774); vezi N. Iorga, *Istoria bisericii* ... 2 (1929) 341—342 și *Listele* prof. Mircea Păcurariu.

²⁵ Pentru hrisovul din 15 iul. 1631, vezi *supra* nr. 13 și *infra*, Partea I, n. 124. Pentru cartea Soborului din 1752, vezi C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, Buc. (1888) 24—26.

După 1453 nu putem să nu cităm, pentru Țara Românească, nume ca acelea ale lui Nifon, fostul patriarh ecumenic, adus în țară de Radu cel Mare să organizeze și să conducă biserica, al mitropolitului Luca și al lui Matei, mitropolit al Mirelor și o vreme stareț la Dealul, iar în sec. XVIII, al lui Neofit Cretanul (1739–1754).

Primul ²⁶, în general și îndeosebi în materie de drept al familiei, luptă dirz pentru respectarea reală și pentru aplicarea lărgită a pravilei.

Cel de-al doilea, Luca ²⁷, aplică pravila stăruior și consecvent în materie de danii cucernice și de moștenire, deci în grava problemă a structurii proprietății, susținând procesul de individualizare și privatizare, în dauna „neamului” lărgit și mereu solidar, dar și în folosul bisericii care astfel putea primi mai multe danii fără amestecul neamului de singe.

Cel de-al treilea, Matei ²⁸, judeca tot în aceste materii alături de vlădică. Dar teoretic el profesa o interesantă doctrină, deja amintită, despre gingașul echilibru ce trebuia păstrat între pravilă și legea țării. Convins că în materie penală pravila este la locul ei, el credea, dimpotrivă, că în materie civilă legea țării, obicei și drept domnesc cutumiar, trebuie să precumpănească. El considera judicioas obiceiul și pravila ca două sisteme istorice de natură diferită, nu le unifica riguros într-un sistem unitar, în cadrul căruia valabilitatea obiceiului să decurgă din textul pravilei și obiceiul să se poată aplica în numele acesteia, acolo unde însăși pravila bizantină o îngăduie (în mod, de altfel, foarte larg).

Lui Luca îi urmează Grigore, ales mitropolit sub Alexandru Iliaș. Este mitropolitul lui Leon vodă Tomșa, dar îl vedem participând la adunarea de stări din care iese o „cartă de libertăți”, hrisovul din 15 iul. 1631, pentru izgonirea grecilor și întărirea bisericii și a boierimii prin instaurarea unei legalități bazată pe pravilă. Matei Basarab îl păstrează în scaunul metropolitan și îl folosește mult în politica sa pămînteană, fără xenofobie sau persecuții, pînă la moartea ierarhului (1637).

Cît privește pe Neofit ²⁹, vasta și savanta lui acțiune de lărgire și de consolidare a rolului pravilei bizantine poate fi ușor documentată prin prețioasele materiale nepublicate și nestudiate atent pînă în prezent, asupra cărora am avut prilejul să atrag de curînd atenția. În registrele sale apar, nu numai numeroase procese în care pravila se aplică trimițîndu-se la textul ei (cum o va cere, sub inspirația lui Neofit, reforma judiciară a lui Constantin Mavrocordat), dar și prelucrări cu caracter savant și mai complicat ale pravilei. Îndeosebi, avem de la el

²⁶ Vezi N. M. Popescu, *Nifon II, patriarhul Constantinopolului*, Buc. (1914); Tit Sime-drea, *Viața și tratul Sfîntului Nifon, patriarhul Constantinopolului (Introducere și texte*, Buc. (1937); idem în BOR 55 (1937) 257–299; N. Șerbănescu, *op. cit. supra* (n. 23) 744–745.

²⁷ Vezi *supra*, n. 23; I. C. Filitti, *Vlădica Luca, 1629. Strămoș al poetului buzoian Vasile Cîrlova (1809–1831)*, Buc. (1935). DIR B XVII 2 (1951) 102–103, nr. 108 (1612); 1 (1951) 440–441, nr. 389 (1610); 4 (1951) 8, nr. 7 (1616); 98–99, nr. 109 (1 martie 1622); vezi *infra*, *Partea a III-a*, IV 1; VIII 2 și 3.

²⁸ DIR B XVII 3 (1951) 72, nr. 64 (1616).; vezi *infra*, *Partea a III-a*, VIII 7; Dan Simonescu, *Le chroniqueur Mathieu de Myre et une traduction ignorée de son „Histoire”* în RESEE 5 (1967) 81–114.

²⁹ ASB, ms. 139, f. 125–126 și *passim*, sprijinindu-se pe Nov. 131 a lui Iustinian, propune lui Constantin Mavrocordat (1734–1741 sau 1744–1748) să legifereze în materie spirituală (lupta contra obiceiurilor superstițioase), sub o formă de drept laic, reluată de Mihai Fotino în proiectele sale de cod general din 1765 și 1766 (vezi Cartea I, titl. 2 din al său *Nomikon Procheiron*, ed. P. J. Zepos, Atena (1959) 42–44). Din punct de vedere al politicii sociale, vezi Virgil Mihordea, *Un colaborator a lui C. Mavrocordat la desființarea rumâniei: mitropolitul Neofit (1738–1753)* în BOR 83 (1965) 715–734.

diferite indice de titluri ale unor culegeri din compilația lui Iustinian, extrase de texte juridice și afirmarea principiului că dreptul bizantin, *in globo*, este aplicabil direct în Țara Românească, fără a fi nevoie de alt act formal și oficial, de receptare. În virtutea acestui principiu, pentru Neofit nu face nici o îndoială că se aplica novela 131 a lui Iustinian, care da canoanelor putere de lege politică (de stat). În Moldova exemplele similare nu lipsesc, dar sînt mai puțin elocvente.

Deși important, acest factor aleatoriu și oarecum subiectiv nu a putut fi determinant. Și fără el, procesul fundamental ar fi rămas același. Biserica nu se putea desprinde de dreptul pravilei, aceasta rămînea, în linia dezvoltării istorice, drept scris de stat savant și centralizator. Dovada o găsim în faptul că ierarhi pămînteni ai bisericii, din ambele țări, unii cu sentimente vădit antigrecești, n-au fost dușmani ai pravilei, ba chiar au promovat-o uneori mai mult decît cei de origine grecească, deși deseori există o grăitoare deosebire între stilul și finalitatea acțiunii lor.

Exemplul cel mai elocvent îl constituie cazul mitropolitului Ștefan³⁰ care patronează și conduce opera de legiferare, pe bază de pravilă, sub Matei Basarab. El cunoștea bine pravilele slavone (cu conținut bizantin) de la mănăstirea Bistrița, de unde venise pe scaunul episcopal al Rîmniceului, și textul italianizant din pravila lui Vasile Lupu (1646) îl întregia cu traducerea textului grecesc al pravilelor bizantine puse la dispoziție de G. Petrișis : Malaxos și Aristinos.

Al doilea exemplu îl avem în Moldova, în persoana lui Iacob I Putneanu³¹, care luptă dirz pentru excluderea grecilor de la ocuparea scaunelor arhiericești și exaltează obiceiul cînd duce la astfel de rezultate, apărarea lui devenind o cauză sacră a tututor moldovenilor. Dar pentru viața civilă și canonică tot el patronează traducerea (1754) de către Cosma, ajutat de Duca Sotirovici³², cărturar grec, a *Nomocanonului* din 1645 al lui Iacob de Ianina, *Vaktêria tôn archierêon* [*Cîrja* sau *toiagul arhierilor (rească)*]³³. Acest nomocanon se aplica pînă la finele secolului, independent de prezența unui grec pe scaunul mitropolitan al Moldovei.

Legătura bisericii cu dreptul bizantin avea de la început un statut instituționalist, sub forma unei jurisdicții recunoscute bisericii de către

³⁰ În dec. 1651 cere de la mănăstirea Bistrița pravila slavonă (*Pravlenie zaknoy*, BAR, ms. sl. 461, f.1) din al cărui titlu se inspiră pentru a înlocui titlul inițial „Carte de pravilă”) al codului din 1652, prin cel actual: *Îndreptarea legii*, adică *nomocanon*, traducere fidelă a expresiei slavone care avea același înțeles. Ca și titlul pravilei alese moldovene (*Carte de îndreptare*, adică de nomocanoane), cel ales de Ștefan a evocat tot mai mult doctrina tradițională a bisericii, cu privire la structura și funcțiunea de învățătură a legii. Mitropolitul Ștefan, nu domnul, întărește acest nomocanon lărgit prin pravila laică moldoveană din 1646. El, împreună cu Macarie patriarhul Antiochiei, consulta la 20 nov. 1657 (I. C. Filitti, *Arhiva Gr. Cantacuzino* 220—221 nr. 699), în același timp o pravilă românească (cea din 1652!) și una grecească (Malaxos, poate deja *Vactêria* lui Iacob din Ianina). După Matei Vlastarês, Ștefan dă, în fruntea *Îndreptării legii*, o istorie a dreptului din care rezultă legătura istorică pe care epoca o făcea între dreptul imperial romano-bizantin și pravila scrisă care se aplica în fiecare stat creștin al vremii.

³¹ Vezi și N. Grigoraș, *op. cit. supra*, n. 24.

³² Vezi C. Turcu, *Cărți, tipografi și tipografit în sec. XVIII în Mitropolia Moldovei și Sucevei* (1960) 25—29.

³³ Vezi St. Gr. Berechet, *Cîrja arhierilor* (ἡ βακτηρία τῶν ἀρχιερέων) *în grecește din 1645, iar în românește din 1754* în „Întregiri” 1 (1938) 18—24; 27—28; 31—32; 35^b—39^b; Valent în Al. Georgescu, *Preemfiunea ... București* (1965) 176—184; idem, *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Macrocordato* în JÖB 18 (1969) 203—204.

stat. Actele de înființare a mitropoliilor din cele două țări se referă la această jurisdicție, ca și cele de înființare a episcopioilor, autorii avînd, pentru aceasta, mai lămuritoare confirmări ulterioare, ca cea dată de Petru Cercel (1583—1584) episcopiei Buzăului ³⁴. Jurisdicția internă, profesională a bisericii pentru pricinile canonice ale clerului, n-a fost niciodată principial pusă în discuție, dar în fapt a întîlnit și ea opoziția abuzivă, din motive pecuniare, a boierilor și agenților domnești. Jurisdicția canonic-civilă a bisericii asupra mirenilor, în cauzele „spirituale” sau „duhovnicești” (căsătorie, divorț, jurămînt, testament) a dat naștere la conflicte nu atît cu domnia, care și-a rezervat totdeauna facultatea de a reține pentru ea chiar astfel de cauze (destul de excepțional), cît cu boierimea (din rîndul căreia se recrutau dregătorii judecătorești) și cu agenții domnești, părtași și la importanțele venituri judiciare, pe care biserica și le asigura prin jurisdicția ei specială asupra mirenilor. Încă din sec. XV, domnia precizează, în caz de imunitate, ce cauze sînt judecate de agenții săi, cu încasarea veniturilor judiciare de către mănăstire.

Ca atare, conflictul nu privește subiectul nostru. Dar aparent, el ar putea fi interpretat ca exprimînd o ostilitate a cercurilor respective de mireni împotriva pravilei bizantine aplicate de biserică. Concluzia aceasta ar fi falsă. În cadrul jurisdicției sale, biserica nu aplica numai pravila. Iar adversarii ei, sustrăgîndu-i veniturile judiciare și judecînd în locul ei, aplicau în general tot pravila, cînd nu era vorba de exercitarea unor abuzuri și a unui arbitrar care nu putea satisface pe nimeni, chiar dacă pravila ieșea diminuată. Iar, în măsura în care se dădea acțiunii respective și un caracter de opoziție față de legea străină, mulți din concurenții jurisdicției bisericești fiind greci, era vorba de o demagogie interesată. Domnii, pămînteni sau nu, au răspuns în general prin susținerea unei legalități feudale, sprijinită pe pravilă, și prin confirmarea și reconfirmarea privilegiului de jurisdicție al bisericii, aliata lor politică și socială indispensabilă pînă în plin sec. XIX ³⁵.

Adesea, conflictul avea la bază interese care îmbrăcau puternice motivări etice. Am văzut că la finele sec. XIV, Euthymie din Tîrnovo voia să impună și în Țara Românească respectarea canoanelor care condamnau a doua nuntă. Or, la nordul Dunării, presiunea socială impusese lui Antimie să fie mai puțin rigid ³⁶. Nifon, la începutul sec. XVI, lovește cu pravila pe boierii, rude ale domnului, care violau impedimentele la căsătorie pînă la a friza incestul. Pe linia acestor conflicte devine necesară adunarea stărilor dinainte de 13 apr. 1596 ³⁷, ale cărei hotărîri, favorabile menținerii jurisdicției bisericești și aplicării de către domni a pravilelor

³⁴ DIR B XVI/5 (1952) 135—136, nr. 143: arhiepiscop chir Luca al Buzăului, ca să judece pe oameni ... (după) pravila Sfintei biserici ... s-o judece episcopia lui fără opreliște de la nimeni, nici de la boieri, nici de la slugile domniei mele, nici de la bani, nici de la pîrcălabi, nici de la vornici ...”; cf. confirmarea lui Alex. Iliaș din 1618, DIR B XVII/3 (1952) 170, nr. 152.

³⁵ Vezi pentru Moldova, Melchisedec, *Cronica Episcopiei Huși* (1869).

³⁶ Vezi Emil Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymis (1375—1393)*, Viena (1901) 241—246 (Variorum Reprints, Londra, 1971); cf. E. Turdeanu, *La littérature bulgare au XIVe s.*, Paris (1947) 114—171; N. Șerbănescu, *Mitropolita Ungrovlahiei* în BOR 77 (1959) 738; Al. Elian în BOR, 907 (*supra*, n. 23).

împărătești, se oglindesc în hrisovul din această dată, singurul care ni s-a păstrat. Problema aplicării pravilei reapare în deceniile următoare în actele multor adunări de stări și îndeosebi în acea *Charta libertatum* a marilor boieri și a unora mijlocii, care este hrisovul smuls lui Leon Tomșa la 15 iul. 1631, reconfirmat în decembrie 1668 de fiul său, Radu Leon. Jurisdicția bisericii era, de asemenea, confirmată, și la 23 iul. 1631 se elibera episcopiei din Buzău o copie după hotărârile ce o priveau, din cele luate de adunarea stărilor ³⁸.

În Moldova, principiul cîștigat și consacrat din sec. XV al jurisdicției canonice a putut fi grav pus în cauză la 24 februarie 1649 ³⁹, cînd domnia, cu aprobarea stărilor, îl confirmă din nou în modul cel mai vădit, fără a se face nici o referință la recenta *Carte românească de învățătură* (1646) care consacra formal, în numeroase texte, acest principiu. Cu aceasta, contestațiile nu încetează și zeci de ani, aproape în fiecare domnie, era necesară o nouă confirmare, expresie și a faptului că hotărârile domnești în principiu nu aveau decît o valabilitate legată de viața, respectiv de domnia autorului lor ⁴⁰. O stabilizare se produse abia în 1773, cînd mitropolitul Gavril Calimachi obține de la mareșalul Rumianțev organizarea dicasteriei mitropolitane, făcîndu-se totuși boierimii concesie, prin numirea unui „deputat” mirean în persoana unui reprezentant al divanului domnesc ⁴¹.

În Țara Românească, conflictul pare mai puțin acut, fără a lipsi nevoia unor confirmări domnești ale jurisdicției bisericii. Procesul de cristalizare a dicasteriei ⁴², apare bine conturat de la o dată mai timpurie și îndeosebi sub mitropolitul Neofit Cretanul; în orice caz, din 1767; dar acest organ nu se instituționalizează decît în 1810 sub impulsul exarhului Gavriil Bănulescu Badoni. „Predicasteria” ne-a lăsat decizii în materie de divorț, aplicînd *Îndreptarea legii* sau *nizamul* împărătesc pe baza căruia, în 1765, Ștefan Racoviță emisese un hrisov introdus de Fotino în micul său cod de drept domnesc, copiat în continuarea proiectului de cod general din 1765 ⁴³.

În biserică, „acapararea grecească” a mai îmbrăcat și alte forme care aici nu pot decît să fie menționate. În primul rînd, s-a acordat unor mănăstiri statutul de stavropighie, adică trecerea din dependența față de mitropolia țării în administrarea directă de către Patriarhia din Constantinopol. Prima stavropighie din Țara Românească este mănăstirea Sf. Nicolae (Biserica Mihai Vodă) din București, la 1591, după care urmează mănăstirea Prahovița (1628), Sf. Apostoli din București (1677), cea din Mărgineni (1681) și Hurezu (după 1690) ⁴⁴. Într-o stavropighie influența bizantină pe bază de pravilă nu putea fi decît mai intensă. În al doilea rînd, trebuie

³⁸ DRH B 23 (1969) 412—414, nr. 258.

³⁹ Melchisedec, *op. cit.*

⁴⁰ Vezi *supra*, n. 35.

⁴¹ Dumitru Stănescu, *Viața religioasă la români și influența ei asupra vieții publice*, București (1906) 461—465.

⁴² Vezi Mircea Păcurariu, *Dicasteria și Consistoriul Mitropoliei Ungrovlahiei* în BOR 77 (1959) 961—979 și lit. cit.

⁴³ Vezi I. Tînculescu, *Cărțile de despărțală, 1765—1774*, București (1932); D. Stănescu, *op. cit. passim*; cf. recenzia cit. *infra*, n. 67 (p. 125, n. 1). Codul de drept domnesc al lui Șt. Racoviță se găsește în ms. gr. 21 al BAR, fiind tradus în românește de C. Erbiceanu în BOR 27 (1902—1903).

⁴⁴ Vezi Al. Elian, *op. cit.*, 915 și n. 57—59.

menționat procesul de închinare a unor lăcașuri religioase din țară către centre religioase din Orientul ortodox, fie de către boieri și cler, fie de către domnie. La 1585, mănăstirea Plumbuita este închinată Xeropotamului de la Sf. Munte, urmînd Sf. Treime (la Ivir) și mănăstirea Stănești (Patriarhiei din Alexandria)⁴⁵. Egumenii mănăstirilor închinat erau numiți de beneficiarul străin, de care depindeau administrativ. Mănăstirile închinat erau focare de influență bizantină. La finele sec. XVIII, la mănăstirea Barnovschi din Iași era sediul administrației mănăstirilor închinat din Moldova și se găsea acolo un exemplar din *Manualul juridic* al lui Mihail Fotino (București, 1766), alcătuit cu extrase din *Basilicale*. El servea administrației în problemele juridice pe care le avea de rezolvat. Încă sub Mihai Viteazul (13 apr. 1596) și, mai ales, sub Matei Basarab începe lupta contra închinărilor, cu epilogul ei de recuperare abia în 1864. În fine, trebuie să menționăm neîntreruptele vizite de ierarhi ai bisericii în țările noastre⁴⁶, cu care prilej, în afară de stringere de daruri, ei dezvoltau o activitate juridică: dezlegări de blesteme contra plății unor taxe; întăriri de acte; participare la judecăți în virtutea calității lor de judecători ecumenici (*titulus universalis*). Era firesc să vedem această activitate promovînd implantarea dreptului bizantin. La 1657⁴⁷, un document de judecată, făcută de mitropolitul țării și de patriarhul Antiohiei, precizează că s-a consultat pravila românească (*Îndreptarea legii*, adaptată după surse grecești) și, totodată, cea grecească, desigur de către patriarh (sau *Nomocanonul* lui Malaxos în grecește, tradus în *Îndreptarea legii*, sau un text paralel aflat în mai noul *Nomocanon*, al lui Iacob, arhimandritul din Ianina (1645), care începea să circule în original în principate, găsindu-se după 1716 în Biblioteca Mavrocordăților).

Rolul jucat de stavropighii, de mănăstirile și bisericile închinat, și de prezența ierarhilor străini nu poate fi trecut cu vederea. Dar el nu trebuie exagerat și, mai ales, nu trebuie să i se atribuie un rol determinant. Lăcașuri care n-au fost stavropighii sau închinat, ca Neamțul, cele două Bistrițe, Bisericanii, Voronețul, Vorona, episcopia Romanului etc. au jucat în receptarea bizantină un rol mai important. Cît privește influența ierarhilor străini, să notăm că ei judecau în general împreună cu fețe bisericești pămîntene, că se arătau întotdeauna conformiști față de politica domniei sau bisericii locale, de la care așteptau ajutoare și venituri personale, și că nu se pot cita instituții a căror implantare s-ar datora exclusiv intervenției unui asemenea ierarh. La 1746, ei intervin în sensul politicii agrare a lui C. Mavrocordat, favorabilă țărănimii și neplăcută marilor bieri, în mare parte absenți de la Adunarea de stări convocată de domn.

⁴⁵ *Ibidem* (p. 905, n. 3), cu lit.

⁴⁶ *Ibidem* (p. 916—920) și *Istoriile bisericii române* (N. Iorga, Gh. Moisesescu și alții, *Păcurariu, passim*), Pentru activitatea lui Samoil patriarhul Alexandriei, sub N. Mavrocordat, în Moldova, vezi *Cîteva contribuții la studiul receptării dreptului bizantin în Țara Românească și Moldova (1711—1821)* în *Studii* 18 (1965) 50—54. Așezămîntul lui Constantin Mavrocordat, din 5 aug. 1746, se întemeiază pe cărțile canonice de întărire ale lui Partenie, patriarhul Ierusalimului, Matci al Alexandriei, actul fiind semnat și de Anania al Cesareci și Nathanail al Lidiei, Dionisie, fost al Pamfiliei. În acest act semnează în grecește un fost episcop de Rîmnice, 11 egumeni și arhimandriți și epitropiți din țară, vezi *DIR A 1* (1961) 463—467, nr. 300

⁴⁷ I. C. Filitti, *op. cit.*, 220, nr. 669; 223, nr. 705 (24 iun. 1665).

J. „*Acapararea grecească*” în cadrul marilor dregători. Alături de domnie și de biserică, marii dregători chemați să-și dea părerea în judecățile făcute de sfatul domnesc, să judece din însărcinarea domnului sau în calitatea lor de dregători (*ès qualités*) au putut juca un rol deosebit, atunci când au fost greci de origine, posedind prin forța lucrurilor o mai deosebită cunoaștere a dreptului bizantin, pe lângă înclinația subiectivă de a-i da precădere asupra unei soluții de drept consuetudinar.

Desigur că în această direcție se pot desprinde unele cadre generale ale fenomenului și se pot face unele demonstrații de speță convingătoare, fără a se ajunge la o precizie integrală. Nu cunoaștem exact numărul tuturor dregătorilor de origine grecească. Iar prin identificarea exhaustivă a judecăților la care au participat, chiar dacă ar fi posibilă, cu greu se poate învedera de-a dreptul rolul unuia sau al citorva dregători greci, când soluția emana de la un divan sau un colectiv de judecată în care totdeauna dregătorii români erau în majoritate, fără ca aceștia să fie prin definiție partizani ai unor soluții consuetudinare. În lipsa unor analize statistice riguroase, o aproximativă idee generală despre dregătorii de origine grecească și despre rolul lor posibil sau verosimil, ne putem face astăzi din următoarele lucrări:

a. *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în sec. XV—XVII*, alcătuită de Șt. Ștefănescu, D. Mioc (responsabil), Constantin Bălan, Maria Bălan; H. Chircă și N. Stoicescu, SMIM, 4 (1960), 565—583;

b. *Dictionar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, de N. Stoicescu, București, 1971;

c. *Lista marilor dregători ai Moldovei (sec. XIV—XVII)*, de N. N. Stoicescu, AIIA Iași, 8 (1971) 401—423;

d. *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea, liste cronologice și cursus honorum*, I—IV, de Theodora Rădulescu, RA, 49/24 (1972). 107—131; 293—324; 441—470;

e. *Le degré de l'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, de Ion Ionașcu în *Symposium: L'époque Phanariote*, 21—25 octobre 1970, *A la mémoire de Cléobule Tsourkas*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki (1974), cu un prețios procentaj al grecilor în divanurile domnești, ca și în administrațiile rusești și austriece; primă sinteză a unor mai vaste cercetări destinate să fie publicate, privind pentru fiecare domnie numele și genealogia dregătorilor greco-levantini.

Pentru studiul întreprins, sînt utile și cercetările lui G. D. Florescu și Gh. Ghibănescu despre componența divanurilor domnești, citate în n. 48.

Țara Românească (sec. XV—XVII). Pentru sec. XV⁴⁸ și XVI, numărul dregătorilor greci este sau aproape inexistent (sec. XV), sau foarte redus. În sec. XV, Filos (poate același cu Pilea), logofăt în 1392 și 1418, călugărit și ctitor al mănăstirii Bolintin, este singurul care poate fi citat

⁴⁸ Pentru sec. XV, vezi și G. D. Florescu, *Divanele domnești din Muntenia în sec. al XV-lea Dregători și boieri, 1389—1496* în RA. (1927) și o ediție îmbunătățită, *Divanele domnești din Țara Românească. I (1389—1495)*, Buc. (1943). Adde: Gh. Ghibănescu, *Divanurile domnești din Moldova și Țara Românească în sec. XVII* în Arhiva 26 (1915) 92 urm.

cu certitudine în Țara Românească. În sec. XVI, abia către sfârșitul lui sint atestate câteva nume de seamă: 1) Caragea Mihalcea din Chios, mare ban în 1583, ginerele Buzeștilor, solul lui Mihai Viteazul la Praga în 1595; 2) Andronic Cantacuzino, mare vistier în 1591—1592 și 1599—1600 mare ban în 1593; 3) fiul său, Constantin, ajunge mare postelnic sub Matei Basarab, iar alți doi fii, Toma și Iordache, întemeind ramura moldoveană a familiei, renumiți prin inteligență și capacitatea lor; 4) Coci Nicolae, arnăut din Arvanitohori, mare dregător în ambele țări (între 1593—1611), cei trei fii ai săi ajungând, doi din ei mari dregători, iar al treilea, domn în Moldova (Vasile Lupu); 5) C. Frangopol din Zante, mare vistier între 1578—1583; Ghiorma din Pogoniani, mare postelnic (1564—1568); 6) Iane Cantacuzino, poate frate cu Andronic și poate unchi matern al lui Mihai Viteazul, a fost mare ban între 1586—1592, poate același cu Ianiu din Țirza; 7) Oxotie din Pogoniani, mare agă (1567—1568); 8) Pană (Pano), mare vistier în 1593, mare stolnic la 1593, mare comis (1593—1594), mare ban (1598), mare vistier (1601—1608), favoritul vlastelin al lui Radu Mihnea, primul în sfat chiar fără dregătorie.

În sec. XVII, numărul marilor dregători de origine greacă, menționați în citatul *Dicționar*, este într-o creștere explozivă, depășind cifra de 40 de nume sigure, la care se adaugă unii descendenți, deja prinși în procesul de împămîntenire și a căror clasificare poate da naștere la discuții. Dintre ei nu vom cita decît câteva nume bine cunoscute sau cu o activitate politică deosebită. Alexandru Ghiorma, pitar în 1625, mare ban între 1646—1655, este ucis în răscoala slujitorilor, iar fiul său Alexandru, român după mamă, este postelnic în 1650 și mare vornic în 1692. Aslan, fiul căminarului Gheorghe, pîrcălab de Orhei, ajunge în Țara Românească mare vistier (1620—1621) și, după alte dregătorii, mare ban în 1630, ezitînd între Matei Basarab și Leon Tomșa. Balasache Muselim, adus de Radu Leon, devine mare paharnic în 1668. Favoritul domnului, ca și Necula Sofialiul, era dușman al Cantacuzinilor care îl expulzează în 1669. Are un fiu ceauș de aprozi și un altul capuchehaie, ceilalți ajungînd dregători în Moldova în sec. XVIII. Brătășanu Ghinea Țucala, grec rumeliot, este sluger în 1641 și abuziv mare vistier în 1651—1653, cînd slujitorii răsculați îl împușcă. Dintre copiii lui, mari dregători, poate fi citat Mihu, mare pitar în 1681, ca și Preda în 1689—1690.

Dintre Cantacuzinii care vor deveni conducătorii partidei autohtone, trebuie menționat Dumitrachi, fratele postelnicului Constantin, vlastelin și sfetnic în 1625 al lui Radu Mihnea, mare vistier în 1624. Dumitrașco, fiul lui Mihai, fratele postelnicului Constantin, este mare vistier în 1663 și devine domn în Moldova în 1674. Pavlache Caragea, mare comis în 1626—1627 și mare spătar în 1637, este mare ban în 1631—1632. Gheorghe Caridi, cumnat cu o rudă a lui Matei Basarab, după câteva dregătorii, este judecător (1643) și ispravnic (1647) al scaunului Bucureștilor, ucis de slujitori în 1655. Fiul său Hrizea mare dregător, ginerele marelui ban Gh. Bălanu, fiind dușman al Cantacuzinilor, este scos din dregătorie de Antonie din Popești, dar revine mare dregător, și caimacam al lui Duca Vodă, caimacam al lui Șerban Cantacuzino, ocupînd mari dregătorii sub Constantin Brîncoveanu. Un fiu al său va fi mare dregător în sec. XVIII, iar altul nu este decît cronicarul Radu Popescu. Ianachi Catargi, mare ban (1613—1616; 1618—1620), este socrul lui Alexandru Iliăș, avînd un fiu Gheorghe, dregător în Moldova. Constantin Celebiul, rudă cu Ianache Caragea, nepotul lui Chiriță Paleologul mare postelnic, a fost pîrcălab în

Moldova (1624, 1632) și mare clucer în Țara Românească (1624—1626), jupan fără titlu (1617, 1629), mare bogătaș. Scarlatache Mavrocordat, fiul Exaporitului, ginerile lui C. Brîncoveanu, mare paharnic în 1698—1699. Necula din Ianina, mare clucer (1613—1615), mare vistier (1616), ispravnic în 1628, partizan al lui Leon Vodă, rudă cu Matei Basarab care îl pedepsește pentru violență. Necula Catargi, fratele lui Ianache, mare ban, a ocupat alternativ dregătorii în ambele țări, capucehaie al lui Vasile Lupu, are un fiu, Gheorghe, mare vornic. Dumitrache Chiriță Paleologu, mare dregător în ambele țări între 1601—1611. Trufanda, boier din „casa” lui Alexandru Coconul, mare postelnic în Moldova (1624) și mare vistier în Țara Românească (1626, 1628—1629). Are un fiu mare dregător, iar fiica sa se căsătorește cu marele postelnic Iorga, vărul lui Vasile Lupu.

Moldova (sec. XV—XVII). În sec. XV, nici un nume nu poate fi reținut cu certitudine. În a doua jumătate a sec. XVI, numărul marilor boieri de origine greacă, semnalate în citatul *Dicționar*, nu este neglijabil. Gheorghe Kataratos, socrul lui Ieremia Movilă, este pîrcălab de Hotin (1597—1610), iar fiica sa Maria se căsătorește cu Chiriță Paleologu. Cei doi fii ai săi sînt, unul mare stolnic, altul ureadnic de Botoșani. Iane Calughera(s), grec din Pogoniana, ajunge mare comis (1580—1582), mare vistier (1583—1591; 1593—1595), căsătorindu-se cu o româncă. Dumitrache Chiriță Paleologu a fost menționat mai sus. Zotu Țigara, grec din Ianina, este pîrcălab de Hotin (1589—1591), mare spătar (1541), ginerele lui Petru Șchiopul, cu care pleacă în exil.

În sec. XVII, creșterea lor atinge același nivel ca în Țara Românească. Vom cita și aici numai cîteva nume semnificative. Batiște Vevelli, grec din Creta, căsătorit cu fiica marelui vornic Nestor Ureche, cumnat cu Alexandru Iliăș. Ramura moldoveană a Cantacuzinilor este bine reprezentată prin Toma, postelnic în 1618, mare vornic al Țării de Sus și de Jos, între 1644—1665, ispravnic de scaun în 1661, 1663, 1664 și prin Iordache, căsătorit cu o rudă a primei soții a lui Vasile Lupu și apoi cu o rudă a lui Miron Barnovschi, care este mare vistier în 1635 și ispravnic de scaun în 1664. Iane Caragea, mare postelnic în ambele țări în deceniul al doilea, iar Dumitrașco la 1698—1699. Catargi Nicula, apare, de asemenea, în ambele țări, cu o numeroasă descendență de mari dregători. Celebi Curt, socrul lui Alex. Iliăș, pîrcălab de Roman la 1623 este apoi capucehaie și, în 1630, primul în sfat. Constantin Lambriano, ginerele vornicului Gavril Costache, este dregător între 1676 și 1691. Ghinea, căsătorit cu nepoata de frate a lui Vasile Lupu, este vistier III în 1660 și vistier și medelnicer după 1662. Hiotul Sacazliu, căsătorit cu o rudă a lui Gheorghe Ștefan, este stolnic în 1648 și sfîrșește mare postelnic în 1658—1659. Hrisoscul ajunge mare stolnic în 1673. Hrisoverghi Manolachi este mare sluger în 1696 și mare stolnic în 1712. Iarali Dumitrașco, căsătorit cu vara lui Vasile Lupu, era mare jîtnicer și mare clucer (1634—1644). Mavrodin Dumitrașco, ginerele hatmanului Al. Buhuș, ocupă diferite dregătorii între 1680—1705. Bartolomeu Minetti, cumnatul lui Radu Mihnea, ajunge hatman (1629), după ce fusese mare stolnic în Țara Românească (1620—1627). Morona Panaiotache (mare postelnic între 1693—1703), Nicolachi Ralli (pîrcălab de Neamț și de Roman între 1620—1635), Palade (mare vistier (1636), Ramandi Alex. Paleologu (mare vornic al Țării de Sus, 1685—1686; iar în 1692 caimacam) sau toți în alte legături de familie boierească sau domnească. Rusetștii, bine cunoscuți, alcătuiesc un grup puternic, cu un reprezentant pe tronul țării, înrudiți cu Cantacuzinii, cu

Dafina Dabija, Brîncoveanu și Mihai Racoviță, trec repede în rîndul boierilor pămînteni. Stamatie Hadîmbul, mare postelnic în 1652, pare să fi fost rudă cu Vasile Lupu. Statie este mare vameș în 1669. Stavrinos era hatman în 1612.

Țara Românească (sec. XVIII). Din listele cronologice pe dregători publicate în 1972 de Theodora Radulescu, fără caracter exhaustiv, se pot extrage următoarele cifre de dregători de origine grecească, pînă la 1750 :

Mari bani : 4.	Mari cluceri : 9
Mari vornici : 2 (unul de trei ori).	Mari postelnici : 16.
Mari vornici de Tirgo-viște : 3.	Mari paharnici : 14.
Mari logofeți : 5.	Mari stolnici : 5.
Mari spătari : 6.	Mari comiși : 16.
Mari vistieri : 8.	Mari slugeri : 10.
Mari serdari : 8 (doi de mai multe ori).	Mari pitari : 2.
Mari medelniceri : 7.	Mari șătrari : 2.
Mari armași : 8.	Mari agă : 4.
Mari portari : 6.	Mari cluceri de arie : 4.
	Mari cămărași : 3 (unul de trei ori).
Cămăraș de ocnă : 2.	Mare căpitan : 1.
Mare căpitan de doro-banți : 1.	Mare căpitan de margine : 1.
Al doilea logofăt : 5.	Vornic de Romanățiși în divanul Craiovei : 1.

Procentul boierilor greci din divanurile Moldovei și Țării Românești. Tot pentru sec. XVIII dispunem de datele statistice procentuale stabilite de I. Ionașcu, din care extragem pe cele care privesc prima jumătate de secol, inclusiv Moldova care nu figurează în listele citate mai sus :

Moldova		Țara Românească	
domnia	% boierilor greci din divan	domnia	% boierilor greci din divan
Mihai Racoviță (1716—1726)	6,5	Grigore II Ghica (1735—1752 interm.)	21,6
Constantin Mavrocordat (1735—1769 interm.)	13,4	Mihai Racoviță (1730—1731 ; 1741—1744)	25
Constantin Racoviță (1744—1757 interm.)	22,5		
Nicolae Mavrocordat (1711 1715)	21,6	Ion Mavrocordat (1716—1719)	12
Grigore II Ghica (1726—1746 interm.)	24,3	Constantin Mavrocordat (1730—1769)	23,7
Ion N. Mavrocordat (1743—1747)	26,3	Nicolae Mavrocordat (1716 ; 1719—1730)	34,3
Sec. XVIII	19 %	Sec. XVIII	22 %

Ce concluzii putem trage din aceste date în ceea ce privește recepțarea dreptului bizantin și implantarea metabizantină a unor structuri instituționale cu ajutorul practicii judiciare mînuită de dregătorii de origine grecească?

Concomitența între lărgirea receptării bizantine și amplificarea elementului grecesc în rîndurile dregătorilor este izbitoare și, într-o anumită măsură, se poate admite o relație de cauză la efect. Aceasta nu înseamnă că influența astfel exercitată era neapărat artificială, superficială și dăunătoare în întregime. Dregătorii pămînteni rămîn constant în majoritate. Numai sub Radu Mihnea, 5 din cei 9 membri ai Divanului, deci 55% (vezi I. Ionașcu) erau greci. Împămîntenirea treptată a elementului grecesc este un fapt indiscutabil, iar formația culturală grecească n-o posedau numai ei, ci și Ghiculeștii, Dudeștii, Filipeștii, Cantacuzinii, Rușeștii (după împămîntenire), Brîncovenii, Racoviștenii, Neculce, Văcăreștii etc. Soluțiile împrumutate dreptului bizantin erau cerute de realitățile românești, iar condițiile obiective care împiedicau elaborarea savantă locală a obiceiului și a practicii judiciare, depășeau pe fanarioți și prefanarioți, deși rolul lor de relativ instrument al dominației otomane nu poate fi trecut cu vederea. Mai mult decît atît, dregătorii de origine pămînteană nu întorc spatele dreptului bizantin și mai ales nu iau o poziție ostilă față de el. Totuși, la o dată puțin ulterioară anului 1750, avem un eminent jurist grec, Mihail Fotino, care, în hotărîrile sale de la departamentul de judecată civilă (1775—1781), ca specialist format neîndoielnic în mediul Academiei din Constantinopol, recurge la textele bizantine cu o precizie deosebită și mai ostentativ decît colegii săi pămînteni. Chiar domnul fanariot Alexandru Ipsilanti, judecînd pentru întărire o anafora a lui Fotino, înlătura textul bizantin și aplică obiceiul pămîntului ⁴⁹. La 1763⁵⁰, C. M. Cehan-Racoviță întărește o hotărîre motivată cu Armenopol (prescripția de 10 ani în materie de protimisis), iar boierii din Divan opinează pentru înlăturarea ei și aplicarea obiceiului (prescripție după multă vreme, fără determinare cifrică obligatorie). Era nu numai un conflict între boierii pămînteni (conduși de un Cantacuzino banul și marele vistier Mihai, cronicarul, general rus mai tîrziu), dar și o perioadă de luptă pentru revenirea la domniile pămîntene, cu alegere de către Marea adunare (boierească) a Țării. Aceeași propensiune filogrecească pentru receptarea bizantină am întîlnit-o la Nicolae Mavrocordat și la Neofit Cretanul. Nu e mai puțin adevărat că soluția savantă și bizantină a lui Mihai Racoviță din 1763 era cea justă și progresistă, și în deceniile următoare ea se impune chiar judecătorilor pămînteni. O linie de evoluție generală a modernizării dreptului a fost receptarea prescripției și fixarea unor termene cifrice precise. A pretinde că această structură savantă trebuia definitiv respinsă, ca străină, în folosul prescripției autohtone, originare, „după multă vreme” (deci cu aprecierea arbitrară a judecătorilor, poate corupți), însemna a confunda valorile și a face imposibilă interpretarea științifică a unei dezvoltări istorice complexe.

⁴⁹ *Acte judiciare din Țara Românească. 1775—1781*, Buc. (1973) 108—109, nr. 103 (8 și 16 iun. 1776); dar la 6 iun. 1776 (*ibidem* 9, nr. 85) domnul confirmă soluția întemeiată pe pravilă („cartea lui Elstatie Ἀντηχίνσωρ”).

⁵⁰ P. Teulescu, *Arhiva română. Documente istorice*, Buc. (1860) 102—103 = ASB Dipl. 35 și Val. Al. Georgescu, *op. cit.*, 142—143.

Ceea ce elementul grecesc a promovat inevitabil a fost o mai largă difuziune în rîndurile clasei dominante și în mediul judiciar a dreptului scris savant de origine bizantină. Această difuziune nu putea cuprinde larg și direct masele populare. În feudalism, acestea nici nu puteau nici nu era admise să cunoască real și adînc dreptul ce li se aplica, altfel decît pînă la nivelul unor obiceiuri locale. Dealtfel, și în vremuri mai apropiate de noi, cîte milioane din populația unui stat modern cunosc precis întregul cod civil și integritatea miilor de legi ce li se aplică pe baza principiului roman *nemo censetur legem ignorare*? Este cunoscută lupta ce se duce în statele progresiste împotriva acestei stări de lucruri. O astfel de contradicție de neînlăturat era totuși parțial redusă în feudalism prin cunoașterea obișnuielnică a multor principii de drept bizantin, mai ales curent aplicate de justiția țării sau citate de clerici și juriștii laici în cărțile lor de „învățătură” și de „îndreptare a legii”. În epoca la care ne referim, memoria rapsodică a unor oameni normal înzestrați chiar fără mare cultură universitară, juca un rol pe care noi riscăm să nu-l mai înțelegem bine. Instituțiile de drept civil, de familie și procedură, legate de activitatea bisericii, erau destinate maselor populare, în rîndul cărora difuzarea era ușurată chiar de activitatea judiciară a bisericii, îndeosebi prin preoții de parohie orășenească și de sat.

Circulația culegerilor de drept bizantin canonic și laic în țările române

Neputînd inventaria statistic marele număr de documente interne care conțin soluții judiciare, pentru a stabili cu ajutorul ordinatorului care din ele cuprind soluții bizantine și a le repartiza apoi sistematic pe instituții, devine de o importanță capitală să avem, într-un cadru cît mai precis din punct de vedere cantitativ, o idee despre circulația culegerilor de drept bizantin. Aceasta cu atît mai mult cu cît s-a subestimat și denaturat uneori însăși semnificația acestui fenomen. Din nefericire, nu posedăm un inventar exhaustiv, bine sistematizat și amplu comentat, al acestor culegeri. Deși multă vreme istoria dreptului român s-a redus mai ales la o istorie a surselor, rezultatele atinse nu sînt în totul satisfăcătoare. Iar descoperirile importante, de la Peretz și Berechet încoace, n-au mai fost cuprinse de nimeni într-o mare sinteză de ansamblu. Catalogul manuscriselor *Sintagmei* lui Matei Vlastarês întocmit recent (1969, mai complet în 1972) de G. Mihăilă, rămîne un model izolat de soliditate și precizie științifică. Pînă cînd nu se va realiza o lucrare de aceeași calitate pentru ansamblul surselor, și de către un istoric cu pregătire juridică, nu se vor putea trage toate concluziile cuvenite.

Aici voi da *s c h e l e t u l* unei astfel de lucrări, limitîndu-mă la imaginea foarte concisă de care avem nevoie pentru tema tratată. Din genul lucrărilor înregistrate, din numărul celor conservate, foarte redus față de cel real, din dovezile peremptorii ce avem că ele constituiau o vie cultură juridică legată de practica judiciară, se poate deduce netemeinicia opiniei că este vorba de copii făcute mecanic și acumulate parazitair, fără o reală utilizare, și deci se va învedera baza culturală a receptării instituționale postbizantine în principate. Va fi bineînțeles o dovadă de structură generală, de cadru operațional, nu dovada că toate normele din toate textele citate au fost aplicate efectiv și că se regăsesc în structura vie a instituțiilor românești. P. P. Panaitescu (1954), pe drept cuvînt, a subliniat absurditatea că un atît de mare număr de manuscrise, costisitoare și greu de întocmit, ar fi putut circula fără nici o legătură vie și directă cu viața juridică a unui stat care, în plus, găsea în dreptul receptat bizantin, un prețios instrument de centralizare. Și, adăugăm noi, de prelucrare savantă a dreptului, ceea ce a fost o necesitate generală în toată Europa, la diferite nivele.

I. Sintagma alfabetică a lui Matei Vlastarēs (1335)⁵¹

Acest nomocanon a fost pînă în sec. XVIII culegerea cea mai răspîdită, cu cea mai mare autoritate, consemnată în cel mai mare număr de exemplare, complete sau fragmentare, numeroase fiind cele pierdute, majoritatea în limba slavonă în versiunea lărgită (unul singur păstrat în versiunea scurtă), un număr important în limba greacă (1 din sec. XV, celelalte din sec. XVI—XVIII). Dar — aspect semnificativ și surprinzător — n-avem nici o traducere românească integrală, deoarece în sec. XVII și XVIII, cînd se publică sau numai se scriu traduceri românești de nomocanoane, se preferă opere mai moderne: *Nomocanonul* lui Malaxos (1562—1563, tradus în 1630 și 1652) sau al lui Iacob de Ianina (1645), tradus la Iași (1754, manuscris). Totuși, rolul cultural savant al *Sintagmei* este apreciabil: pe ea o reelaborează în 1561 episcopul cronicar Macarie de Roman, după ordinea alfabetului chirilic, pe ea o adnotează și comentează Udriște Năsturel (1636), pe o copie a ei se găsesc traduceri românești de termeni tehnici slavoni, ea cuprindea un lexicon slavo-grec și slavo-latin de termeni juridici. Dicasteria mitropoliei din București o aplica și direct, și prin intermediul *Îndreptării legii*, între 1765—1780. La cele 18 copii slavone studiate de G. Mihăilă se adaugă două descoperite de I. Radu-Mircea, cele fragmentare și 12 copii grecești. Nefiind cazul să mai reluăm aici excelentul său inventar, vom însemna numai datele privind circulația, locul și cîteva elemente grăitoare pentru tema noastră.

1. 1449—1454 (sau 1480?), în Țara Românească (înăn. Bistrița), text copiat în domnia lui Vladislav II sau, mai sigur, adus din Serbia, copiat de David), împreună cu *Zaonicul* lui Dušan și cu *Cartea de judecată* a lui Iustinian, alcătuiind așa-numitul *Codez tripartitus* al țarului sîrb, din 1349—1354. Este versiunea scurtă a *Sintagmei* (Moscova, Muzeul istoric de stat, fond. Barsov, ms. 151), studiată de T. Florinskij, A. S. Pavlov, N. Radojčić, G. Mihăilă, Val. Georgescu.

2. 1451, *Pravila de la Tîrgoviște* a grămaticului Dragomir pentru Vladislav II (Leningrad, Biblioteca Salticov-Scedrin, F. II 152) studiată de T. Florinskij, A. I. Iacimirskij, A. Soloviev, I. Peretz, Șt. Gr. Berechet, E. Turdeanu, P. P. Panaitescu, G. Mihăilă.

⁵¹ Vezi studiul fundamental al prof. G. Mihăilă, *Sintagma (Pravila) lui Matei Vlastaris și începuturile lexicografiei slavo-române (secolele al XV-lea — al XVII-lea)* în *Studii de slavistică*, București 1 (1961) 31, adăugit, în *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Buc. (1972) 261—306; date fragmentare cunoscute, la Gh. Cronț, *Le Syntagme de Mathieu Blastarès dans les pays roumains* în *Festschrift für Pan. J. Zepos*, Atena, Freiburg/Br., Köln 1 (1973) 447—454; Șt. Gr. Berechet, *Descoperirea a două manuscrise juridice românești (Întrebuințarea Sintagmei lui Matei Vlastarē)* în „*Întregiri*” 1 (1938) 3—8, cu încercare de inventar al manuscriselor în circulație la noi. Necitat de autorii precedenți, ar fi avut nevoie de o evaluare critică în contextul primului studiu citat mai sus. Georgiu S. Marcou, ‘Ο ὅτι ἀριθμὸν 2590 Ἑλληνικὸς κώδιξ τῆς Ἀποστολικῆς Βατικάνης βιβλιοθήκης in Ἑπετηρίς τοῦ Κέντρου ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 20—21 (1973—1974) 14—23) Atena (1976), cu bibliografia mai veche (L. Petit, 1927; K. I. Dyovouniôtēs, 1916; D. S. Gkinis, 1935, 1936) și mai recentă (A. Siphoniou-Karapa, M. Tourtoglou, S. Trojanos, care continuă ediția începută de D. S. Gkinis, și au publicat în 1972, în Ἑπετηρίς cit. supra, 16—17 (1969—1970) 1—39, cap. 269—278 (versiunea veche) privitoare la logodnă. Dintre manuscrisele din România, editorii greci folosesc numai ms. gr. 209 al BAR descris de C. Litzica, *Catalogul...*, Buc. (1909), 142—143, nr. 278, ca unul din puținele care conțin versiunea primitivă a nomocanonului (cf. G. S. Marcu, 14—15).

3. 1472 (BAR, ms. sl. 131). *Pravila mare* (Правила Вел) de la Neamț, scrisă de ieromonahul Gervasie pentru Ștefan cel Mare. Cum a arătat G. Mihăilă, A. I. Iacimirskij și Melchisedec au citit, probabil fără eroare, data de 1474, dar în starea actuală a manuscrisului ultima literă (cifră) fiind ștearsă, P. P. Panaiteșcu a citit și admis data de 1472 (vezi detaliile în studiul lui G. Mihăilă). I. Peretz și Șt. Gr. Berechet admiteau data inițială de 1474, care și lui G. Mihăilă i se pare a fi cea adevărată. În acest codice se omite capitolul despre latini, dar se găsește vocabularul juridic latino-slav, publicat de G. Mihăilă (1972, 294—303). Și A. I. Iacimirskij și E. Kałužniacki (1892) îl publicaseră după alte manuscrise ale *Sintagmei* (Съчиненіе). Studiată, pe lângă autorii citați, de Ecaterina Piscupescu, E. Turdeanu, Eugen Stănescu și în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, sub redacția lui M. Berza (1958) 378.

4. 1475. *Pravila de la Putna* scrisă de ieromonahul Iacov, sub domnia lui Ștefan cel Mare. Descoperită de Ion Radu-Mircea la Biblioteca V. I. Lenin din Moscova (fond. 98 Egorov, ms. E 742). Posedă glosarul latin. Studiată de G. Mihăilă și, în *Repertoriul său* manuscris, de I. R. Mircea.

5. 1495. *Pravila* scrisă de grămaticul Damian pentru biserica Sf. Nicolae a lui Ștefan cel Mare. [Fost la mănăstirea Hopovo (R. S. F. Iugoslavia), astăzi la Biblioteca Saltikov-Scedrin din Leningrad, fond. Pogodin]. Studiată de P. S. Șafarik, A. I. Iacimirskij, I. Peretz, E. Turdeanu, G. Mihăilă. Nu se știe dacă posedă vocabularul latin.

6. Sec. XV—XVI. *Pravila* (Biblioteca Universității „Babes-Bolyai” din Cluj-Napoca, ms. 4 104, inv. D/59). Semnalată de I. Iufu. Studiată de G. Mihăilă, I. N. Foca și I. R. Mircea (datează la cca 1450).

7. Începutul sec. XVI. *Pravila de la Bistrița* oltenească, dăruită de Despina Doamna, așa-zisa *Pravilă de la muzeu*, adnotată de Udriște Năsturel. Lipsește glosarul latin (BAR, ms. sl. 286^v). Studiată de Alex. Odobescu, A. I. Iacimirskij, I. Peretz, P. P. Panaiteșcu, D. P. Bogdan, G. Mihăilă.

8. 1556—1558. *Sintagma* rinduită în ordinea alfabetului chirilic de episcopul cronicar Macarie de Roman, din porunca lui Alexandru Lăpușneanu, pentru nevoile interne, la îndemnul mitropolitului Gr. Roșca, dar 5 ani mai târziu (1561) trimisă în dar lui Ivan IV cel Groaznic, ajungând la Lvov, astăzi la Moscova (Muzeul istoric de stat, fond. Barsov, ms. 152). A fost studiată de E. Kałužniacki, I. Bogdan, I. Peretz, P. P. Panaiteșcu, D. P. Bogdan, G. Mihăilă („cel mai valoros prin originalitatea” și însemnările sale, p. 280—285).

9. 1550—1600. *Pravila moldoveană*, aparținând negustorului Silin care a expus-o în 1890 la expoziția arheologică din Moscova, unde a văzut-o și descris-o I. Bogdan. Aparținuse Lavrei Počeaev. Are 400 glose românești anonime explicative. Studiată de E. Turdeanu, P. P. Panaiteșcu, I. Răzescu, Al. Măreș, G. Mihăilă (p. 286—287 : „unic în felul său”, prima treaptă în „românizarea textelor juridice”, poartă dovada utilizării lui practice). Se află la Kiev, Bibl. Acad., fondul Acad. teolog. nr. 116 (Repertoriul I. Radu-Mircea).

10. Sec. XVI. *Pravila de la Sucevița*, ms. 446, descoperit și datat de I. Iufu, identificat de G. Mihăilă (*op. cit.*, 28—29). Anexe necomplete. Cuprinde și *Pravila lui Ioan Postnicul*.

11. 1 mai 1606, *Pravila de la Sucevița* (nr. 27) a lui Ieremia Movilă, copiată din porunca mitropolitului Teodosie Barbovski. Semnalată de A. Kočubinski în colecția Petrušević din Lvov. Este *Sintagma* lui Vlastarês? Nu se știe unde se află în prezent. Berechet, „Întregiri” 1 (1938) 5 notă : „ms. copiat în mănăstirea Sucevița pe la începutul sec. XVII de un oarecare Radul logofăt. Să fie oare copia din 1606?” Studiată de A. I. Iacimirskij, E. Turdeanu, G. Mihăilă. I. R.-Mircea îl datează din 1606 sau 1608.

12. 1611. *Pravila de la Dragomirna* a mitropolitului Atanasie Crimca, dăruită de el mănăstirii, expusă la Moscova în 1913. Studiată de V. Drăghiceanu, E. Turdeanu, G. Mihăilă (nu se știe dacă are glosarul latin).

13. Sec. XVII. *Pravila cea mare* de la mănăstirea Hangul, aparținând apoi comunității lipovenilor din Galați, văzută în 1905 și descrisă de A. I. Iacimirskij, scrisă de logofătul Radu (vezi mai sus, nr. 11). Are glosarul latin. Studiată de A. I. Iacimirskij, I. Peretz, Șt. Berechet, G. Mihăilă.

14. 1779—1794. *Extrase* copiate la mănăstirea Neamț de egumenul Paisie Velicicovski. Studiate de A. I. Iacimirskij, Gh. Moisescu, G. Mihăilă. Nu se știe unde este în prezent.

15—16. În repertoriul manuscriselor slavone de opere bizantine, în curs de apariție, I. R.-Mircea mai semnalează ms. 150 din 1615 (Biblioteca Patriarhiei române) și manuscrisul (fond. 98, nr. 65 din sec. XVI) aflat în la Biblioteca V. I. Lenin din Moscova.

Din versiunea grecească a *Sintagmei*, care a circulat la noi, se mai cunosc astăzi următoarele copii :

a. 1400—1450. *Sintagma* care a aparținut mai târziu mitropoliților Dosoftei și Veniamin Costache. Sosirea ei în Moldova poate fi pusă în legătură cu organizarea mitropoliei și cu misiunile trimise de patriarhie, transformată apoi în trimiterea de către *basileus* a *Basilicalelor* lui Alexandru cel Bun (la D. Cantemir și poate înaintea lui, într-o tradiție locală). Biblioteca centrală universitară din Iași, ms. gr. 303= VI 11 și studiat de C. Erbiceanu, Al. Elian și G. Mihăilă.

b. *Codul de canoane* al Mitropoliei din Iași. Conține un rezumat al *Sintagmei* lui Vlastarês, *Nomocanonul* lui Ion Pustnicul, *Canoanele sf. sinoade*, *Canoanele sf. apostoli*, novele împărătești. Semnalat de C. Erbiceanu și apoi de Șt. Gr. Berechet și I. N. Floca (fără a se preciza unde se află în prezent).

c. *Sintagma* preotului Gh. Ieraclie din Zagora, Iași, ms. 124, semnalat de C. Erbiceanu și I. N. Floca (fără datere și indicație unde se află în prezent).

d. Sec. XVII. *Sintagma* de la fostul Seminar Central [BAR, ms. gr. 206, fragmanetară, v. C. Litzica, *Catalogul...* I (1909), nr. 290].

e. 1727. *Sintagma* din Biblioteca bisericii Barnovschi, Iași, v. *DocHurm XIV*₂ (1917) 909 : Ματθαίου Βλαστάρεως νόμιμον χειρόγραφον. Indicată de Șt. Gr. Berechet fără a preciza unde se află în prezent. Scrisă de popa Paisie.

f. 1736. *Sintagma* Bibliotecii episcopului Dionisie al Buzăului, scrisă de Atanasie Halidas Serasitul (BAR, ms. gr. 128), v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 291.

g. 1788. *Sintagma* dăruită de D. A. Sturdza, scrisă de ieromonimul Chiril din Leros, protosinghelul lui Gerasim al Alexandriei (BAR, ms. gr. 51), v. *ibidem*, nr. 292.

h. Sec. XVIII. *Sintagma* aparținând lui Metodie din Leros (BAR, ms. gr. 22), v. *ibidem*, nr. 293.

i. Sec. XVIII. *Sintagma* de la Muzeul național de antichități din București (BAR, ms. gr. 621), v. *ibidem*, nr. 294. Conține numai extrase din *Sintagma* și din *Basilicale* (cartea a II-a).

j. Sec. XVIII. *Sintagma* de la fostul Seminar Central (BAR, ms. gr. 213), v. *ibidem*, nr. 578.

k. Sec. XVIII. *Miscelanea*, cuprinzând *Nomos geórgikos* și alegere parțială din *Sintagma* lui Vlastarês, în trad. lui Kunales Kritopoulos (BAR, ms. gr. 176), v. *ibidem*, nr. 617.

l. În Biblioteca Mavrocordaților se găsește un manuscris cu extrase din Vlastarês și din *Basilicale*, v. Val. Al. Georgescu, *Les ouvrages juridiques de la Bibliotheque des Maurocordato* în *IÖB* 18 (1969) 202 :

m. Berechet a atras atenția asupra circulației în Moldova a traducerii rusești a lui N. Ilinskij (*Legătura...*, 77).

II. Pravila sfinților părinți (apostoli) și Canoanele sfintelor soboare

A. Aceste culegeri canonice au circulat împreună cu alte texte eclesiastice într-o serie de *sbornice* slavonești sau pravile care în general se apropie, uneori foarte mult, de *Pravila mică de la Govora* (1640). Unele cuprind și texte de drept laic, îndeosebi *Procheironul* lui Vasile cel Mare (879), *Epanagoga* lui Phôtios (884—886) și altele.

1. 1512 (cca 1550, după I. R. Mircea). *Pravila de la Bisericani*, copiată de un anonim și de ierodiaconul Nicodim. A. I. Iacimirskij o consideră identică *Pravilei de la Govora* (BAR, ms. sl. 685 original, v. P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Acad. R.P.R.* (ms.) nr. 685 (catalog pregătit pentru publicare de Dalila Aramă și G. Mihăilă).

2. 1557 și sec. XVII. *Pravila de la Neamț*, scrisă din porunca mitropolitului Grigorie (BAR, ms. sl. 636). Studiat de C. Dissescu, A. I. Iacimirskij, I. Bogdan, Melchisedec, I. Peretz ; D. I. Negulescu [*Limba slavă veche*, Buc. (1961) 259—262].

3. 1581. *Pravila de la Putna* a rithorului și sholasticului Luca, cu cheltuiala lui Eustratie, dăruită mănăstirii Putna. Are texte românești interliniare, traducere a originalului slav (BAR ms. sl. 692), v. I. Rizescu, *Pravila ritorului Lucaci*, Buc. (1971), cu lit. mai veche.

4. 1618. *Pravila de la Bistrița Moldovei*, cu cheltuiala mitropolitului Teofan (BAR, ms. sl. 726). Studiată de J. Pić, D. Agura și L. Miletić, A. I. Iacimirskij, I. Peretz, P. P. Panaitescu, I. Rizescu.

5. O *Pravilă fragmentară* semnalată de C. Erbiceanu de reidentificat.

6. 1295. Copie sec. XVI. *Kormčaja Kniga* numită de la muzeu, trad. de Sava, fiul lui Simion, primul cîrmuitor al Serbiei (1282—1321). Scrisă de Gherman în Cerna Stena (BAR, ms. sl. 285). Studiată de A. I. Iacimirskij, I. Peretz, P. P. Panaitescu (*op. cit.*, 379—383, nr. 285). Pentru capetele din codul civil, vezi I. Peretz, *Curs* II 1 (1928) 202—205 : *Procheironul* lui Vasile cel Mare și altele). Studiată de cei citați și, cu rezultate noi, de N. Smochină.

7. Sec. XV (finele sec. XIV, după I. R.-Mircea). *Pravila sf. apostoli și Canoanele sf. soboare ecumenice* (nomocanon), BAR, ms. sl. 340; v. I. Peretz, *op. cit.*, 220—223.

8. 1651. *Nomocanonul de la Bistrița* oltenească, copia ieromonahului Efrem (BAR, ms. sl. 461).

9. Sec. XVIII. *Pravilele sfinților apostoli*, în ms. copiat de Paisie Velicicovschi, în același codice cu *Sintagma* lui Matei Vlastarês, semnalată mai sus, sub nr. 14.

10. Sec. XVIII. *Nomocanon* din tilcuirea lui Vasile cel Mare și Zonaras : *Pravila sf. apostoli și Canoanele sf. soboare*. Școala lui Paisie Velicicovski (BAR, ms. sl. 449).

11. Sec. XVI—XVII. *Pravilele fragmentare de la Putna și de la Neamț* semnalate de A. I. Iacimirskij; altele se găseau la Muzeul de antichități, altele nestudiate (I. Peretz).

12. Fragmente de nomocanoane grecești (BAR, ms. gr. 609, 727, 777); v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 284—286 (inc. Πρέπι τὸν κριτήν = începutul Nomocanonului lui Malaxos, v. mai jos).

13. 1742. *Nomocanon* prescurtat = *Pravila sf. apostoli și Canoanele sf. soboare* (BAR, ms. sl. 588).

14. Sec. XV. *Pravila de la Academie* [Peretz, *op. cit.*, 246]. (BAR, ms. sl. 330), miscelaneu conținînd și *Pravila sf. părinți*, *Pravila sf. apostoli și a celor șapte soboare*, precum și extrase din *legile civile*.

15. Sec. XVI (a doua jumătate). Extrase din *Pravila sf. apostoli* (BAR, ms. sl. 219, f. 238—238^v); vezi I. Peretz, *op. cit.*, 255; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave* 1 (1959) 318, nr. 219, 38. f. 338—338^v.

16. Sec. XVI. *Pravila sf. apostoli* (BAR, ms. sl. 98).

17. *Pravila lui Ioan Postnicul*, sec. XVII, vezi *supra*, I, 10.

B. Aceeași culegere se găsește în versiune grecească :

1. Sec. XVII. *Nomocanon* (BAR, ms. gr. 1 411; 139 f.).

2. Sec. XVIII, *Nomocanon* (BAR, ms. gr. 1 241, 102 f.)

C. Aceeași culegere în românește :

1. Sec. XIX. *Nomocanon* : Porunci de pravilă și din canoanele sf. apostoli (BAR, ms. rom. 2 112).

2. Sec. XIX. Copia *Pravilei de la Govora* (1640) (BAR, ms. rom. 2 171, copie după ediția tipărită la 1640).

D. De același tip de pravilă se leagă și cele două pravile tipărite în traducere slavă din limba greacă, în cursul sec. XVI, și anume :

1. *Molitvenicul slavon din 1545*, repertoriat de I. Bianu și N. Hodoș în BRV, Buc. 1(1907) 28—29, nr. 6, cuprinde *Pravila sfinților apostoli și a sfinților părinți I*, semnalată ca atare de P. P. Panaitescu în *Istoria*

României, 2, Buc. (1962) 677 și, printr-o eroare de tipar, cu data 1544 în *Istoria literaturii române*, Buc. 1 (1970) 242 apărută postum, dar și în *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Buc. (1965) 173. Cu privire la inexistența unei pravile slavone tipărită la noi, a se vedea I. N. Floca, *op. cit.* 98.

2. În genere se trece cu vederea pravila slavonă tipărită la 1554 la Țigoviște și identificată de Ilie Minea în nota sa *Despre cea mai veche tipăritură la noi a Pravilei sfinților părinți*, publicată în „Însemnări ieșene”, XII 4(1939) nr. 4, 290—292. Pravila făcuse obiectul unei donații din partea lui T. Savin, în 1854, către Seminarul „Veniamin Costache” din Iași și nu se găsea menționată în BRV a lui I. Bianu și N. Hodoș. Nu am avut puțința de a face toate cercetările necesare pentru regăsirea acestui exemplar nestudiat încă în mod îndestulător, semnalat de N. Grigoraș.

III. Nomocanonul lui Manuil Malaxos (1561—1563)

1. Lărgeste și modernizează *Sintagma* lui Vlastarês, părăsind ordinea alfabetică pentru una sistematică. Apare succesiv în limba savantă și în cea vulgară. Din extrem de numeroasele variante în circulație în tot Orientul și în țările române, s-au păstrat 15 copii la BAR și una la BCUME din Iași (descrișă de I. Peretz, *op. cit.*, 156). Căpiile BAR⁵² poartă numerele ms. gr. 209 (sec. XVI—XVII); ++ 688 (1610); 307 (1613); ++ 331 (1681); 126 (sec. XVII); ++ 609 (sec. XVII); ++ 727 (sec. XVII); ++ 598 (sec. XVIII); ++ 177 (1750, 204§); 333 (sec. XVIII); ++ 421 (sec. XVIII, 694§); ++ 701 (sec. XVIII); + 910 (sec. XVIII); + 176 (sec. XVIII); 989 (sec. XVIII); 1149 (sec. XVIII, în l. vulgară); 1314 (sec. XVII); vezi C. Litzica, *op. cit.*, nr. 278—289; 617; N. Camariano, *Catalogul II* (1940) nr. 910 și 989; BAR, inv. ms. gr. nr. 1 149 și 1 314. Vezi și Gh. Cronț, *Nomocanonul lui Manuil Malaxos în țările române. Editarea manuscrisului grecesc nr. 307 al BAR în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*. București (1965) 303—308.

2. Diferite variante ale *Nomocanonului* au fost traduse de Eustratie în Moldova, în *Pravila aleasă* — Carte de îndreptare, cca 1632 (v. ed. critică, ms., îngrijită de C. Tegăneanu) și de Daniil Panoneanu în *Îndreptarea legii* (1652), v. ed. din 1962 care cuprinde și textul grecesc al ms. gr. 307 din BAR, însoțit de traducerea lui în limba română (Vasile Grecu și Gh. Cronț).

3. Νόμιμον ἐκκλησιαστικὸν καὶ πολιτικὸν ἕως Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ⁵³ este titlul sub care o copie a *Nomocanonului* figura în Catalogul Bibliotecii Mavrocordatilor (BAR, ms. rom. 603, f. 289). Autorii care s-au ocupat de *Nomocanon* n-au semnalat acest manuscris și cu atât mai puțin și-au pus problema identificării lui cu vreunul din cele 18 manuscrise conservate pînă în prezent (v. mai jos aceeași problemă pentru Vacteria).

⁵² + = neidentificat în catalog; ++ = neidentificat decît în tabla de materii a catalogului lui C. Litzica.

⁵³ Vezi *supra*, n. 33, *Les ouvrages juridiques* 202—203.

IV. Sintagma sau Nomocanonul arhimandritului Iacob din Ianina (1645)

1. 1658. *Miscelaneu* din Biblioteca mitropolitului Iosif Naniescu, scris de ieromonahul Dionisie (BAR, ms. gr. 220). La 1774 aparținea lui Mihail Dracas, profesor la Adrianopol. Va fi intrat în țară după această dată?, v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 300.

2. Sec. XVII. *Miscelaneu* de la fostul Seminar Central (BAR, ms. gr. 229, f. 20—216). Printre evenimentele notate, figurează intrarea lui N. Mavrocordat în București la 26 apr. 1719, *ibidem*, nr. 619.

3. 1710. Cumpărat (BAR, ms. gr. 800). Scris la 25 aug. 1710, v. *ibidem*, nr. 800.

4. Νόμιμον επιγραφόμενον Βακτηρία, 1710, este titlul sub care figura *Nomocanonul* lui Iacob din Ianina în Catalogul Bibliotecii Mavrocordaților (BAR, ms. rom. 603, f. 289^v)⁵⁴. A putut fi copiat pentru biblioteca domnească, 40 de ani înainte de a fi tradus în românește la Iași (1754). Este posibil ca ms. gr. 800 al BAR (v. mai sus), care poartă o notă datată din 25 august 1710, să fie chiar manuscrisul din Biblioteca Mavrocordaților. Și ms. gr. 229 (BAR) poartă însemnări mai tardive privind pe Ion și N. Mavrocordat.

1754. *Toiagul arhieriei* sau *Cîrja arhierască*⁵⁵, tradus în românește din porunca mitropolitului Iacob Putneanu la Iași în 1754, de călugărul Cosma, și revizuit de Duca Sotirovici din Tasos, cărturar grec de origine, „împodobit cu învățătură elinească și latinească” (C. Mavrocordat). (BAR, ms. rom. 1 266, 1 271 și 1 468). Ms. 1 271 conține numai textul *Nomocanonului* și scara capitolelor. Celelalte două manuscrise cuprind și vasta parte introductivă cu lacune în ms. 1 468. Acesta conține începutul dedicației lui Cosma către mitropolit (este poate chiar exemplarul acestuia din urmă).

V. Diverse nomocanoane, canonarii și penitențiale, uneori cu extrase din legile civile (laice)

1. Sec. XVII. *Nomocanon foarte bogat, învățătură pentru duhovnic și întărire* (212 cap.) (BAR, ms. gr. 163); v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 297; I. Peretz, *op. cit.*, 73—92.

2. Sec. XVII (1635). Legiuire (νόμιμον), foarte bogată, din nou culeasă și alcătuită din multe legiuri, învățătură pentru părintele duhovnicesc și întărire (444 cap.). (BAR, ms. gr. 170); v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 296; I. Peretz, *op. cit.*, 73; 92—93.

3. Sec. XVII. Noua legiuire (νέον νόμιμον), foarte bogată, învățătură pentru duhovnic și întărire (430 cap.). (BAR, ms. gr. 635); v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 298; I. Peretz, *op. cit.*, 73.

4. Sec. XVII. *Nomocanon* donat de C. bEriceanu (începutul lipsă) (215 cap.). (BAR, ms. gr. 824); vezi C. Litzica, *op. cit.*, nr. 824; I. Peretz, *op. cit.*, 104—126, care semnalează asemănări cu *Îndreptarea legii* (1652).

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

5. Sec. XVII. BAR 635. Νέον νόμιμον ... *Nouă legiuire foarte bogată, la un loc întrunită din multe și diferite legiuri, învățatură pentru părintele duhovnicesc și întărire* (430 cap.) ; vezi C. Litzica, *op. cit.*, nr. 298 ; I. Peretz, *op. cit.*, 74.

6. XVII—XVIII. BAR, ms. gr. 229, f. 217—232 ; 251—269. *Colecție de legi civile și religioase ; colecție de legi ;* vezi C. Litzica, *op. cit.*, nr. 619 care conține și *Vakteria*, cf. *supra*.

7. Sec. XVIII (1724). BAR, ms. gr. 305. Νέον νόμιμον ... *Nouă legiuire și foarte bogată, la un loc întrunită din multe și diferite legiuri, învățatură pentru părintele duhovnicesc* (589 cap. ; C. Litzica, *op. cit.*, nr. 299 ; I. Peretz, *op. cit.*, 73 ; 93—95.

8. Sec. XVIII (ante 1730). BAR ms. gr. 297. Διαταγαὶ τῶν θείων καὶ ἱερῶν ἀποστόλων ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν... κανόνων... Nomocanonul tradus în greacă vulgară de Gheorghe de Trapezunt, din ordinul lui N. Al. Mavrocordat (20 mai 1730) ; vezi C. Litzica, *op. cit.*, nr. 696 ; I. Peretz, *op. cit.* 411—412.

9. Sec. XVIII (1735). BAR, ms. gr. 990. Un *Nomocanon* de 267 cap. (f. 1—117^v) și un νόμιμον de 304 cap. (f. 117—201) : *Carte de legi foarte bogată compilată din multe și diferite cărți de legi ;* vezi N. Camariano, *op. cit.*, nr. 990 (de la Administrația Casei bisericii).

10. Sec. XVIII. BAR ms. gr. 222. Ἐπιτομὴ τῶν ἱερῶν κανόνων. *Rezumat al sf. canoane*. Este Nomocanonul lui Neofit Cavașocavilitul, prof. la Academia domnească. Vezi C. Litzica, *op. cit.*, nr. 295 ; I. Peretz, *op. cit.*, 420—423. O parte din acest nomocanon se găsește în BAR, ms. gr. 988, vezi N. Camariano, *op. cit.*, nr. 988.

11. Sec. XVIII. BAR, ms. gr. 654 : Νέον νόμιμον... *Nouă legiuire foarte bogată la un loc întrunită din multe și diferite legiuri. Învățatură pentru părintele duhovnicesc și întărire* (315 cap.) ; vezi C. Litzica, *op. cit.*, nr. 306 ; I. Peretz, *op. cit.*, 73—74 ; 95—103. Culegere fără multă ordine. Se resimte influența lui Matei Valstarēs.

12. Sec. XVIII. BAR ms. gr. 1 316, 186 f. Ἐκλογή τῶν ἐν κριτῶν καὶ ἀναγκαιῶν κανόνων τῶν θείων καὶ ἱερῶν ἀποστόλων καὶ... συνόδων... καὶ τῶν νεαρῶν τῶν ἀοιδίμων βασιλέων καὶ τῶν ἱερῶν νόμων εἰς κοινὴν φράσιν. *Rezumat din canoanele sf. apostoli și sf. sinoade și novele ale împăraților, în greacă vulgară*.

13. *Canonariul* lui Ion Postnicul se găsește la finele *Sintagmei* lui Matei Vlastarēs, de pildă în mss. din 1472, 1616 ; în *Pravila de la Govora*, în *Pravila aleasă și în Îndreptarea legii* („dumnezeescul patriarh”) se găsece extrase, ca și în *Șapte taine* (Iași, 1644).

14. Culegerea (bulgară ? panoniană ? moravă ?) a lui Metodiū, intitulată *Zakon sudnyi ljud'm*, se găsește ca anexă la Nomocanonul lui Ion Postnicul în *Cormăaja Kniga*.

15. Sec. XVI. Extrase de pravilă despre credință și erezii. Ms. sl. 26 al Filialei Acad. Cluj-Napoca. Semnalat de I. Iufu (vezi repertoriul lui I. R. Mircea, în curs de apariție).

16. Sec. XV. Copie medio-bulgară, cu unele rusisme, după *Nomocanonul* cneazului Vladimir din 1286. Circula în Moldova în sec. XVII. Se află la Bibl. episcopală din Arad, nr. 21. Importantă descriere și fundamentare a jurisdicției bisericești față de cea de stat. Vezi Ioan Iufu, *Monastirea Hodoș-Bodrog, un centru de cultură slavonă din Banat* în „Mitropolia Banatului” 13 (1963), 229—261 (cf. 231—250) și *Manuscrisele slave în bibliotecile din Transilvania și Banat* în *Romanoslavica* 8 (1963) 451—468 (cf. 452 ; 464—466). Are asemănări cu ms. sl. 461 al BAR.

17. 1742. BAR, ms. sl., 588, f. 83—173^v : *НОМОКАНОНЪ СРПЧЪ ЗАКОНОПРАК-ВАННИКЪ* ... *Nomocanon, adică Îndreptarea legii, cuprinzând pravila pe scurt a sf. apostoli, a sf. Vasile cel Mare și a sf. sinoade.*

18. Sec. XVIII (ante 1786). *Nomocanon* în colecția pr. Paul Mihail (Iași), care împreună cu Zamfira Mihail îl descrie în *Romanoslavica* (1972), 304, nr. 17.

19. Sec. XV. Capete din *Dumnezeiască și sufletească lege* (BAR, ms. sl. 306, f. 169^v—172).

20. 1457. *Nomocanon* (Biblioteca V. I. Lenin din Moscova); vezi E. Turdeanu. *L'activité littéraire...*, 65—66, nr. 186.

21. 1346. Extrase din *Pravila sf. Vasile cel Mare* (BAR, ms. sl. 205).

22. Sec. XVI (prima jumătate). Despre preotul care a căzut în păcat (BAR, ms. sl. 298, f. 110—111^v).

23. Sfirșitul sec. XV. *Pandectele* lui Nicon Cernogorețul (de la Muntele Negru, cca 1057—1088), în *Pravila de la Neamț*. Cu un cuprins variat, compilația lui Nicon este păstrată cu interesante extrase din legile civile BAR, ms. sl., 130 (sec. XV), 366 (sec. XVII) și 461 (sec. XVIII). Studiat incomplet de I. Peretz⁵⁶. În Repertoriul său încă nepublicat, I.-Radu Mircea trimite și la ms. 35, f. 98 al Bibliotecii V. I. Lenin din Moscova (sec. XVI) și la nr. 147 de la mănăstirea Neamț (sec. XIV).

VI. Hexabiblu lui Armenopol (1345)⁵⁷

1. Vestitul *Manual de legi*, așa numitul *Cele șase cărți*, al lui C. Armenopol n-a circulat în țările române prin nici un manuscris integral venind din Orient. În unele sbornice miscelane se găsesc scurte fragmente, mai des însă din *Manualul de drept canonic* (vezi mai jos). Numeroase fragmente din *Hexabiblu* se găsesc în nomocanoanele care au circulat în manuscris sau traduse în românește și tipărite, din sec. XIV—XVIII: Vlastarês, Malaxos, Vaktêria lui Iacob din Ianina. Din ele, fragmentele erau citate adesea direct pe numele autorului lor, adesea cu mențiunea *Sf. pravilă*.

2. Manualul a intrat direct în cultura română prin Biblioteca Mavrocordatilor în care am arătat — în studiul citat — că se găseau două ediții occidentale: Adamaeus Teodoricus Suallemburgus (1540) și D. Gothofredus (1587), care erau folosite ulterior și de Mihai Fotino și de Toma Carra, primul traducător al acestei opere în românește (Iași, 1804). Marea popularitate a *Hexabiblului* se lărgeste după 1750 și un cutumiar românesc redactat de Fotino în 1777 apare în traducere românească la 1817 sub

⁵⁶ Curs II (1928).

⁵⁷ Vezi studiul meu, *Le droit de Justinien dans les Principautés danubiennes au XVIIIe s. III. Le rôle de l'Hexabible d'Harménopule* în StCl 13 (1971) 207—239, cu lit. mai veche. Adde: Démètre Sérémétis, *Quelques pensées sur la réception de l'„Hexabible” dans les Principautés Roumaines (17e—18es.)* în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 1971*, Buc. 2 (1975) 601—605; Charalambos K. Papastathis, *Zur Verbreitung der „Hexabiblos” des Harmenopoulos im slavischen Raum* în BalSt 17 (1976) 67—78 și rec. mea, în RSEE 16 (1978) 605—606; K. G. Pitsakes, recentă ed. a *Hexabiblului*, cu un amplu studiu introductiv. Atena (1971).

titlul de *Pravilele lui Armenopol*⁵⁸. În 1774 apare la Veneția cunoscuta ediție în greaca vulgară a lui Alexios Spanos, reinprimată de mai multe ori, toate aceste ediții circulând intens în țările române, fără a elimina edițiile clasice, occidentale. Ms. gr. 8 al BAR⁵⁹ conține copia din 1772 a textului tipărit după ediția Spanos din 1766 sau 1744.

3. *Manualul de drept canonic* al lui Armenopol se găsește în ms. gr. 992 al BAR, din sec. XVII; v. N. Camariano, *op. cit.*, 142 nr. 992/; 'Επιτομή τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων (f. 13—110) și ms. gr. 188, f. 98—100; 104—175, din sec. XVIII⁶⁰, vezi C. Litzica, *op. cit.*, 410, nr. 677.

4. *Dictionarul alfabetic* al vorbelor, păstrat în mai multe copii din epoci diferite, nu este o operă juridică⁶¹.

5. Prodigioasa carieră a *Manualului de legi* pînă la 1840, mai ales în Moldova, unde, pe lângă traducerea lui T. Carra, avem încercarea de modernizare a lui Chrysokephalos (Noul Armenopol, 1820—1840)⁶² și o a doua traducere, pierdută, a lui Chr. Flechtenmacher, depășește limitele perioadei de care ne ocupăm în această lucrare.

VII. Alte culegeri grecești

1. Sec. XVIII: Νόμοι βασιλικοί etc.; fragmente copiate după originalul neogrec tradus de Eustratie la Iași în 1646. Unele pasaje nu se găsesc în *Cartea românească de învățătură* (BAR, ms. gr., 1 440, 532 și 588) (vezi mai jos, pravilele tipărite, 4).

2. Sec. XVIII: 'Εκλογή καὶ σύνοψις τῶν βασιλικῶν ξ' βιβλίων, 'Εκλογαί. Extrase din *Basilicale* (f. 15—50). (BAR, ms. gr. 588); v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 308.

3. Sec. XVIII. *Manualul* lui Mihail Attaleiatēs (BAR, ms. gr. 588, f. 73—224).

4. Sec. XVIII: 'Εἰσαγωγή ... εἰς τοὺς νόμους a patriarhului Hrisant al Ierusalimului (BAR, ms. gr. 588, f. 351—509).

5. Sec. XVIII; Κανόνες νομικοί (BAR, ms. gr. 588, f. 515—534).

6. Sec. XVIII: Περὶ βαθμῶν συγγενείας καὶ γάμων κεκωλυμένων (BAR, ms. gr. 588, f. 547—563).

7. Sec. XVIII: *Dosithei Magistri liber III continens D. Adriani Imperatoris sententias et epistulas*. (BAR, ms. gr. 588, f. 571—586).

⁵⁸ Vezi *L'œuvre juridique de Michel Fotino* în RESEE 5 (1967). Gr. Șt. Berechet, care se ocupa mult de Fotino, a avut ms. rom 2 112 în mîinile sale fără să observe că sub titlul de *Pravilele lui Armenopol* se ascunde prețioasa traducere a *Cărții a IV-a* a lui Fotino. În 1945, C. A. Spulber a tradus în română și franceză textul ei grecesc, fără să știe că BAR conținea o prețioasă traducere de epocă, ignorată de Vasile Grecu și Gh. Cronț în ediția pregătită a aceleiași cărți a IV-a (încă neimprimată).

⁵⁹ Vezi C. Litzica, *Catalogul ...* (1909) nr. 309.

⁶⁰ Copie după ediția occidentală a lucrării.

⁶¹ *Lexikon kata stoiheion*, vezi C. Litzica, *op. cit.*, ... (1909) nr. 120, 192, 218, 631 (1707), 705 (1771), celelalte din sec. XVIII și XIX (nr. 218).

⁶² Ms. conținând numai introducerea, se află la A.S.I. Pentru istoricul descoperirii lui și al condițiilor în care a fost semnalat de Gh. Cronț, *Exabibul lui Armenopol* în Studii 16 (1963) 817—841 (835), vezi explicațiile mele în RESEE 6 (1968) 625, n.1. Din lipsă de dilligență din partea noastră, vezi textul editat de D. S. Gkinis, în EEBs 33 (1964) 185—205; cf. idem, *Περίγραμμοι* cit. 322, nr. 818, și StCl 13 (1971) 236 și n. 100—101.

8. Sec. XVIII. Τοῦ... κυρίου Σπαντωνῆ διασάφῃσις τῆς κατὰ τριμοιρίας κληρονομίας ἐννόμου ὑποθέσεως (BAR, ms. gr. 588, f. 589—596).

9. Sec. XVIII : Σύνοψις νομικῆ καὶ βασιλικῆ... τοῦ... βασιλέως Ἰουστινιανοῦ ... εἰς ἀπλῆν φράσιν (BAR, ms. gr. 690) ; v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 307 ; I. Peretz, *op. cit.*, 343—350.

10. Sec. XVIII : Adunare fără titlu, nesistematică. (BAR, ms. gr. 654) ; v. C. Litzica, *op. cit.*, nr. 306 ; I. Peretz, *op. cit.*, 359 (o menționează alături de ms. gr. 532 și 588 de sub nr. 1. *supra*).

11. Sec. XVIII. BAR ms. gr. 188, f. 181—251^v. O operă destul de curioasă care are nevoie de un studiu amănunțit pentru a se determina locul de redactare și adevărata natură. O primă serie de Νόμοι (*Legi*) nenumerate, strînge 50 de reguli generale de drept (*regulae iuris*) din *Basilicale*, cu originea în dreptul lui Iustinian (cele mai multe traduse fidel din latinește). O a doua serie (f. 183—188) reunește 110 κανόνες διάφοροι ἀρχείου δικαίου rubrică ce amintește t. 17 din cap. 50 al *Digestelor* lui Iustinian (*De diversis regulis iuris antiqui*) care se afla și în *Basilicale*, așa cum în proiectele de cod (manuale) ale lui Mihail Fotino din 1765 și 1766 se va găsi (cf. ed. Pan. I. Zepos, Atena, 1959, 208) un titlu (cap. II. 85) intitulat περὶ κανόνες ἤτοι περὶ φάδων (de la turc. *fetva*, regulă, decret). Ambele serii de reguli se găsesc cu același cuprins și cu aceleași rubrici (titlu general), în BAR, ms. r. 1 440, f. 3—6 și urm. într-un context juridic diferit [copia *Pravilei* lui Vasile Lupu, textul semnalat *supra*, nr. 1 și un opuscul al lui Hugo Grotius, *De aequitate, indulgentia et facilitate liber singularis*, de care m-am ocupat în alte studii ale mele (1966—1969), vezi îndeosebi AIIA, Iași 3(1966) 213—221, unde p. 218 a avut nevoie să fie retipărită].

După cele două serii de reguli generale, ms. gr. 188, f. 188—251 cuprinde fără ordine evidentă 46 de titluri cu rubrici nenumerate, alcătuite dintr-un număr variat de paragrafe și multe scolii, ceea ce dovedește o minuire mai savantă a textelor bizantine folosite. Nu se indică sursele, ca în categoriile alcătuite în țară în a doua jumătate a secolului. Se tratează instituții din materia contractelor, bunurilor și mai ales a dreptului de familie, majoritatea privind jurisdicția civilă a bisericii sau probleme mai largi de care un cleric nu putea fi străin. În acest ms. pe lângă *Manualul de drept canonic* al lui C. Armenopol (*supra*, VI, nr. 3) se mai găsesc două texte mavrocordătești, ceea ce leagă ms. de faimoasa bibliotecă și îl datează de la începutul sec. XVIII, poate înainte chiar de domniile lui Nicolae Mavrocordat în țările române. Secundul text conține precuvîntări la faptele patriarhilor, ale lui Nicolae Mavrocordat, ca mare logofăt al bisericii și mare dragoman, fără vreo referire la titlul său de domn în Moldova sau Țara Românească.

La C. Litzica, *op. cit.* 410, prezentarea operei de care ne ocupăm este regretabil de defectuoasă. Se menționează numai titlul Νόμοι al primii serii de reguli generale, iar I. Peretz, *op. cit.* 304—307, dă și cele 46 de rubrici, cu traducerea românească a titlului, abținîndu-se de la orice comentariu. Ms. a fost cercetat și de Al. Elian, rezultatul fiind așteptat cu interes, dată fiind competența sa în acest domeniu.

12. Sec. XVIII. BAR, ms. gr. 213, f. 223 : Explicația lui Balsamôn și o scolie din *Basilicale* despre cei ce răpesc femei pentru căsătorie, vezi C. Litzica, *op. cit.*, 258—259 ; I. Peretz, *op. cit.* 307—308 care precizează conținutul. Menționăm acest text ca exemplu de numeroase astfel de

însemnări, în limba greacă sau românească (din care cităm unele în *Partea a III-a*); ele erau consultate de practicieni pentru anumite spețe importante. Este aspectul cel mai viu al utilizării dreptului bizantin, folosindu-se acum edițiile apusene ale culegerilor juridice orientale. În nota de față se dă și pagina volumului folosit, pentru *Basilicale* fiind vorba ca totdeauna, de ed. Fabrotus, vol. VI, 916. Răpirea unei fete era aspru pedepsită de biserică și de dreptul penal bizantin. Or, obiceiul local străvechi, făcea ca răpirea să fie un mod popular de pregătire a căsătoriei, răpirea făcându-se chiar cu voia fetei pentru a smulge părinților ostili să consimtă, ca reparare a rușinii suferite, la căsătorie. Cel ce și-a procurat nota cu textele din Balsamôn și *Basilicale* avea astfel de pricini de judecat (a se vedea *Partea a III-a*, cap. VII, documentele care precizează competența judiciară a episcopilor).

13. Sec. XVII. BAR 664 și 824. Νομοκανὼν ἐκλελεγόμενον ... (*Nomocanon* ales de la mulți diferiți părinți...), de la fostul Seminar central și de la C. Erbiceanu; vezi C. Litzica, *op. cit.* 153 și 532, nr. 301 și 824; I. Peretz, *op. cit.* II 2,203—204. Circulația acestui text este sigură pentru sec. XVIII, având nevoie de un studiu special care nu-și are locul în acest paragraf. Adde: BAR, ms. gr. 1304 (sec. XVIII) și 1443 (1650), acesta cuprinzând drept bisericesc (canonic și imperial) de importanță deosebită, încă nestudiat.

VIII. Pravilele românești manuscrise

1. Începutul sec. XVII. *Pravila de ispravă oameniloru și de toate păcatele și greșelele* (BAR, ms. rom. 5 211, f. 4—25^v). I. Bogdan l-a transcris cu caractere latine și l-a comentat, socotindu-l un original, nu o simplă copie; P. P. Panaitescu, în cunoscutul articol din 1954 (Studii VII 315—316) subliniază limba arhaică, copie după un text din a doua jumătate a sec. XVI, având, ca particularități lingvistice, un aspect modovean. De la f. 8 se apropie de *Pravila* lui Coresi și de *Pravila* din *Codex Negoianus*, având însă alt final. Toate aceste trei texte, pentru P. P. Panaitescu, au un izvor comun. O prezentare mai largă a conținutului pravilei a dat în 1969 I. N. Floca (*op. cit.* 92—93).

2. *Pravila de la Putna a ritorului Lucaci* (1581) (BAR, ms. sl. 692), F. 204, text românesc, f. 190—193/204^v—210^v, 215—246, 249—279; trad. interliniară la textul slavonesc, independentă de a lui Coresi. Pravilă asemănătoare aceleia a lui Coresi și a celei de sub nr. 1, mai sus.

Analizată de P. P. Panaitescu (1954), a fost editată în mod remarcabil de I. Rizescu în 1971.

3. 1620—1621. *Pravila din Codex Negoianus: Pravila sf. părinți 318 și după învățătura marelui Vasilie, scrisă de popa Ioan din Sîmpetru la anii 1620—1621* (BAR, ms. rom. 3 821). Se apropie de *Pravila* lui Coresi. Publicată de B. P. Hasdeu și de C. A. Spulber (1930).

4. 1724 *Carte rumănească de învățătură de la pravile împărătești și de la alte giudețe* (BAR, ms. rom. 1 253). Copist: Popa Ștanciul, din porunca lui Nicolae Mavrocordat pentru beizadea Constantin. Copia pravilei moldovene tipărite la 1646 (f. 2—15^v, §§ 1—252); vezi G. Strempel, Fl. Moisil, L. Stoianovici, *Catalogul manuscriselor românești* 4 (1967) 370—371, nr. 1 253; G. Strempel, *Copiști de manu-*

scrise românești pînă la 1800, Buc. 1 (1959) 225—233. Manuscrisul 1 253 a figurat în Biblioteca Mavrocordaților⁶³. La Iași, 1646: românească.

5. XVII. Pentru giudecățile ce vor giudeca vlădiciei sau alți părinți sufletești (BAR, ms. rom. 1 476, f. 1—64^v).

6. Sec. XVII. Tocmeala sf. apostoli și sf. 7 soboare (BAR, ms. rom. 2 471 (Govora)).

7. 1632. *Pravila aleasă. Carte de îndreptare*, tradusă din elinește de Eustratie logofătul cronicar. (Filiala Acad., Cluj-Napoca). Studiată de Timotei Cipariu, I. Peretz, I. Licea, C. Tegăneanu.

8. Ante 1693—1694. Fragmente din glavele 1—82 ale *Pravilei alese*, frumoasa copie care a aparținut arhimandritului Efrem de la Voroneț. Text identic cu cel din ms. de la Cluj-Napoca. Dovedește difuzarea mai largă a pravilei și utilizarea ei practică de către mănăstiri în cadrul jurisdicției lor bisericești (BAR, ms. rom. 1 476); v. Val. Georgescu, *Présentation de quelques manuscrits juridiques...* în RESEE 6(1969) 631—632.

IX. Pravile tipărite în românește

1. Brașov, 1563 sau 1570—1580. *Pravila lui Coresi (Pravila de la Ieud)*. Conținut religios cu citeva dispoziții laice. Fragmentul ce ni s-a păstrat a fost găsit în 1921 de Andrei Birseanu la Sighet. Titlul e necunoscut. Editată de I. Bianu (*Pravila sf. apostoli*, București 1925) și de C. A. Spulber (*Cea mai veche pravilă românească*, Cernăuți, 1930). Fragmentul păstrat e scos din *Canonariul* lui Ion Postnicul. Izvorul slav nu este identificat (L. Stan). O traducere moldoveană ar fi sursa comună a acestei pravile, a lui *Codex Negoianus* și a *Pravilei* lui Lucaci [P. P. Panaitescu, *Începuturile dreptului scris în limba română*, Studii 7 (1954) 215 și urm.]. Spulber conjectura că prima traducere românească s-a făcut de Nifon în Țara Românească. L. Stan contestă că *Pravila de la Biserioani* și cea de la Neamț ar fi un izvor al *Pravilei lui Coresi*. I. N. Floca opinează că traducerea s-a putut face în oricare din cele trei țări. L. Stan crede posibil ca ea să fie anterioară sec. XVI.

2. *Pravila mică de la Govora* (1640), *Direptătoriu de lege*⁶⁴. Conține *Nomocanonul* lui Ion Postnicul. Este o compilație din diferite nomocanoane, făcută de Mihail Moxalie, cronicarul, din porunca mitropolitului Teofil, cu acordul lui Ghenadie al Transilvaniei, pentru care a avut o ediție separată. Matei Basarab a încuviințat operația și a suportat cheltuiala. I. N. Floca (*op. cit.* 103, n. 580) ne informează că sursa ei slavă a fost descoperită de M. Colotelo, conținutul ei fiind însă de origine bizantină; ms. rom. 2 471 al BAR conține un text după care — crede I. N. Floca (*op. cit.*, p. 104) — s-ar fi alcătuit, cu adausuri, cel pentru tipar.

3. Iași, 1644. *Șapte taine ale bisericii*. *Pravilă bisericească tipărită cu învățătura și cheltuiala lui Vasile Lupu*. Stema țării și versuri encomias-

⁶³ Vezi Val. Al. Georgescu, *Les ouvrages juridiques cit. supra* n. 33 (p. 211).

⁶⁴ Vezi Gh. Cronț, *Pravila de la Govora din 1640* în Studii 14 (1961) 1 211—1 226 cu lit. veche; I. N. Floca, *Originile dreptului scris în biserica ortodoxă-română* (1969) 101—104, care se ocupă și de celelalte pravile.

tice, ca și pravila din 1646. Prefața este scrisă de Varlaam, alcătuitorul cărții fiind Eustratie(?) cronicarul. Pravilă pe scurt aleasă, conținând întrebări și răspunsuri, după Gavriil Severos Peloponezianul, mitropolitul Filadelfiei (N. Iorga) sau după un model slav de la Lemberg (Karataev, P. P. Panaitescu, Șt. Gr. Berechet). Ca și Pravila de la Govora, era o pravilă pentru duhovnici, nedestinată masei credincioșilor.

4. Iași, 1646. *Cartea rumânească de învățătură*⁶⁵. BRV 1 (1903) (BAR, ms. rom. 2 171, sec. XVII. S-a tipărit cu zisa și cheltuiala lui Vasile Lupu care n-o întărește formal prin hrisov și n-o schimbă formal din pravilă bizantină în pravila domnească, deși este vădit o operă voită și condusă de domnie. Titlul este comun cu al *Cazaniei lui Varlaam* din 1643. Este mai mult o pravilă mirenească cu caracter penal. Răspunde politicii de represiune penală a lui Vasile Lupu, procesului de centralizare a statului și cerințelor bisericii. Manuscrisul original românesc și textul grecesc tradus (venit din Italia, direct sau prin insulele din marea Egee) s-a pierdut, păstrându-se copii mai târzii după originalul grecesc. Se admite rolul inițiativei domnești și concursul unor cărturari contemporani în frunte cu Meletios Syrigos. După E. Stan, pravila conține mult drept bisericesc. După I. N. Floca, ea conține drept iustinianeu și obiceiul pământului(?) privind toate ramurile dreptului. Pravila conține *Legea agrară* bizantină (după o ediție occidentală a *Manualului* lui Armenopol) și o elaborare de cod neogrecesc făcută în Italia (Padova?), după opera de drept penal a lui Prosper Farinacius. Ramurile de drept oglindite în pravilă sînt implicate numai prin aspectele penale și opera lui Farinacius se întemeia pe dreptul roniano-bizantin, rezumat și sistematizat și în *Basilicale*, ceea ce nu-l făcea străin tradiției existente în țară. Nivelul de elaborare savantă a textului depășea tradiția bizantină și dezvoltarea atinsă de dreptul roman pînă la 1646.

Textul tipărit se găsește copiat în ms. rom. 1 253 (vezi mai sus) și (fără titlu) în 1440. Acest ultim manuscris copiat de ieromonahul Sava de la mitropolia din Iași în prima jumătate a sec. XVIII, conține fragmente din sursele italiene în neogreacă, ale codului din 1646. Această copie a textului grecesc, pe care l-a tradus Eustratie, se adaugă la fragmentele descoperite de I. Peretz în ms. gr. 532 și 588 BAR (C. Litzica. *op. cit.*, nr. 305 ; 308).

5. Tîrgoviște, 1652. *Îndreptarea legii*⁶⁶. BRV 1 (1903) nr. 61. Tradusă din grecește și completată cu adaptarea munteană a *Pravilei* lui Vasile Lupu, de Daniil Panoneanul. Stema țării, versuri encomiastice și o predoslovie a mitropolitului Ștefan, după Matei Vlastarês, cu puține adaose sau adaptări personale. Nomocanoanele grecești (Malaxos, Aristen) fuseseră procurate de Gh. Caridi din Trikis. Partea I conține 417 glave din Malaxos și 103 din *Cartea românească de învățătură*, intercalate sistematic, iar partea a doua, cuprinde grupuri de glave din Aristen, din *Canoanele sf. părinți*, din diferiți autori ecleziastici și anexe. În tabla de materii, cele două catastihle deosebesc partea nomocanonică (I) de pravila moldoveană laică (II), oglindind structura inițială a codului muntenesc, înainte de fuziunea

⁶⁵ Vezi ed. din 1961 cu lit. la zi; *Prosper Farinacius* ... (cit. *supra*, 88 n. **) și recenzia acestei ed. în SCJ 7 (1962) 355–365.

⁶⁶ Vezi ed. din 1962 cu lit. la zi; *Prosper Farinacius* ... (cit. *supra*, 88 n. **) și recenzia acestei ed. în SCJ 8 (1963) 116.

Nomocanonului lui Malaxos și a *Cărții românești de învățătură*. I. N. Floca vede în pravilă o operă de codificare legislativă românească. Este o caracterizare nepotrivită. Pravila este un nomocanon lărgit (*sic* : Spulber), obligator prin el însuși, conținând un drept care în principiu și chiar în fapt nu era cu totul nou și care se aplica peste tot ca drept imperial și bisericesc. Referințele la obiceiul pământului din pravila munteană și din cea moldoveană vin din Farinacius și din dreptul nomocanonic bizantin, nu reprezintă obiceiuri locale, care să fi fost introduse în mod intenționat în pravilă de Eustratie sau de Daniil.

6. București, 1710. *Învățătură besericiască* a vlădiciei Antim. BRV 1 (1903) nr. 158. Menționată în *Capetele de poruncă*. Nu s-a păstrat nici un exemplar. Ediția a doua a apărut la București, 1741, BRV 2(1910) 54, nr. 218.

7. București, 1714. *Capete de poruncă a toată ciata besericiască* ale lui Antim Ivireanu. BRV 1 (1903) n. 168. Cuprinde : 1. Mijloacele de temeinicie ale dieților ; 2. Izvodul (formularul dieții) ; 3. Mijloacele de temeinicie ale foitelor zestrei ; 4. Izvodul foiței zestrelor. În anexă : 1. Căsătoria celor fugiți ; 2. Căsătoria dintre țigani și rumâni ; 3. Preoția rumânilor scăpați de rumânie. E. E. Săvoiu a descoperit documente interne în care se folosesc formularele acestei pravile. Publicarea neîntârziată a cercetărilor sale va prezenta un interes evident.

Raportul dintre obicei și pravilă

Pravila bizantină a fost adeseori prezentată ca aflindu-se într-un viu și fundamental conflict cu obiceiul pământului. Lărgirea aplicării pravilei a fost socotită o înfrângere a obiceiului ca drept băstinaș românesc ; ca triumful unui drept străin, inorganic, greu de înțeles și fiindcă era savant. Iar după unii istorici, artificial, inaderent realităților românești locale, un drept nominal, promovat de străini și, cu un relativ debușeu, numai înăuntrul clasei dominante și pentru interesele ei.

Nu aici se pot discuta *ex professo* aceste grave probleme de care m-am ocupat mai pe larg în raportul prezentat celui de-al III-lea Congres al AIESEE de la București (sept. 1974) ⁶⁷ și în studii anterioare (1959 ; 1964 și 1968).

Pravila nu era un drept străin, din cauza legăturii ei cu biserica și cu imperiul, din cauza caracterului universalist (*ius gentius, nomoi ethniki*) al conținutului ei și din cauza referinței ideologice finale la „sursa ei” în divinitate. Numai în perspectiva raționalist-pozitivistă și naționalistă a sec. XIX (G. von Beseler și germaniștii de la 1830) se face dreptului bizantin un proces de pe pozițiile distincției între un drept național local și dreptul „străin” al pravilei (în Occident, dreptul roman receptat). Am văzut mai sus că în sec. XVII se lupta cu pravila, cu justiția (dreptatea) definită de jurisconsulții romani și preluată de bizantini, cu legea lui Dumnezeu, împotriva, „acaparării grecești”. „Sfinta pravilă” (cum se spunea încă în secolul al XVIII-lea chiar *Hexabiblului*) nu putea fi socotită un drept străin și dușmănos sau primejdios. Lupta locală pentru instaurarea unei relative legalități feudale, preferabilă arbitrariului „fără” pravilă, se ducea tot cu ajutorul pravilei bizantine și a principiilor ei de o recunoscută generalitate.

Pravila nu era un „drept de ocupație” care se instala în locul dreptului românesc, izgonindu-l. Pravila era un element al pluralismului juridic indispensabil statului și societății feudale. Ar trebui să adăugăm : și culturii feudale. Ea se aplica alături de dreptul *local*, uneori fiind identică acestuia, sau în cazurile în care nu exista drept local. Înlocuirea dreptului local prin pravilă era excepțională, dar pentru interese superioare sau din interese de clasă ori individuale, se putea da preferință soluțiilor pravilei, față de altele care se afirmau sau se preconizau ca obicei local sau ca *ius novum*.

⁶⁷ Vezi raportul meu prezentat la al III-lea Congres internațional de studii sud-est europene (sept. 1974): *L'originalité du droit national des peuples du Sud-Est européen dans le contexte de la réception byzantine (jusqu'au XIXe s.) et de la réception du droit occidental (au XIXe s.)*, Buc. (1974).

Pravila a fost din ce în ce mai mult limitată de acest *ius novum* domnesc care s-a impus în mod laborios, la capătul (1765—1780) mai multor secole prin necesitatea ca pravila, chiar aplicată ca atare, să fie totuși sancționată local de domnie. Simpla calitate de lege imperială începea să nu mai fie suficientă, în fața noului concept de suveranitate națională și de putere legislativă locală, întruchipate pentru cîtăva vreme încă de domnitorul feudal (cu autonomie legislativă, față de Poarta otomană).

Caracterul savant al pravilei era, în condițiile date, o necesitate istorică pentru formarea și dezvoltarea oricărui drept prenațional și național european. Ceea ce se poate reproșa pravilei în principate, este că n-a reprezentat un drept savant la cel mai înalt nivel european și mai ales că acțiunea ei de drept savant n-a fost — ca în Occident — destul de largă și adîncă asupra obiceiului. De aceea, pravila n-a putut la noi salva obiceiul de la o evasidispariție și nu l-a putut transforma — prin sistematizare savantă — în element constitutiv al dreptului național modern. Consecința a fost paradoxală. Codurile românești ale sec. XIX n-au folosit decît prea puțin obiceiul pămîntului (rămas arhaic și cu o elaborare tehnic rudimentară) sau unele tradiții locale. Aceste coduri au fost traduse după cele străine, împreună cu fondul lor cutumiar, foarte asemănător din punct de vedere tipologic obiceiurilor locale neglijate, însă elaborat în Occident la nivel savant de către romanistii și canonistii din sec. XII—XIX.

Chiar acolo unde (parțial în codul sîrb din 1869 pentru zadrugă, în legea bulgară din 1898 tot pentru comunitatea zadrugală, în codul muntegrecan al lui V. Bogišić din 1888) obiceiul local s-a menținut în codurile moderne din sec. XIX, a fost vorba de o stagnare cu caracter retrograd. Ea reflecta un ritm mai lent de „modernizare” și de descompunere a structurilor precapitaliste. Dar chiar această operă n-a devenit posibilă decît prin prelucrarea savantă *ad-hoc* a cutumei și prin încadrarea ei în structuri și scheme savante, vizibile îndeosebi în codul lui Bogišić. Acest eminent istoric și jurist, grație procesului de formare a dreptului european în sensul evocat mai sus, de la care s-a inspirat, a fost în măsură de a realiza „instantaneu” și cu aceleași mijloace savante (neinventate personal) prelucrarea obiceiurilor muntenegrene și îmbinarea lor cu o largă masă de drept savant, cu originea în dreptul roman, în pravila bizantină, în așa-numitul drept natural sau în pandectism. Dacă Bogišić s-ar fi limitat la conținutul cutumei înregistrate, la tehnica și filozofia ei strict de epocă originară, n-ar fi putut prezenta codul cutumiar savant din 1888. În Serbia și Bulgaria, în Grecia și în principatele române, nici proporțiile operei de realizat, nici stadiul mai avansat al dezvoltării istorice, nici forța curenților înnoitoare nu permiteau o experiență muntenegreană. La aceasta s-au adăugat și lipsuri regretabile, interese de clasă și cele legate de expansiunea economică și politică a statelor industriale din apusul Europei. Acest complicat proces s-a realizat sub deviza complexă a modernizării (= occidentalizării, europenizării, civilizării) statelor și națiunilor din sud-estul continentului. Modernizarea a devenit și un fel de mit, operație de ratrapaj istoric, nelipsită de oarecare abilitate denisitoare istorică, adeviziune implicită la doctrina că civilizația umană se identifică cu aceea a Occidentului european din sec. XVIII—XIX și că intrarea în *civilizație* înseamnă pentru sud-est intrarea într-un vast proces de imitare, de adaptare și de

nivelare, în care Occidentul era model, dătător de ton și creator de valori universale.

Reacția — în general conservatoare și retrogradă — s-a produs chiar de la începutul sec. XIX. Treptat, ea a îmbrăcat și forma de sinteză critică și creatoare. Încă dinainte de 1914, dreptul românesc modern se emancipa treptat de tehnica receptării occidentale. Încă din a doua jumătate a secolului, socialismul științific a dat explicit sau implicit o altă interpretare a proceselor în cauză. Fără nostalgia romantică a obiceiului arhaic și dezafectat; cu o poziție critică față de hegemonia Occidentului, gândirea marxistă a propus soluții revoluționare de emancipare națională, de afirmare istorică și de necesar progres social, economic și politic. Discuția aprofundată a tuturor acestor procese depășește economia lucrării de față, dar fără schițarea liniei generale de evoluție n-am putea avea adevărata perspectivă istorică a problemei tratate ⁶⁸.

Am prezentat mai sus pravila bizantină ca lipsită de rolul savant pe care dreptul roman și canonic l-au jucat creator în Occident. Acest fel de a ne exprima nu trebuie înțeles în mod literal.

Chiar la nivelul existent, pravila, prin ea însăși — structură codificată, tradiție bizantină de comentare, retorică și gândire juridică teoretică — reprezenta un orizont de drept savant. Dar legată de trecut și sclerizată, fără noi cuceriri și adaptări la mediile noi ale fiecărei țări de receptare. Lipsa școlilor înalte de drept, de tip universitar, lipsa catedrelor de drept la academiile domnești din sec. XVII și XVIII sînt semnificative. De asemeni, absența tratatelor și monografiilor de drept și a unei prelucrări sistematice și teoretice a obiceiului, cu excepția modestei cărți a IV-a din 1775—1777. Dar toate aceste insuficiențe ale pravilei bizantine, generale în sud-estul Europei, sînt efecte, nu cauze prime. Cauzele, complexe, trebuiesc căutate în dominația otomană, în imobilismul mitologiei postbizantine, în redusa dezvoltare economică a regiunii și în dificultățile culturale provocate de ansamblul situației. Însăși biserica ortodoxă, prin situația ei generală, nu și-a putut îndeplini un rol mai activ în această direcție. Istoria organizării dificile a dicasteriilor mitropolitane în cele două țări (1773 în Moldova, 1810 în Țara Românească) este semnificativă pentru începuta cucerire a unui simplu și necesar organ instituționalizat care presupunea un ansamblu de procese de elaborare savantă și tehnică a dreptului. La fel se poate raționa cu privire la tîrzia dispariție a cojurătorilor, la tîrzia organizare (imperfectă) a departamentelor judecătorești și la redactarea și motivarea hotărîrilor în diferite procese.

Pe această linie vom găsi, de la 1765 la 1826, toate declarațiile documentelor oficiale, în cadrul operei de codificare, unde se deplînge confuzia inextricabilă și concurența crescîndă între pravilă și obicei, generatoare de abuzuri. Prelucrarea savantă a dreptului nu permisesse degajarea nici unor principii generale, a nici unei tehnici precise și clarificatoare în acest domeniu. Adevărul este că din practica precedentă și chiar din cea urniătoare anului 1765, care depășește limita cronologică a lucrării noastre, nu se poate desprinde nici un principiu simplu și univoc. Încercarea lui C. A. Spulber de a prezenta cutuma ca formînd dreptul comun și pravila ca reprezentînd un drept subsidiar este explicabilă, dar neînte-

⁶⁸ Vezi o încercare în acest sens în diferitele capitole ale monografiei citate, *Preemfiunea* ... Buc. (1965) și în *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)* în *Droits de l'Antiquité et Sociologie juridique. Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris (1959) 373—392.

meată. Ea folosește structuri moderne, care nu capătă un sens și nu funcționează cu un conținut real decât într-un cadru de elaborare savantă și de aplicare „dogmatizată” a dreptului în general. În principate, aceste condiții nu vor fi realizate înainte de sec. XIX, când problema a fost rezolvată în afara pravilei, cu ajutorul receptării dreptului occidental (deci în cadrul modernizării de care am vorbit).

Soluția cea mai adaptată realităților noastre istorice — care sînt ale sud-estului european, în general — este aceea de pluralism al sistemelor juridice. Pornind istoricește de la structuri originale și independente, sistemele de drept respective: obicei, pravilă, drept nou domnesc, se găsesc imbricate într-un efort comun și dialectic în cadrul statului feudal. Amenajarea se face fără principii de tehnică juridică prea clare și precise, într-un cadru de autocrație domnească, de arbitrar feudal de clasă, de mistică imperială, dar și de mistică a „obiceiului din strămoși”, a „legii bătrîne”, și deci de refuz a noului, fără ca în realitatea socială mișcarea, schimbarea, mersul înainte, oricît de contradictoriu, să fie împiedicate.

În ciuda formulei lui C.A. Spulber, pravila era receptată *in globo*, ceea ce nu excludea practica selectivă a părților sau chiar a textelor de lege aplicate în fapt. Selectarea avea caracterul unui proces mai mult cutumiar, care firește rămînea supus unei eficiente decizii superioare din partea puterii domnești. Acest control domnesc nu face decât să crească, sfîrșind prin a deveni confirmarea (sanționarea) formală, care va echivala treptat cu introducerea pravilei în cadrul tehnic al dreptului domnesc, pentru o aplicare ca atare, fără distorsiunea ierarhică pe care o implică formula lui C. A. Spulber.

Pînă la această rezolvare, pravila a fost aplicată cînd ca drept comun, pentru anumite materii sau din cauza principiilor pe care le punea, cînd ca drept subsidiar, cînd ca drept „în mișcare”, trecînd de la o poziție la alta, nelipsind cazurile în care aplicarea temporară a pravilei încetează în favoarea obiceiului (1763, Țara Românească) la nivelul domniei și sfatului de obște, fără ca în practică noua poziție să se impună cu adevărat. În fine, numărul mereu crescînd al materiilor noi, nereglementate de obicei, dar tratate în pravilă, a făcut ca extinderea pravilei să fie constantă, fără a se pune problema opoziției între drept comun și drept subsidiar.

Iată în ce cadru istoric trebuie inserată orice analiză de impact postbizantin în materie de instituții, acest impact luînd în general forma receptării victorioase a pravilei bizantine, aplicată creator și din ce în ce mai mult în spirit nonbizantin, modernizator.

TITLUL II

IMPACTUL POSTBIZANTIN ASUPRA UNORA DIN INSTITUȚIILE ROMÂNEȘTI

În contextul istoric de ansamblu mai sus descris, o serie de structuri instituționale din țările române este firesc să denote o influență metabizantină, adică posterioară căderii Bizanțului⁶⁹. Civilizația și dreptul bizantin îndeosebi, și-au exercitat influența și nemijlocit și prin acțiunea elementelor grecești legate într-un sens din ce în ce mai național de valorile universaliste ale Bizanțului imperial. Până în sec. XIX, când aceste valori vor fi naționalizate în Grecia modernă sub forma de „Marea idee” (Μεγάλη Ίδεια).

O trecere în revistă a întregului sistem de instituții românești pentru a semnală în fiecare caz prezența sau absența unor elemente de impact postbizantin, ar echivala cu o vastă istorie generală a instituțiilor pentru care nu dispunem de spațiul necesar, iar o condensare nedocumentată a expunerii n-ar corespunde scopului urmărit. De aceea, din schema exhaustivă a instituțiilor care puteau fi cercetate, am ales un număr limitat de instituții principale și destul de semnificative pentru ansamblul raporturilor instituționale dintre „Bizanțul de după Bizanț” și țările române, cu excepția problemelor specifice ale vieții religioase și ale organizării bisericești.

Această metodă selectivă explică de ce, după prezentul titlu în care fiecare capitol este consacrat unei importante instituții, cercetată din punctul exclusiv al temei studiate, va urma o parte (III), în care am sistematizat pe instituții un număr apreciabil de cazuri jurisprudențiale pe care documentele interne și, uneori, alte surse, le leagă expres de receptarea dreptului bizantin în țările române. În felul acesta se luminează dinlăuntru și în mod convingător discutatul proces al receptării bizantine, fără de care istoricul instituțiilor nu-și poate îndeplini misiunea asumată. Totodată, se lărgeste numărul structurilor instituționale examinate monografic în titlul II. În fine, se pun în lumină aspectele concrete ale procesului istoric supus cercetării.

⁶⁹ N. Iorga, *Istoria românilor și a romanității orientale*, Buc. 6 (1937).

Structura statului și a puterii domnești

După 1453, structura statului în principatele române este influențată în mod crescând de prezența expansiunii otomane, cu încercări de a depăși hotarul Dunării și de a impune un regim de răscumpărare a păcii prin plata unui tribut. După 1538, dominația otomană se instaurează în mod propriu-zis, prin practica numirii domnilor, fără însă ca alegerea locală să înceteze de a juca un rol apreciabil și semnificativ. Regimul suzeranității se agravează treptat pînă la 1774, dar, cu toată deteriorarea lui, statutul de autonomie al celor două țări de la nordul Dunării nu dispăre niciodată în esența lui: autonomia administrativă, judiciară și legislativă cu respectarea credinței religioase autohtone. Lupta pentru independență și pentru păstrarea autonomiei nu încetează niciodată (Vlad Țepeș, Radu de la Afumați, Petru Rareș, Ioan Vodă cel Viteaz, Mihai Viteazul, Mihnea III Radu, D. Cantemir). „Dragostea pentru independență... străbătea ca un fir roșu istoria poporului român” (Ștefan Ștefănescu)⁷⁰. Nu încetează niciodată rezistența ocultă și refuzul românilor de a se resemna în fața pretențiilor otomane de a numi pe domnii români fără nici o consultare tradițională a țării, fie și numai a boierilor și a bisericii. Ceea ce se impune însă, cu excepțiile subliniate, este o politică realistă de lucidă evaluare a puterii militare și politice de care dispunea Poarta otomană. Păstrarea ființei statelor române, fie și numai ca țări autonome, a fost marele imperativ de care s-au inspirat o serie de domni, începînd cu Mircea Ciobanul⁷¹. Ei au apărut, la prima vedere, ca prea plecați Porții, de la care, nu fără sacrificii, obțineau în schimb tocmai netransformarea țărilor în pašalic. Nu este întîmplător că tocmai în cursul companiilor victorioase ale lui Mihai Viteazul, intervin cîteva luni în care, din punct de vedere juridic, s-a putut învedera stabilirea unui regim de pašalic pentru Țara Românească⁷², măturat de impetuoasa acțiune politică și militară a domnului țării. Cînd otomanii, în sec. XVII, încep să numească domni străini de țară și cînd, în al doilea deceniu al sec. XVIII, se introduce regimul fanariot, s-a pus problema, eronată, de a ști dacă domnii români deveniseră bei otomani, simpli funcționari ai imperiului suzeran, ceea ce ei n-au fost din punct de vedere internațional niciodată.

Pe linia acestei evoluții, cu momente atît de dureroase pentru țările române, s-ar părea că problema unor influențe bizantine dispăre de la

⁷⁰ *Lupta pentru independență — constantă a istoriei românești în Suveranitatea și progresul*, coord. Nicolae Ecobescu, Buc. (1977), 83.

⁷¹ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, 115—122.

⁷² Aurel Decei, *Relațiile lui Mihai Viteazul cu Imperiul otoman în Relații romano-orientale*, Buc. (1978) 225—226 (15 mai 1595—31 oct. 1595).

sine. În realitate, această influență a continuat la nivelul contactelor între civilizații. Unii istorici români și străini au vorbit de o integrare adâncă a țărilor române în mitul renașterii imperiale a Bizanțului. Cum am notat deja, N. Iorga a sfârșit prin a vedea o monarhie bizantină în domniile lui Vasile Lupu și Matei Basarab, urmînd monarhiei românești de la începuturile secolului și urmată de cea orientală a lui Gheorghe Duca și de cea culturală, în arie bizantină, a lui Constantin Brîncoveanu.

Or, problemele care se puneau statelor românești erau noi, deosebit de gingașe și depășeau atît structurile bizantine tradiționale, cît și mitologia renașterii bizantine, care numai pentru națiunea greacă va putea deveni „Marea idee”, scump plătită și părăsită în plină epocă modernă.

Domnii țărilor române nu și-au pus niciodată candidatura la succesiunea *basileus*-ului⁷³. Nici în mod direct, ca țarii bulgari și sîrbi, nici prin jocul ideologic al unei *translatio imperii* în favoarea unei „a treia Rome”. Țările române s-au organizat, așa cum am văzut, într-o lume politică încă puternic bizantină. Crescînda autonomie și finala independență, ele și le-au inserat într-o sinteză românească, în care elemente din schema feudalismului occidental prin filieră ungară sau polonă, se îmbinau cu altele venind din concepția familiei de state și monarhii patronată de *basileus*, împăratul prin excelență și reprezentantul politic al „împăratului ceresc”, al divinității creștine.

1. *Autocrația și independența națională*. Am arătat mai sus și în alte lucrări mai pe larg⁷⁴, modul în care structurile autocrației bizantine au servit pentru a informa și exprima independența de tip „prenațional” de stat, chiar față de imperiu și mai ales față de expansionistii vecini. Domnii au tîns să fie și au devenit autocrați în țările lor, adică suverani independenți, oricît de strînse ar fi fost legăturile morale și spirituale cu alți mari monarhi înainte și după dispariția *basileus*-ului. Această independență va continua și după 1453 să se înfățișeze în titulatura domnească de cancelarie ca avînd o confirmare religioasă prin clauza „domn din mila lui Dumnezeu”, nu din mila altui suzeran, cum niciodată înainte nu se invocase „mila *basileus*-ului”. Acest suprem raport, direct între domn și divinitate, care se va menține chiar după instaurarea suzeranității otomane, avea pentru mentalitatea vremii o importanță care n-a fost și nu poate fi îndeajuns subliniată.

2. *Contradicțiile suzeranității otomane*. Prin instaurarea suzeranității otomane s-a creat o situație de grave confuzii și de false corespondențe. Poarta avea o schemă *coranică* și un stil *sultanic* al relațiilor „internaționale”, fără corespondent autentic în mentalitatea și terminologia europeană-creștină⁷⁵. În acest nou stadiu nebizantin, ideile și tradițiile bizantino-creștine au continuat să trăiască viu, devenind un factor de rezistență antiotomană. Roma veche și Imperiul roman, în relațiile lor internaționale, fuseseră mai aproape de discreționismul unilateral al Coranului, cînd inte-

⁷³ Expresie din cele mai grăitoare a ceea ce poate fi numită „măsura” care caracterizează întreaga istorie românească, lipsită de mari violențe și de întreprinderi irealiste. Ea nu se confundă cu *vegetarea istorică* sau cu *aistoria*. Eminescu (*Scrisoarea a III-a*) a știut să îmbine între ele cele două structuri fundamentale: *măsura* și *mitndria* românească.

⁷⁴ *L'idée impériale* ... în *Byzantina* 3 (1971) 311–339; *La structuration du pouvoir d'état* ... în *BAIESEE*, Buc. 11 (1973), 130–124.

⁷⁵ Ca distincție de mentalitate și de stil istoric, credem că trebuie să preocupăm pe istoricii problemei.

reșele lor politice fundamentale o cereau ⁷⁶. În schimb, Europa medievală a considerat ca fiind o tradiție romană exaltarea contractului între state, *foedus* roman sau contract feudal de tip nou bazat pe credință. De aici importanța capitulațiilor (contractelor) scrise și „sacre” între țările române și Poartă, care pentru români trebuiau să existe — ca în cazul Moldovei și poate la început de tot, și acela al Țării Românești — chiar atunci când practica și logica coranică nu cereau ca materializarea lor contractuală să mai fie îndeplinită. De aici contradicția între contractualismul bilateral, cu un ireductibil reziduu de egalitate, în mentalitatea romano-bizantină, și deci europeană, a românilor, și actul inegal (*ahdamè*), net unilateral, dat de un învingător mesianic, din concepția coranică. Această contradicție își va produce, după momentul istoric, toate efectele sale, până la 1774, când, în condițiile de declin otoman, Poarta va fi adusă să recunoască la un nivel diplomatic realitatea concepției europene, declarând ca îmbrăcate în forme contractuale de tip necoranic, relațiile lor cu țările române, independent de practica unilateral coranică ce putuse fi aplicată faptic în trecut. De unde problema, într-un anumit fel insolubilă, a autenticității de cancelarie a fiecărui act care, potrivit contractualismului european, nu se putuse săvârși decât așa cum erau convinși românii că a trebuit să se săvârșească.

Simpla lectură a unui mai larg număr de firme și alte acte adresate de Poartă domnilor români permite identificarea formulelor consacrate și rutina stilului de cancelarie, menite să exprime doctrina coranică la care mă refer și constanta voință politică de a o traduce nestrămutat în fapte. Dimpotrivă, corespondența domnilor români cu Brașovul, Sibiu și Bistrița, sau actele adresate monarhilor vecini, ilustrează spiritul de autocrație contractualistă care, pornind de la romano-bizantinul *pacta sunt servanda* aplicat în viața internațională, rămâne legat de solidaritatea megieșească, de imperativele apărării împotriva presiunii otomane și de lucida apreciere a forței, a curajului și a cuvântului dat.

3. *Autocrația puterii domnești*. În toată perioada dominației otomane, structura autocratică (de tip bizantin) în interior n-a dipărut propriu-zis niciodată. Chiar atunci când, cu Radu Leon (1664—1669), a început a fi numit de turci, în schimbul unor mari sume de bani, pentru numai trei ani, iar după aceea, cu reînnoire plătită în bani în fiecare an, așteptând neîncetat mazierea sau chiar decapitarea, domnul, de îndată ce era înscăunat, binecuvîntat de biserică și „uns de Dumnezeu” prin mitropolit, devenea un autocrat cu o putere și un prestigiu care nu se epuiza în autotputernicia și arbitrarul Porții suzerane. Domnii puteau fi și erau adesea trecători și nevrednici. Dar domnia, ca instituție, rămânea la nivelul construit ideologic și juridic de biserică și de *basileus*. Formulînd, de pe poziții nobiliare, ca și Gr. Ureche, critici severe împotriva domnilor autocrați pînă la despotism și arbitrar, Miron Costin, cronicarul umanist și omul de stat, nu se poate opri să nu se facă ecoul celor mai conformiste doctrine tradiționale. Exponent, ca și Gr. Ureche, al regimului nobiliar, el va scrie în cel mai autentic stil: „Domnul, ori bun, ori rău, la toate primejdiile ferit trebuiește, că, oricum este, de la Dumnezău este” ⁷⁷. Și va comenta: „Scîrnava și groadznică faptă”, relatînd uciderea lui

⁷⁶ Maxime Lemnosse, *Le régime des relations internationales dans le Haut-Empire*, Paris (1967) 1—16 (Publ. de l'Institut de droit romain) și rec. mea în StCl 10 (1968).

⁷⁷ Miron Costin, *Opere*, Buc. 1 (1965) 43—44, 48 (*Letopiseșul*, cap. I, z. 22; cap. IX, z. 3).

Gașpar Grațiani de către boierii potrivnici politicii lui antiotomane. O viziune bizantină devenită comună, despre structura puterii monarhice, deja prezentă în *Învățăturile* lui Neagoe Basarab, este interesant s-o regăsim cu rânduială afirmată într-un proiect de cod care, depășind formal limita cronologică a cercetării de față, nu este mai puțin pertinentă și valabilă pentru perioada studiată. În 1765 și 1766 doctrina domnului care nu poate fi decît imaginea lui Dumnezeu, ale cărui virtuți trebuie să le imite, este inserată în § 1 al titlului 5 *Peri authentôn* din cartea I-a a proiectelor de cod general al Țării Românești, redactate de învățatul jurist Mihail Fotino—Photeinopoulos sau Photeinos. Cînd la finele sec. XVI și mai ales în sec. XVII, în ciuda unor mari și lungi domnii, politica nobiliară a boierimii se afirmă puternic și se realizează în mod apreciabil, domnia română rămîne în axa autocratică a tradiției bizantine. Este un factor care explică multe aspecte din alternanța de regim de stări și autocratism domnesc, atît de caracteristic perioadei pentru care s-a discutat și recent dacă și în ce fel merită să fie caracterizată ca un regim nobiliar. Totodată este evident că acest regim n-a găsit nici în ideologia bizantină, nici în dreptul imperial, nici în practica venind din Bizanț vechi sau nou, nici un sprijin și nici un model incitator sau utilizabil ⁷⁸. Fanarioții vor urma linia autocratică, în sensul modernizator și raționalist al despotului luminat care nu este decît o aplicație de epocă a conceptului de *princeps optimus maximusque*. Iată în ce sens nu este absurd să se vorbească de monarhi, și chiar de monarhi bizantini, în prinipatele sec. XVII nobiliar. Fiind bineînțeles, pe de altă parte, că nu a existat nici un proiect românesc de reconstituire a ecumenicității bizantine și de înscăunare românească pe tronul *basileis*-ilor. Dar se poate vorbi de un rol cultural și religios care nu se limita la granițele etnicului românesc, de o solidaritate creștină și sud-est europeană care poate fi analizată în variate interese de natură foarte concretă, cînd este vorba mai ales de închinarea, cu o tehnică juridică bizantină, a mănăstirilor către numeroase centre religioase din afara frontierelor țării. Amîndouă procesele se înseriau într-o mare politică, a cărei deschidere tinea să fie „ecumenică”. Dar cînd grecii făuresc visuri de restaurare bizantină pe marginea epopeei lui Mihai Viteazul, acesta, ca domn și crai de întregire românească, avînd ochii ațînțiți, pentru nevoile bănești sau ostășești, asupra Pragăi imperiale, merge spre nord și spre apus, nu spre Bizanț. Radu Șerban are aceeași orientare, care va deveni a reîntregirii tuturor românilor. Iar Dimitrie Cantemir, cînd înțelege că ideea imperială poate promova și sprijini politica lui națională de independență dinastică, face apel la această idee, nu pentru a și-o însuși, românizînd-o, ci pentru a raționaliza unele texte biblice în sensul că pe plan mondial, a patra creație politică imperială va fi împărăția puternicului țar cu care se aliase și prin care era convins că Poarta va cădea definitiv, lăsînd țara Moldovei liberă.

4. *Apariția unor structuri de reglementare fundamentală sau constituțională.* La sfîrșitul perioadei noastre și, mai puternic, după 1750 se simte în structura statelor românești nevoia unor reguli fundamentale, ale unui statut de tipul nou al „constituției”, al unui pact fundamental care trădează în Occident intrarea renașcentistă pe scena istoriei a burgheziei capitaliste și a raționalismului ei constituționalist. Nevoia se simte, în

⁷⁸ Problema organizării statale ca „regim boteresc” în Țara Românească și Moldova în Rev. de ist. 32 (1979) 941—956 (cf. 943; 955—956) (Discuții).

primul rînd, în raport cu arbitrariul și abuzurile Porții suzerane. Ea se manifestă net abia la 1774 prin reînvierea cunoscută a capitulațiilor și prin întărirea și completarea lor în corpul unui tratat internațional între marile puteri interesate (Rusia—Turcia). Urmează o serie de acte ale puterii suzerane (firmane, hattișerifuri, seneduri, kanunname), care, deși unilaterale și uneori secrete⁷⁹, începeau să facă oarecum funcție de statut constituțional pentru suzeranitatea otomană, respectiv pentru vasalitatea noastră. Toată această evoluție n-avea nici o legătură cu Bizanțul și Post-Bizanțul. Dar nevoia unor structuri preconstituționale se face simțită și în interior, ca statut fundamental al puterii domnești autocrate și subordonată Sublimei Porți. Tendința era nouă, de factură burgheză și n-avea nici ea legătură cu Bizanțul. Dar într-o primă etapă, pînă la 1822, acest constituționalism incipient se manifesta în cadrul unei tradiții bizantine reinterpretată și lărgită, mai întii sub forma „Constituției” lui Constantin Mavrocordat (1739—1742), și a reformelor de realizare a acestuia, apoi sub forma reglementării puterii domnești în proiectele de cod general ale lui Mihai Fotino (1765 și 1766, titlul *περὶ αὐθεντῶν*; 1777, titlul *περὶ ἡγεμόνων*), alcătuite cu texte bizantine (multe privind pe guvernatorii de provincii), în strînsă legătură cu teoria monarhului ideal (*princes optimus maximusque*), cu doctrina filantropiei și cu ideea de bine comun (care sînt încă, toate, structuri de clasă, cu funcțiune de exploatare). Dar acest proces, studiat în altă parte, depășește cadrul cronologic al lucrării de față și de aceea trimit la dezvoltările anterioare. Dar dacă apariția lor în textul unor proiecte de codificare datează din anii 1765—1777, circulația acelorași idei este mai veche. Ea poate fi reținută drept caracteristică și pentru sfîrșitul perioadei studiate de noi, pe baza textelor grecești respective, cunoscute și, în mare măsură, asimilate fie direct, după apariția primelor ediții tipărite ale *Basilicalelor* (Synopsis, 1575; Fabrot, 1647), în cadrul Bibliotecii Mavrocordatilor, fie indirect, prin texte asemănătoare sau chiar extrase din *Basilicale* și din *Corpus iuris civilis*, înainte de această dată.

În faza dîrzei politice nobiliare dusă de boierime înainte și după 1711—1716, domnii pămînteni și cei fanarioți se inspirau din vechea înțelepciune politică de autocrație a Bizanțului, transpusă de Nicolae Mavrocordat în formă de adagii destinate fiului său Constantin, și care reveneau la a spune că a da sfate o opera mai multora, a decide e opera unuia singur⁸⁰. Este tema fundamentală a autocrației, adaptată variatelor condiții ale fiecărei perioade.

5. *Represiunea vicleniei (trădarea, felonia față de domn și față de țară)*. Una din structurile de bază ale puterii domnești era așa-numitul *ius gladii*, δίκαιον ξίφους, ξίφει τιμωρεῖσθαι, dreptul de a pedepsi

⁷⁹ Vezi Mustafa A. Mehmet, *O nouă reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești față de Poartă la 1792 (O carte de lege — Kanunname—în limba turcă)* în Studii 20 (1967) 691—707.

⁸⁰ *DocHurm.* XIII (1909), nr. 21 și [XIII 2] (1914) 416, nr. 21 (pct. 15 și 21).; compară cu sfatul „legalist” și de „echilibru eclesiastic”, totuși în favoarea boierimii, pe care la 1618 îl dădea lui Alex. Iliaș Matei al Mirelor, din Pogonia: „Nu se cade domnilor să facă nimic fără <consiliu> sfat”. Asupra celor două opere ale lui Matei al Mirelor, publicate împreună în *Tesauru de monumente istorice* de Al. Papiu Ilarian, vezi D(emostene) Russo, *Studii istorice greco-române*, Buc. 1 (1939) 59—179 (cf. 165) și Dan Simonescu, *Le chroniqueur Mathieu de Myre ...* în RESEE 4 (1966) 81—112 (cf. 85, n. 24; 87—88 și n. 35): *Istoria, Tes. mon. ist.* 327—352; *Sfaturile*, 353—384.

cu moarte pe supușii vinovați, conceput ca o structură de putere și de groază, preamărită de versurile dedicătorii ale pravilelor și cazaniilor de la mijlocul sec. XVII⁸¹. Aici nu ne va reține decât pierderea capului de către supusul necredincios în general și, mai ales, de către boierul „felon” față de domnul său, de care era legat prin contractul feudal de închinare (omagiu) și de slujbă credincioasă sau pur și simplu de credință personală.

În această materie, tradiția romano-bizantină, a cărei înfriure asupra organizării formațiilor politice feudale din sud-estul continentului era firească, în condițiile date, se dovedește complexă și contradictorie. Pe de o parte, ea acționa printr-o veche reglementare minuțioasă cu caracter de înaintată instituționalizare a infracțiunilor în cauză, iar pe de alta, prin tendința lărgită de sacralizare a persoanei împăratului. La începutul sec. III, Ulpian putea declara: *Proximum sacrilegio crimen est, quod maiestatis dicitur*. Începând din sec. IV, această poziție se integrează în noua concepție a creștinismului despre structura imperială și raporturile ei cu divinitatea, ceea ce a permis ca formula lui Ulpian să fie păstrată în *Digeste* (48, 4, 1 pr.) și, tradusă în limba greacă, să figureze în *Basilicale* (60, 36, 1 pr.): ‘Ὁ περὶ τῶν ἐπιβούλων νόμος ὁμοίως ἐστὶ τῷ περὶ ἱεροσουλίας, cu noul ei sens creștin, comentat de scoliastul textului.

Atât vechea *perduellio* (înalta trădare), cât și diferitele forme de *seditio* (răzvrățire, tulburarea cu sau fără violență a liniștii publice) și de *contumelia* (ofensă, ultraj, hulă, sudalmă, ocară) aveau un caracter destul de bine instituționalizat, cu o precisă structură de crime publice (*crimina publica*). Tot așa și *crimen laesae* (*imminutae, violatae*) *maiestatis populi Romani*, săvârșită „împotriva poporului roman sau a securității acestuia” (Ulpian, *Dig.* 48, 4, 1,1 = *Bas.* 60. 36, 1 pr.: κατὰ τοῦ Πρωμαϊκοῦ δήμου). Această ultimă crimă începând cu dictatura lui Sulla (81 î.e.n.) devine de competența unui tribunal special (*quaestio perpetua*). Ea a fost supusă prin cele două *leges Iuliae maiestatis* a lui Iuliu Caesar în 46 î.e.n. și Augustus în 8. e.n. — unei represiuni tot mai mult legată treptat de persoana împăratului (*princeps*-ului), ca întrupare harismatică a poporului și statului roman. Represiunea înaltei trădări și formele grave de *seditio* nu se mai disting bine de domeniul sacramental al persoanei împăratului (*maiestas principis, imperatoris* sau pur și simplu *maiestas*). Severitatea represiunii, excepțiile totuși bine definite de la dreptul comun, exaltarea poziției de judecător suprem (și de legislator tot mai autocratic) a împăratului, devenit, în sec. IV. e.n., persoană și uns al Dumnezeuului creștin, deteriorau considerabil structura instituțională, mai ales în practica politică și judiciară a aplicării textelor pe care le cunoaștem. Dar ca structură juridică, *crimen maiestatis* (τὸ ἐγκλημα καθοσιώσεως) n-a atins niciodată nivelul și stilul feudal al felo-meii (viclenie) de care se va face vinovat vasalul prin ruperea credinței față de suzeranul său. O simplă lectură atentă a textelor din *Digeste* (48, 4) — cu fragmente din Ulpian, Modestin, Hermogenian, păstrând vechi ecouri republicane — și din *Codul lui Iustinian* (9, 8) — conținând constituții de la Marc Aureliu la 393 — păstrate și în *Basilicale* și trecute, în esența lor, de asemenea, în alte culegeri juridice bizantine, dă măsura diferenței care există între structura totuși instituționalizată a unui

⁸¹ Cartea românească de învățătură 1646, Buc. (1961) 34–35: „De vedzi cîndva sămn groaznic, să nu te miri cînd arată putearnic; // că putearnicul putearea-l închipulaște// ... Cap de buir și la domnii moldovenеști // ca puterea acelei hieri să o socotești ...”.

crimen laesae maiestatis, și aceea, puternic personalizată, a vicleniei (feleniei) săvârșită prin ruperea credinței (jurate) și a omagiului feudal.

În dreptul lui Iustinian se menține pedeapsa anterioară a înaltei trădări: moartea și confiscarea averii celui vinovat (*publicatio*, δημευσις sau verbele corespunzătoare). Adaptate lumii bizantine creștine, cum am notat mai sus, definiția crimei și pedeapsa ei rămân aceleași.

Un relativ spirit de echitate, analiza intenției acuzatului și combaterea exceselor de zel birocratic și partizan se regăsesc cel puțin teoretic, în textele romane, care devin romano-bizantine, și în scoliile la titlul citat din *Basilicale*. În caz de simplă *maledictio* (ultragiul, hulă), cauza se trimitea obligator spre judecare împăratului, pentru ca el însuși, după împrejurările infracțiunii și condiția (obrazul) socială a acuzatului, să aprecieze și să decidă, fără alte dificultăți, dacă fapta merita o pedeapsă (CI. 9, 7, 1, anul 393). Dispoziția apare ca o excepție destinată să garanteze vinovatului cea mai sigură și generoasă judecată, împăratul putându-și îngădui și avînd datoria să-și îngăduie comprehensiune și indulgență (filantropie). Față de acest sistem ar fi fost logic, așa cum va admite mai târziu canonistul Balsamon⁸² ca înalta trădare propriu-zisă să fie cu atât mai mult judecată de împărat, ceea ce nu s-a întîmplat, desigur, în primul rînd din cauza dimensiunilor imperiului. Această soluție logică a impus-o numai *Ecloga Isaurilor* (17,3), care în titlul despre pedepsele crimelor capitale, decide: „cel vinovat de răscoală contra împăratului, de conspirație sau conjurații fie contra acestuia, fie contra statului creștinilor” va avea să fie executat de îndată „ca unul ce și-a pus în gînd nimicirea universului (τοῦ παντός). Și se adaugă, în spiritul subliniat mai sus: „Dar pentru ca nimeni din dușmănie să nu condamne pe alții la moarte fără judecată, susținînd după aceea că a uneltit împotriva împărăției, trebuie ca cel bănuit, pe loc să fie pus sub pază și, raportîndu-se toate amănuntele ce-l privesc împăratului, să se facă așa cum acesta a judecat și a hotărît”. Aici, crima de înaltă trădare, prin poziția împăratului și ecumenicitatea (teoretică) a statului bizantin, era, potrivit concepției timpului, transformată într-o amenințare de distrugere a creațiunii, „a Totului”. Legiuitorii iconoclaști, în conflictul cunoscut cu biserica, par să fi preferat termenul filozofic de τὸ πᾶν, Universul. Poziția aceasta, cu accentul ei de epocă, se regăsește în scoliile *Basilicalor* (60, 36).

Zachariä von Lingenthal subliniază faptul că dreptul bizantin posterior a neglijat această dispoziție, deși, cu toată căderea oficială a iconoclasmului isaurian, *Ecloga* și-a continuat influența sa, iar dreptul ei penal îndeosebi, așa cum, de la G. E. Heimbach și Z. von Lingenthal, o recunosc toți cercetătorii problemei (C. A. Spulber, E. H. Freshfield, B. Sinogowitz, E. E. Lipșic).

Novelele lui Leon VI (Nov. 62, 63, 67), în unele cazuri secundare ale materiei, introduc un spirit de umanitate, cu accente aproape becca-

⁸² Vezi K. E. Zachariä von Lingenthal, *Gesch. d. griech. — röm. Rechts*, Berlin (1892³) 339; Balsamon, ed. Nomoc, IX, 36. Vezi întregul § 78, p. 336—337 intitulat *Hochverrath und Majestätsbeleidigung*. Despre poziția ideologică a *Eclogei* și titl. 27, 3 privitoare la crime de răscoală contra împăratului, vezi C. A. Spulber, *L'Eclogue des Isauriens*. Cernăuți (1928) cu influența ei în România, 126—151; B. Sinogowitz, *Studien zum Strufrecht der Ekloge* Atena (1956); E. E. Lipșic, ediție comentată, Moscova (1960). Pentru text a vedea trad. lui C. A. Spulber și E. H. Freshfield, *A Manuel of Roman Law* (1926) și J. și Pan. J. Zepos, *IGR* II. Vezi și Gheorghe Cronț, *L'Eclogue des Isauriens dans les Pays roumains* în BalSt 9 (1968) 359—374.

riene⁸³. Cît privește *Procheiros nomos* (39, 10) și *Epanagogê tou vomou* (40,12), ele se mărginesc să pedepsească cu moartea și confiscarea averii (φονεύεται καὶ δημεύεται) pe cel ce a uneltit (μελετήσας) împotriva vieții împăratului, folosindu-se semnificativ termenul de σωτηρία (mintuirea) τοῦ βασιλέως, acolo unde în textele clasice se vorbea de *securitas*.

Matei Vlastarês, în *Sintagma alfabetică*, a cărei largă circulație și receptare în țările române am semnalat-o mai sus, împrumută *Epanagogeî* (2,1), pentru a defini esența atribuită puterii imperiale, bine cunoscuta formulă de ἐννομος ἐπιστασία (autoritate, stăpînire după lege și prin lege), care nu relevă un model feudal de tip apusean, ci poziția bisericii impusă de Photios prin rolul jucat în redactarea acestei culegeri. În continuare, Vlastarês (Lit. B, cap. 7) se limitează să spună: „Cine se face vinovat de o rănire a maiestății (καθοσίωσις) — subînțeles: împăratului — și de conjurație (ὀφ(ρ)ατριάζων) contra acestuia să fie pedepsit prin sabie (ξίφει). Se reia din textele de lege anterioare excepția că cine ofensează (ὀύβριζων) pe împărat nu este pedepsit de îndată sau supus unui tratament aspru, ci pricinile se trimit la împărat și acesta însuși judecă după obrazul acuzatului, dacă trebuie iertat sau pedepsit, dar se lasă la o parte inovația *Eclogiei Isaurilor*, păstrîndu-se deci sistemul constituției din 393 (*ibidem*). Se prevede, de asemenea, amînarea executării oricărei pedepse pronunțată de împărat, cu 30 de zile, pentru ca acesta să-și poată manifesta virtutea împărătească a iubirii de oameni — φιλανθρωπία (lit. P, cap. 14).

Înainte a acestor legi civile (νόμοι), se reproduce (Lit. B, cap. 7) canonul 4 al sf. apostoli: cele ce ultragiază pe împărat, dacă este un cleric, se caterisește, iar dacă este un laic este îndepărtat (excomunicat) din biserică (ἀφορίζεσθαι), citîndu-se legea mozaică: „Să nu hulești pe regele poporului tău”, și pe apostolul Petru: „Cinstește pe regele tău”. Era consacrarea religioasă a sistemului de represiune politică a violenței sau crimelor împotriva maiestății imperiale.

În *Hexabiblul* lui Armenopol, manualul de drept mult folosit de toată biserica sud-est europeană, figurează următoarele dispoziții legale:

1, 2, 48 (ed. Heimbach): Cei vinovați de crimă împotriva maiestății pot fi acuzați și după moarte și bunurile lor confiscate (cf. ed. I. Peretz 1, 2, 77 cu variantă).

5, 8, 89 = 5, 8, 1791 (cităm traducerea lui I. Peretz): „Dacă cei învinuiți de vinovății criminale, pentru care legea pedepsește cu moartea sau cu confiscarea, vor fi obliciți în vinovății și osîndiți la moarte, atunci averea lor nu trebuie să vie nici la ocîrmuitorul orașului, nici la deosebiții lor” slujbași, „nici la vîsterie după legea veche; ci dacă ei au scoborîtori, atunci aceștia din urmă pot să-i moștenească în totul”, cu excepția a

⁸³ Pentru textul novelor, a se vedea ed. P. Noailles și A. Dain, *Les nouvelles de Léon VI le Sage. Texte et trad.*, Paris (1944); C. A. Spulber, *Les nouvelles de Léon le Sage*, Cernăuți (1934), și pentru concepțiile juridice ale împăratului. G. Michaélidès-Nouaros, *Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes* în Μνημόσυνον Βιζουκίδη, Thessaloniki (1960) 27—54; Emile Condurachi, *Tradition et innovation dans la pensée juridique de Léon le Sage (Byzance, VIIIe siècle)* în RRH 13 (1973) 335—340; pentru folosirea novelor în România, C. A. Spulber; Georges Cronț, *Les nouvelles de Léon le Sage dans les pays roumains* în RRH 6(1967) 717—729. Pentru *Manualul* lui Armenopol, a se vedea *Byzantine Law. Completed in the fourteenth century by George Harmenopoulos*, vol. VI. *On torts and crimes rendered into English by Edwin Hanson Freshfield*, Cambridge (1930). Pentru *Sintagma* lui Vlastarês am folosit textul publicat de Migne, *op. cit.*, Paris 144—145 (1865).

„ceea ce a dobândit criminalul prin mijlocul vinovăției, pentru care este osândit... În ce privește pe vinovații de suduirea domniei, poruncim să se păzească vechile legiuri”. Punctul de plecare al textului acesta este novela bilingvă a lui Iustinian (134, cap. 13, a. 556), care prevedea expres excepția finală a lui Armenopol, privind crimele împotriva maiestății.

Or, principiul de suprimare a confiscării fusese enunțat de novela 17, cap. 13 a lui Iustinian (anul 535), cu importanta motivare că bunurile celui pedepsit trebuie să fie lăsate „neamului și legii după ordinea de moștenire. Nu bunurile lor (ale condamnaților la moarte, fără excepții, n.m.) sînt cele care săvîrșesc fapta vinovată, ci aceia care stăpînesc bunurile” (*generi et legi secundum illum ordinem. Non eorum res sunt quae delinquunt, sed qui res possident*, versiunea greacă fiind identică).

Și ultimul text citat din Armenopol (și novela 134, cap. 13) și mai ales cel din novela 17, cap. 13 își vor găsi un ecou direct, de cel mai viu interes în hrisovul moldovean al lui Gașpar Grațiani din 1619 de care va fi vorba mai departe.

6, 14, 1 = 6, 8, 2 116—2 117 reia dispoziția privitoare la competența de judecată a împăratului din *Sintagma* lui Vlastarēs (lit. P, cap. 14) citată mai sus. În continuare, textul (al. 2 = § 2 117) dispune că hula împotriva împăratului (‘Εάν τις κακῶς μνημονεύσῃ τοῦ βασιλέως) să fie pedepsită după gravitatea ei, dar celui ușuratec să i se arate numai disprețul, celui smintit sau nebun, milostivire, iar prostul să fie iertat. Această precizare înțeleaptă figurează și în *Sintagma* lui Vlastarēs (lit. B, cap. 7).

6, 14, 2 = 6, 14, 2 118 reproduce clasică dispoziție că „cel ce vrăjmășește viața împăratului, pe acela să-l omoare, iar averea lui” să se confisce (δημεύεται), sau cum traduce I. Peretz : „să se scrie la vistierie”, fiind vorba, bineînțeles, de fiscul imperial. Versiunea în limbă populară a *Hexabiblului* (Alexios Spanos) publicată la Veneția, de pildă cea din 1766 pe care știm că au folosit-o alcătuitoarii textului tradus în românește de I. Peretz, conține în loc de καὶ δημεύεται lecțiunea καὶ τὰ πράγματα τοῦ γίνονται εἰς ἀρπαγὴν = „iar averea lui să se predea jafului” (I. Peretz, fără nici o lămurire asupra sensului acestei diferențe). Ideea de distrugere (jefuire, „prădare” < *praedari*) a averii celui ce a trădat, violenindu-se față de domnul său pare să fie ecoul unei concepții și practici persistente în mentalitatea sud-est europeană care, după cum vom vedea, poate avea legătură cu instituția românească a prădaliceii, care în sec. XV—XVI a desemnat pedepsirea violențelor prin confiscarea averii (luarea ei pe seama domniei), cu distrugerea — *praedari* — punctelor de rezistență sau locurilor întărite (curți, cetăți, mînăstiri).

În viața de stat a principatelor, complexa tradiție romano-bizantină în materie de înaltă trădare sau lezare a majestății imperiale, s-a îmbinat, din primele secole, cu practica de tip arhaic a apărării șefilor de comunități țărănești, dar mai ales evoluată, a feloniei feudale de tip occidental, cunoscută îndeosebi prin feudalismul ungar și polonez. Înainte de 1359⁸⁴, Alexandru Nicolae sancționează un caz de hiclenie. La 29 iunie 1400⁸⁵,

⁸⁴ Doc. *Hurm* I 2 (1890) 60, nr. 43 (diploma din 20 aug. 1359 a lui Ludovic de Anjou) din care rezultă implicit că domnul Țării Românești, denumit : „autokratôr” de chiar patriarhul ecumenic în 1359, putea pedepsi pe unii din boierii săi infideli (prin alăturarea lor, regelui Ungariei), între altele cu *rerum damna, vastus possessionum și mortis iniuriæ*; vezi Aurelian Sacerdoțeanu, *Cea dintîi pedeapsă de hiclenie în Țara Românească* în *RIR* 22 (1936) 294—297.

⁸⁵ DRHA 1 (1975) 13—16, nr. 10: „Iar după viața noastră, cine va fi domn să nu-l cîntească zapisul nostru și credința noastră fără vina lui” (s.m.)

precizarea „fără vină” (ca trădător), pusă într-o clauză de retract la o danie domnească în Moldova, presupune că practica retractului pentru felonie era cunoscută. La 18 octombrie 1435 și 24 februarie 1437⁸⁶, documentele semnalează aplicarea instituției feloniei. Pe această linie, accentul se pune pe conflictul personal, generator de felonie, de trădare, pe ruperea contractului de închinare și credință jurată și pe universalitatea sancțiunii autocratice : pierderea capului și luarea averii pe seama domniei (a daniilor domnești sau a întregii averi). Bunurile hicleanului (îndeosebi cele dăruite lui de domnul hiclenit) deveneau *prădalice*. Acest statut juridic care nu ne duce propriu-zis spre Bizanț, presupunea la început distrugerea materială (*praedari*) a centrului de rezistență militară, ridicat de felon contra domnului trădat (curte sau mînăstire întărită, fortificații, cetate). Bula de aur din 1222⁸⁷ și unele vestigii din dreptul nostru feudal (sec. XV—XVIII), ultimul din vremea lui C. Brîncoveanu⁸⁸, ilustrează acest regim care explică sensul derivat de mai târziu al calificativului *prădalica* (= a lua pe seama domniei, chiar pentru cauză de desherență, deși etimologia corectă a cuvîntului ne duce la *praedari*, a distruge, a executa energie). *Prădalica* apare ca denumire a unei categorii de țărani mănăstirești (poate *prădalici* de la țarul dăruitor) și ca nume de sat în Bulgaria, cum a arătat P. P. Panaitescu în studiile sale asupra instituției și am văzut că un ecou bizantin pare să răsără în traducerea în greaca populară a *Manualului* lui Armenopol (6, 14, 2 118 citat).

Reacția boierimii, larg decapitată de unii domni (Mircea Ciobanu și Alexandru Mircea, Alexandru Lăpușneanu, Ion Vodă Viteazul, Aron Vodă, Ștefan Tomșa, Mihnea III Radu) „fără județ”, fără judecată în divan, „la minie”, s-a sprijinit între altele pe o tradiție de autocrație și de mentalitate bizantină, în ale cărei amănunte elocvente nu am putut intra aici. Dealtfel, se știe astăzi că multe pedepse aspre sau modalități înăsprite de aplicare a unei pedepse, pronunțate de domnii români veneau direct din dreptul bizantin. Un inventar meticolos al lor ar putea fi făcut în cadrul unui studiu de istorie a mentalităților. În 1943, C. A. Spulber, în studiul său despre *Codul lui Alexandru cel Bun*, a arătat că Ion Vodă cel Viteaz a hotărît arderea cadavrului mitropolitului său nu din „cumplită” iventivitate penală, ci pentru că aceasta era pedeapsa pentru sodomiți în dreptul bizantin; or, mitropolitul, pe drept sau pe nedrept — aceasta este o altă problemă politică și de mentalitate — fusese acuzat de sodomie.

În materie de viclenie, pe toate căile — luptă directă, adunări de stări, ca cea din 15 iulie 1631 în Țara Românească,⁸⁹ cronici boierești

⁸⁶ *Ibidem*, 197—199, nr. 143: „pentrucă Mișea a pierdut averea în hiclenie, și Budinții lui Mihail al lui Coșcă, deoarece el l-a pierdut în hiclenie”; 235—237, nr. 168: „Iar satul ... Văscăuți ... a fost al Marușcăi, sora soției noastre, și l-a pierdut în viclenie cînd a fugit la ruși; noi însă l-am vindut panului Șteful”.

⁸⁷ DIR C XI—XIII 1 (1951) 190, nr. 137: „pricinile nobililor care atrag pierderea capului și nîmțirea moșilor (s.m.), nu vor fi încheiate de palatin, fără știrea regelui. Nimeni nu va fi condamnat la moarte fără judecată”.

⁸⁸ Henri H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, Buc. (1972). 174: mănăstirea Mîslea a fost lovită odată cu ctitorii săi, cînd „în zilele răposatului Mircea Vodă, pînă vremea cînd a u fostu tăiat domnia lui pre boierii care au fost ctitori la sf. mănăstire și au prădat și mănăstirea, de au lăsat-o pustie”; I. Neculce, *Letopisețul* (1959²) 105: C. Brîncoveanu sancționa felonia-trădare a marelui aga Badea Bălăceanu și prin distrugerea materială a curții întăritei a vinovatului („de au risipit și curțile și ograda”).

⁸⁹ Vezi *supra*, Partea a II-a, n. 124.

(Gr. Ureche⁹⁰, Miron Costin⁹¹ care va termina ca victimă a politicii domnești în materie de hainire), plingeri la Poartă, alianțe în afară — boierimea a cerut intrarea domniei într-o legalitate feudală. O legalitate feudală de clasă, destul de apropiată de regimul bizantin, sever, dar instituționalizat și bine elaborat (în structura lui formală, dacă nu în realitatea aplicării lui politice, pe care nu este cazul s-o adîncim aici). Mai mult încă, boierimea a reclamat respectarea pravilei bizantine, chiar dacă istoricul modern stabilește astăzi unele notabile diferențe de structură istorică între trădarea de tip bizantin și felonia feudală. Hainirea trebuia dovedită, judecată public în divan, pedeapsă potrivit legii scrise bizantine („tăierea capului cu pravila”), iar pedeapsa executată pe baza unei sentințe, nu pe ascuns și la minie⁹². Și pentru că luarea averii pe seama domniei era pentru domn o constantă ispită, iar pentru neamurile boieresti o lovitură mai gravă, adesea, decît pierderea cîtorva capete, boierimea a găsit în textul bizantin citat de noi mai sus, care însă *nu privea trădarea de țară*, baza unei revendicări pusă în practică în Moldova sub Gașpar Grațiani și Miron Barnovschi⁹³. Acest text re apare în adevăratul lui context bizantin în al treilea pătrar al sec. XVIII în Țara Românească, în proiectele de cod general ale lui Mihai Fotino (1765, 1766, 1777)⁹⁴ și chiar în culegeri de legi neoficiale care circulau încă la începutul sec. XIX. Început de politică defensivă de cel mai viu interes și caracteristic pentru trăsăturile nobiliare ale regimului politic dominant în sec. XVII, dar care nu s-a impus durabil și necontestat. Numărul confiscărilor continua să fie însemnat, deși absența lor în numeroase cazuri este tot așa de semnificativă⁹⁵. Unele trăsături de reală sau aparentă legalitate pravilnică se manifestă tot mai mult, fără a se revendica fățiș „un regim bizantin” al hainirii. Expunerea noastră s-ar complica prea mult dacă am discuta în adîncime pe ce cale boierimea și biserica au putut avea cunoștiință în Moldova la 1619 de textul novej XVII a lui Iustinian sau de *Manualul* lui Armenopol. Acesta n-a circulat în întregime decît după organizarea Bibliotecii Mavroc-

⁹⁰ *Letopiseșul* Buc. (1958²) 220—225.

⁹¹ *Opere*, Buc. 1 (1965) 48 (cap. IX, z. 3); ed. din 1958, 75—76; (1961) 67.

⁹² Vezi *infra*, *Partea a III-a*, II, 3—6.

⁹³ DIR A XVII 4 (1956) 370, nr. 471 (17 apr. 1619): „dacă acei boieri au fost vinovați aceluia domn, ei au plătit cu capetele lor, dar satele nu sînt vinovate, ocina lor, nicidecum”. Fără motivare, aceeași soluție implicită la Radu Mihnea la 29 ian. 1617. N. Grigoraș, *op. cit.*, 73 subliniază neaplicarea pedepsei confiscării de către G. Grațiani, DRH A 19 (1969) 184, nr. 153. În adunarea de stări din 23 febr. 1627, cu o întretită motivare unde fiecare le exclude pe celelalte două, superfetatorii, și în hrisovul din 25 mai 1627 (DRH A, s.d.doc.), Miron Barnovschi, reia soluția lui Grațiani, fără citarea ocultă a textului din Novela 113, ca și Eustratie Dabija la 31 ian., 1662 (*Studii și documente* 4, 272, nr. 105). Faptul că Barnovschi întreabă adunarea stărilor dacă socotește legală neconfiscarea, pentru a nu prejudicia neamul vinovatului, fără a se invoca pravila ca sursă a pedepsei „cătute”, dovedește că manipularea excesivă a textului bizantin, în 1619, nu părea convingătoare și s-a preferat decizia legislativă a adunării (*ius novum*). Gr. Ghica, în Țara Românească, nu confiscă satele postelnicului C. Cantacuzino (1663), dar supune neamul la o amendă care nu poate fi plătită fără vînzarea unor sate. Or, domnul putea confisca satele și să le vîndă el, ca și în Moldova. Amenda era confiscare, vînzare *brevi manu* și cu efecte mai rapide. Totuși amenda era mai ușoară decît confiscarea totală care avea efecte politice grave, imprevizibile. Concret, soluția nu era bizantină. Dar era bizantin și receptat la noi principiul că domnul poate „modifica” pedeapsa prevăzută de pravilă — în plus sau în minus —, sau în modalitățile de aplicare.

⁹⁴ Vezi *L'idée impériale romano-byzantine ... in Festschr. f. Zepos.* 1 (1973) 462 și n. 37.

⁹⁵ Fără a formula schimbarea regimului de drept: vezi *supra*, n. 86 și *infra*, n. 99, doc. din 15 sept. 1718: „domniia iaste volnică a face ce-i va fi voia cu lucrurile celor ce se hiclesesc de către domni și de către țară”.

daților, dar au putut exista texte juridice detașate, transmise de cei care le foloseau, și interpretate după interesele în joc. Reprezentanții bisericii aveau destul de largi cunoștințe juridice, problema era prea gravă ca o tradiție bizantină asupra ei să nu se transmită. Matei al Mirelor la 1618 în Țara Românească privește ca ceva normal aplicarea pravilei în materie penală și dă domnului sfaturi pe linia concepțiilor penale ale bisericii oglindite și în textele citate de noi.

Acest conflict permanent — care nu pune în discuție dreptul auto-cratului de a lovi pe hain, pe felon — explică zigzagurile politicii domnești în sec. XV—XVII în materie de confiscare a averii celui violenit. Bunurile (sate, moșii, ocine, țigani) prădalice erau date ca beneficiu sau ca feudă pentru slujbe trecute și viitoare, uneori contra unei sume de bani, partizanilor sau favoriților, ori închinat mănăstirilor. Beneficiarii particulari ai acestor danii încercau de cele mai multe ori să valorifice bunul primit, scăpând de el. Într-adevăr, neamul celui pedepsit făcea tot ce era cu putință pentru a-l lua înapoi, sub același domnitor (împăcare, iertare, tranzacție) sau sub cel următor care adopta altă linie politică. Alteori, acești beneficiari dădeau bani neamului celui violenit, pentru a stăpîni bunul în pace⁹⁶.

Pe linia acestui conflict, încă de la finele sec. XVI s-a ajuns în Țara Românească și în secolul următor în Moldova să se distingă violenția față de domn de cea care privea însăși țara, întruchipată de cel dintîi. Amîndouă însă erau pedepsite ca unele ce își aveau originea în același fapt sau aceleași fapte. Violenția apare acum ca o ridicare a felonului împotriva domnului și împotriva domnului și a țării, după formula cu mici variante: „el s-au violenit față de domnia mea și față de țara domniei mele”. Se poate spune că, de la început, contextul bizantin foarte puternic a ușurat cristalizarea dublei structuri a hicleiei feudale (domn, țară, pămînt), ceea ce ulterior va ușura trecerea de la regimul de felonie la cel de trădare de țară, abstract instituționalizată. Dealtfel, am văzut că dreptul bizantin deosebea, pentru a le uni indisolubil, uneltirea „împotriva vieții împăratului sau a împărăției”⁹⁷.

Distincția se regăsește în *Cartea românească de învățătură* („hiclean unui domn și hain țării”; este trădător de patrie cel ce-și hiclenește „moșia și nașterea de unde au născut”, fiind pedepsite „mai cumplit” decît paricidul), cu texte identice în *Îndreptarea legii*⁹⁸.

Acest proces în care Bizanțul era prezent s-a îmbinat cu un altul, specific raporturilor de vasalitate față de Poartă. Într-o interpretare strictă a autonomiei, credința era datorată Porții numai de domn și numai acesta se putea violenți față de ea în limita contractului de suzeranitate. Boierii n-ar fi putut deveni violenți față de Poartă decît ca violenți față de domnul supus la o obligație de credință către aceasta, și n-ar fi putut fi sancționați decît de domn. În fapt, tendința Porții, nerealizată niciodată cu claritate, a fost de a stabili un raport direct de credință între ea și boieri, care să devină haini în mod direct către ea și să răspundă față de Poartă cu viața și cu averea lor. De cele mai multe ori însă domnul nu dispărea ca ecran intermediar. Se socotea fie că hainirea l-a prejudiciat concomitent și pe el, fie că era considerat ca un mandatar al Porții. Adesea, domnii răscumpărau pretențiile Porții (de pildă, cele

⁹⁶ Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească*, consultat în ms.

⁹⁷ Matei Vlastarès, *Synagmă alfabetică* în J. A. Migne, *op. cit.*, 145 (1865) (p. 21).

⁹⁸ *Cartea românească de învățătură*, Buc. (1961) 175 (gl. 62, z. 4); 93 (gl. 9, z. 5); *Îndreptarea legii*, 1652 (1962) 345 (gl. 367, z. 4); 239 (gl. 244, z. 5).

rezultînd din confiscarea)⁹⁹ pentru a-i înlătura un mai larg amestec și a limita astfel problema la un conflict domn—boier.

Uneori violența către Poartă era coordonată celei către domn: spătarul Toma Cantacuzino a fost pedepsit ca viclean domnului țării și împărăției. Aceasta a și cerut să se ia moșiile, dar „pe seama domniei” (nu a împărăției)¹⁰⁰. Tot așa, Ștefan Tomșa declara că Isaac Balica și Constantin Movilă se ridicaseră „asupra domniei mele” și „asupra schip-trului cinstitului împărat”¹⁰¹. Într-o primă fază, domnia respingea pretenția Porții de a trage direct la răspundere pe boierul vinovat în aceste condiții și Petru Rareș refuză să predea pe Cornea pentru a fi judecat la Constantinopol¹⁰².

O problemă subtilă s-a ridicat la asasinarea — de către doi boieri — a lui Gașpar Grațiani, răsculat contra Porții și căruia alți boieri îi rămîn credincioși (vicienindu-se *ipso facto* față de Poartă?). Pe aceștia, Alexandru Iliaș i-a considerat vicleni față de Poartă, le-a confiscat averile și n-a cruțat pe alți membri ai familiei lor, inclusiv soțiile. Miron Barnovschi însă respinge confiscarea în speță, socotind că boierul care rămîne credincios domnului său, murind împreună, nu poate deveni viclean (față de domn! dar față de Poartă? Se admite implicit absența legăturii directe de credință între boier și Poarta suzerană a țării, a domnului). Prin această interpretare se restrîngea simțitor sfera suzeranității otomane. La același rezultat național ajungea și poziția lui Miron Costin, care aprobă pedepsirea ca ucigași a boierilor ce-și călcaseră jurămîntul de credință față de domnul lor (Gașpar Grațiani), judecînd politica acestuia față de Poartă și comportîndu-se ca supuși credincioși direct ai sultanului. După Miron Costin, nu le revenea un astfel de drept și el vestejește aspru faptele lor: „scîrnavă și groadznică faptă”¹⁰³.

Evoluția violenței în sensul aici arătat reprezintă o cristalizare românească a instituției, fără recurs direct la modele și soluții bizantine. Afară de cazul cînd s-ar admite că și în cadrul unei țări mici, al cărui domn era „unsul lui Dumnezeu”, deci cu un anumit loc în lume, reacția puternică în fața „grozăviei” legată de orice violență împotriva acestui domn, oglindea sau prelungea concepția bizantină din *Ecloga Isaurilor* (vezi *supra*) care vedea în înalta trădare un act de distrugere a creațiunii, a universului, a ordinii imuabile altfel decît prin voința celui care a creat-o și o stăpînește prin „domnii săi”. Cu o astfel de problemă se intră din nou în domeniul istoriei mentalităților.

Prima încercuire substanțială a confiscării pentru violență este enunțată de Gașpar Grațiani, cînd declară că „dacă acei boieri au fost vinovați acelui domn, ei au plătit cu capetele lor, dar satele nu sînt

⁹⁹ Problema nu se pune decît excepțional, în sec. XVIII, vezi, n. urm.

¹⁰⁰ DIOB sub red. Florian Georgescu și colab. Buc. (1960) 76—79, nr. 45: „Care acestea toate ... fiindu ale Tomei spătarul, după ce s-au hîclenit el împotriva domnului și țarei, au rămas toate ce au avut el pe seama domniei, din poruncă împărătească” (Am respectat transcrierea editorilor).

¹⁰¹ Vezi N. Grigoraș, *Instituțiile feudale* ..., 66—78, pentru evoluția confiscărilor făcute de Ștefan Tomșa, îndeosebi satele lui Isaac Balica hatmanul. Vezi și *supra*, n. 93. Constantin Movilă pedepsește pe biv armașul Nicoriță pentru că l-a hîclenit pe domn și țara, plecînd peste graniță (*Surele și izvoade* 2 (1907) 286—287, nr. 129).

¹⁰² Cornea luptă la Golești: *DocHurm* II 4, 274; Cf. N. Iorga, *Studii de istorie asupra Chiliei și Celăței Albe*, Buc. (1899) 348; Ștefan Gorovei în *Petru Rareș*, red. coord. Leon Șimanschi, Buc. (1978) 178.

¹⁰³ *Opere*, Buc. 1 (1965) 43.

vinovate, ocina lor, nicidecum”¹⁰⁴ (ocina, adică bunurile „propres”, moștenite și destinate să treacă moștenire la neam). Distincția, cum am arătat, venea din dreptul bizantin. Acolo însă ea era enunțată general, fără legătură cu trădarea, iar alte texte de bază excludeau expres trădarea de la derogare. Același domn își însușește principiul contrar, al individualizării pedepsei, se stabilește că „nu s-a convenit să piardă ea (Nastasia) ocina ei pentru fratele ei” (care nici nu era vinovat în realitate)¹⁰⁵. Principiu bizantin, pe care însă dreptul bizantin îl încălca adesea tocmai în caz de *crimen maiestatis*. Tot Grațiani pare să dea unele decizii prin care moșiile de cumpărătoare erau excluse de la confiscarea pentru viclenie¹⁰⁶. Consecvent cu poziția adoptată, Grațiani nu pare să fi pronunțat confiscări. În schimb, Alex. Iliș confiscă și torturează pe soțiile ucigașilor lui Grațiani (care ar fi meritat alt tratament, fiindcă domnul se hainise față de Poartă). Principiul romano-bizantin al individualizării pedepsei, afirmat ca principiu general încă din sec. XVI în Țara Românească este pregnant formulat de Miron Costin în termeni bizantini, cunoscuți lui din timpul studiilor în Polonia: „nice fecior pentru fapta tătine-său, nici părintele pentru fapta fecioru-i de vîrstă nu-i platnicu”¹⁰⁷. În a doua domnie a lui Ștefan Tomșa (14 februarie 1623) satul de moștenire pare că nu intra în confiscare, soluție care s-ar regăsi sub Petru Șchiopul. După 1631, mulți domni „țin județe” în toată regula pentru vicleni (C. Brîncoveanu, N. Mavrocordat) și pun pe mitropolit să caute „capul de pravilă” aplicabil în speță (Brîncoveanu) sau „ce zice pravila” (Nicolae Mavrocordat, în cazul lui Iordache Ruset, ținut închis pînă la mazilirea domnului)¹⁰⁸. Uciderea, ca haini, fără județ și pravilă a postelnicului Constantin Cantacuzino de către Grigore Ghica atrage reacția cunoscută a partidei Cantacuzinilor și reabilitarea postelnicului este reclamată de o adunare de stări „paralegală”, în 1674. Cartea de adevărire a adunării privind nevinovăția celui ucis ca viclean este întărită după aceea de domnul cantacuzinesc impus pe tronul țării¹⁰⁹.

În istoria conflictului permanent, dar neantagonist între domnie și boierime, este frecvent — cu excepția îndeosebi a lui Miron Barnovschi — de a vedea pe fostul boier, luptător pentru legalitate în materie de represiune a vicleniei, cum își schimbă poziția și concepțiile de îndată ce ajunge domn. El devine beneficiarul și promotorul unei cît mai libere represiuni, ca armă politică împotriva unei boierimi cu constante preocupări nobiliare și divizată în facțiuni ambițioase și turbulente, în timp ce

¹⁰⁴ DIR A, XVII 4 (1956) 370, nr. 471: Grațiani nu aplică și pedeapsa confiscării bunurilor.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 91, nr. 128 (30 ian. 1617): Nastasia cîștigă și la 20 sept. 1626 (DRH A 19 (1969) 153—154, nr. 123) Miron Barnovschi după legea țării decide cumpărătura satului ce fusese luat de la cel viclenit.

¹⁰⁶ Vezi *supra*, n. 105 și N. Grigoraș, *op. cit.*; 78; *Preemiunea* ..., 60—61.

¹⁰⁷ *Opere*, Buc. 1 (1965) 48.

¹⁰⁸ Vezi N. Grigoraș, *op. cit.*, 94: N. Mavrocordat decide să i se taie limba, vinovatului. Mitropolitul întrebat „ce zice pravila”, răspunde, după ce o cercetează, că dacă sînt dovezi, pedeapsa este „moartea”. Precizarea că e nevoie de dovezi corespundea revendicărilor de „legalitate” ale boierimii. Iordache neagă. Boierii intervin și domnul îl iartă. Se aplică principiile pravilei.

¹⁰⁹ Adunările de reabilitare: 14 apr. 1666 și 21 apr. 1669 (Magazin istoric 1 (1845) 398—401; 404—405; BAR, CCI/24, 29) și judecata lui Antonie din Popești din 18 iun. 1669 [BAR, CCI/31; cf. RRH 5 (1966) 804] și, în continuare, judecata defăimătorului, Stroe Leurdeanu (18 iun. 1669).

pretențiile Porții și servituțiile de structură ale domniei făceau indispensabil abuzul, arbitrariul și excesul în exploatare. Independent de necesara centralizare de stat, căreia domnia îi era în general mai legată decât majoritatea boierimii feudale, și pe care înțelegea s-o apere cu toate mijloacele.

Un aspect al problemei violenței, necercetat pînă la apariția studiului despre violență în Moldova al lui Petre Strihan (de al cărui conținut n-am luat cunoștiință) este tratarea foarte curioasă a acestei importante instituții în cele două mari pravile din sec. XVII, *Cartea românească de învățătură* în Moldova (1646) și *Îndreptarea legii* în Țara Românească (1652). Se știe că cea dintîi trebuia să servească politica penală deosebit de severă a domnului (călătorii străini, ca Bandini, vorbesc de zeci de mii de acuzați cărora li s-a aplicat pedepse deosebit de grele), din care cauză este mai mult un cod penal care a folosit din plin rezumatul grecesc al operei marelui penalist italian, Prosper Farinacius. Textul ei a trecut neschimbat, pentru fond, în *Îndreptarea legii*, care îi adaugă *Nomocanonul* lui Malaxos (prezent în Moldova prin *Pravila aleasă* din 1632). Malaxos nu se ocupă de înalta trădare, în 1561—1563 cînd își compune nomocanonul. În textele latinești din Farinacius (cele grecești, rezumative, lipsesc pentru partea care ne interesează) se prevede ca pedeapsă moartea, fără nici o mențiune a confiscării.

Partea a doua din *Cartea românească de învățătură*, intitulată *Pravile împărătești* se deschide cu o glavă (1) „Pentru ceia ce vor sudui pre giudeț sau pre oamenii cei domnești”. Ne-am fi așteptat ca înțietatea să se dea crimei supreme, cea contra domniei, și nu sub forma minoră de „sudalmă”. Constatăm însă că în zac. 5, are următorul cuprins curios : „Cela ce să va svătui să ucigă pre vreun diregătoriu de la vruntîrg și de nu va fi apucat să facă moarte, să nu să cearte ca cela ce suduiaște domniia, iară numai să i să tae capul ; iară de să va svătui să hiclenească sau să ucigă pre singur domnul acei țări; macar de nu va fi făcut acel hicleșug, iară să să cearte ca unul di ceia ce-au suduit domniia”.

Infrațiunea privind pe un dregător trece înaintea violenței împotriva domnului. Pedeapsa apare ca micșorată față de cea aplicată în acest ultim caz, dar ea este totuși tăierea capului. Iar tentativa neizbutită de a ucide pe domn este pedepsită, ca și suduirea domnului, fără a se preciza aici pedeapsa.

Or, e gl. 49 „pentru ceia ce clevesc și suduesc pre domnul țării sau pre oamenii besearicii”. Aici infrațiunea („va grăi rău” „il va sudui cu minie și cu tot deadinsul într-acesta chip, cît de are putea i-are face toată răutatea”) nu are o pedeapsă bine precizată : „să cade să-l cearte, de vreame ce face lucru ca acela împotriva legii și pravilei”. Se mai precizează că se pedepsește „și cela ce va grăi cît de puțin și micșor cuvînt ce va fi de rușine și de hulă asupra domniei, . . . de vreame ce să află un lucru mare la toate pravilele”, pedepsindu-se și mireanul, și călugărul și preoții („om den clirosul besearicii”). În textul latinesc (pentru gl. 1, vezi ed. 1961, p. 274, nv. 145) se vorbește de *crimen maiestatis*, de *praetorem reipublicae romanae, vel principis*, fără a ști cum erau redată aceste noțiuni în textul neogrec, folosit la Iași de Eustratie. În același text, pentru gl. 49 (*ibidem*, p. 334, nr. 389 și 392), este vorba de „*principi maledicens, . . . omne aliud verbum importans contumeliam . . . iniuria, et maledictum illatum in principem dicitur maximum delictum*”, neavînd nici aici rezumatul neogrec.

Concluzia care se impune este că viclenirea sau hainia apare totuși ca cea mai gravă crimă, avînd un cuprins care înglobează și sudalma și hula, și că pedeapsa este cea capitală, fără a se vedea ce alte agravări i se aduc și fără a se menționa confiscarea. Cum aceasta se practica totuși în țările române, o adaptare a textului tradus n-a avut loc, fie din cauza tehnicei prea mecanice de alcătuire a pravilei, fie, mai de grabă, fiindcă după experiențele de sub domnia lui Grațiani și Barnovschi, și în plină acțiune nobiliară a boierimii, s-a socotit prudent să nu se adauge textului folosit, și confiscarea, ca un obicei al pămîntului. Deși ea ar fi putut fi luată din celelalte texte bizantine care o prevedeau. A putut lipsi buna lor cunoaștere? E greu de admis, deși lipsă de texte era, și domnul a trebuit să facă multe cercetări pentru un model potrivit. Tăcerea pravilei însă nu împiedica practic să se aplice confiscarea, cum s-a și întîmplat. Totuși, nementionarea ei în pravila moldoveană, și nici în gl. corespunzătoare din *Îndreptarea legii* (48 și 112), rămîne semnificativă și poate fi socotită ca un cîștig al regimului boieresc, nepus pînă acum în vedere. Vom vedea în *Partea III* a lucrării, că de cîte ori mitropolitul este consultat să cerceteze la pravilă pedeapsa cuvenită viclenitului boier, se răspunde: „moartea”, fără a se menționa confiscarea, în general. Concluzie suprinzătoare, dar totuși firească. Ea are însă nevoie de o largă discuție critică.

Analiza noastră ar trebui să se oprească la 1750, care, ca dată rigidă, nu poate constitui decît o limită convențională. Cîteva indicații privind evoluția ulterioară acestui an nu vor fi de prisos. Pînă la Regulamentele organice nu avem o reglementare propriu-zisă a materiei, decît prin recepțarea fidelă a dreptului bizantin în proiectele de cod general ale lui Mihai Fotino (1765, 1766, 1777) și printr-o reglementare modernizatoare, de inspirație austriacă, deci justnaturalistă, în *Condica criminalicească* a Moldovei (partea a doua) din 1826. Deosebit de semnificativ este faptul că Fotino în § 12 (C.I., t. 1) al proiectelor din 1765 și 1766 traduce, fără fraza finală, cap. 13 al Novelei 17 a lui Iustinian, iar § 14 (C. I., t. 1) al proiectului din 1777 reproduce integral acest capitol, inclusiv fraza care precizează „că nu sînt bunurile cele care săvîrșesc crime, ci aceia care le stăpînesc”. Adică, de data aceasta cu sursa ei bizantină, fraza din hrisovul lui Gașpar Grațiani, adaptată în 1619 la „satele” boierilor moldoveni, în loc de noțiunea generală de *bona-πράγματα*. În ceea ce privește *Mica Sinopsă penală în limba română*,¹¹⁰ care, după părerea mea, reprezintă codul penal la care face trimitere *Pravilniceasca condică* (IV, § 1), ea nu conține decît un titlu cu un paragraf despre anarhie. Manualul juridic al lui Andronache Donici (ante 1805—1814) consacră răspunderea penală strict individuală (titl. 41, § 4), dar nu prevede crima trădării sau hainirii, care nu figurează nici în *Legiuirea Caragea*. În schimb, anteproiectul ei, din care ni s-a păstrat un fragment grecesc¹¹¹, prevedea că numai domnul poate decide pedeapsa capitală sau trimiterea la ocnă sau în surghiun, putînd totdată micșora sau mări orice pedeapsă, el singur hotărînd pedeapsa „despre care legile tac”. De reținut că în 1826 *Criminaliceasca condică* nu mai vorbea de hainire față de domn, ci de „rădicare înpotriva stă-

¹¹⁰ RESEE 7 (1969) 335—337; 351

¹¹¹ Constantin C. Giurescu în BCIR 3 (1924) 43—74 (cf. 65—66: P. I, cap. 1, §§ 3 și 5): „Să hotărască pedepsele despre care legile tac Să aibă singur dreptul de moarte, adică cu hotărîrea lui să se omoare”.

pînirii, și împotriva obșteștilor legiuite orîndueli a ocîrmuirii țării”¹¹². Cu excepția lui Fotino, nici o altă legiuire mai nouă nu vorbește de confiscarea averii. În 1826, domnul încetă de a mai fi judecător în materie de trădare, judecata făcîndu-se de obșteasca adunare (cercetarea și adunarea dovezilor) și de un sfat de obște (hotărîrea pedepsei; ridicarea vieții sau ocna ori temnița; pentru *evghenisi* — boieri — pierderea cinului și a evgheniei și defăimarea prin îmbrăcarea sucmanului). Era triumful trecător al politicii nobiliare a mării boierimi care se va manifesta pe plan general în soborniceasca anafora și hrisovul ei de întărire din aprilie 1827¹¹³.

În concluzie, materia hainirii și a trădării a cunoscut totdeauna o anumită influență bizantină, dar în ansamblul ei s-a structurat în mod original sub forma unei sinteze românești, care altera sau convertea substanțial aportul bizantin. O anumită tradiție centralizatoare și autocratică a fost folosită de domni, iar elemente de legalitate și combatere a confiscării au fost folosite, adesea tendențios, de boierime în cadrul unei politici și defensive și agresiv nobiliare. Obiectiv și în linii mari, influența bizantină, înainte de a dispărea ca depășită și reacționară, a promovat modernizator trecerea crescîndă de la regimul de hainire personalizată la cel instituționalizat al trădării de țară și al răzvrătirii împotriva stăpînirii, ca regim politic abstract, desprins de persoana charismatică a domnului. În cele din urmă, ceea ce a fost în discuție era însăși calitatea de judecător autocrat a domnului în procesele de hainire. La această contradicție pe care Gr. Ureche știa s-o pună în evidență, nu dreptul bizantin și legalitatea autocratică a *basileus*-ului puteau oferi un model eficace și modernizator. Soluția s-a desprins pe teren românesc și european, prin instituționalizarea instanțelor de judecată și prin desprinderea lor de persoana domnului. Aceasta însemna ieșirea din sistemul feudal și din tradiția bizantină autocratică.

Ne rămîne să ne întrebăm dacă structura domeniului eminent al domnului asupra întregului teritoriu al țării sau asupra unor mari ansambluri teritoriale denotă urme de influență bizantină, și în ce sens? Ea n-a fost, ca atare, niciodată ridicată în istoriografia noastră și nu are sens decît pentru cei care admit existența unui *dominium eminens* în favoarea domniei. Demonstrația acestei existențe (de tip ungar sau otoman, de pildă, sau cu particularități locale) nu intră în obiectul cercetării de față.

Pe linia unei tradiții romane, la Bizanț *basileus*-ul avea o certă poziție de *dominus eminens* față de mari sectoare ale teritoriului statului, iar poziția sa de autocrat îi conferea drepturi de aceeași natură în numeroase cazuri, sub formă de danie, imunități, privilegii etc. Totuși, categorii sociale importante de stăpîni de pămînt dețineau o poziție destul de consolidată și la adăpost de o ierarhie feudală direct activă, pentru ca să se poată vorbi la Bizanț de forme clasice de *dominium eminens* generalizat.

¹¹² *Condica criminaltească cu procedura ei din Moldova (1820 și 1826)*, ed. Șt. Gr. Berechet, Iași (1928) 37—38: P. II, cap. 4. Pentru fapte criminalcești, ce privesc împotriva stăpînirii și împotriva patriei, §§ 187—193. Ridicarea împotriva persoanei stăpînitorului este menționată în § 188. Se revine la sistemul roman și romano-bizantin.

¹¹³ *Uric*. 2(1852) 195—207 (9 apr.) și 208—212 (12 apr. cu semnăturile boierilor din 10 mart. 1828, datare nediscutată critic pînă în prezent).

Toate aceste trăsături se regăsesc în poziția domnilor români în materie de *dominium eminens*. Cum însă aici au intervenit și impacturi de stat feudal clasic, tradiția sau modelul bizantin au suferit încă o dată adaptări originale și de sinteză. Influența structurilor și mentalității de obște agrară, transpusă la nivelul vieții politice de stat este, de asemenea, sensibilă. Această influență este, stilistic și istoric, diferită de cea care, la Bizanț, venea din fuziunea justinianee a vechiului *dominium ex iure Quiritium* cu *duplum dominium* (menționat de Gaius și studiat de R. Feenstra) pe *ager publicus* care aparținea lui *populus Romanus*, nu împăratului personal.

Din tradiția de obște vine ideea că țara este moșia, bunul de moștenire al domnului, și ea nu este direct bizantină. Caracterul personal al resor-turilor statului și al organelor de stat are o dublă rezonanță personalistă, bizantină (autocratică) și clasic-feudală: sfatul meu (domniei mele), boierii mei, sluga mea, țara domniei mele, supușii mei etc. Judecata unică și supremă este a domniei, tezaurul (visteria) de asemenea, dreptul de a înființa sate și orașe, stăpânirea ȕiganilor veniți în țară, hotărnicirea supremă a moșiilor. Pe de o parte, domnul este tatăl (bătrînul), șef de grup domestic și înlocuitorul obștei în poziția ei dominantă și superioară. Pe de altă parte, ca reprezentant și locuitor al divinității pe pămînt, domnul este stăpîn peste toți stăpînii care nu-l pot niciodată egala în eminență și eficacitate. Mai puțin accentuată decît în Apus, mai difuză, ca în Bizanț, structura de piramidă ierarhizată a unei societăți de stări există. Dar proprietatea boierească, donativă sau formal închinată domniei, tinde să se consolideze din sec. XIV—XV, în așa fel încît acțiunea dominiului eminent domnesc să fie limitată sau să rămînă mai mult teoretică. Tot așa, proprietatea țăranească (moșnenească, răzeșească) apare de la o vreme atît de bine consolidată, încît nu poate fi încadrată într-un sistem de *dominium eminens*. Acapararea ei legală sau violentă de către boieri, mănăstiri sau domni se face în afara unei scheme de dominiu eminent. În schimb, această schemă este foarte vie în materie de hotare ale orașelor, de braniști, de riuri mari, de anumite bogății (aur, robi, ocne).

În sec. XVIII, cînd dreptul bizantin își adîncește impactul într-un stil modernizator, de factură crescînd occidentală, asistăm în mod contradictoriu, la noi, la o reactivare și la o lărgire a structurii de dominiu eminent. Procesul este izbitor în materie de orașe, asupra cărora domnia, îndeosebi în Moldova, își exercită un viguros drept de dominiu eminent și fac danii ruinătoare pentru centrele urbane, care se opun cu dîrzenie. În hrisovul din 1775 a lui Ipsilanti apare termenul de *feuda* (φεύδα), venind din influența apuseană asupra lumii bizantine. Justificarea politicii acesteia este des proclamată prin evocarea — justă sau eronată — a unui străvechi *dominium eminens* al domniei asupra întregii țări.

Și în materie de acaparare a pămînturilor răzeșești și moșnenești, se face un apel interesat și abuziv la ideea de dominiu eminent, încercîndu-se să se recunoască domniei, la finele sec. XVIII, dreptul de danie asupra tuturor pămînturilor acestora, în măsura în care actualul beneficiar nu posedă un titlu scris de danie sau concesiune domnească. Aplicarea acestei concepții despre străvechiul domeniu eminent al domnului ducea la posibilitatea ca domnia să „doneze” unui mare boier zone întregi, ca aceea a Vrancei. Rezistența țărănimii devălmașe a fost îndîrjită și construcția juridică la care ne referim a fost condamnată și îndepărtată

prin cunoscuta anafora din ianuarie 1817, sub Scarlat Calimah, în a cărei redactare Andronic Donici pare să fi jucat un rol progresist eminent¹¹⁴.

Putem conchide deci că și în acest sector influența bizantină n-a acționat nici izolat, nici determinant. Dar ea a fost prezentă și a afectat acțiunea celorlalți factori istorici. În fața realității românești locale, ea a jucat un rol instrumental mereu subordonat. Cît privește linia generală a evoluției istorice, ea se cristalizează tot mai departe de tradițiile bizantine, în direcția unei emancipări europene modernizatoare a structurilor social-politice și economice.

¹¹⁴ A. V. Sava, *Documente putnene*, Focșani 1 (1929) 186—197, nr. 225 (cf. 190): citate din *Basilicale*, denumite „împărăteștile pravile” (ed. Fabrotus) și din pravilistul Ainecție (Heineccius), în sensul că potrivit *pravilei*, „întru tălcuirea pravilelor, trebuie a să lua sama și obiceiului țării”, și tot pe temelul *pravilei*, „obiceiul vechi și aprobatul . . . au cîștigat pravilnicească putere” (*Panthecte*, Partea I, § 110”). Este adaptarea teoriei bizantine despre raportul dintre obicei și legea scrisă a statului, acesta din urmă autorizînd expres aplicarea obiceiului, care astfel își pierde vechiul caracter de izvor original de drept, devenind un izvor derivat (obligator în virtutea principiului enunțat de *pravilă*); vezi *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume in Mélanges Meylan*, Lausanne 2 (1963) 61—83; *Andronache Doinici în Din gîndirea politico-juridică din România*, Buc. 1 (1974) 75.

Sfatul sau divanul domnesc și marile dregătorii

În perioada de care ne ocupăm aici, sfatul (divanul) domnesc și marile dregătorii sînt structuri prea bine cristalizate și interesează direct esența dezvoltării politice a statului românesc, pentru a putea să asistăm la o notabilă influență bizantină de ordin cultural asupra lor.

Lărgirea continuă a sfatului, variațiile compunerii lui, dublarea terminologiei: sfat—divan și chiar a structurii respective (sfat restrîns — sfat lărgit), crearea de noi mari dregătorii cu nume care niciodată nu trimit la modele bizantine¹¹⁵, apariția secretarilor otomani (*divan effendi*) și a unei terminologii orientale: *divan*, *agă*, *caimacam*, toate acestea rămîn străine de o influență bizantină directă.

Nici una din dregătoriile înființate după 1453 nu duc la un model bizantin, afară de cazul cînd se admite că marele agă, prin intermediul constantinopolitan al dregătoriei otomane, merge pînă la modelul bizantin, cu altă denumire (*νοκτέπαρχος, πραιτωρ τοῦ δήμου*) al dregătoriei otomane (stambol effendi)¹¹⁶. Nici dregătorii inferioare, ca cea de (mare) *grămatic*¹¹⁷, *nomofilax* (pravilnic, păzitorul de lege), nu par creațiuni noi, datorite unui impuls bizantin, ci grecizarea terminologiei existente, la o dată cînd influența culturală grecească era mai vie și dregătoriile respective căpătau un relief deosebit.

O influență grecească pe care cu greu am putea-o considera riguros și propriu-zis bizantină, se exercită asupra divanului și dregătoriilor, asupra moravurilor și mentalității, prin prezența în divan și în funcția dregătorilor a unui număr de greci boieriți, majoritatea intrînd repede în procesul de împămîntenire, dar rămînînd îndelung de cultură grecească, inclusiv bizantină. De la o vreme, rolul divanului este diminuat prin instaurarea unor favoriți ai domnului (musaipi)¹¹⁸, adesea greci de origine. Datele citate mai sus¹¹⁹ permit să se aprecieze proporțiile fenome-

¹¹⁵ Vezi înființarea noilor dregători la N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, 53—55.

¹¹⁶ Vezi *infra*, sfîrșitul acestui capitol.

¹¹⁷ „Grămatic” începe prin a fi denumirea secretarului sau scribului traducător de limba greacă: „domnul (C. Brincoveanu, 688) ... au chemat grămaticul grecesc, logofătul românesc, iazagiul turcesc și-au început a învăța cărți a scrie ...”. În 1765, Mihail Fotino era μέγας γραμματικός al lui Ștefan Racoviță, vezi *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. Const. Grecescu. Buc. (1959) 8; C. Litzica, *op. cit.*, (1909) 136—137.

¹¹⁸ *Musaip* apare în *Istoria Țării Românești* cit. în n. precedentă, 65, 66 aplicat unui reprezentant al sultanului; I. Neculce, *Letopiseșul* ..., ed. Iorgu Iordan (1959²) 25 și *passim* (vezi Indexul, 408), dar aplicat și unui favorit al domnului Moldovei: „Numai la toți domnii să află cite un musaip om rău (postelnicul Al. Ramandi la Antonie Rusăt). Aici elementul grec-fanariot a promovat adaptarea terminologiei otomane pentru o „instituție” nespecific otomană.

¹¹⁹ Partea a II-a, titl. I, cap. I și II.

nului, dar cercetarea lui, de o importanță netăgăduită, reflectată în permanentul curent antigrecesc din principate, de la 1600 la 1821, nu intră în cadrul cercetării noastre de ordin instituțional.

Sub Constantin Mavrocordat, în Moldova sînt numiți 3 boieri cu rang excepțional de mari judecători. Ei par să corespundă nu numai unor grave nevoi, o cale de moment, ci și unei reminiscențe savante venind din dreptul bizantin. Se știe într-adevăr că Andronic III (1295—1341) a creat un tribunal imperial format din patru judecători generali (καθολικοί), denumit *basilikon sêkrêton*¹²⁰. Se mai știe, de asemenea, că marele număr de procese a făcut necesară numirea unor judecători generali provinciali suplimentari, printre care, la Thessaloniki, primul pare să fi fost însuși C. Harmenopoulos¹²¹. Constantin Mavrocordat, în cadrul reformei sale judiciare¹²² se lovise nu numai de abuzurile și imperfecțiunile de ordin etic ale justiției moldovene, dar și de încetineala rezolvării pricinilor de judecată. Competența divanului domnesc nu putea fi radical schimbată sau înlăturată. Reminiscența bizantină a putut servi ca sursă de inspirație pentru formula unui colegiu excepțional și temporar de trei mari judecători care, prin pregătirea și prestigiul lor profesional și prin atribuțiile înalte, să contribuie la descongestionarea mecanismului gripat al justiției. Se știe că Ion Neculce a fost unul din acești trei mari judecători¹²³. Experiență unică, despre care nu știm să mai fi fost reluată de alți domni și care n-a avut echivalent în Țara Românească.

Am avut deja prilejul să amintim că proiectul de cod general din 1777 al lui Mihai Fotino în Țara Românească (Cartea I) putea pune un nume grecesc în fața multor mari dregători și a altora mai mici, cu o reglementare extrasă din *Basilicele* și din *Novelele* lui Iustinian, în parte neadaptată bine condițiilor locale. Aceasta constituie un fapt istoric nou din cele mai interesante, dar nu prezintă nici o valoare pentru stabilirea, chiar după data limită de 1750, a unor reale filiații istorice.

Ne vom opri totuși puțin asupra lor în acest loc, pentru un dublu motiv. Pentru domni și dregători în general, Fotino folosește aceeași metodă încă în proiectele sale de cod din 1765, 1766, deci foarte aproape de limita cronologică a studiului nostru. Pe de altă parte, ceea ce spune el despre dregători în 1765 și 1777 ar fi fost perfect valabil și înainte de 1750, textele bizantine invocate existînd, fiind cunoscute și făcînd în principiu parte din *ius receptum* al țărilor românești. Mai mult încă, D. Cantemir în *Descriptio Moldaviae* (II, cap. 6) declară că la Bizanț și în Moldova, numirile dregătorilor și îndatoririle legate de fiecare dregătorie erau aceleași, regăsindu-se la Bizanț și deosebirea între boierii de sfat (consilieri) și de divan (asesori). Deci poziția lui Fotino la 1777 nu

¹²⁰ Paul Lemerle, *Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire de Andronic III* în *Mémorial Louis Petit* = „Archives de l'Orient chrétien” I (1948) 292—316; idem, *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. I. Le tribunal impérial* în *Mélanges Henri Grégoire* 1 (1949) 369—384; cf. G. Ostrogorsky, *Les juges généraux de Serres* în *Mel. offerts à René Crozet*, Poitiers (1966) 1317 — 1325 = *Слѣд. рел.* 4 (1970) 257 — 270.

¹²¹ Paul Lemerle, *Note sur la carrière judiciaire de Constantin Harmenopoulos*, în *Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου*, Thessaloniki (1952) 243—249 (248—249).

¹²² Vezi recent N. Grigoraș, *Reformele cu caracter administrativ din Moldova ale lui Constantin Mavrocordat* în *Cercetări istorice* (serie nouă), Iași 7(1976) 123—164 (126). Judecătorii aveau o leafă de 50 lei pe lună. Domnul le indica ce probe erau valabile (Inscrisurile de peste 100 de ani erau înlăturate).

¹²³ El funcționa la începutul lui 1742; Ion Neculce, *Leitopisețul țărilor Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, București (1959²) 381.

este anacronică pentru perioada studiată aici, și ea, ca și relatarea lui Cantemir, au nevoie de o exemplificare, neputînd fi declarate, fără motivare, ca o divagație bizantinistă. Este deci firesc și necesar să aruncăm o privire cît de rapidă asupra textelor lui Fotino pentru a ne face o idee asupra raporturilor existente între dregătoria noastră din jurul anului 1750 și fondul instituțional bizantin selectat și sistematizat de Fotino.

Normele și principiile enunțate de Fotino despre marii dregători, în general, pe la 1765—1766, fie la 1777, concordă cu stările de lucruri de la noi și cu mentalitatea vremii. Preocuparea esențială este aceea a unei bune recrutări, și unei corecte avansări, a înlăturării favorurilor plătite la numirea în dregătorie, la corecta executare a atribuțiilor, la condamnarea mitei, la menajarea locuitorilor în caz de deplasare dintr-un resort administrativ într-altul, la recompensarea dregătorilor credincioși și destoinici, la respectul dregătorilor mai mici față de cei superiori lor, la deplasarea în capitale numai cu încuviințarea domnului. La 1766 se adaugă obligația de a cerceta pe cei aflați în închisori (§ 4). Tot la 1766 se adaugă interesante dispoziții despre judecată și despre utilizarea zapciilor în acest scop, despre interdicția de a avea oameni înarmați la casele lor și despre interdicția de a-și hrăni trupe însoțitoare pe seama locuitorilor de gazdă. La 1777 se insistă asupra obligației de a se mulțumi cu leafa servită de stat și asupra interdicției de a folosi termenul familiar de „frate” față de un dregător superior. Se cere jurămintă că nu s-a oferit sau promis nimic pentru obținerea dregătoriei și se dă chiar textul jurămintului ce se depune la intrarea în funcțiune. Tot ce s-a luat de la solicitori peste cuantumul obișnuit se restituie împătrit. Cu excepția pricinilor penale, dregătorii se pot judeca prin mandatar (vechili).

Toate aceste dispoziții reflectă viciile de care suferea atît viața publică bizantină, cît și cea românească, încît transpunerea textelor bizantine nu constituie nici o surpriză sau incongruență. Repetarea și insistența lor, mai ales cu privire la păstrarea „mîinilor curate”, indică larga ineficacitate a prescripțiilor legale și persistența abuzurilor atît de primejdioase și de caracteristice.

În proiectul din 1777 sînt cîteva titluri consacrate unor anumite dregătorii mari și mici. Nu pot fi decît acelea care puneau probleme mai gingașe și aveau nevoie de o nouă accentuare a statutului lor juridic în spiritul de reformă iluministă și moralizatoare al proiectului de cod. Semnificativ rămîne faptul că numai o parte din aceste dregătorii figurează printre titlurile mai puțin conformist bizantine: veliții boieri, spătarul, aga, ispravnicii, zapcii, nelipsind logofătul, postelnicul, vistiernicul, vameșii etc.

Nici un titlu din proiectul lui Fotino nu tratează pe larg și încă mai puțin în mod exhaustiv atribuțiile fiecărei dregătorii. Cele menționate, toate de origine bizantină, se acoperă destul de bine cu cele reale ale dregătoriei corespunzătoare din țară, dar unele aspecte de detaliu sau formulări ori implicații rămîn specific bizantine. De aceea se pune grava întrebare de a ști de ce Fotino le-a menținut: din grabă sau neatenție? cu absurdă intenție de a le introduce în dreptul românesc? Noi credem că proiectul pe care îl avem în față nu reprezintă decît o primă versiune de excerpta din *Basilicale* și *Novele*, care apoi urmau să fie prelucrate procedîndu-se la o reală adaptare, acolo unde deosebirile ar fi fost irecon-

ciliabile ¹²⁴. Dealtfel preocuparea fundamentală pare să fie, în proiect, nu o reformă de structură, ci una de ordin deontologic, împotriva abuzurilor și inerției administrative, pentru care textele bizantine se potriveau fără nici o schimbare și erau valabile și la 1777 ca și cu multe decade mai înainte, pentru a nu spune întotdeauna.

În ceea ce privește știrile concrete asupra atribuțiilor diferitelor dregătorii, ele rămân prea generale cu privire la postelnic și logofăt, și mai amănunțit despre agă și spătar, fără a le acoperi pe toate cele pe care le cunoaștem din alte surse, mai ales pentru perioada după 1774.

În legătură cu „canonicarii” sau ispravnicii de județ (c. I, t. 16) și cu oamenii lor care se deplasează în altă parte, dintr-o scolie a *Basili-calelor* despre peșcheș, se reproduce un vechi proverb care determina limitele „daniei feudale” pe care o poate pretinde dregătorul ca străin aflat în nevoie : „nici din toate, nici de la toți, nici oricând”. Se motivează că este neomenos să nu fi primit de nimeni, să fi sărac și disprețuit de toți și mereu flămînd, fiind omenos să fi primit pentru puține zile cheltuind cît se poate. Nu este lipsit de interes să arătăm că în versiunea *Manualului* din 1766 al lui Fotino aflată în ms. parisian 1 323, titlul despre domni (περὶ ἡγεμόνων), reia același proverb într-un context puțin diferit, de care ne-am ocupat în studiul nostru despre ideea imperială, publicat în *Festschrift für Pan. J. Zepos* I (1973) 464, n. 41. Textul de la 1766, § aditional 14 (c.I, t. 1) din Suppl. gr. 1323 περὶ ξενίων, ἥτοι περὶ πεσκέσιων care se regăsește și în t. 16 al *Manualului* din 1777, reproducînd textual, scolia *accepturos* (*Bas.*, ed. Fabrot, I 202), spune : „Un vechi proverb zice : nici tot, nici de la toți, nici toată vremea. Căci este neomenesc să nu primești nimic de la nimeni, dar tot așa de rău este să primești de la toți fără nici o deosebire, și ar fi nesăbuit să primești totul. Dar se poate primi ce poți întrebuița în cîteva zile (*ibidem*, 6, 1, 30 ed. Heimb. *h.t.* 51 = D. 1, 18, 18), căci nu trebuie să primești ca danie într-un singur an mai mult de 100 de nomismata”. Textul comentat (*ibidem* 6, 3, 4 = ed. Heimb. *h. t.* 51) obligă pe guvernatori să jure că nici n-au dat ori promis cuiva răsplată pentru obținerea funcțiunii lor, nici n-au primit alte daruri în cursul funcțiunii. Aceste jurăminte sînt reproduce de Fotino în proiectul său.

Pentru a învederea intenția neîndoielnică a lui Fotino de a adapta textele bizantine reproduce atît de fidel și incongruent realităților locale, dăm mai jos concordanța care rezultă ca deja stabilită în chiar rubrica titlurilor, între dregătoria bizantină și cea din 1777, în Țara Românească, pe care el urma s-o aibă exclusiv în vedere, eliminînd nepotrivirile existente în prezent, pentru noi, în textul pe care îl posedăm :

III	περὶ δικαστῶν ἐμπράκτων	ἥτοι	μεγάλων βορνίκων
	Despre judecătorii în activitate	sau	marii vornici

¹²⁴ În titl. XIX, *Despre vameși*, § 3, se vorbește de vameși care nu pot pune impozite noi fără poruncă din partea guvernatorului provinciei. Titl. XX, *Despre administratorul averilor private ale împăratului, adică cel care se cheamă acum ispravnic de curte*, în care se vorbește de averea imperială, de colonii de pe domeniile coroanei, de domeniile private ale împăratului, de guvernatorul provinciei, nu putea să treacă neschimbat în forma definitivă a codului supus sancțiunii domnești.

VIII	Rubrica titlului, f. 21 ^r : περί τοῦ μεγάλου λογοθέτου τοῦ πρότερον προκου- ράτωρος καί καθολικοῦ λεγομένου; πίναξ, f. 2: περί προκουράτωρος, ἡ καθολικοῦ	τοῦ ἤδη	μεγάλου λογοθέτου
	Despre procurator sau katholikos	acum	marele logofăt
IX	περί φροντιστοῦ τοῦ δημοσίου Despre cel ce stă în fruntea fiscului	ἔτσι	μεγάλου βιστιάρη marele vistier
X	περί παρέδρου, Despre paredru	ἔτσι	μεγάλου ποστελνίκου adică marele postelnic
	Rubrica, f. 15 ^r : περί τῶν ὀφφικίων τοῦ τε Ἀρχοτος μεγάλου Σπα-		
XI	θαρίου καὶ τοῦ Ἀγα [...] πίναξ, f. 2 ^r : περί πρωτοσπαθαρίου καὶ ἄγα ἐνωμένων Despre primul (marele) spătar și despre aga		
XII	Rubrica, f. 16 ^r : περί τοῦ ὀφφικίου τοῦ ἄγα ὅς τις ἤδη ἐνεργεῖ, καὶ τὰ τοῦ ὀφφικίου τοῦ Νυκτεπάρχου καὶ τοῦ πραίτωρος τοῦ δήμου, τουρκιστί σταμπὸν ἐφέντη λεγομένου πίναξ, f. 2 ^r : περί τοῦ νυκτεπάρχου, τοῦ καὶ πραίτωρος τοῦ δήμου, Despre prefectul de noapte și pretorul urban	ἔτσι	ἄγα marele armăș
XIII	περί βίνδικος, Despre vindex	ἔτσι	μεγάλου ἀρμάση adică marele armaș
XIV	Rubrica, f. 17 ^r : περί τοῦ κόμητος τῆς ἰδικῆς περιουσίας τῶν τε λαρ- γιτιόνων, καὶ τῶν πατριμονιαλίων τοῦ καὶ ταμεῖα λεγομένου πίναξ, f. 2: περί κόμητος τῆς ἰδικῆς περιουσίας, τοῦ καὶ ταμεῖα τοῦ Despre comes rerum privatarum	ἤδη	μεγάλου καμαράση adică marele cămăraș
XV	περί ἐκδίκων, Despre defensores civitatis	ἔτσι	κριτῶν τῶν καδιλικίων judecătorii „kadilichiilor”
XVI	περί κανονικαρίων, Despre canonicari	ἔτσι	Ἰσπραβνίκων ispravnici
XVII	περί ἐκβιβαστῶν, Despre executores negotii	ἔτσι	ζαπτζίδων τοῦ Διβανίου zapcii de divan
XVIII	περί τῶν προεστηκότων τοῦ δημοσίου δρόμου, Despre cei care conduc cir- culația publică	ἔτσι	καπετάνων τῶν μενζιλίων
XIX	περί τελώνων, Despre încasatorii vămilor	ἔτσι	βαμμεσίδων vameși
XX	περί τοῦ διοικητοῦ τῶν ἰδικῶν κτημάτων τοῦ βασιλέως, Despre guvernatorul bu- nurilor basileus-ului	ἔτσι	Ἰσπραβνίκου κούρτης ispravnicul curții

În concluzie, în perioada postbizantină numărul, denumirile și atri-
buțiile dregătorilor mari și mici n-au suferit aproape deloc influențe
bizantine. Dar în cadrul reglementării instituționale prin contactele de
mentalitate, prin identitățile de aspecte negative și prin receptarea drep-
tului bizantin, îndeosebi în sec. XVIII, s-a făcut apel la numeroase soluții
juridice bizantine și la întreaga deontologie a dregătoriilor publice, pro-

clamată demult de *basileis* și care acum erau integrate în contextul și în tendințele iluministe ale epocii, în cadrul poziției de despot luminat pe care domnii fanarioți, sincer sau tactic, erau ținuți s-o manifesteze și uneori s-o practice cu o relativă și lăudabilă eficacitate. Oricum proclamarea acestor principii, denunțarea oficială implicită a abuzurilor care erau condamnate și pedepsite formal, constituiau obiectiv o idee-forță, un factor de progres care trebuie înscris la activul marelui proces denumit „Bizanțul după Bizanț”.

Cît privește concepția istorică a lui Miron Costin și D. Cantemir, și cu atît mai mult, probabil, a lui M. Fotino, despre originea bizantină a tuturor dregătoriilor românești, ea era firească pentru stadiul cunoștințelor lor istorice și mai ales pentru modul lor, altul decît al nostru, de a-și pune problema. Pentru ei, statul bizantin era statul prin excelență și tipul imperial, superior, de organizare statală. Fără examen modern de critică istorică, pentru ei un stat, în linii mari, nu putea să nu respecte acest model. Și esențiale nu erau detaliile de terminologie și de atribuții, ori realitatea dovedită a unei influențe, ci valoarea morală a modelului imperial imitat și funcțiunea statală generică a procesului istoric. Or, din acest punct de vedere, care nu mai este al nostru, autorii citați aveau logica lor. Dovada că Fotino, adaptînd aceeași reglementare, semnală cu grije că terminologia română și bizantină nu era identică. Cantemir nu ignora nici el acest lucru, dar constatarea nu-l făcea mai puțin să admită originea bizantină și a dregătoriilor cu denumiri diferite. Noi ajungem s-o putem elimina chiar atunci cînd denumirea este identică. Iar identitatea de atribuții se poate datori pentru noi prin acțiunea similară a unor realități social-politice cu aceeași orientare în fapt. Concordanța lui Fotino este inedită și apropierea ei de explicația lui Cantemir se poate face pentru prima oară. Înainte de a acuza pe Fotino de bizantinism excesiv trebuie meditat asupra faptului că știa să traducă pe *πάρεδρος* prin marele postelnic și pe *βίβδεξ* prin marele armaș etc. (vezi *supra*).

Adunările de stări și marea adunare a țării

După 1453, adunarea stărilor, îndeosebi ca Marea adunare a Țării, continuă să existe și să funcționeze ca un organ fundamental, deși la prima vedere nu destul de izbitor, al structurii constituționale a celor două țări. În sec. XVI, P. P. Panaitescu socotește, nu destul de convingător, că instituția a cunoscut o dezvoltare redusă, dacă nu un regres față de secolul precedent, fiind însă vorba îndeosebi de Moldova. Dimpotrivă, în sec. XVII și în prima jumătate a sec. XVIII, până la cele două mari adunări din 1746 și 1749 ale lui Constantin Mavrocordat, se poate vorbi de o maximă afirmare a instituției, cu o mai netă cristalizare a trăsăturilor ei feudale, continuând să prezinte notabile particularități, care repun problema unor ecouri a influențelor bizantine originare.

Între 1453 și 1750, structura de stări a țărilor române devine neîndoiește mai accentuat feudală decât nivelul feudal oglindit de dreptul bizantin. Această împrejurare locală era firesc să promoveze dezvoltarea instituțională a adunărilor de stări embrionare din sec. XIV și XV. În aceeași perioadă, influența, impulsuri, sugestii din direcția Poloniei (în continuare) și din a Europei Centrale (Imperiul habsburgic, Transilvania cu o puternică tradiție de dietă) au fost constant mai puternice decât impactul „Bizanțului după Bizanț”. Despre multe cazuri de adunări de stări românești la un nivel bizantin de cristalizare, avem știri prin documente străine (în latinește sau franțuzește)¹²⁵ fără să putem ști dacă autorii lor n-au dat fenomenelor românești o caracterizare și o terminologie mult mai precisă, în lumina propriilor lor instituții vecine, decât ar fi fost riguros exact să o facă. Pe de altă parte, însăși sursa influenței bizantine, după 1453, dispare. Textele de drept bizantin care circulau la noi, nu se ocupă *ex professo* de adunările de stări bizantine. O literatură a problemei, care să poată circula și exercita o influență oarecare, nu exista. Tradiția

¹²⁵ 1529 (*DocHurm* XI, 852): *ad congregationem boyaronum*; 1594: Michel le Brave ... „a réuni les états de son pays” (raport contemporan, tradus în limba franceză (*Discours de ce qui s'est passé en Transylvanie*, Lyon, 1595, 13); 1595: *in dieta di Buchoreste*, raportul lui Ioan de Marini Pell (sol împăraresc și informator secret către consilierul B. Pezzen), A. Veress, *Documente* ..., Buc. 4 (1932) 206, nr. 116; 1597: Ieremia Movilă către Ioan Zamoyski: „tout le pays, les deux états, tant ecclésiastique que l'état laïque est tombé d'accord pour envoyer des messagers (à la diète polonaise)”, *DocHurm* III, 413; 1690, tratat între Constantin Cantemir și Habsburgi: *principes Moldaviae una cum statibus*. C. Giurescu, *Tratatul lui Constantin Cantemir cu austriecii (1690)*, București (1910); Iași, 30 mai 1693: *l'un de ses fils, ... le sultan n'avait pas approuvé l'élection faite par l'assemblée des états de Moldavie*”, *Bibl. Nat. Paris*, ms. gr. 9 711, p. 214–215; 1688, tratat între Șerban Cantacuzino și Habsburgi: imperialii cer consimțământul stărilor Țării Românești, iar Șerban răspunde că nu-l poate aduce, aceste stări nefiind bine organizate, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București (1902), 229. Pentru detalii, vezi P. P. Panaitescu, *La grande assemblée du Pays. Institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie* în *NEH*, București 3 (1965) 117–139 (v.n. 20, 22, 24, 43, 51, 53, 62).

bizantină persistentă instinctiv prin elementele grecești de cultură bizantină este un factor pe care nu trebuie să-l excludem, dar nu poate fi determinant. Mai importantă a fost tradiția bizantină a autocrației domnești care, fără a exclude existența adunărilor — așa cum aceea a *basileus*-ului nu le exclusese pe cele de la Bizanț — le-a imprimat caractere de rudimentară instituționalizare (convocare facultativă, neperiodicitate, reprezentativitate redusă, dezbateri conformiste etc.). În măsura în care în sec. XVII și XVIII apar caractere diferite și chiar trăsături de mai netă instituționalizare reprezentativă, aceasta nu se leagă de influențe post-bizantine, ci de reflexul politicii nobiliare a marii boierimi, cu puncte de sprijin în practica externă cunoscută a unor adunări de stări evoluate. În măsura în care legătura între adunările de stări și politica nobiliară oglindită în hrisovul din 15 iul. 1631, în Țara Românească, unde boierimea și slujitorii smulg domnului un fel de semnificativă *Cartă de libertăți*¹²⁶, se insera în realitățile noastre sociale și politice, ideologia renascențistă și umanistă nu putea decât să favorizeze participarea reprezentativă a unor pături mai largi la rezolvarea unor probleme de conducere a statului cu caracter excepțional sau fiscal-militar.

Să notăm totuși că adunările de stări care, din 1596 pînă în 1668 în Țara Românească, discută și iau măsuri de instaurare a unei mai reale legalități feudale, se referă la respectarea pravilei (bizantine) și la aplicarea principiilor pe care le conținea, inclusiv în materie de hainire și îndeosebi în ceea ce privește administrarea bunurilor mănăstirești. Dar acest contact cu Bizanțul nu privește structura propriu-zisă a adunărilor de stări, ci poziția acestora față de rolul receptării dreptului bizantin. Este un punct pe care nu-l examinează cei care pun sub semnul întrebării existența la noi a unei (adevărate) receptări a pravilei bizantine.

În sec. XVI principala atribuție a Marii Adunări a Țării este alegerea domnului care în secolul următor va deveni mai mult o recomandare sau exprimarea unei dorințe supusă aprobării suverane a Porții. Această atribuție n-are o origine bizantină, decât dacă voim să considerăm Senatul (σύγκλητος) ca o adunare de stări sau să considerăm că elecțiunea bizantină restrînsă, transplantindu-se în țările române, s-a autohtonizat, unind Senatul și armata și adăugîndu-li-se alte pături privilegiate, sub forma Marii Adunări a Țării, căreia practic i se substituia, chiar atunci cînd se întrunea, hotărîrea unui grup restrîns de mari boieri, civili și militari.

Lărgirea atribuțiilor Marii Adunări pentru a cuprinde hotărîri în grave probleme excepționale (apărarea țării, impozite, război sau pace, abdicare) și-ar găsi precedente în practica bizantină, dar ea se impune de la sine, sprijinindu-se și pe exemplele oricăror alte țări vecine.

Atribuțiile judiciare pe care le exercitau în sec. XVII și XVIII unele adunări de stări au un punct de sprijin în precedentele bizantine, deși ele s-au putut dezvolta și independent, prin dinamismul propriu al instituției și al autocrației domnești.

Suzeranitatea otomană și rolul crescînd al Porții în numirea autoritară a domnilor a jucat rol de obstacol în dezvoltarea instituțională a adunărilor de stări. De aceea persistența lor este cu atît mai prețioasă și oglindește conținutul ireductibil al autonomiei țărilor române. Nu există dovezi

¹²⁶ Vezi *op. cit. supra*, P. I, n. 124.

de amestec otoman în funcționarea acestei instituții. Luarea unei hotărâri grave în momente de criză a raporturilor româno-otomane a fost încă în sec. XVI și XVII o atribuție de seamă a adunării de stări ¹²⁷.

Evoluția instituției după 1750 nu mai intră în cadrul acestei lucrări și noi am schițat-o pe larg în alt loc. Aici este destul să notăm că nici supraviețuirea Marii Adunări sub forme caricaturale care vor reînvia și primi un important conținut către 1830, fiind consacrată (în forme modernizate) în Regulamentele organice, nici noul sfat de obște aristocratic cu o relativă participare a bisericii, creație fanariotă, nu sînt rezultatul unei influențe bizantine directe, deși prin instaurarea lor structura de stat se apropie mai mult de climatul Bizanțului, decît de al țărilor din centrul și apusul continentului cu netă tradiție de adunări de stări feudale.

¹²⁷ Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, 124, 127, 134; Petru Rareș, 1538; Ioan Viteazul, 1574; Mihai Viteazul, 1594; Radu Mihnea III, 1659.

Dania de închinare și dreptul de ctitorie sau ctitoricesc

1. *Dania și ctitoria.* În documente, dania de închinare este desemnată sau numai prin cuvîntul de *danie*, *milă* sau *închinare* sau prin primele două, folosite conjunct ori sinonimic ¹²⁸. În sec. XVIII se întîlnește tot mai mult, chiar în traducerea actelor mai vechi, un termen grecesc sub forma de *afierosire* (ἀφιέρωσις), *a afierosi* (ἀφιέρωω). Este o liberalitate care, după edictul de la Milan (313), creează în sinul bisericii oficializată și apoi legată de stat, un lăcaș de cult (biserică sau mănăstire), avînd nemijlocit și fără altă justificare calitatea de subiect de drepturi și obligații (în limbaj modern, conceptualizat, numită și personalitate juridică) și purtînd adesea numele de *collegium*. În toate celelalte cazuri, liberalitatea realiza, prin mijlocirea persoanei fizice sau a lăcașului de cult care o primea, un obiectiv durabil care, în general, depășea mijloacele

¹²⁸ Uneori se vorbește conjunct sau sinonimic de *danie* și de *milă*. Sau, în același act, *a milui* înlocuiește mai jos pe *a dăruit*. Iar *dania* și *întăritura noastră* (a domnului) este legată de ideea de *mila cea mare a domnului nostru*; vezi doc. 20 aug. și 20 sept. 1616 în *Uricariul* 23 (1895) 54—63, nr. 20—21, orig. slavon și trad. Hrisovul din 15 iul. 1631 DHR B 20 (1969) 408, nr. 255 vorbește de „închinăciunile pizmașilor carii închină la domnie gloabă și pradă” și decide: „să nu se asculte”. Asupra terminologiei (documentelor, pisanilor, însemnărilor gravate sau scrise) în materie de ctitorie, nu avem un bun studiu de filologie juridică. Iată un amplu sondaj în monumentalul volum de *Inscripții medievale ale României. Orașul București*, de Al. Elian și C. Bălan, H. Chircă, Olimpia Diaconescu, 1 Buc. (1965):

a. *Pentru ctitorisire:* o au ridicat, o au făcut și o au înfrumusețat (199, nr. 1, anul 1696); s-a ridicat (δέδμηται) (200, nr. 4, anul 1715); oaste zidită din temelie și pînă sfârșitu (222, nr. 51, anul 1710) și variante: 234, nr. 83, anul 1679; 242, nr. 102, anul 1722; 245, nr. 106, anul 1715; 250, nr. 117, anul 1683; ajutînd cu locul (222, nr. 51 a. 1710); zidită și înfrumusețată (255; 259, nr. 128; 138, anii 1743; 1745); după domn Mircea vodă, fiul și fratele au înfrumusețat-o (245, nr. 106, Bis. Curtea Veche, anul 1715). b). *Pentru obiecte închinare:* l-au făcut ... și l-au dat (clopotul) (201, nr. 5, anul 1714); s-au făcut de robii lui Hristos (clopot) (265, nr. 36, anul 1743); a lui Ioan C. ... a robului (icoană) (233; 241, nr. 52; 99, anul 1705; 1729); rugăciunea robului lui Dumnezeu (icoană) (nr. 224; 232, nr. 53; 78 anul 1785; 1650—1700); s-a făgăduit și s-a închinat bisericii (clopot) (233, nr. 79, anul 1714); această naornicea s-au dăruit (238, nr. 89, anul post 1679); cădelnița l-au dat (239, nr. 94, anul 1680); acest potir iaste făcut ... și l-au dăruit (240, nr. 95 anul 1680); ἀφηρεσθη (chivot) (240 nr. 97 anul 1701); ἀφιέρωται (candelă) (358, nr. 340—2, anul 1718—19); dăruit (candelă) (361, nr. 349 anul 1719).

c) *Scopul închinării:* „întu pomenirea de veci a părinților, moșilor și strămoșilor săi și a lui și a tot rodul lui și neamul lui” (199, nr. 1, Bis. Afumați, biv. vel stoln. C. Cantacuzino); „ca să fie închinat într’însa Dumnezeu dumnezeilor” (200, nr. 4 Mitrop. Antim, Mân. Antim); „să fie de pomenirea dumnealor și a coconilor dumnealor:” (222, nr. 51, Bis. Brezolanu, 3 mari boieri) „întu vecinica pomenirea domniei sale și tot neamul:” (233, nr. 79, Bis. Colțea, m. spăt. M. Cantacuzino); „pentru a lor și a neamului vecinică pomenire” (242, nr. 102, Bis. Crețulescu, vel log. I. Crețulescu și soția).

d. În unele pisanii se menționează domnul stăpînitor (200; 222; nr. 4, 51).

personale ale dăruitorului. Îndeobște, un scop pios, cucernic, o *pia causa* legată de credința creștină și organizată cu o relativă autonomie (drep-turi și obligații), rămânând într-o dependență variabilă de lăcașul principal de cult (episcopie, mitropolie), pus în cauză prin închinare sau prin dreptul obiectiv.

La limită, existau și închinări laice, de simplă subordonare patro-nală sau seniorială : închinarea unei moșii către domn, care o întărește în stăpânirea închinatului dăruitor ; a unui țăran către noul său stăpîn care îl vecinește împreună cu ocina pe care locuiește și care poate face parte din închinare etc. Nu toate închinările erau lipsite, în sens absolut, de o contraprestație (de la slujba credincioasă la o sumă de bani) și nu toate duc la o aplicare simplă a dreptului ctitoricesc. Dar nu exista ctitorie sau ctitorisire fără danie de închinare ¹²⁹, fără afierosire, cel puțin transmisă prin moștenire. Chiar închinările cele mai dezinteresate se fă-ceau pentru mîntuirea sufletului, iertarea păcatelor și asigurarea vieții de dincolo, în general a unei familii, cuvioasă formă de *do ut des*, sau mai exact : *do ut mihi reddetur (retro detur)*.

Expresia de „drept de ctitorie” sau „drept ctitoricesc” este un drept de patronat de stil ortodox, diferit de patronatul occidental, și care se îmbină cu o întemeiere sau fundare de așezămînt. Expresia traduce și în parte decalchiază pe cea bizantină : *δικαίον κτητορικόν*. Este ansamblul reglementării obiective a ctitoriilor și a poziției de ctitor-stăpîn întemeie-tor și patron printr-o danie de închinare. Această danie nu putea veni decît de la un dobînditor și posesor de bunuri, stăpîn al lor, adică *κτήτωρ* în sensul original al cuvîntului. *Δικαίον κτητορικόν* a început prin a fi dreptul posedanților care își puteau permite — modest, în cazul micilor și mărun-ților dăruitori, și al ctitoriilor de obște — de a face danii de închinare și de a deveni ctitori în sens derivat, adică stăpîni-patroni.

Dania de închinare și dreptul ctitoricesc este instituția cu cea mai largă origine bizantină. Din această cauză i se consacră în lucrarea de față o expunere mai amplă decît altor instituții, fiind interesant să vedem că nici în acest caz de legătură cu dreptul bisericesc și cu viața religioasă, nu lipsește o puternică sinteză de adaptare locală.

În general, ctitoria cuprindea și un act de zidire imediată sau o viitoare fundare în sensul material al cuvîntului, o zidire sau clădire (*κτίζω, οἰκοδομέω* ; *κτίστης, κτίστωρ*), care nu trebuie confundat cu termenul modern de *a funda, fundație*. Dreptul ctitoricesc este totuși un drept al proprietății rezultată din închinare și din această zidire sau „fundare”, acolo unde ea intervenea. Proprietate care tindea repede (sec. V și VI) să devină din ce în ce mai autonomă, desprinsă de bunu-rile strict private ale ctitorului și ale moștenitorilor săi, și totuși legată într-un anumit fel, moral, ctitoricesc, adică patronal, de posedantul dăru-i-tor și închinător (mai ales dacă dania era importantă și originară). Cu derogările și contradicțiile existente, autonomia ctitoriei față de propriul ei întemeietor nu va egala niciodată pe aceea a fundațiunii moderne față de fundatorul ei. Oricum trebuie subliniat că „ctitor”, „ctitoricesc” nu

¹²⁹ Actul citat din 21 sept. 1616, după ce se referă la *danie* și *mîltuire*, vizează în clauza de blestem pe „acel care s-ar cerca să strice și să radă ctitoria și pomenirea celui răposat boier”.

derivă de la cuvîntul grecesc de κτίστωρ¹³⁰, κτίζω (întemeietor, ziditor, în acest sens „fondator”), ci de la cel de κτήτωρ (κτάομαι), dobînditor, posesor, stăpîn. Mai notăm că termenul modern de „a funda”, „fundată” este mai juridic decît cel simplu de „ziditor”, „întemeietor”.

În termeni moderni, dar anacronici — fie că se pleacă de la confuzia κτίστωρ transformat în κτίτωρ¹³¹, fie că se proiectează fără dovezi în trecut conceptul de „fundată” — se obișnuiește să se spună că expresia de „drept ctitoricesc” desemnează dreptul obiectiv de fundațiune, adică un așezămînt autonom cu personalitate juridică, diferit de corporație și opus acesteia. La care în general se adaugă, de data aceasta just și în spiritul epocii, un drept de protecție și de reprezentare ctitoricească (patronat) asupra așezămîntului întemeiat¹³². La început lăcașuri religioase. Apoi și anexe sau așezăminte dependente de acestea: spitale și ospicii pentru bolnavi, bolnițe (νοσοκομεία), azile pentru bătrîni (γηροκομεία), case de primire a străinilor (ξενοδοχεῖα, ξενοκομεία, ξενοδία), nou-născuți (βρεφοτροφεῖα), orfani (ὀρφανοτροφεῖα), săraci (πτωχοτροφεῖα) și lehuze (λεχωκομεία), acțiuni pentru răsкупάρarea captivilor și pentru asigurarea înmormîntărilor (organizarea unui cimitir). Pînă la urmă, orice așezămînt, în general. Nici unul însă, prin forța lucrurilor, n-ar fi putut decît cu greu să apară în totul separat de orice punct de sprijin bisericesc. Nici în cazul breslelor, cu structura lor corporativă pe care, spre deosebire de vechea tradiție germană adoptată încă de Otto Gierke (potrivit căreia *die Stiftung* este o *Verbandsperson*)¹³³, cei mai mulți autori moderni o tăgăduiesc fundațiunii, redusă la un simplu patrimoniu de afecțiune personificat.

2. *Ctitorie, fundație, persoană juridică.* Pentru istoricul scrupulos, definirea dreptului de ctitorie ca un drept de fundațiune în accepțiunea modernă a noțiunii, mai sus amintită, poate da naștere la dificultăți evocate recent în literatură¹³⁴. Ideea de *fundație, fundare*, indirect și nejuridic prezentă în dreptul ctitoricesc bizantin prin cea de zidire, întemeiere materială, nu apare decît în evul mediu tîrziu, cînd este apli-

¹³⁰ Cuvîntul figurează în dicționarul lui A. Bailly, nu și în acela al lui A. Sophokles.

¹³¹ Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu* în SMIM 4 (1960) 77—116 (82, n. 4), citînd pe Meletie Sakelaropoulos (1898), afirmă că „termenul κτίτωρ (sic) a însemnat la început *fondator*”, și adaugă: „Sub forma de κτήτωρ, termenul a fost întrebuințat pentru a desemna pe orice întemeietor sau înzestrator de fundație, pe un restaurator sau chiar pe un mic dăruitor către fundație”. Nu se explică trecerea de la κτίστωρ la κτήτωρ. Nico Cotlarciuc, *op. cit.*, în n. urm. se referă la ambele noțiuni de κτίσις și de κτήτωρ, dar nu explică raportul dintre ele și opune fundația răsăriteană, patronatului occidental, insistînd asupra noțiunii de personalitate juridică a fundației.

¹³² Asupra dreptului de patronat, vezi Nico Cotlarciuc, *Stifterrecht und Kirchen patronat im Fürstentum Moldau und in der Bukovina. Eine historisch—dogmatische Studie zum morgenländischen Kirchenrecht*, Stuttgart (1907) Kirchenrechtliche Abhandlungen, 47; N. Iorga, *Fundațiile religioase ale domnilor români în Orient* în AAR, MSI, s. II 36 (1914) 864; vorbește de „patronatul lui Neagoe” asupra locurilor sfînte unde făcuse daniile ctitorii. Titlul studiului lui Gh. Cronț, citat, este tradus în limba franceză le „*ius patronatus*”.

¹³³ *Grundzüge des deutschen Privatrecht* in Holtzendorf-Kohler's Enzykl. I 215. F. de Visscher, *Les fondations privées en droit romain classique* în RIDA, 3e série, 2 (1955) 216 consideră că Gietke a „*génialement développé*” concepția tradițională.

¹³⁴ Vezi Robert Feenstra, *Le concept de fondation du droit romain classique jusqu'à jours: théorie et pratique* în RIDA 3 (1956) 245—263, cu o privire critică asupra tezei lui C. P. Joubert, *Die stigting in die Romeins-Hollandse reg en die Suid-Afrikaanse reg*, Leida (1951).

cată mai întâi mănăstirilor¹³⁵. Cît privește ideea că fundațiile alcătuiesc o categorie de persoane juridice, diferită de corporații și opusă oarecum acestora, ea a fost formulată pentru prima oară abia de Arnold Heise în 1816¹³⁶. Juriștii din vremea lui Iustinian nici nu simțiseră nevoia să explice de ce aplicau aceeași formă juridică bisericilor și colegiilor, adică, în limbaj modern, unei fundații și unei corporații. Conceptele n-au început să fie ordonate decît prin efortul unor juriști și canoniști occidentali, în frunte cu Jean de Mouchy, elevul său Jacques de Révigny și Pierre de Belleperche (*persona repraesentata*) și mai ales în 1245, cu Sinibaldus Fliscus, viitorul papă Inocentiu IV (*persona ficta*)¹³⁷.

Dreptul de ctitorie nu era, așadar, axat nici pe ideea de fundație (ci pe cea de danie închinată), nici pe cea de personalitate juridică (ci pe cea de legătură patronală și de reprezentare cu „ctitorii” și urmașii lor). Numai în dezvoltarea istorică tîrzie, pe măsură ce creștea autonomia ei perceptibilă chiar în dreptul lui Iustinian¹³⁸, ctitoria a ajuns să fie înțeleasă ca o viitoare fundație și premisele de autonomie i-au fost anacronic interpretate de istorici ca indicii ale unei personalități juridice cel puțin implicită, aspect neconceptualizat de bizantini.

3. Formele ctitoriei. Natura ei. În realitate ctitoriile erau o formă juridică puțin precisă și neomogenă. În cazul bisericilor și mănăstirilor, ea se apropia de forma colegiilor și a celorlalte corporații. Edictul din Milan (313) declara expres că „ceea ce aparține corporațiilor creștinilor să le fie redat de îndată. Locurile lor de întrunire sînt proprietatea corporațiilor și nu a particularilor”¹³⁹. Concepția nu avea nimic arbitrar sau contradictor.

Alteori, ctitoria se limita la forma „sarcinii de încredere” din dreptul englez: *trust* (germ. *Treuhand*). Sarcină a cărei îndeplinire era încredințată unei serii de persoane fizice sau unei corporații de orice gen, sau

¹³⁵ E. F. Bruck, *Die Stiftungen für die Toten in Recht, Religion und politischem Denken der Römer in Über römisches Recht in Rahmen der Kulturgeschichte*, Berlin – Göttingen – Heidelberg (1954) 70–72, opinie adoptată de R. Fenstra, *op. cit.* 252.

¹³⁶ Grundriss eines Systems des gemeinen Civilrechts (1816), pe care o euuntă R. Feenstra, *op. cit.* 261 cu trimitere la D. Pleimes, *Irrwege der Dogmatik im Stiftungsrecht*, Münster-Colonia (1954) 72 (*Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte* I): inovația lui Heise este atribuită de C. P. Joubert lui Glück (1797), dar tomurile 39–40 ale *Comentariului* acestuia au apărut în 1837–1838, publicate de Mühlendorf.

¹³⁷ Vezi R. Feenstra, *op. cit.* 258–260 cu o critică adresată lui Joubert, care merge pînă în sec. XII pentru a atribui arhiep. Moysse de Ravenna (cunoscut de Gierke) aplicarea ideii de personalitate juridică ctitoriilor. Asupra lui Sinibaldus Fliscus, vezi F. Ruffini, *La classificazione delle Persone giuridiche in Sinibaldo dei Fieschi (Innocenzo IV) ed in Federico Carlo di Savigny in Scritti giur. minori* 2 (1936) 3 urm.; Iosif. I. Christian, *Teoria persoanei juridice*, București (1964), 84–87, de pe poziții marxiste. Pentru perioada preiustiniană, v. Jean Gaudemet, *Les fondation au Bas empire* (1955) in *Etudes de droit romain*, Jovene Editore [Neapole] 3 (1979) 375–388.

¹³⁸ Const. lui Anastasie (în grec.), CI 1 2, 17, 1: *Sancimus omnem rerum ... quae religios domibus competunt vel competent alienationem cessare*. Const. lui Iustinian (anul 531), CI 1, 3, 48, 3: *Ubi autem indiscrete pauperes scripti sunt heredes, ibi xenonem eius civilis omnimodo hereditatem nancisci et per xenodochum in aegrotantes fieri patrimonii distributionem ... 7 ... Sin autem in personam certam vel in certum venerabilem domum respexit, ei tantummodo hereditatem vel legatum competere sancimus*; cf. Nov. I XX 7, pr. 1; 8–11.

¹³⁹ Vezi pentru detalii R. Feenstra, *op. cit.*, 247–25; E. F. Bruck, *op. cit.*, 72–76. I. Christian, *op. cit.*, 72, arată just rolul inițial al acelor *seniores laici*, cf. Pier Giovanni Caron, *Les seniores „laici” de l'Eglise africaine* în RIDA 6 (1951) 7–22, reprezentînd la început pe credincioși și care, prin iobăgirea țărănimii, devin exponenți ai clasei dominante, precum și trecerea bisericii-fundație de la un subiect colectiv de drept civil, la o formă juridică ce putea să îmbrace și manifestările unei singure persoane fizice.

chiar altei ctitorii deja constituite : biserică sau mănăstire, cu structura lor complexă de corporație și de ctitorie. „Sarcina de încredere” îmbrăca forma unei donații sau a unui *legat sub modo*, a unei instituirii de moștenitor sau a unui *fideicomis*. *Modus* constituia însăși ctitoria sau fundația indirectă. Aceste forme cunoscute dreptului clasic și preclasic roman, continuau să fie amplu practicate în cel ctitoricesc bizantin, cu o eficacitate crescândă.

Au existat însă și numeroase dispoziții legale și de practică juridică prin care se consacra încă dinainte de Iustinian existența autonomă a unor ctitorii, vorbindu-se în concret de ele ca de un centru de drepturi și obligații. Nu se făcea însă saltul calitativ la ideea clară de personalitate juridică, de mai tirziu (= subiect de drept), deși aceasta constă tocmai în posibilitatea recunoscută și protejată de a avea, ca un titular autonom, drepturi și obligații ¹⁴⁰. Treaptă bine atinsă în dreptul lui Iustinian ¹⁴¹.

E. F. Bruck, aprobat de R. Feenstra ¹⁴², a avut dreptate să sublinieze că viitoarele persoane juridice încep prin a fi produsul nu al științei juridice (*iurisprudentia*), ci al unui drept vulgar. Noi am adăuga : și al unei conștiințe juridice populare. Dar la un anumit nivel, dezvoltarea istorică ia, chiar înainte de Iustinian, un caracter savant care se accentuează în dreptul ctitoricesc bizantin postiustinian. Acest nivel savant nu se putea găsi în cutumele aplicate pe teritoriul românesc pînă în plin sec. XIV. Iată de ce, așa cum în istorie se întîmplă adesea, dacă nu totdeauna, în astfel de cazuri, nu s-a așteptat, ca la Roma, cîteva secole de eforturi și de cercetări locale, pe baze cutumiare și legislative proprii și cu rezultate puține, ci s-a pășit la un proces de rapidă modernizare prin asimilarea creatoare a dreptului ctitoricesc bizantin receptat în acest scop. Procesul a fost ușurat și chiar impus de dezvoltarea vieții religioase românești (ca aceea a întregului est și sud-est european), în strînsă legătură și chiar în dependență dogmatică și canonică de biserica bizantină, avînd în fruntea ei patriarhia ecumenică de la Constantinopole.

Din punct de vedere economic și social, ctitoria bizantină se caracterizează prin trei trăsături, pe care majoritatea autorilor ¹⁴³ le rețin pentru a încerca să definească „fundația” în sine, fără nici o altă înfeudare față de anumite doctrine juridice evaluate : a) un fond sau patrimoniu de afectațiune pe care eu l-am numit danie de închinare ; b) un scop determinant, despre care se spune că trebuie să fie „ideal”, nu lucrativ, el dînd închinării un conținut social concret, prin administrarea patrimoniului închinat ; c) se poate adăuga și elementul uman, colectivul care, fără să apară ca stăpîn formal al bunurilor în cauză, condiționează existența ctitoriei : ctitori, episcopul și alte organe bisericești, organele proprii ale ctitoriei, și beneficiarii acesteia. Tendința unor ctitori sau a unor organe bisericești de a se comporta ca proprietari ai așezămîntului creat sau încredințat lor făcea să se ajungă la fenomenul numit de istoricii moderni *Eigenkirchenrecht*, fiind însă preferabilă expresia de „ctitorie

¹⁴⁰ Vezi H. R. Hagemann, *Die rechtliche Stellung der christlichen Wohltätigkeitsanstalten in der östlichen Reichshälfte* în RIDA 3 (1956) 265—283 (271—275); cf. idem, *Die Stellung der Piae Causae nach justinianischem Rechte*, în *Basler Studien zur Rechtswissenschaft*, Heft 37, Basel (1953) 52.

¹⁴¹ Vezi *supra*, n. 10.

¹⁴² E. F. Bruck, *op. cit.*, 72; R. Feenstra, *op. cit.*, 252.

¹⁴³ R. Feenstra, *op. cit.*, 249.

în stăpînire privată”. În Orient acest fenomen va fi de la început contrar doctrinei oficiale, ecumenice a bisericii și combaterea lui va fi dirză. El se va regăsi în principate, constituind una din marile contradicții de dezvoltare ale dreptului ctitoricesc român.

În raport cu bisericile și mănăstirile care în mod nemijlocit deveneau subiecte autonome de drepturi și obligații, cu o slabă dependență față de unele organe bisericești, majoritatea așezămintelor de binefacere și asistență socială aveau un caracter dependent și accesoriu față de cele dintii. Autorii moderni obișnuiesc să vorbească în cazul lor de persoane juridice indirecte sau dependente. În realitate, însăși cristalizarea condițiilor care să legitimeze această personalitate juridică implicită se găsește adesea pusă în discuție. Dar și relativa lor autonomie este tot atît de evidentă, uneori mai accentuată, alteori mai puțin.

S-a afirmat de obicei că în dreptul ctitoricesc bizantin „personalitatea juridică” nu rezultă dintr-o concesiune sau autorizație a statului, dată în fiecare caz în parte, prealabil sau confirmativ, ci prin voința celor care întemeiau ctitoria într-un context ideologic bine corelat cu interesele fundamentale ale statului și clasei dominante. Rolul larg și dinamic al voinței libere sau stimulate moralmente a ctitorilor particulari este evident. Și este necontestat că un regim de autorizare propriu-zisă — ca cel modern, acolo unde el se întâlnește — nu exista la Bizanț. Dar atît pentru întemeierea lăcașurilor sfinte era necesară intervenția autorizantă a bisericii, cît și pentru celelalte așezăminte de asistență socială și binefacere, statul (împăratul) intervenea cu același caracter prin măsuri generale. Prin această intervenție se împuternicea un așezămînt sau o categorie de așezăminte să funcționeze în condițiile date, care nu s-ar fi impus într-un regim de perfectă libertate. Amintim aici un singur text fundamental: D. 47, 22, 1. 1 (Marcianus, l. 3 Inst.): *Sed religionis causa coire non prohibentur, dum tamen per hoc non fiat contra senatus consultum, quo illicita collegia arcentur* (Dar asocierea cu scop religios nu se interzice, cu condiția de a nu se săvîrși astfel ceva împotriva senatusconsultului prin care sînt îndepărtate asociațiile ilicite).

Independent însă de problema autorizării, ctitoriile, prin intermediul bisericii ajungeau să alcătuiască o rețea de organisme pe care se putea sprijini orînduirea feudală. Biserica era marele și puternicul aliat social, economic și ideologic al statului feudal, al orînduirii feudale, în general. Și la Bizanț și în principatele române, biserica era un mare deținător feudal de pămînt și numeroase alte bunuri, avînd un adevărat monopol al culturii, instrucțiunii și asistenței sociale.

4. Drepturile și obligațiile ctitorilor. Ctitorul avea o serie de drepturi și obligații ctitoricești, care tind să se diferențieze de statutul lui de proprietar privat. Numaî un drept credincios neexcomunicat și care n-a suferit vreo gravă pedeapsă, putea fi ctitor. Dania de închinare trebuia să asigure întreținerea ctitoriei. Sub Nichifor Focas (963—969) s-au luat măsuri contra ctitorilor uşuratici care nu asigurau ctitoriei lor mijloace de existență. Măsură logică din punct de vedere al tehnicii juridice, dar care traducea, în primul rînd, politica împăratului de a încercui dezvoltarea proprietății mănăstirești la Bizanț și deci puterea socială a clerului. Neamul și rudele de sînge au dovedit peste tot o mare solidaritate și s-a cerut ca ctitorisirea să nu prejudicieze drepturile lor legitime. Ctitoria nu trebuia să izvorască din vanitate. Autorizația bisericească era necesară

pentru ctitoriile care priveau biserica. Adică, practic în toate cazurile. Titlul de ctitor se acorda de biserică ¹⁴⁴.

Întemeietorii și alți dăruitori pentru reînnoirea lăcașului aveau dreptul să fie slăviți prin înscrierea numelui lor la loc de vază (în pisanie) și mîntuiți prin înscrierea în pomelnic. Aveau și un *ius imaginis*, și importante și decisive drepturi de administrare a ctitorilor și de a recomanda personalul bisericii sau așezămîntului filantropic. Căzuți la mare nevoie, ei aveau drept la alimente și la îngropare în clădirea ctitoriei ¹⁴⁵.

Angajamentul de a ctitori obliga la predarea bunurilor avute în vedere. Ele trebuiau păstrate și folosite potrivit actului de ctitorie care în general prevedea că titlul de ctitor trece la moștenitori ¹⁴⁶.

Răului ctitor i se retrăgea calitatea ¹⁴⁷. Altfel, ea se moștenește. Episcopul a supravegheat la început îndeplinirea actului de ctitorie ¹⁴⁸. Mai târziu chiar ctitorul putea numi epitropi în acest scop ¹⁴⁹. Legislația, de pildă novela lui Manuel Comnenul ¹⁵⁰, a asigurat, sub sancțiunea destituirii, o cit mai bună îndeplinire a epitropiei.

5. *Mentalitatea ctitoricească. Politica ctitoricească a statului.* În societatea bizantină a existat o mentalitate strîns legată de exercitarea dreptului de ctitorie ¹⁵¹. Au existat excese și abuzuri în practica idealului de *philanthrôpia*, care, de la cea divină, prin aceea a *basileus*-ului, mergea pînă la intensă datorie de filantropie a fiecărui individ, și care a cunoscut momente de feroare contagioasă, ajungînd să alcătuiască o imensă masă de bunuri de *mîină moartă*. Au existat reacții contra activității reale a multor așezăminte și a existat o politică schimbătoare a statului față de proprietatea ctitoricească și de monopolul ctitoricesc al bisericii ¹⁵².

Cît privește ctitoria ca atare, autonomia ei (maximă în cazul mănăstirilor și bisericilor) se manifesta printr-un statut juridic din care reamintim: inalienabilitatea bunurilor (ades violată în practică) și o administrare proprie, comportînd privilegii generale sau speciale, un regim de acceptare a donațiilor și legatelor și obligația fundamentală de strictă realizare a scopului de întemeiere. Se preciza prin lege biserica beneficiară a unei moșteniri, a unei danii de închinare adresată lui Iisus Hristos, unui arhanghel sau martir. Respectiva dispoziție bizantină mai figurează încă în Codul Calimach (§ 842).

Încă din vremea lui Iustinian bisericile, mănăstirile, dar și diferite așezăminte pioase, primesc danii (legate, donații între vii) cumpără și

¹⁴⁴ Nov. I V 1; LXVII, 1.

¹⁴⁵ Vezi Gh. Cronț, *op. cit.*, 83 și, mai amplu și sistematic, modelul său, Nico Cotlarciuc, *op. cit.*

¹⁴⁶ I. I. Christian, *op. cit.*, 78.

¹⁴⁷ Răului ctitor i se atrage atenția.

¹⁴⁸ Can. 4 și 17 resp. al Sinodului ecum. IV și VII.

¹⁴⁹ Ctitorul putea numi epitropi.

¹⁵⁰ I. et Pan. J. Zepi, IGR, Aalen 1 (1962), 389–396, M. Comneni Nov. LXVI *De diversis causis* (anul 1166), § 6 (= Z.v. Lingenthal, IGR 3 (1857) 460).

¹⁵¹ Vezi Demetrios I. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick (1968); idem, *Philanthropy in the Age of Justinian* în *Greek Orthodox Theological Review* 6 (1960–1961) 206–226; Francisc Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, Dombarton Oaks Studies, Washington 9–10 (1956–1957) 611–723; John L. Boojamra, *Christian Philanthropy. A Study of Justinian's Welfare Policy and the Church in Byzantium* 7 (1975) 345–373; T. E. Gregory, *The Ekloga of Leo III and the Concept of Philanthropia* în *Byzantina*, 267–287 (cf. 278–287).

¹⁵² Vezi *supra*, n. 139 cu excepțiile acolo menționate, reproduse de mine.

vînd, închiriază și schimbă diferite bunuri, intentează acțiuni în justiție sau figurează ca pîriți. Aveau organe de conducere, de îndrumare și control. Ele puteau prescrie și contra lor se putea uzucapa un drept. S-a remarcat deja cu drept cuvînt că situația era aceeași „în toate țările în care creștinismul era religia dominantă”. Trăsăturile corporației ar fi dispărut aproape complet, apărînd trăsăturile „care caracterizează fundația contemporană”¹⁵³. Formulare asimilatorie pe care am semnalat-o mai sus ca avînd nevoie de nuanțările deja amintite.

Legislația bizantină restrictivă privitoare la ctitorii poate fi astfel rezumată :

922. Roman Lecapenul : egumenii, ca *δυνατοί*, nu pot dobîndi cu titlu oneros sau gratuit anumite bunuri, măsură desființată de Constantin Porfirogenitul. Amintim că pentru novela celebră din 922, N. G. Svoronos a propus o nouă datare (927—928) care se impune convingător.

963—969. Nichifor Focas interzice înființarea de noi mănăstiri și anumite *piae causae*, sau daniile către astfel de așezăminte existente.

988. O novelă atribuită tendențios lui Vasile II redă libertatea de a face danii de închinare.

Printre formele de danii de închinare la Bizanț trebuie să menționăm : exercitarea unor servituți, pășunatul, țărani dependenți, venituri din impozite sau alte redevențe feudale (ceară, pește) gratificații din casa imperială, bunuri confiscate pentru trădare sau altă cauză (contribuind la mîntuirea sufletului celui confiscat).

Păturile modeste participau la acțiunea de filantropie creștină și din cauza condiționării religioase și din cauza funcțiunii reale pe care, în societatea dată, n-o puteau îndeplini decît ctitoriile patronate de biserică și de stat.

6. *Dreptul ctitoricesc în principatele române. Dispozițiile de drept scris. Originea lor bizantină.* În principate, receptarea dreptului ctitoricesc bizantin continuă și după 1453, ca și în prima perioadă de care ne-am ocupat în Partea I a studiului de față. În esența lor, toate structurile analizate mai sus pentru biserici, mănăstiri și diferite așezăminte pioase sînt valabile și în dreptul ctitoricesc român. Identitatea privește și mentalitatea filantropică sau ctitoricească, și poziția socială a ctitorilor, a bisericii și a statului, precum și amestecul de drept popular (local) și savant (bizantin) care se constată în dreptul ctitoricesc român, lipsind însă dezvoltările savante ale dreptului occidental de fundațiune după 1245.

Locul dreptului ctitoricesc în pravile este redus și nu apare din punct de vedere al tehnicii juridice, cu destulă claritate ca o ramură de drept independentă. Chiar în 1765 și 1766, în eforturile modernizatoare sistematice ale lui Mihail Fotino, dispozițiile de drept ctitoricesc — noțiunea generală care nu apare ca atare — rămîn împrăștiate fără ordine și fragmentar în diferite titluri ale cărții a treia, adică în cartea de drept bisericesc general.

a. Cu tehnica structurii ei alfabetică, *Sintagma* lui Matei Vlastarês, dominantă în receptarea bizantină pînă la începutul sec. XVII, conținea numeroase dispoziții de drept ctitoricesc, în sensul mai sus expus, confirmînd doctrina oficială a bisericii ecumenice. Rolul ei în impactul dreptului ctitoricesc bizantin în principate nu poate fi subliniat îndeajuns. Succesul

¹⁵³ Vezi *supra*, n. 146.

acestui impact se oglindește în anploarea ctitoriilor și în vigoarea mentalității filantropice și ctitoricești, de la domnul everget, preocupat constant și oficial să urmeze pilda marilor împărați, regi și domni, drept credincioși, filantropi și mari ctitori, până la cneazul și modestul țăran care se închina la mănăstire, ultimul de pildă ca poslușnic pe propria lui baltă dăruită acesteia ¹⁵⁴.

b. În *Pravila aleasă* — *Carte de pravili* a lui Eustratie Logofătul (Iași, 1632) găsim trei glave despre dreptul de ctitorie :

gl. 141 — „Cela ce faci mănăstire sau besearecă să nu le hie mai mari nici să le fac fără blasvenia arhereului” ;

gl. 142 — „De va dărui neștine la mănăstire sau la besearecă și apoi va vrea să ia înapoi” ;

gl. 143 — „Lucrurile mănăstirilor și a besearecilor să hie în veci neclintite” ¹⁵⁵.

Conținutul reglementării se deduce ușor din însăși rubrica fiecărei glave și îl vom regăsi identic în *Îndreptarea legii*, ceva mai departe. Textele vin din *Nomocanonul* lui Malaxos și originea lor bizantină nu necesită nici o discuție. Alegerea lor oglindește nevoia de a se duce o luptă dîrză pentru o cit mai reală autonomie patrimonială a ctitoriilor în raport cu proprietatea privată a ctitorilor, deci o luptă împotriva „ctitoriilor în stăpînire privată”.

c. *Cartea românească de învățătură* (Iași, 1646), fiind un cod penal, nu se ocupă în Pricina XV, zac. 216 ¹⁵⁶ de danile de închinare ctitoricească decît incidental și în contrast cu ceea ce se lasă cuiva „drept suflet”, adică „partea sufletului” și pentru mîntuirea sufletului dăruitului. În acest ultim caz, legatul nu se poate lua decît prin hotărîre judecătorească. „Alegînd (însă) acel lucru ce-au lăsat drept suflet”, dacă defunctul a lăsat „învățătură să facă besearică, sau bolniță, sau ospătărie, ce să dzice casă de streini, sau grabnic și altă asemenea acestora... atunce poate să ia singur cu voia sa și nu trebuie nici un giudeț și încă poate să ia singur, cîndu-i va aleage stăpînul în zapis”.

Îndreptarea legii a preluat acest text în gl. 348, zac. 47, sub o formă mai clară decît confuza redactare moldovenească : „fără numai, acel lucru ce-au lăsat drept suflet, de va fi învățătură să facă besearică...”

d. *Îndreptarea legii* (Tîrgoviște, 1652) mai consacră ctitoriei și alte două glave corespunzătoare celor din *Pravila aleasă* și cu aceeași origine bizantină :

Gl. 116 ¹⁵⁷ se referă la mentalitatea bizantină și general creștină de practică intensă a ctitoriei, consacrată de can. I al sinoadelor I și II ecumenice : „curat lucru, cinstit și bun au socotit sfinții noștri părinți a fi să se facă mînăstiri și besearici”. Aceeași glavă deplînge și condamnă practica rea din „ziua de astăzi” de-a face mînăstiri și biserici și de a-și pune „unealtele lor acolo”, în sensul că „ce dau nu le dau mînăstirii

¹⁵⁴ DRHB 1 (1966) 62—63, nr. 27 (1402—1418 = DIR B XIII—XV (1953) 58—59, nr. 43 (1409—1418); 86—88, nr. 42 70—71, nr. 56 (22 iun., 1418).

¹⁵⁵ Vezi I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, II, 1. *Pravilele slavonești*, București (1928) 294; Ed. C. Tegăneanu, în ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”.

¹⁵⁶ C R, Inv., Pr.15,z., 216 (rubrica).

¹⁵⁷ A cărei rubrică este: „Pentru cela ce va să zidească mînăstire sau besearică, acela să nu fie volnic să le oblăduiască nice fără de voia arhlereului să le facă” (= gl. 141 din *Pravila aleasă*).

sau besearicii, ce lui Dumnezeu; ce însă ei apoi vor iară să le oblăduiască”.

Se amintește prevederea canonului citat de a nu se zidi mănăstire „fără de voia arhiereului” de eparhie care va binecuvînta după obicei zidirea. Despre întemeiere se pune catastih, și hrisov la mitropolie sau episcopie.

Darurile închinat (bucate „la mănăstirea ce au zidit”) sînt ale lui Dumnezeu, și canonul citat poruncește „să nu mai aibă voe pre dinsele”.

Ctitorul nu poate face egumen la mănăstire sau „să pue pre altul” fără „voia arhiereului”, care ține locul lui Dumnezeu pre pămînt. Gl. 117¹⁵⁸ prevede că daniile închinat lui Dumnezeu sînt „nemutate și nescoase și nerîdicate în vecie, și niminea nu mai poate de-acia să le scoată de acolo de unde s-au închinat.

Ctitorii sau feciorii sau rudele sau moșnenii lor care ar cere înapoi lucrurile închinat și le-or înstrăina vor fi excomunicați și pedepsiți ca „furi de sfinte”.

Legea dumnezeiască și pravila înlătură prescripția extinctivă a bunurilor anterior închinat, „măcar de-ar treace și ani mulți și vremi”. Ca surse ale acestor texte, se trimite la sinoadele citate, la Zri, la Gherman Țărigrădeanul și „la lege”.

e) Cea mai amplă reglementare a materiei noastre o găsim în *proiectele de cod general întocmite de Mihail Fotino în 1765* pentru Ștefan Racoviță¹⁵⁹ și în 1766¹⁶⁰ pentru Scarlat Ghica, în cartea a III-a de drept bisericesc a proiectului. Deși depășește anul 1750, acest monument legislativ ne va opri atenția fiindcă adună dispoziții de drept bizantin de mult receptate și aplicate la noi. Menționarea lor clară la 1765 nu este legată de o inovație fără legătură cu subiectul nostru, ci oglindește continuitatea reglementării respective, și a surselor bizantine ale dreptului ctitoricesc de care este vorba. Fiind vorba de un moment de centralizare a puterii de stat și de codificare iluministă a dreptului (cu o ușoară tendință de sinteză a diferitelor sisteme), proiectul lui Fotino oglindește bine vechile tendințe de supraveghere și de control impuse de biserică și autonomia pe care aceasta, ca și legea laică, o impuneau ca regim juridic al așezămintelor pioase în raport cu ctitorii lor abuzivi, mereu ispitiți să rămînă, să devină sau să redevină proprietari direcți și absoluți ai așezămintului creat. Cum literatura noastră n-a folosit niciodată *Cartea a III-a a Manua-*

¹⁵⁸ Rubrica acestei glave este: „De va închina cineva niscare lucrure la besearică sau la mănăstire și vor vrea apoi să le ia îndărăt. Și iară să se știe că lucrurile și bucatele și toate ce are mănăstirea și besearicile sînt neschimbate și nemutate” (= gl. 142—143 din *Pravila aleasă*).

¹⁵⁹ BAR ms. gr. 21, inedit. V. însă ediția în pregătire la Inst. de istorie „N. Iorga” (Vasile Grecu și Gh. Cronț) a *Manualului de legi* din 1765.

¹⁶⁰ BAR ms. gr. 122, 131, 378, 789, 986, 987, 1196, 1434 și, BCUIE, V 42 și VI 6 și ASI 1 696; Bibl. Nat. Paris, ms. suppl. gr. 1 323. Ms. gr. ASI 1 697 a fost editat de prof. Pan. J. Zepos la Atena (1959). O ediție este în pregătire la Inst. de ist. „N. Iorga” (aceiași editori). Ms. gr. BAR. 1 434 nu cuprinde Cartea a III-a de drept bisericesc. Asupra ms. suppl. gr. 1 323, care va fi editat la Atena de prof. Pan. J. Zepos în colaborare cu Anastasia Sifon iou-Karapa, N. Camariano și autorul acestui capitol, vezi *Un manuscrit parisien du „Nomikon Procheron”, (Bucarest, 1766) de Michel Fotino (Phôteinopoulos)* în RESEE 8 (1970), 329—364. Asupra celorlalte ms., vezi introducerea ed. Zepos, Atena, 1959 și studiile mele despre Fotino, îndeosebi în „Studii” 14 (1961) 1 507—1 517; RESEE 5 (1967) 122—125; 135—138; *Legislația agrară a Țării Românești (1775—1782)*, Buc. (1970), *Introducere*. Vezi și I. Peretz, *Curs* II.2 (1928) 400—401. Adde: B. L. Fonkič în B. B. 40(1979) 176—177: o Ἀνθολογία νόμων (1772) a lui M. Fotino, aparent de tipul 1766, la Odesa (OGBN, ms. gr. 42).

lelor lui Fotino din 1765 și 1766, vom da aici un rezumat al tuturor dispozițiilor ctitoricești pe care aceste manuale le cuprind.

Proiectul de cod din 1765, cartea III, [t. 3], *Despre pronomiile episcopilor*, §5: Episcopii administrează bisericile și celelalte locuri puse sub ascultarea lor. Pentru chestiunile mari și problemele dogmatice, să dea de știre mitropoliților (Vlastarês, can. 34 al Apostolilor). În proiectul de cod din 1766, vezi III 9 §1 (ed. Zepos, 236).

Ibidem § 6: Episcopul nu poate nici lua nici dăruirudelor ceva din lucrurile bisericilor supravegiate. Rudelor sărace le va da ajutor ca la niște săraci (can. 38 al apostolilor). În interpretarea lui Aris-tin la acest text se spune că episcopul poate administra cu depline puteri, făcînd dar cele necesare rudelor sale sărace. Vezi proiectul din 1766 § 2 (ed. Zepos, 237).

Ibidem, § 7 și interpretarea: la instalarea episcopului se face inven-tar de bunurile sale proprii și de cele ale bisericii. Astfel, episcopul nu trebuie să lase rudelor bunuri de-ale acesteia, sau invers (can. 40 al apostolilor); cf. proiectul din 1766, *ibid.* § 3 (ed. Zepos, 237 și aceeași interpretare).

Ibidem, § 8: Tradiția cere ca toți clericii ptochocomiilor, mănăstirilor și așezămintelor de binefacere să stea sub autoritatea episcopilor, fără nesupunere, sancționată canonic (can. 8 al Sin. din Chalcedon): cf. proiectul de cod din 1766, *ibid.* § 4, ed. Zepos, 237. Interpretarea lui Balsamôn, care figurează și în proiectul din 1766, ed. Zepos, 237, precizează că în vechime monahii, ieromonahii și preoții de la orfanotrofii și de la gerontocomii se considerau supuși ctitorilor, iar acum episcopului.

Ibidem, [t. 9], *Despre întemeierea mănăstirilor și sfintelor lăcașuri* [1766, III 8, ed. Zepos, 233: περί οἰκοδομῆς μοναστηρίων καὶ εὐαγγέλιων οἰκῶν], §1: zidire se face numai cu învoirea prealabilă a mitropolitului; în proiectul din 1766 se vorbește de învoire, iar precizarea: „a mitropoli-tului” o introduce scolia textului. Ed. Zepos trimite la *Basilicale*, 4, 1, 1 și 5, 3, 8.

În proiectul din 1765 urmează o explicare (= § 2 din proiectul 1766) care rezumă Nov. II a lui Nichifor Focas pentru interzicerea de noi ctitorii, noile dani folosindu-se la consolidarea celor existente.

Ibidem, § 2 (partea a II-a a § 2 de la 1766) arată că Nov. I a lui Vasile II Porfirogenitul a abrogat novela precedentă și a permis ctitorilor să zidească fără restricții. Este vorba de celebra novelă impusă de bise-rică și atribuită nu se știe în ce condiții, acestui împărat. Lămurirea la § 2 dă o explicație pozitivă novejii lui Focas, care ar fi acționat cu „gînd pios”, și se arată că față de lăcomia de avere a călugărilor, Focas a oprit daniile, deoarece mănăstirile aveau prea multe venituri și bunuri, încît sărăcia și negospodărirea unora să umbrească prestigiul altora. În timpurile grele cînd scrie interpretul, daniile trebuiau cu atît mai mult oprite, cu cît se aflau multe mănăstiri și biserici „în această de Dum-nezeu păzită țară”, cele mai multe fiind pustii și sărăcăcioase. Dar se laudă și măsura liberală a lui Vasile II, precizîndu-se că ea nu dezaproba pe Focas, ci s-a temut să nu jignească pe Dumnezeu oprindu-se noile ctitorii. În schimb, noua novelă a cerut o înzestrare îndestulătoare a așe-zămîntului întemeiat, așa că cele două novele nu se contrazic, ci decre-tează în mod diferit același lucru.

Această dialectică subtilă este semnificativă, nepornind dintr-un confesionalism obtuz. Ea se potrivește cu epoca lui Fotino și cu reali-

tățile din țările române, explicind larga receptare a textelor bizantine de drept ctitoricesc dintr-o îndepărtată epocă de profunde contradicții sociale și de afirmare a controlului ctitoricesc al statului pe care îl vom regăsi în hrisovul moldovean din 1764.

Ibidem, § 3 (= 1766, § 5): repetă concluzia interpretării și precizează că moștenitorii pot fi siliți să termine clădirea începută de ctitor, așa cum legiuiesc *Basilicalele* (Can. 17 al Sinod. VII). Paragraful se referă dezaprobativ și la cei care, din sete de putere, din vanitate și din ambiție încearcă să facă ctitorii fără a avea mijloace suficiente. Referința finală, că *Basilicalele* confirmă repetat această măsură, formează o scolie separată la § 5 în proiectul din 1766, (ed. Zepos, 236: Bas. 5,1, 17).

Proiectul din 1766 conține în acest titlu cinci paragrafe (ed Zepos, 235—236, §§ 3, 4, 6, 8 și 9) care îmbunătățesc prevederile titlului următor de la 1765, fără rubrică echivalentă în Manualul din 1766.

Ibidem, [t. 10], *Mănăstirile și bisericile și lucrurile lor să fie sub autoritatea episcopilor* § 1 (can. 17 al Sinod. VII): se afirmă net principiul că toate mănăstirile și bisericile vechi și recente sînt sub autoritatea arhiereului locului, moștenitorii ctitorilor să nu se mai amestece în administrarea lor bisericească. Se face referire la *Basilicale* și se citează can. 8 al Sinod. IV: afurisenia contra clericilor și mirenilor care încurajează pe moștenitori la semeție față de arhiereu.

Ibidem, § 2 (can. 1 al Sinod. I și II): Întemeietorul bisericii și mănăstirii să nu se amestece în ele după închinare. Să nu se sustragă din lucruri, să nu le dea altcuiva, să nu pună egumen pe cine vrea, toate acestea fiind atribuții ale arhiereului. Se citează nov. 131 a lui Iustinian și *Basilicalele*. Cele statornicite de ctitori trebuie să aibă tărie dacă nu sînt împotriva sf. canoane, dar nici ctitorii nu pot înlătura rosturile arhiereului.

Ibidem, § 3 (can. 13 al Sinod. VII): Ctitorii să scoată căminele din bisericile și mănăstirile ridicate, altfel vor fi pedepsiți bisericește. Interpretarea lui Balsamôn arată că mirenii pot lua în primire mănăstiri, dacă le aduc în stare mai bună și le fac să progreseze. Tomul patriarhului Sergiu permite aceasta, dar interzice căminele mirenești în posesia ctitorilor. Este legalizarea *charisticariatului*, nepracticat direct la noi. În proiectul din 1766, acest unic paragraf și lămurirea lui Balsamôn formează titlul 10 (ed Zepos, 238: can. 3 în loc de 13).

Ibidem, [t. 11], *Despre lucrurile închinare* (1766, III, 12, περί ἀφιερωμάτων) § 1 (can. 1 al Sinod. I și II): Zidirea de mănăstiri („lucru ales și de cinste, ... ca un gînd frumos”) a devenit „o faptă rea”, fiindcă ctitorii se numesc pe ei „stăpîni ai lucrurilor închinare și nu recunosc decît cu numele închinarea divină”. Stăpînirea și-o însușesc chiar după închinare. Lucrurile închinare sînt vîndute. Or, zidirea mănăstirii se face numai cu știrea și sfatul episcopului. Tot ce-i aparține mănăstirii se scrie cu uricul în catastih și se depune la episcopie. Ctitorii nici nu se pot face egumeni, nici nu pot rîndui pe alții, fără știrea episcopului. Cineva nu mai poate fi stăpîn peste lucrurile dăruite, sfințite și închinare lui Dumnezeu.

Este condamnarea clară — din partea dreptului ctitoricesc în concepția bisericii și statului, a „ctitoriei în stăpînire privată”. Această concepție, disputată în procesul Schitului Golești sub N. Mavrogheni, va fi reafirmată puternic și conservată prin hotărîrea din 1811. De unde actualitatea de totdeauna a textelor selectate de Fotino.

Ibidem § 2 (*Basilicale* 5, 1): oricine poate închina lucrurile sale bisericilor și mănăstirilor (ed. Zepos, 240: Bas. 5, 1, 1). Interpre-

tarea la acest text denunță lăcomia de avere a călugărilor care îndeamnă pe credincioși să-și despoaie rudele de legiuina lor parte de moștenire, în folosul daniilor de închinare nemăsurate. Fără vină față de părinți, rudele sînt sărăcite, ceea ce nu este nici drept, nici legal. Închinarea lucrurilor nu înseamnă întregul patrimoniu, ci numai ceea ce rămîne după ce s-a dat neamului partea cît i se cuvine. Pentru a se evita aceste excese din reavoință, din interes sau din neștiință, prin aplicarea literală a legii, s-a cerut o învoire domnească și știrea mitropolitului care va cerceta condițiile corecte ale închinării. În felul acesta se evită o nedreptate neplăcută lui Dumnezeu. Este o poziție deosebit de importantă care oglindește conflictul multiseclar între ctitorie și extinderea proprietății bisericești, pe de o parte, și solidaritatea de neam. Prin privatizarea absolută a proprietății și exaltarea voinței individualiste a dăruitorilor și testatorilor, cîștiga, în anumite condiții, biserica. Din chiar în sînul ei s-a produs o reacție, căutîndu-se o cale de mijloc. Libertatea de a testa, de origine romană, a rămas un principiu de bază promovat de biserică și la noi cu ajutorul domnului, din sec. XV și mai ales din cel următor, dar s-au acceptat și unele garanții pentru neamul de sînge : nu sub forma unei coproprietăți sau proprietăți colective, ci a unei rezerve succesoriale, sprijinită ideologic pe teza că sărăcirea neamului nu este un act plăcut lui Dumnezeu.

A doua interpretare la acest text, reproducă de Fotino, apără pe creditorii de încercările debitorului de a închina tot activul care ar fi trebuit să garanteze plata creanțelor. După moartea ctitorului, se vor scădea mai întîi datoriile și numai prisosul merge la moștenitori, care vor avea grijă de mîntuirea sufletului celui mort. Dispoziția aceasta favorizează relațiile de schimb marfă—bani și economia de piață lărgită pe bază de credit.

Proiectul de cod din 1766, III, 11, περί μοναστηρίων πραγμάτων, § 1—7 reglementează restrictiv circulația bunurilor mănăstirești, interzicînd în general vînzările, schimburile și zălogirile, limitînd durata vînzării veniturilor (arendarea) și fixînd la 40 de ani durata prescripției acțiunilor eclesiastice. Dispozițiile sînt scoase din *Basilicale* (5, 2, 4 și 6; 5, 2, 12; 5, 2, 7 și 9; 5, 2, 1 și 5, 2, 14 (16), cf. ed. Zepos, 238—239). Actualitatea dispozițiilor pentru principate rezultă din Sobornicescul hrisov moldovean de care ne vom ocupa imediat și care denunța abuzurile existente și adopta un regim restrictiv nuanțat.

f) În *Sobornicescul hrisov* din Moldova (1785)¹⁶¹, o singură dispoziție privește inalienabilitatea bunurilor ctitoricești :

„...din pricina slobodii volniciei a vînzărilor și a schimburilor, între alte neorînduiale ce s-au urmat, și ceale mai multe din mănăstiri au pierdut din vremi în vremi multe moșii ce au avut de la ctitorii lor, s-au socotit cu sfat de obște ca, de acum înainte să fie opriți egumenii... să nu dea moșii mănăstirești; căci înstrăinarea moșilor ctitoricești..., oșebit că iaste oprită, de pravilă, dar pricinuiăște și cea desăvîrșit stricăciune mănăstirilor. Cum și schimburile de moșii mănăstirești să nu fie slobod..., ci cînd va fi trebuință... iară cu moșie”, cu cercetarea mitropolitului și divanului.

Menționăm că partea a doua a Sobornicescului hrisov privind căsătoria și împărțirea ȋiganilor, se aplica și ȋiganilor mănăstirește, adică

¹⁶¹ *Sobornicescul hrisov, 1785, 1835, 1839*, ed critică, Buc. (1958) 23.

unor „bunuri” aparținând ca atare unor ctitorii, separat de ȧiganii domnești sau boierești.

g) Tot în Moldova, *Manualul juridic*¹⁶² al lui Andr. Donici (ed. ms. scurtă ante 1805; ed. tip. Iași 1814) conține, de asemenea, o singură dispoziție de drept ctitoricesc (t. 38 § 12 = ed. 1959, p. 138), scoasă din *Basilicale* (5, 3, 13 și 5, 1, 1): daniile către sfintele lăcașuri se predau în 6 luni, după care moștenitorii dătoresc și fructele și dobinzi de întârziere din ziua închinării, „căci volnic iaste fiește carele la moartea sa să lase ale sale pentru sufletul său la sfintele besearici”.

Principiu de drept romano-bizantin, în vigoare la noi de totdeauna (în Ȧara Românească afirmat la 1555, la 1631), nu fără rezistență din partea neamului. Ceea ce explică unele concesii reciproce și reformularea regulii în codificările sec. XIX. Să se observe formularea mai amplă și mai nuanțată de la Fotino, cu justificarea respectării drepturilor legitime ale rudelor.

h) În *Codul Calimah*¹⁶³ — *Codica țivilă sau politicească a Prințipatului Moldovii* din 1816—1817 — dispozițiile de drept ctitoricesc vin din dreptul bizantin receptat de mult în Moldova și care continuau să-și păstreze o semnificativă actualitate. Ele s-au adăugat reglementării modernizatoare a persoanelor juridice, luată, ca cea mai mare parte a codului, din codul civil general austriac (ABGB, 1811), de care nu avem să ne ocupăm aici. Iată dispozițiile de drept ctitoricesc:

În § 17, codul avea nevoie să spună că privilegiile mănăstirilor și bisericilor se socotesc, ca și celelalte privilegii ale pămîntului, «drituri, ca și alte drituri cuprinse în pravila aceasta»; § 379, vorbind de mănăstiri și biserici, le numește „persoane moralești”, era o inovație austriacă (cf. § 1 909).

§ 1 936 menținea termenul de 40 ani pentru uzucaparea lucrurilor nemișcătoare ale bisericilor și mănăstirilor, el fiind de 3 ani pentru lucrurile mișcătoare.

§ 842 : „Lăsînd cineva moștenirea ori legatum pe numele lui Hristos, le va lua biserica locului, unde testatorul avea lăcuința sa; iar lăsîndu-le la o biserică a unui sfînt în oraș, unde sînt doă și mai multe biserici tot aceluiaș sfînt, fără să zică, la care dint-aceste au lăsat moștenirea sau legatum, se socotește că le-au lăsat la biserica aceea, la care el era poporean ori mergea adese sau la cea mai săracă; iar dacă în locul acela nu va fi biserica pomenitului sfînt, se vor da la biserica poporului unde au fost acest legator”. Corespondentul iustinianeu și preiustinianeu al acestei dispoziții de frecventă aplicare, l-am întîlnit mai sus și menținerea ei în *Codul Calimah* merită să fie subliniată.

§ 843 : „Legaturile lăstate pentru pricini cuvioase, adecă la mănăstiri, biserici, școli, spitaluri, orfanotrofii, săraci și pentru răscumpărare de robi... moștenitorii... să le dea îndată după moartea testatorului, fără nici o prelungire”. Și originea bizantină a acestei dispoziții curente și mereu utile este evidentă.

§ 844 : Dacă legatul lăsat unei pricini cuvioase n-a fost plătit în 6 luni, se datorează funcțiile și dobinzi, iar după un an se plătește valoarea lui îndoită.

¹⁶² *Manualul juridic al lui Andronache Donici*, ed. critică, Buc. (1959).

¹⁶³ *Codul Calimah*, ed. critică, Buc. (1959).

§ 845 : „Episcopul locului datoriu este a se îngriji pentru toate cele lăsate cu cuvînt de moştenire sau de legatum în pricini cuvioase..., îndemnînd sau şi silind prin stăpînirea politicască..., pe epitropii cei vînduţi; iar lenevindu-se acesta, ...mitropolitul se va însărcina cu această îngrijire; ...fieşte care creştin are voe să îndemne sau să arate pe orînduiţii epitropi, văzîndu-i că se lenevesc întru împlinirea de asemenea moştenire sau legaturi”.

Încă o dispoziţie în tradiţia ctitoriei bizantine, şi de o utilitate generală şi durabilă.

§ 846 : Dacă moştenitorul într-un an nu va executa nici hotărîrea judecătorească de împlinire, va pierde ceea ce avea prin testament peste legiuita parte (fiind deci un rezervator), iar ceilalţi moştenitori se vor scoate ca nevrednici din moştenire.

i) Menţionăm că nici în *Pravilniceasca condică* (1780) nici în *Legiuirea Caragea* (1818) nu figurează dispoziţii speciale de drept ctitoricesc, precum nici în proiectul laicizat din 1777 al lui Mihail Fotino. Prezenţa lor în *Codul Calimach* este deci cu atît mai neaşteptată. Atrasă poate de faptul că modelul său austriac cuprinde norme privind persoanele juridice, şi reglementarea lor s-a completat cu reguli la cele de drept ctitoricesc. Normele risipite în unele culegeri private de drept bizantin, în greceşte sau româneşte, care au circulat mai ales după 1750, nu aduc nimic nou faţă de materialul examinat mai sus. Ar merita o cercetare mai amănunţită pe care n-am făcut-o aici, *Nomocanonul* lui Gheorghe din Trapezunt (1730)¹⁶⁴, comandat de Nicolae Mavrocordat care nu l-a întărit, *Vaktéria tîn arhieriebn* din 1645 (*Ōirja arhierieasca* sau *Toiagul arhierilor*, tradusă în româneşte la Iaşi (1754)¹⁶⁵ şi mult aplicată mai ales în Moldova. Pentru sfîrşitul perioadei studiate de noi, cînd aplicarea lui directă a început să aibă loc, ar fi util să se precizeze ce dispoziţii de drept ctitoricesc se găseau în *Hexabiblu* lui Armenopol¹⁶⁶. Acesta a intrat în circulaţie restrînsă prin Biblioteca Mavrocordatilor¹⁶⁷ şi mai largă prin ediţia în neogreacă a lui Alexios Spanos (Veneţia, 1744 şi mereu reeditat pînă în 1820), sfîrşind prin a fi tradus în româneşte în sec. XIX (Iaşi, Toma Carra, 1804¹⁶⁸ şi Christian Flechtenmacher, după 1830)¹⁶⁹, deci după limita perioadei studiată de noi în acest capitol.

Cum însă această largă influenţă a început totuşi înainte de 1750 şi pentru a putea face o necesară comparaţie cu codificările locale şi îndeosebi cu *Manualele* lui Fotino, voi indica mai jos dispoziţiile de drept ctitoricesc risipite în *Hexabiblu*, fără să existe un titlu care să încerce sistematizarea lor.

Cartea I, t. 3. *Despre averile bisericesti*, § 12 : uzucapiunea de 40 de ani pentru bunurile bisericesti (ed. I. Peretz, p. 27).

¹⁶⁴ Vezi I. Peretz, *Curs* II 2 (1928) 411—412.

¹⁶⁵ Vezi *Preemfiunea în istoria dreptului românesc*, Bucureşti (1965), 176—184 şi studiiul cit. *infra*, n. 167 (p. 203—204). Din dispoziţiile de drept ctitoricesc ale Vactiriei (BAR, ms. rom. 1 468, f. 167, 173, 174), vezi lit. A, cap. 104, 113, 114.

¹⁶⁶ I. Peretz, *Constantin Harmenopoulos, Manualul legilor sau așa numitele Cele șase cărți*, Buc. (1921).

¹⁶⁷ Vezi *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Mavrocordato* în *Jahrb. d. oesterr. Byzantinistik* 18 (1969) 206—207.

¹⁶⁸ Vezi mai sus, n. 37 (p. 254—270).

¹⁶⁹ Vezi *Le droit romain de Justinien dans les Principautés Danubiennes au XVIIIe siècle, III. Le rôle de l'Hexabible d'Harménopule* în *StCl* 13 (1971) 207—239.

C. III, t. 4. *Despre cumpărare și vânzare* (Despre locurile sfințite), § 1 024 : „Mănăstirile și bisericile, cînd n-au cu ce plăti dările vis-tieriei, pot să vînză lucrurile lor”, cu chibzuirea mitropolitului, a episcopului și a clericilor (ed. cit., p. 252).

C. III, t. 4. *Despre emfiteoză* (*Despre casele sfințite*), § 1 028: Locurile Sf. Biserici a Țarigradului, spitale, case de primirea străinilor, case de orfani și acelea în care se hrănesc cerșetorii, se dau în emfiteoză după fața celui ce le ia și a doi din moștenitorii lui, unul după altul; § 1 029 : Ruinele acestei biserici să se dea în emfiteoză pe o treime din preț, pe cel mult 30 de ani; § 1 030 : averile altor biserici, mănăstiri și case de primit străini în Țarigrad sau afară din el, se dau veșnic în emfiteoză pe 1/6 din venit; § 1 031 : De la biserici și mănăstiri; se dă cu chirie, sau pînă la sfîrșitul vieții emfiteotului, sau pe termen limitat pînă la cel mult 30 de ani; § 1 032 : emfiteoza bisericilor, mănăstirilor și spitalelor și celorlalte case sfințite se pierde prin neplata chiriei la timp de 2 ani; § 1 033 : Economii, curatorii organilor și chivernisitorii bisericilor părinților, copiilor și rudelor lor (de sînge sau afini) nu pot lua în emfiteoză sau în arendă bunurile lăcașurilor chivernisite de ei, nici personal nici prin interpus. Contravenienții pierde lucrul și prețul plătit. Cu o sumă egală sînt pedepsiți chivernisitorii care au dat bunul în emfiteoză de acest fel (ed. cit., p. 254—255).

C. V., t. 8. *Despre moștenitori* (*Despre mînsătirile neisprăvite. Nove-la împ. Leon*), § 1 796 : reglementează împărțirea moștenirii în cazul cînd defunctul a lăsat mănăstirea ce a ctitorit neisprăvită (ed. cit., p. 435).

C. V, t. 10. *Despre lăsarea prin dotă sau despre legat* (*Despre legatele plăcute lui Dumnezeu*). § 1 907 : se predau în șase luni de la închinare, iar peste acest termen se datorează veniturile și dobînzii; § 1 908 : După un an de nepredare, se plătește îndoit (ed. I. Peretz, p. 462). Vezi mai sus aceste dispoziții în pravilele sec. XVII (ed. cit., *supra*, p. 162).

C. V, r. 11 *Despre epitropi* (*Despre aceia, cărora le este oprit să fie epitropi*), § 1 933 : Nov. 34 a lui Leon VI Filozoful permite călugărilor și clericilor să epitropească ce se lasă pentru sufletul celui mort (ed. cit., p. 467).

j) În afara codificărilor de care am vorbit pînă acum, avem cîteva cazuri în care dreptul ctitoricesc a făcut obiectul unei reglementări obișnuite de drept scris, în forme adaptate epocii.

La începutul sec. XV¹⁷⁰, în legătură cu o danie făcută mănăstirii domnești de la Cozia, Mircea cel Bătrîn, pe linia dreptului bizantin ecumenic, ajunge să formuleze în actul său de întărire o normă de valoare generală : „Oricine se va da cu sufletul și cu averea lui la mănăstirea de la Cozia sau boier sau sluga domniei mele sau cneaz sau alt om numit sărac, să nu cuteze din neamul sau din rudeniile acelui om să ceară socoteală, nici să spune un cuvînt pentru aceasta pentru că cine se va încumeta, va primi mare rău și urgie de la domnia mea”.

Principiul va fi confirmat de Petru cel Tânăr la 1555¹⁷¹ și la 1631, cum vom vedea mai jos.

Remediarea unor numeroase abuzuri și conflictele de interese în cadrul larg al bisericii și asistenței sociale asigurată de ea, au dus la înde-

¹⁷⁰ Vezi DRHB 1(1966) 62, nr. 27 (<1402—1418>).

¹⁷¹ DIR B XVI 3 (1952) 30—31, nr. 39 (10 mai 1555).

lungate și dese momente de criză în care aspectul ctitoricesc nu se distingea totdeauna bine de acela al organizării bisericești propriu-zise. Radu cel Mare, la începutul sec. XVI, l-a adus pe fostul patriarh Nifon să „îndrepteze” biserica, inclusiv aspectul ctitoricesc. Nifon cerind respectarea riguroasă a pravilei, implica și dreptul ctitoricesc bizantin.

De la sinodul de clerici și mireni sau adunarea de stări din 13 aprilie 1596¹⁷² sub Mihai Viteazul, pînă la secularizarea mănăstirilor închinat (1863), se poate vorbi de o continuă serie de crize ale dreptului ctitoricesc și ale instituțiilor lui, fără ca practica daniilor de închinare și a ctitorilor să sufere. Încercarea lui Gr. Ghica în Moldova (1764) de a interveni legislativ în sensul lui Nichifor Focas la Bizanț, este un semn de criză, dar nu o ruptură în practica ctitoricească. Ceea ce trebuie să subliniem este faptul că și atunci cînd elemente grecești interesate sau abuzive erau amestecate și chiar oficial denunțate, îndeosebi pentru înstrăinarea bunurilor ctitoricești, remediul se căuta într-o mai strictă aplicare a dreptului ctitoricesc bizantin, a pravilei, menționate în numeroase acte oficiale de mare răsunet. Liniile mari ale legislației care trebuiau asigurate priveau autonomia patrimonială a ctitoriei față de ctitori ca particulari și inalienabilitatea bunurilor ctitoricești, în afara unor cazuri de forță majoră, bine chibzuite și reale.

Sub acest aspect, ne vom opri puțin asupra crizei din 1631 în Țara Românească, din 15 iul. 1764 în Moldova, și asupra problemei patronatului oglindită într-o importantă judecată de la începutul sec. XIX (1811), publicată de T. G. Bulat.

Din hrisovul lui Leon Tomșa (15 iul. 1631)¹⁷³, dat după o adunare de stări, și avînd caracterul unei cărți de libertăți¹⁷⁴, aflăm că unii călugări greci, „au cumpărat mănăstirile de le-au făcut metoașe, ca să le ia venitul, să-l scoată din țară și arginturile și moșiile, aceia să iasă de în mănăstire afară, să fie numai călugări rumâni, cum au fost de veac și să li se ia seama de tot ce au fost al mănăstirilor, nimic să nu lipsească”. Sensul frazei nu este ușor de elucidat. „Cumpărarea mănăstirilor”, putea însemna mita pentru obținerea de egumenii și mai ales pentru a determina pe ctitori să închine mănăstirea ca metoc al unui loc sfînt din afară, ceea ce reprezenta o investiție de capital cu asigurarea exportării legale a veniturilor peste hotar. Se făceau astfel de acte și fără întărirea domniei? În orice caz nu poate fi vorba de o amplă cumpărare de mănăstiri în proprietatea privată a egumenilor greci vizate de hrisov.

În versiunea scurtă a hrisovului, înmînată clerului din eparhia episcopiei de Buzău¹⁷⁵, se cere întregului cler, în schimbul unor importante privilegii și „libertăți”, să aplice cu grijă și rivnă dreptul ctitoricesc: „numai să aibă a păzi sfintele biserici cu slujbă și cu pravilă dumnezeiască și în zi și în noapte și să roage Dumnezeul pentru sănătatea domnii mele și pentru sufletul răposăților părinților domnii mele și pentru toată creștinătatea, ca să fie domnii mele pomană”.

Hrisovul din 15 iulie 1764¹⁷⁶ începe prin a enunța ca fiind proprie unei domnii românești, doctrina bizantină despre poziția dublă a *basileus*-ului ca stăpîn politic și ca stăpîn religios, chiar dacă se concede că în

¹⁷² DRH B 11 (1975) 205, nr. 160 (13 apr. 1596).

¹⁷³ *Ibidem*, 23 (1969) 406–409, nr. 255 (15 iul. 1631).

¹⁷⁴ Vezi *op. cit. supra*, P.I., n. 124.

¹⁷⁵ DRH B XXIII (1969) 412–414, nr. 258 (23 iul. 1631).

¹⁷⁶ *Uricariul* 1 (1852) 147–157.

ordinea spirituală este firesc să legifereze de acord cu ierarhia bisericească. Afirmându-și prioritatea politică, domnia reglementa recrutarea preoților și închinarea de bunuri către biserică, deci fundațiile pioase. Citind insistentele texte de drept canonic, can. 55 al sf. apostoli, can. 8, al Sob. din Cartagina și can. 19 al Sob. din Trulla, în prima problemă, și can. 5 al Sob. din Gangra, can. 25 al Sob. din Laodiceea și can. 17 al Sob. ecumenic în a doua problemă, domnul ține să învedereze temeinicia în drept a poziției sale.

Ne ocupăm de acest hrisov, în ciuda datei lui, fiindcă el urma reformelor bisericești ale lui C. Mavrocordat și fiindcă aspectele crizei care se oglindește în hrisov erau anterioare anului 1750. Hrisovul vorbește de biserici zidite fără trebuință (și de înmulțirea preoților) și denunță practica dobândirii prin bani a demnităților bisericești. Vom vedea cum se oglindește problema, un an mai târziu (1765), în proiectul de cod al lui Mihail Fotino, în Țara Românească, unde se făcea elogiul nuanțat al novelei lui Nichifor Focas, din care hrisovul moldovean se inspira. Hrisovul prevedea un dublu control de stat asupra amenințătoarei proprietăți de mină moartă a bisericii : domnia avea să încuviințeze prealabil crearea unei ctitorii, iar forurile bisericești superioare aveau să controleze existența unor suficiente mijloace de întreținere a așezământului pios.

7. Structura de clasă a ctitoriilor. Caracterul îndeobște familial al ctitoriei — cu rare conflicte și chiar litigii — este izbitor și important.

Așezământul este al ctitorului în primul rînd, în înțeles ctitoricesc, și ca atare i se pot face danii, care aparțin însă ctitoriei, nu ctitorului personal ¹⁷⁷.

Așa se explică de ce bisericile și mănăstirile aveau condici și catasithe în care figurau toate bunurile lor, daniile primite, începînd cu satele, moșiile și ocinele.

În principatele române s-a accentuat deosebirea între cele patru feluri de ctitorii asupra cărora a avut meritul de a atrage atenția lui N. Cotlarciuc încă din 1907, și care au fost mult mai bine luminate și amplu documentate abia de H. H. Stahl în studiul său citat, din 1972 ¹⁷⁸.

a) Ctitoriile colective de sat (obște) sau de confederații (uniuni de obști); de care trebuie să apropiem pe acelea ale obștilor și breslelor orașenești (de cartier, de parohie, de breaslă propriu-zisă);

b) ctitoriile mari boierești și

c) ctitoriile domnești;

d) ctitoriile rămase în stăpînireă privată a boierilor sau particularilor întemeietori (adesea cu o situație trecătoare sau abuzivă).

În ceea ce privește prima categorie, ea s-a dezvoltat mai bine în țările române decît la Bizanț, dată fiind și acțiunea directă a bisericii oficiale. Dar chiar ca ctitorii sătești, dreptul ctitoricesc ce li se aplică reprezintă unul din punctele de cel mai larg contact între viața de sat și dreptul bizantin, al doilea punct constituindu-l instituția familiei cu aspectele ei : căsătorie, rudenie, moștenire, divorț, incest și jurămint.

Dreptul ctitoricesc de sat împletește elementul colectiv cu cel individual, pe cel democratic cu cel de ierarhie ctitoricescă, reflectată în repartiția stranelor din biserică, a locurilor de îngropăciune, în locurile

¹⁷⁷ Dar modul personalist (privatist) de exprimare nu oglindește corect realitatea juridică.

¹⁷⁸ *Op. cit.*, 162—189.

de stat în biserică și în participarea ajutătoare la slujba și la sarcinile administrative ale bisericii de sat.

Ctitorile domnești au o situație clară: ele ies din proprietatea domnească și devin proprietate mănăstirească și bisericească, adică stăpânire a ctitoriei ca atare, juristul modern ar spune: ca subiect de drept sau chiar ca obraz sau ca persoană juridică. Este treapta cea mai înaltă de autonomie a ctitoriei față de întemeietorul ei. Lucru firesc, fiindcă *basileus*-ul la Bizanț și domnul în principate erau direct sau indirect sursa întregii legislații care desprindea pe ctitor de ctitoria sa, sub raportul proprietății sau stăpânirii funciare și mobiliare.

Rămân însă ca o problemă dificilă, și contradictorie: ctitoriile aflate în stăpânirea particulară a ctitorilor lor sau a altor persoane (prin moștenire sau înstrăinare). Fenomenul a existat la Bizanț unde a fost cunoscută și instituția *charisticariatului*, neapărut la noi. Fenomenul a existat în primele secole și în principatele române. Problema se mai putea pune în mod excepțional chiar la finele sec. XVIII și începutul sec. XIX.

Pentru sec. XIV—XV în Moldova, N. Grigoraș, cel dintîi, a documentat existența ctitoriilor proprietate boierească sau de sat și a adus numeroase exemple, inclusiv de multe biserici dispărute. Numai nouă din cazurile citate de d-sa anterior apariției DIR A se vor găsi în statistica din studiul de care ne vom ocupa mai departe, din 1972. Autorul atrage atenția asupra § 43 din *Zakonicul* lui Dușan (ed. I. Peretz, 1905, 19): „Și boierii și alți oameni care au biserici de baștină pe baștinele lor, să nu fie volnic domnul țar, nici patriarhul nici alt episcop să închine acele biserici la biserică mare; numai acest băștinaș volnic să-și așeze călugărul și să-l ducă la episcop, să-l blagoslovească episcopul la acea biserică trebilor duhovnicești”. Autorul a arătat just că aceste mănăstiri se vindeau, se împărțeau, se moșteneau, fiind sub ascultarea ierarhică a unei biserici mai mari și totuși, pe cît se pare, nelipsite și de unele venituri domnești. Puterea domnească a redus mult din privilegiile lor și sărăcirea ctitorilor-proprietari ar fi contribuit la dispariția acestor mănăstiri. Dispariție treptată care se leagă în fond de lupta dintre lumea laică și organizația bisericească legală, care dorea să le controleze. Domnii au luat unele mănăstiri sub oblăduirea lor, pe altele le-au cumpărat și dăruit marilor lăcașuri. Este acțiunea generală de încercuire și lichidare a bisericilor private, just subliniată mai târziu de P. P. Panaitescu. Proces realizat cu ajutorul bisericii oficiale și a dreptului canonic ctitoricesc.

Fără a utiliza tot materialul astfel adunat, la care s-au adăugat cazuri noi și cele din Țara Românească, problema a fost reluată într-un cadru larg de istorie socială și cu generalizările corespunzătoare, de H. H. Stahl în 1972, subliniind cu drept cuvînt împrejurarea că astfel de așezăminte se bucurau de venituri speciale (domnești, boierești, de la enoriași) care în parte intrau în patrimoniul ctitorului-proprietar).

În Moldova, H. H. Stahl consideră că poate semnala documentar 24 de astfel de mănăstiri pînă în 1553, iar în Țara Românească, 11 pînă în 1625. Inventarul se referă la colecția de documente DIR care între timp (DRH) a depășit anul 1625, iar biserici în stăpânire privată, mai puține, se găsesc și după această dată. Autorul nu precizează dacă în Moldova fenomenul dispare după 1553, dar la p. 181 n. 8, citează cazuri de moștenire și de înstrăinare a acestor mănăstiri. Ele par să fie în general

mici biserici și mănăstiri de sat. Existența mănăstirilor boierești a fost mai de mult relevată de P. P. Panaitescu, care a arătat că domnia a dus o politică sistematică de desființare a acestor forme de proprietate și una de centralizare a bisericilor și mănăstirilor, care au devenit fără excepție domnești, putînd însă fi în simpla ctitorie nepatrimonială a unui boier sau a altei persoane din colectivități. În cazul multor documente nu este ușor de decis dacă este vorba de o ctitorie normală sau de una de stăpînire privată. La începutul sec. XV, în actul de închinare al boierului Aldea pentru satul Cireșarul către mănăstirea Sf. Nicolae din Cutlumuș la Sf. Munte, se spune „căci este mănăstirea noastră”, ceea ce nu se poate referi decît la legătura ctitoricească, nu la una de stăpînire privată¹⁷⁹.

O problemă delicată este aceea a mănăstirilor închinare locurilor sfinte din afara frontierelor : era o simplă închinare ctitoricească, o simplă afectare de venituri, sau o trecere în proprietatea beneficiarului închinării ?

Închinarea era cunoscută dreptului ctitoricesc bizantin, dar în principate ea a luat o extindere primejdioasă și a îmbrăcat funcțiuni politice, economice, morale și spirituale cu totul specifice care au durat dureros pînă la secularizare, în 1863. Nu intrăm în detaliile problemei, obiectivul acestui capitol nefiind studierea monografică a mănăstirilor închinare¹⁸⁰.

Un aspect anex al închinării și al dreptului ctitoricesc îl constituie statutul bizantin de stavropighie¹⁸¹, prin care un lăcaș bisericesc era pus sub dependența directă a Patriarhiei din Constantinopol. Nici studiul monografic al acestei probleme nu intră în economia lucrării de față.

8. Întărirea domnească. O problemă deosebit de importantă a dreptului ctitoricesc român o constituie natura întăririlor domnești în caz de act de ctitorie sau de danie de închinare, și a reîntăririlor domnești pentru averea unei ctitorii. Influențat vizibil de analogia anacronică a ideilor moderne, penultimul autor care s-a ocupat de dreptul ctitoricesc¹⁸², a conchis că întăririle și reîntăririle domnești aveau o simplă funcțiune de publicitate autentică și notarială.

Trebuie recunoscut că sînt unele acte, cele mai puțin numeroase, în care întărirea este dată în termeni care ar permite la prima vedere să nu se vadă în act decît o funcțiune de certificare notarială.

Dar în decursul vremii, formulele diplomatice au variat, ele variază și în aceeași epocă și cu greu se poate conchide, după această variație, că avem de-a face cu diferențe instituționale reale sau că din formulele practicate trebuie să alegem pe cea care pare să se potrivească mai bine

¹⁷⁹ Gr. Nandriș, *Documente românești în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos, 1372—1658, după fotografiile și notele lui Gabriel Millet*, Buc. (1937) 244—246, nr. 44 (21 nov. 1414)

¹⁸⁰ Vezi Al. Elian, *Introducerea în inscripțiile medievale ale României, orașul București*, Buc. 1 (1965) 27: „Epoca reglementară a cunoscut ... o efervescentă ... în lupta pentru restabilirea drepturilor și autorității statului și bisericii naționale în raporturile lor cu așa-zisele „Sfinte locuri ... care administrau, în virtutea unor relații de drept tipic feudale întinse domenii ..., aparținînd mănăstirilor închinare. Împrejurările nu îngăduiau să se încerce o rezolvare a acestor spinoase probleme, decît prin referire la stipulațiile dreptului ctitoricesc, și ... era necesar ... să se restabilească ... șirul ... ctitorilor de lăcașuri pioase”.

¹⁸¹ Vezi Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe în BOR*, 77 (1959) 915.

¹⁸² Vezi Gh. Cronț, *op. cit.*, p. 91—97.

cu o analogie modernizatoare. Formulele reținute nu au, în comparație cu celelalte care le contrazic, importanța ce li se atribuie. Iar aceste formule trebuie comparate cu ceea ce știm în afara lor despre natura puterii domnești și despre rolul domniei în stat și societate.

Teoretic, întăritura este strict viageră și ar trebui dată regulat de fiecare domn chiar la începutul domniei. Se știe că practic lucrurile nu se petrec așa, dar regula chiar nerespectată, rămâne în logica strictă a a sistemului. Faptul că uneori se explică necesitatea reîntăririi, după multiple întăriri precedente neriguroso consecutive, prin faptul că actele arătate sînt vechi și șterse¹⁸³, nu înseamnă că întărirea sau reîntărirea avea un rol în principal sau exclusiv utilitar, *probatoriu* și deci notarial. Ctitoria se aproba de domn în cadrul structurii generale de dominiu eminent a puterii domnului, în cadrul puterii lui autocratice, cu evidenta tendință centralizatoare de a deveni „marele ctitor” al țării, așa cum la limită era marele hotarnic (Matei Basarab), cum efectiv era marele judecător și marele căpitan (voievod, *belli dux*). Întăririle precedentilor domni erau fapte privind domniile respective și drepturile existente ale ctitoriei, dar ele nu căpătau o valoare absolută, peste domnia autorului lor. Dovadă, că nu se limitau oamenii la constatarea că o întărire cu o astfel de valoare există, ci se cereau alte reîntăriri, deși nu se mergea pînă la fiecare domnie. Întăritura domnească, la fel cu multe acte ale domnului, era o milă, o dăruire, un semn de generozitate, ca răspuns la actul de supunere, de ascultare, de necesitate, de închinare al supusului. Întărirea se dădea printr-un hrisov „cinstit” și „frumos”, care n-avea nimic notarial în esența lui.

Domnul *miluia* și *dăruia* pe cel întărit („să fie sfintei mănăstiri și de la domnia mea danie și întărire”¹⁸⁴). Și cînd era vorba de o ctitorie sau de o danie de închinare, formula diplomatică arăta că domnul a participat și el la ctitorie și la danie prin dăruirea întăririi, prin întărirea daniei. Și adesea prin adăugirea unor danii directe sau alte privilegii¹⁸⁵. Mai niciodată nu uita să ceară expres ca pentru acest act „ctitoricesc” sau de „dăruire” să i se facă și lui pomană, să se facă rugăciuni pentru odihna sufletului său și a altor domni, sau chiar direct să fie socotit printre ctitori¹⁸⁶.

Formulele nu sînt generale, nici identice, dar politica și voința care însuflețeau pe domni sînt evidente, în sensul mai sus indicat. Ele serveau procesul de centralizare, de personalizare a puterii și de încercuire a patronatului privat asupra lăcașurilor bisericești și anexelor lor. Prezența oricît de slabă a domnului în structura ctitoricească era un semn că nu este vorba de o stăpînire privată, și o piedică în calea revindicării unei stăpîniri ca aceea a dr. Piscușescu asupra Schitului Golești¹⁸⁷.

¹⁸³ Gr. Nandriș, *op. cit.*, 228–236, nr. 41 (1 mai 1658), întărirea lui Mihai Radu pentru un sat boieresc dăruit măn. Xenofon de la Sf. Munte.

¹⁸⁴ În documente, formula citată are mai multe variante.

¹⁸⁵ Gr. Nandriș, *op. cit. supra*, n. 179: „Deci și d.m. am rîvnit a mă numi ctitor și am adăogat ... pe fiecare an ajutor”.

¹⁸⁶ Vezi întărirea domnească din nota precedentă, unde se adaugă: „pentru sufletul d.m. și a părinților d.m. și a bunicului d.m., ... ca să fie d.m. veșnică pomană”; *ibidem* 152–157, nr. 29 (14 sept. 1634), întărirea de către Matei Basarab a închinării Sf. Treimi către măn. Ivruului de la Sf. Munte: „n-am putut intra în blestemul lui Ianache ..., ca să fie d.m. și părinților d.m. și lui Ianache postelnicul veșnică pomenire”.

¹⁸⁷ Vezi mai jos, în text nr. 10.

9. *Contractul de ctitorie*. Chestiunea de a ști dacă ctitoria este un contract propriu-zis, dar un contract solemn, în teorie veșnic, prin care neamul ctitorilor devine *un fel de „patron”* al lăcașului întemeiat, cu drept de amestec în administrare și datoria de priveghere la buna starea lui, a fost ridicată de H. H. Stahl¹⁸⁸ în legătură cu ctitoriile boierești.

Eu am vorbit de o danie de închinare ca act indispensabil pentru ca ctitoria să aibă loc și am constatat că dania nu exclude unele contra-prestații de o anumită natură. Pentru jurist, și în astfel de cazuri actul rămîne unilateral, diferit de contractul propriu-zis. În dreptul modern o donație laică trebuie să fie acceptată, doar ea devine un contract. Actul de ctitorie rămîne o liberalitate cu contraprestații specifice. Ele decurg automat din acceptarea daniei care poate avea sarcini generice sau specifice, acestea determinînd referirea unor interpreți la ideea de contract. În realitate, este vorba de un statut ctitoricesc, în parte cutumiar, completat de dreptul canonic și laic; statut ale cărui efecte le declanșează unilateral și ca libertate, dania de închinare, și care devine obligator pentru toate părțile prin întărirea domnească, autorizația-acceptare a ierarhici bisericești și altor organisme care pot fi puse în cauză de structura ctitoriei sau a așezămîntului care primește închinarea. Oricum se poate spune că prin acceptarea bunurilor de care sînt legate anumite sarcini, acestea devin ctitoricește obligatorii, ca născute oarecum *ex re*, din primirea daniei.

10. *Din practica ctitoricească*. Din numeroasele acte de danie de închinare, din hrisoavele de întărire a lor, din pisanile și pomelnicele mănăstirilor și bisericilor, din inscripțiile și notele privind numeroase obiecte (de cult, cărți bisericești etc. etc.) dăruite pentru înzestrarea așezămîntelor, rezultă o multitudine de aspecte bizantine și locale ale dreptului de ctitorie. Materialul documentar este imens, și este departe de a fi fost îndea-juns exploatat în cunoscuta teză valoroasă a N. Cotlarciuc (privind Moldova și mai ales Bucovina după 1777), în studiul rapid și neterminat al lui Gh. Cronț (1960) și în excelentele pagini de sociologie istorică ale lui H. H. Stahl (1972) consacrate unor vechi pro bleme „patrimoniale bisericești”. Economia acestui capitol nu permite să se încerce aici un studiu exhaustiv de drept ctitoricesc propriu-zis. În perspectiva care ne este impusă de subiectul ales, vom indica pe scurt numai acele aspecte care pot lumina raporturile dintre cele două lumi instituționale, cea bizantină și cea românească.

Noțiunea de mare ctitor, de întii ctitor și de nou ctitor¹⁸⁹, tendința celor noi sau de a se insera în șirul celor vechi, sau de a se substitui lor, inserarea mitropolitelor, episcopilor și a domnilor întăritori, ca un fel de ctitori, adesea cu o danie de ajutorare pentru desăvîrșirea sau lărgirea ctitoriei, sînt aspecte în cea mai limpede tradiție bizantină.

La începutul sec. XV, cînd boierul Aldea¹⁹⁰ *dăruiește* satul Cireșarul, primit de la domnie pentru *slujbă* credincioasă, ctitoria se face „să fie pomenire în fiecare duminică întii pentru domnul nostru, ...apoi pentru părinții noștri și pentru mine și pentru soția mea”. Aici poziția de *întii* ctitor a domnului rezultă din rolul avut ca *dominus eminens*.

¹⁸⁸ *Vechi probleme bisericești în Studii de sociologie istorică*, Buc. (1972) 172.

¹⁸⁹ *Mari ctitori* (20 aug. 1616): *Uric*. 23 (1895) 57: *bătrîni ctitori* (1 mai 1658); Gr. Nandriș, *op. cit.* 235, nr. 41; și noi fiind dintre acei ctitori bătrîni (1687, măn. Bistrița): *Uricartul* 7 (1886) 120—121; I. Donat, *Fundațiile religioase ale Olteniei*, Craiova 1 (1937) 74, 24, 42—43; ctitori de Iznoavă, ctitorii cei vechi, vechii dănași

¹⁹⁰ Gr. Nandriș, *op. cit.*, *supra*, n. 179 .

Tot așa de limpede este distincția între ctitorii propriu-ziși care au *zidit, clădit, făcut, ridicat, înălțat* etc. lăcașul sau o parte din el, și donatorii de închinare cu sume, bunuri necesare îndeplinirii scopului ctitoriei, sau cu obiecte mai mărunte sau izolate, utile însă și ele realizării aceluiași scop. Aceștia din urmă îndeosebi apar din inscripții ca simpli donatori, nu ctitori propriu-ziși. Iar sumele și bunurile mărunte apar ca danie pentru îngrijirea sufletului dăruitorului : slujbe, pomeni, sărindare etc.

Legătura între ctitorisire și îngroparea în biserică sau mănăstire este fundamentală și adesea se deduce prima din cea de-a doua.

Lupta dintre ctitorii și neamul lor se oglindea în actele de danie prin clauza de neatingere și blestemul care o sancționa. Formularul ei apare chiar de la începutul sec. XV în dania lui Aldea la Sf. Munte : „Să nu se atingă — nici fratele nostru nici o rudă de-a noastră nici un nepot de frate, nici oricine din rudele noastre”¹⁹¹.

În practica ctitorisirii, domnul era ținut să dea pilda cea bună, invocînd totdeauna cu maximum de pietate și convingere doctrina oficială a bisericii care era și a statului. Textele religioase folosite în acest scop erau adesea tradițional transmise de la un act la altul și lor li se adăuga invocarea pildei bătrînilor împărați, regi și domni de mai înainte, formulă care adesea apare ca o clauză de stil. În ea s-a căutat uneori o referință *imperială* a domnilor români și chiar un indiciu de politică în spirit imperial, basilic. Eroarea este dublă. Întîi, fiindcă nu este vorba de politică imperială, ci de referința ctitoricească, al cărei impact se întindea de la împărat pînă la cel mai umil muritor și care pentru șefii de state constituia însăși esența poziției lor de reprezentanți ai divinității pe pămînt. În al doilea, fiindcă pilda împăraților n-o invocă numai domnul (cu pretinsa lui politică imperială și cu aspirația de a-și atribui titlul de împărat), ci și un mare boier oarecare. Astfel în dania către mănăstirea Cutlumus de la Sf. Munte, la începutul sec. XV, boierul Aldea spune : „după pilda împăraților și a domnilor, mi-am adus aminte de aceia ce și-au vărsat sîngele pentru Hristos și au urît cele pămîntesti și au cîștigat împărăția cerească”¹⁹². Aldea se inspiră din pilda *basileus*-ului și a domnului fără să se gîndească a lua succesiunea vreunuia din ei.

Un document judiciar de cel mai viu interes pentru dreptul ctitoricesc și pentru problema dreptului de patronat¹⁹³, îl constituie anafora din 18 iulie 1811 a episcopului Iosif al Argeșului în cauza schitului Golești pe care dr. Ștefi Piscupescu voia să-l păstreze în stăpînire privată pe baza unor acte urcîndu-se pînă la 1676 și a unei hotărîri a mitropolitului, întărită de N. Mavrogheni (13 iulie 1786) și menținută de o anafora a logofătului Țării de Jos întărită de Divan la 10 iulie 1808 (fără participarea fețelor bisericești).

Din acest document rezulta următoarele practici ctitoricești și principii de drept.

În 1676, episcopul Grigorie de Buzău închină spre chiverniseala mănăstirii Cîmpulung un mic schit Golești, cu blestem pentru împotrivi-

¹⁹¹ *Ibidem*; vezi și mai jos nr. 10, procesul de patronaj pentru Schitul Golești; cf. clauza pusă de Radu Mihnea la închinarea măn. Golgota către Meteore: „să nu albă voie și puterea nimeni, nici din neamul meu, nici din neamul boierului dumnealui Nicolae Vistierul să desfacă și să lea ceva de la zisa mănăstire Golgota”, N. Iorga, *Fundațiuni religioase*, 473.

¹⁹² Gr. Nandriș, *op. cit.*, *supra*, n. 179.

¹⁹³ Toma G. Bulat, *Dreptul de patronat în biserica română*, Chișinău (1938).

tori (rudele și neamul). Nu se știe dacă era abia zidit în vederea închinării sau dacă exista mai de mult în chiverniseala personală a episcopului.

La 1684 se face un catastih de toate lucrurile schitului și se încredințează egumenului mănăstirii. Este un indiciu de foarte relativă autonomie ctitoricească a schitului și de dependență patrimonială de mănăstire, de autonomie și față de ctitor.

La 1690, ctitorul, prin cartea semnată de mănăstire, reia schitul sub purtarea lui de grijă, cu isprăvniceii numiți de el. Este o lărgire a atribuțiilor ctitoricești, fără a se putea vorbi de o simplă stăpânire privată, schitul păstrându-și autonomia în cadrul averii episcopului, obligat să respecte propria sa afectațiune (închinare).

În 1694, fiul primului ctitor și mănăstirea convin în scris ca schitul să se chivernisească singur, dînd mănăstirii numai 20 taleri pentru pomana ctitorilor, învoială întărită cu blestem de mitropolit la 1697, în mina ispravnicului schitului. Suma apare mai tirziu ca embatic pentru moșia mănăstirii pe care fusese zidit schitul.

La 1763, un urmaș al episcopului Grigorie, arată că deși tatăl său era „purtător de grije” la iconomia schitului, el n-a mai putut continua și a dat schitul în seama mănăstirii care avea să-i pună ea un egumen.

La 7 iul. 1786, în fața departamentului de șapte Ștefan Piscupescu pare să fi cerut închinarea schitului la altă mănăstire, pentru nerespectarea așezămîntului. Fiind însă o pricină bisericească, este sesizat mitropolitului (Grigorie) din a cărui anaforă, întărită de N. Mavrogheni, rezultă că nici cartea ctitorului, nici aceea a fiului său nu se referă la dreptul de amestec al rudelor în chiverniseala schitului; că într-o carte din 1743 a mitropolitului Neofit s-ar face vorbire de acordul dat de Nicolae logofăt, coborîtor din ctitor, de a se respecta actul de ctitorie și de a se numi egumen la schit cu știrea mănăstirii și a ctitorilor; dar mitropolitul Grigorie găsește cu cale că Ștefi Piscupescu și sora lui Păuna, copiii lui Nicolae logofăt, pot, dacă vor, să stăpînească ei schitul cu toate ale lui. Soluția, menținută la 10 iulie 1820 prin anafora logofătului Țării de Jos întărită de Divan, cu excepția fețelor bisericești.

La 1811, un alt descendent al ctitorului, Bănică Piscupescu adevărește în scris că după luarea schitului de la mănăstire a stăpînit și dijma țiganilor. Apoi vărul său Iordache cu mama dr. Ștefi Piscupescu au luat în stăpînire schitul și înscrisurile. Timp de un an prin hotărîrea domnului Al. Moruzi schitul a fost în stăpînirea mănăstirii. Bănică susține că ar avea mai mult drept, fiind rudenția mai apropiată și trăgîndu-se din partea bărbătească.

Episcopul de Argeș, stabilește: că mănăstirea n-are drept decît la cei 20 de taleri pe an pentru pomana ctitorilor, dar urmașii ctitorului n-au asupra schitului stăpînire cu titlu de „clironomie strămoșească”. Chiar dacă ar exista o clauză expresă în acest sens (dar nu există), ea ar fi contrară can. 1 al Sinoadelor I și II¹⁹⁴ și can. 24 și 29 respectiv al Sinoadelor IV și VI. Pentru rea chiverniseală a mănăstirii, trebuia să se ceară intervenția mitropolitului și a episcopului.

¹⁹⁴ „acela care va dărui cinevaș la om nu poate iarăș să le mai stăpînească el, dar încă acela care odată le-au afierosit, nu poate iarăș să le mai stăpînească: căci socotește ... aceasta și supus osindiril ... cu atît mai virtos cealaltî care nu au nicio cădere a să amesteca la aceste lucruri”.

Învoiala pentru cei 20 taleri n-a avut ca scop să dea schitul în stăpînire rudelor, fiindcă tot în ea se spune că toată agoniseala va servi la ţinerea schitului, ca în cartea de închinare.

În hrisovul din 1707 al lui Constantin Vodă, popa Nicolae, fiul ctitorului, se judeca cu mănăstirea şi schitul e numit acolo mitocal acesteia. Nici cartea mitropolitului Teodosie din 1710 nu pomeneste de stăpînirea rudeniilor, şi ea este înmînată lui Teofit, probabil călugăr, ispravnicul schitului. Chiar dacă ar exista în învoiala acestui Teofil, rînduit de rude, clauza de a da acestora agonisita schitului, ea ar fi contrară canoanelor. Logofătul Nicola n-a stăpînit schitul ca rudă a ctitorului, ci, după călugărire (sub numele de Nicodim), ca egumen supus mănăstirii căreia îi dădea socoteală. Dacă Niculae ar fi avut un drept personal, fiul său dr. Ştefan Piscupescu l-ar fi moştenit şi n-ar mai fi rugat pe arhimandritul Dositei să pună alt egumenaş după Nicodim. Actele de stăpînire făcute de dr. Şt. Piscupescu au dus la un proces pierdut de acesta sub Ipsilanti vodă.

Anaforaua mitropolitului Grigorie n-are tărie, fiind făcută „de nevoie”, după vremea aceea, iar dr. Şt. Piscupescu şi sora sa nici nu ceruseră stăpînirea schitului, ci închinarea lui la altă mănăstire. Fraţii lui Ştefan n-au intervenit fiindcă ştiau că n-aveau nici un drept. Anaforaua logofătului Tache Ghica greşeste cînd cutează să anuleze o carte domnească a lui Alexandru Moruzi. Nici întărirea divanului n-are tărie, lipsind iscălitura mitropolitului.

Invocarea altor cazuri de mănăstiri şi schituri în stăpînire privată este valabilă numai pentru spitale şi alte zidiri cu rînduiala de a se chivernisi prin epitropi mireni, şi care nu sînt contra canoanelor. Deci dr. Ştefi Piscupescu nu poate lua schitul Goleşti în stăpînire ca o moşie strămoşască.

Am insistat puţin asupra acestui litigiu, fiindcă el lămureşte problema capitală a ctitoriilor private şi diferite aspecte ale practicii ctitoriei, amintind importante principii de drept. Practic, problema se punea încă la începutul sec. XIX. Dar în drept o adevărată stăpînire privată nu putea să existe asupra bisericilor şi mănăstirilor. Ctitorii îşi puteau rezerva drepturi mai largi la administrarea şi transmiterea ctitoriei în familie. Dar închinarea trebuia respectată. Ea scotea bunul din patrimoniul familiei şi numirea egumenilor avea nevoie de autorizaţia bisericii. Mai largi puteau fi drepturile ctitorilor la spitale, case de orfani şi alte aşezăminte pioase de acest fel. A dărui, a închina, şi a rămîne stăpîn absolut pe bunul dăruit sau închinat era o contradicţie interzisă de dreptul laic şi canonic.

Bisericile şi mănăstirile „stăpînite” de boieri au fost totdeauna o stare de fapt, legată de clauzele actului de ctitorie, nu o adevărată stare de drept. Pe de altă parte multe acte ctitoriceşti se exprimă în termeni de stăpînire privată asupra mănăstirilor şi bisericilor¹⁹⁵, cînd în realitate era vorba de boier ca ctitor cu largi atribuţii în fapt sau în drept, dar atribuţii ctitoriceşti, nu de proprietar neînchinat.

11. Concluzie. Dreptul ctitoricesc apare ca unul din cele mai interesante şi bogate sectoare de contact instituţional româno-bizantin, continuat pînă în sec. XIX. El s-a inserat puternic la nivelul religiei, al puterii de stat, al moralei individuale, al existenţei sociale şi al patrimoniului fami-

¹⁹⁵ Gr. Nandriş, *op. cit.* 121–127, nr. 24 (8 mart. 1626), cu prilejul închinării măn. Glavacioc la măn. Ivirului de la Sf. Munte, se spune ca ea să fie „mitoc şi în stăpînirea sf. măn. Ivir”.

lial¹⁹⁶. Receptarea bizantină a fost foarte largă, adaptată mentalității și sensibilității locale și a lăsat cîmp liber de manifestare realităților românești, realizîndu-se și aici aceeași sinteză care însă nu poate fi înțeleasă fără cunoașterea largului aport bizantin care, la nivelul dreptului de stat, promova acțiunea conjunctă a bisericii și a statului în sensul unei maxime autonomii a ctitorilor față de întemeietorii lor. În acest joc dialectic însă, rolul ctitorilor a fost departe de a fi neglijabil și s-a manifestat atît la nivelul stăpînirii, cît și al patronatului de prestigiu. Mai ușor, dar fără lovituri brutale, a fost înfrîntă rezistența solidarității de grup familial, în favoarea instaurării unei largi libertăți de dispoziții între vii și testamentare asupra bunurilor tot mai mult confiscate ca un patrimoniu privat de șeful de familie. Aspectele teoretice ale materiei — personalitatea juridică și ideea de fundație —, ca și la Bizanț, n-au fost mult și clar cultivate. Această operă a fost rezervată modernizării dreptului abia în sec. XIX.

¹⁹⁶ Nimic n-ar fi mai sugestiv decît o încercare de evaluare cantitativă — cu materiale imperfecte sau greu de organizat — a aplicării dreptului ctitoricesc: numărul, felul și valoarea danilor domnești, boierești, orășenești și țărănești (sate, moșii, ocine, case, obiecte de cult, numerar) numărul bisericilor, mănăstirilor și schiturilor zldite, reclădite, înfrumusețate, numărul și valoarea închinărilor la locurile zise sfinte din afară. În politica de prestigiu imperial și de patronat cultural bisericesc principatelor române, dreptul ctitoricesc a ocupat un loc mai important decît alte structuri imperiale în tot procesul grandios care, de la N. Iorga, se numește „Bizanț după Bizanț”. Contribuția elementelor grecești și a legăturilor cu biserica ecumenică în afirmarea acestei actualități a dreptului ctitoricesc a fost însemnată, dar rolul decisiv revine exigențelor și aspirațiilor legate de realitățile locale. Pentru una din linile de dezvoltare a dreptului ctitoricesc, în sec. XVIII, vezi Pan. J. Zepos, *La politique sociale des princes phanariotes* în *BalSt XI* 1 (1970) 81—90.

Proprietatea

I. În ce sens se poate vorbi încă de influența bizantină asupra sistemului proprietății în principatele române după 1453? Până în sec. XIX, acest sistem a suferit schimbări importante, oglindind profund realitățile locale: apogeul orînduirii feudale, declinul ei cu o destul de lentă trecere spre capitalism, fără nici un contact cu inexistentul stat bizantin, unde, de asemenea, de la Iustinian la căderea Constantinopolului, sistemul proprietății se transformase sensibil în repetate rînduri.

Înriurirea, în măsura în care s-a produs, a venit de la elementele umane care vehiculau vestigii de mentalitate bizantină și îi prelungeau ecoul ca fenomen de civilizație, precum și de la textele juridice, folosite ca drept receptat și aparținînd unor perioade diferite, ceea ce făcea ca acțiunea lor să poată fi cronologic destul de surprinzătoare și de liberă.

Dar un alt proces rămîne mai important decît acesta. Este contextul bizantin general în care, vrînd-nevrînd, sud-estul se dezvoltă din Moreea pînă la nord de Carpați. Context neînterupt, ci dimpotrivă, accentuat de ceea ce Imperiul otoman a moștenit și preluat de la bizantini. Vehicularea valorilor și structurilor bizantine de către slavi intra în același context. Aceasta a avut ca urmare o mai largă deschidere istorică, o găsire de soluții și o acumulare de modele, cu ajutorul cărora și în cadrul cărora era inevitabil ca cei ce veneau mai tîrziu, să construiască și să țină astfel seama de o tradiție vie sau difuză, de impacturi concrete sau de un climat persistent care este de esența „Bizanțului după Bizanț”.

Numai în acest sens cred că Fr. Dölger¹⁹⁷ a putut să scrie, în studiul său despre „Die Frage des Grundeigentums in Byzanz” că „*Die agrarrechtlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit in den Balkanländern werden überhaupt erst auf der byzantinischen Entwicklung verständlich, da die Anschauungen über das Grundeigentum sich während der Türkenherrschaft kaum geändert haben und z.B. in Rumänien bis ins 19. Jh. massgebend geblieben und auch durch geschriebenes Recht verankert worden sind*”.

În stadiul actual al cunoștințelor noastre, îndeosebi asupra originilor proprietății țărănești libere în fiecare din cele două principate (Țara Românească, Moldova), și asupra domeniului eminent al domnului, precum și asupra domeniului domnesc, și ținînd seama de controversalele care persistă încă în bizantinologie cu privire la existența micii proprietăți țără-

¹⁹⁷ Vezi *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettl (1953) 217—231 (cf. 229).

nești libere în ultimele secole ale Bizanțului¹⁹⁸, se pot face interesante și utile apropieri de problematică, dar nu se poate pune în termeni concreți problema de influență și de împrumut.

Schema generală a sistemului proprietății funciare de la care pornește un specialist al problemei ca Dölger este aceasta : o mare și o mică proprietate funciară, în toate timpurile, sprijinite pe ideea de bază a proprietății individuale romane ; în puține cazuri, bine determinate, apare o proprietate superioară a statului asupra pământului.

Această schemă are nevoie de o singură precizare : așa-zisa proprietate individuală romană era în realitate o proprietate familială — expresie care se regăsește nu fără motivare la Bréhier¹⁹⁹ — confiscată însă oarecum de *pater familias* și exercitată de el autoritar și individualist. Unificarea iustiniană a diferitelor forme de proprietate romană consacrase această mască individuală a proprietății familiale, ale cărei structuri reale răbufneau adesea în societatea feudală, ca de pildă prin protimisis și alte structuri caracteristice (daniile făcute șefului de grup și descendenților săi ; cumpărări făcute de șeful de grup pentru el și urmașii săi).

Schema este valabilă și pentru sistemul proprietății românești, cu deosebire că proprietatea statului, respectiv a domnului, apare pentru o sferă mai largă de bunuri și împrumută unele trăsături feudale clasice care nu vin de la Bizanț.

II. După sec. IV, marea proprietate funciară la Bizanț este în continuă creștere. După unii autori (G. Ostrogorsky)²⁰⁰, ea ar fi dus la dispariția micii proprietăți țărănești libere.

În țările române, o mare proprietate de proporții încă modeste — în afară de domnie, biserică și Craiovești — exista în sec. XVI. Ea nu face decât să-și mărească baza pînă în sec. XIX, pe seama obștiilor țărănești (a hotarelor acestora), a orașelor domnești, a micii proprietăți țărănești libere. Nu se pune însă problema unei dispariții finale a acesteia din urmă. Desigur, proprietatea moșierească și răzeșească la 1849 (în notițele statistice ale lui N. Suțu) era mai redusă decât la începutul sec. XVIII (cînd o cunoaștem statistic) pentru Oltenia (1722), după statistica virmontiană²⁰¹. Dar ea n-a dispărut niciodată, și persistența ei într-o proporție destul de importantă este definitorie pentru feudalismul românesc și nu datorează nimic unei influențe bizantine, chiar dacă în textele bizantine folosite, de pildă *Nomos geōrgikos* și novelele de protimisis, unele structuri instituționale se potriveau direct și firesc realităților românești și au fost ca atare întrebuintate cu succes. Mai menționăm aici că de un caracter latifundiar al marii proprietăți românești — spre deosebire de cea bizantină — nu se poate vorbi decât *cum grano salis*. Satele și ocinele sînt destul de răspîndite, formînd rar complexuri cu adevărat latifundiare ca unele sate ale lui Mihai Viteazul.

¹⁹⁸ Vezi G. Ostrogorsky, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* in *Corpus Bruxellense historiae Byzantinae*, Bruxelles (1956), 41—74 (*Les caractéristiques de la paysannerie byzantine. Y a-t-il eu une paysannerie indépendante dans l'Empire byzantin des derniers temps?*) și pozițiile autorilor sovietici și bulgari (*supra*, P. I, n., 98, 112).

¹⁹⁹ *La civilisation byzantine*, L'Évolution de l'humanité, 21, Paris (1950; 1970) 30—32: „La propriété, définie par le droit romain et la législation impériale, était le fondement économique de la famille. Le père n'en était pas en général l'unique détenteur ... mais il était seul apte à rédiger les actes qui la concernaient ...” (p. 30).

²⁰⁰ Vezi *supra*, n. 198.

²⁰¹ Vezi H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, Buc. 1 (1958) 32—48 (Statistica italianului Virmonțe, din administrația austriacă a provinciei).

Primul element și cel mai important al marii proprietăți bizantine îl constituiau domeniile statului (θεῖοι οἴκοι, εὐαγγεῖς οἴκοι), unele fiind bunuri personale ale împăraților și împărăteselor, iar altele avînd o administrație proprie, numită *κουρατωρία*, bunuri ale coroanei și deci ale statului. Din cauza daniilor ce se făceau din aceste bunuri mănăstirilor, și din cauza creșterii lor datorită confiscărilor în procesele de *lèse-majesté*, Dölger insistă asupra fluidității patrimoniului imperial, ale cărui mari domenii neschimbate sînt puține la număr. Prin cucerire, acest patrimoniu cunoștea creșteri importante. Cu statut juridic și fiscal neprivilegiat, aceste domenii erau exploatate prin parici ai statului (*δημοσιακοὶ πάροικοι*, *δημοσιᾶροι*) sau prin arendare (emfiteoză).

Domeniul domnesc este mai bine cunoscut în structura lui economică și cadastrală, în Țara Românească, datorită studiilor publicate și în curs de publicare ale lui I. Donat²⁰². Fluiditatea domeniului domnesc este și mai mare, prin jocul confiscărilor pentru violențe care fac imediat obiect de dănie către boieri, pe lângă daniile obișnuite către boieri și mănăstiri. Circulația constantă a satelor de violențe este o totul caracteristică.

Deși încă din sec. XVI se vorbește de *treburile* sau *banii țării* se susține în general că o netă distincție între domeniile statului și cele personale ale domnului n-ar fi existat pînă în sec. XVIII.

Desigur, o anumită confuzie între cele două mase de bunuri a existat totdeauna. Totuși, cercetări mai recente²⁰³ au arătat că încă din prima treime a sec. XV o „cămară” personală a domnului începe să se separe de visteria domnească a țării. Alexandru Aldea vorbește de „cămara părintească și visteria Țării Românești”²⁰⁴. Cămărașii administrau veniturile domnului de pe moșile proprii, iar visterul administra banii visteriei, ai țării.

Cu toată confuzia, moșile boierești pe care domnul le avea la suirea pe tron, nu-și pierde cu totul individualitatea, deși exista și tendința ca ele să devină moșii domnești și să treacă la domnii următori²⁰⁵.

În sec. XVIII, după mărturia lui D. Cantermir²⁰⁶, începe să se facă distincția bizantină între bunurile personale și cele ale coroanei, respectiv ale statului. La această dată însă condițiile de ordin extern făceau ca interesul domnului, sub cotinua amenințare otomană de mazălire, mulți dintre ei cu interese în afară și finalmente (1711—1716) fanarioți, să fie de a nu avea un întins domeniu funciar în țară.

Ca și boierii și mănăstirile, domnia era scutită de dări funciare. Moșile ei erau lucrate cu vecini (rumâni) domnești pînă la transformarea acestora în lăcuiitori sau clăcași prin reformele lui C. Mavrocordat (1746, 1749).

Existau unele particularități specifice românești. Cea mai importantă era stăpînirea domnească asupra hotarelor orașelor și țărgurilor²⁰⁷, cu dreptul de a dona din prisoase, și pînă la urmă (sec. XVIII) chiar din

²⁰² Vezi RRH 6 (1967) 201—231 (*Le domaine princier en Valachie XIVe—XVIe siècles*). Cele în curs de publicare mi-au fost comunicate de autor, căruia îi mulțumesc în mod călduros.

²⁰³ Vezi Damaschin Mîoc, *Originea și funcțiunea birului în Țara Românească pînă la sfîrșitul veacului XVI în Studii și referate privind istoria României*, Buc. 1 (1954) 653; 660.

²⁰⁴ I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, Buc. (1905) 47—48, nr. 27 (1431—1433), cit. de Mîoc (*supra*, n. 203).

²⁰⁵ Vezi I. Donat, *op. cit.*, 209.

²⁰⁶ *Descrierea Moldovei*, Buc. (1973) 209, 263 și 267, n. 7 (N. Stoicescu).

²⁰⁷ Autorii care contestă dominium eminens al domnului asupra întregii țări, constată că orașele fac parte totuși din domeniul superior al domnului, dar nu explică această particularitate.

zonele locuite ale hotarului. În al doilea rând, dreptul domnului asupra tuturor robilor țigani intrați în țară, fără monopol domnesc permanent asupra acestei categorii, fiindcă o parte trecea în stăpînirea boierilor și a mănăstirilor. Bunurile fără stăpîni care la Bizanț deveneau ale statului, în principate cădeau pe seama domniei, iar locurile pustii și braniștile aparțineau, de asemenea, domniei. Era o formă de acumulare primitivă de stăpînire, de tip feudal, care avea unele corespondențe, nu directe, la Bizanț. Incorporarea malurilor și bălților Dunării în domeniul domnesc, la începuturile organizării statului²⁰⁸, se aseamănă cu operația bizantină de acumulare imperială privind unele teritorii nou-dobîndite.

Domeniul domnesc dinastic, de tip bizantin, nu se găsește în principate decît la începuturile statului Țării Românești și sub Mihai Viteazul²⁰⁹.

Al doilea element al marii proprietăți bizantine îl constituie marea proprietate a bisericii prin înalții ei prelați, patriarhi, mitropoliți și episcopi. Domeniile acestea erau exploatate îndeosebi prin emfiteoză, de origine romană și, care prin termenul ei lung, ocolea interdicția de înstrăinare care lovea aceste domenii. Folosită în sec. XIV—XV, emfiteoza a fost preluată de otomani. În perioada bizantină de mijloc, se folosea emfiteoza pe termen scurt (25, 29 ani) (*Erbpacht auf Zeit*). Pentru anumite bunuri, se recurgea și la emfiteoza perpetuă (διηνεκής ἐμφύτευσις), în genere pe trei generații (τρία πρόσωπα).

Ca recunoaștere a proprietății superioare a bisericii, prelungirea emfiteozei se făcea cu plata unui *εἰσδεκτικόν* sau *ἐμβατικόν*, care sub Leon VI reprezenta îndoitul chiriei. Cuvîntul românesc de *embatic* pentru a desemna instituția, învederază filiația bizantină. Emfiteuticarul putea fi silit să cultive. Nici această proprietate nu beneficia de privilegii juridice sau fiscale.

În principate întîlnim o mare proprietate corespunzătoare, metropolitană îndeosebi și episcopală. Exploatarea rurală se face mai mult cu țărani dependenți și cu poslușnici, iar cea urbană, din sec. XVI și mai ales din cel următor, prin embatic sau bezmen (superficie, iar în sec. XVIII prin ghedic). Această proprietate era scutită de dări, dar în caz de criză financiară care se producea frecvent, se cerea bisericii ajutorul prin împrumuturi și contribuții directe.

Marea proprietate a mănăstirilor bizantine corespunde în totul marii proprietăți mănăstirești din principate, unde biserica și mănăstirile constituiau cel mai mare feudal stăpîn de pămînt. La Bizanț ea se bucura de numeroase privilegii, care se întîlnesc și în principate, danii și imunități, pe lîngă scutirea de dări, cu aceeași revanșă a contribuției excepționale la grelele sarcini ale statului către Poartă. În sec. X—XI, la Bizanț înfloarește caracteristicariatul, dăruirea mănăstirilor la particulari, clerici sau laici, care în calitate de *ἐφοροι*, să le supravegheze și să se administreze, încasînd — nu fără mari abuzuri — veniturile. În cîteva rînduri, ca sub Manuel II înainte de 1415, se pune problema secularizării bunurilor mănăstirești. Daniile către mănăstiri sînt scutite de la rigorile protimisivului (Vasile II? 988), danii interzise anterior de Nichifor Focas.

În principate, proprietatea mare mănăstirească, de origine donativă, avea o poziție asemănătoare și juca un rol considerabil. Exploatarea ei nu diferea de aceea a proprietății bisericii. Satele sau ocinele mănăstirești, lucrate de vecini (rumâni) mănăstirești (sau ai mănăstirilor) alcătuiau

²⁰⁸ Vezi I. Donat, *op. cit.*, 226.

²⁰⁹ *Ibidem*, 229; *idem*, *Satele lui Mihai Viteazul* în SMIM 4 (1960) 465—506.

categorii speciale, opuse celor domnești sau boierești. În orașe, mănăstirile care pătrunseseră puternic în a doua jumătate a sec. XVI, recurgeau aproape exclusiv la embatic-bezmen (superficie)²¹⁰ sau la închirierea obișnuită. Ca particularități românești, avem rolul negativ, încă din aceeași perioadă, al egumenilor greci — cu administrația deficitară, înstrăinare de bunuri inalienabile și încălcare a dreptului ctitoricesc — ceea ce dădea naștere unei mișcări pămîntene de rezistență care se concretizează în numeroase acte normative ale domnilor, prin hrisoave simple sau pe bază de hotărîri ale unor adunări de stări, începînd cu cea din 13 apr. 1596²¹¹ și continuînd cu cele, celebre, adunate sub Matei Basarab²¹² și repetată sub Constantin Șerban²¹³, a cărei hotărîre reia termenii hrisovului din 1596. Aici numai este vorba de influență bizantină, ci de luptă, care va deveni seculară, contra acțiunii negative a unora din elementele grecești în urma căreia rolul „Bizanțului după Bizanț” era compromis. În așa măsură, încît chiar în actele normative la care ne referim, îndreptarea se căuta a se instaura prin înlăturarea elementelor corupte, prin organizare administrativă, prin revenire la bune tradiții de origine bizantină (conducerea mănăstirilor de către soborul monastic) și mai ales prin aplicarea constantă și corectă a *pravilei*, adică a legalității de tradiție și origine bizantină, receptată în principate. Cuvîntul *pravilă*, în acest sens, nu lipsește din nici un act de reformă și reorganizare. El figurează îndeosebi în *cartea de libertăți* din 31 iulie 1631 sub Leon Vodă Tomșa²¹⁴, care se ocupa și de situația bisericii și a mănăstirilor sub aspectul crizei create de egumenii greci abuzivi. De proprietatea mănăstirească se va lega, din sec. XVI, o problemă necunoscută lumii bizantine, dar legată de ea și de mijloace de drept puse de ea la dispoziție: închinarea din ce în ce mai masivă de lăcașuri sfinte din principate, către instituții religioase din Balcani și Orientul ortodox, pînă la Ierusalim și Alexandria²¹⁵. Reală politică generoasă de ajutorare necesară a instituțiilor, strîmtoare sub dominația otomană, dar egoistă sursă de venituri personale în schimbul unei colaborări și complicități politice oferită de ierarhi beneficiari, formă deturnată de export de capitaluri pentru elemente înstrăinate, închinările de mănăstiri au constituit și un mijloc necesar de finanțare a politicii domnilor și candidaților la domnie care, din cauza Porții și a primejdiilor interne, nu se puteau sprijini pe puternice domenii și resurse financiare interne²¹⁶.

Marea proprietate a nobilimii — în principate a marilor boieri — este aceea care a pus cele mai gingașe probleme. La Bizanț ca și la noi, nobilul — chiar de origine modestă mai recentă sau mai îndepărtată —

²¹⁰ Asupra locului superficiei în cadrul proprietății orășenești, vezi *Le régime de la propriété dans les villes roumaines et leur organisation administrative aux XVIIe—XVIIIe siècles — Valachie et Moldavie* în *Studia Balcanica*, Sofia 3 (1970) 63—817; *Observații asupra structurii juridice a proprietății orășenești în Țara Românească și în Moldova (1711—1831)* în *Studii* 26 (1973) 256—281 (p. 268—271).

²¹¹ DRH B XI (1975) 205—206, nr. 160 = DIR B XVI (1953) 206—208, nr. 227.

²¹² Vezi D. Mioc în RRH, 5 (1966) 200; Valentin Al. Georgescu, rec. SCJ 8 (1963) 120, n. 2 și 3 (adunările la care se referă hrisoavele din 28 iul. 1639, 27 nov. și 5 dec. 1846).

²¹³ 14 mai 1657, vezi P. Teulescu, *Arhiva română. Documente istorice*, Buc. 1 (1960) 28—36, cu repetate referințe la Matei Basarab; pentru hrisoave de-ale acestuia, 8 dec. 1640, dec. 1647, vezi *ibidem*, 18—27.

²¹⁴ Vezi op. cit. supra, P. I, n. 124.

²¹⁵ Pentru închinări de mănăstiri — Plumbuita, 1585; Sf. Treime, 1613; Stănești, 1615 — vezi Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici ortodoxe* în BOR 77 (1959), 904, n. 3.

²¹⁶ Vezi I. Donat, op. cit. Rezultatele culturale pozitive ale acestui proces se cunosc.

bogat și mare dregător, este un δυνάτος,, un *puternic* ²¹⁷, aparținând sau aristocrației militare sau birocratiei de stat. Pentru a ocoli legislația, care interzicea uzura și dobînda, s-a ajuns la supraevaluarea pămîntului, în condițiile economiei feudale, și astfel la o adevărată „foame de pămînt” (*Landhunger*, Fr. Dölger). Pentru statul autoritar și centralizat o astfel de mare și puternică nobilime este totdeauna o primejdie (sec. IV, X). Statul a combătut-o cu un succes relativ. În decadența societății bizantine, marea proprietate a nobilimii militare și feudalizate, alternînd cu ofensivele celei birocratice civile, a jucat un rol nefast decisiv.

Deși fără privilegii fiscale, marea proprietate nobiliară, își asigura un regim de drepturi lărgite prin hrisov, asemănător imunității occidentale (αὐτοδέσποτον). Se acorda în mod general sau pentru anumite dări o ἐξκουσσεια de dările obștești și către stat, interzicîndu-se funcționarilor și soldaților statului să intre pe domeniul astfel scutit. Stăpîinii își organizează un aparat propriu de administrație, cu armată proprie (inițial : βουλευλάριοι). Domeniile lor devin ἐξκουσάτα sau χρυσοβουλλάτα, iar țăranii dependenți care le lucrau, luau numele de ἐξκουσάτοι sau χρυσοβουλλάτοι.

Această imunitate fiscală, care stabilea raporturi directe numai între senior și țărani pe de o parte, și între el și stat (organele centrale), pe de altă parte, nu era în general dublată și de o imunitate judiciară, ca în Occident. Deși paricii (παρικοί), de pe domeniile nobililor se pot plînge împăratului și obține judecată, stăpîinii de domenii au o justiție teritorială exercitată de administratorii lor. Țăranii dependenți de pe aceste domenii plăteau dări funciare și personale (καπνικόν) care în sec. XIV se numeau, împreună οἰκουμένη, încasate de stăpîn care, împreună cu dările datorate de el, le vărsa la încasatorul themei în cauză. Direct, stăpînul încasa de la țărani renta în natură sau în bani, în două rate (martie și septembrie), precum și servicii și podvezi. Cu excepția bisericilor, domeniul era înstrăinabil împreună cu paricii săi, care puteau fi schimbați și singuri, fără domeniu. În cadastriul oficial era fixat plafonul paricilor, după care se dădea o listă (πρακτικόν) stăpînului. Pe domeniu nu se puteau aduce decît alți țărani liberi de sarcini, pe baza unui privilegiu expres, cei noi aduși trebuind să fie liberi de dări față de γενικόν, στρατιωτικόν λογοθέσιον. Ei purtau numele de ξένοι καὶ ἐλεύθεροι, ξένοι καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι*. Structura unui mare domeniu (ζευγηλλατεῖα) comporta un conac (παλάτιον), adăposturi pentru zilierii salariați, dependențe pentru unelte și aparate, grădină, livadă și loturile țăranilor grupate în forme de sat.

Deși mai puțin concentrate și întinse, satele boierești din țările române reproduceau un model destul de asemănător. Existau însă și diferențe notabile, mai ales în perioada de slabă dezvoltare a rezervei boierești ²¹⁸. Regimul imunitar este fundamental același, cu abuzurile și excesele cunoscute. Cvasiinexistența imunității judiciare în favoarea boierilor, spre deosebire de imunitățile date mănăstirilor, este identică. Vecinul sau rumânul are calea deschisă spre judecata domnească, dar *ascultarea*

²¹⁷ Definiția egală a puternicului va fi căutată în Moldova în modificările explicative ale Sobornicescului hrisov din 1785, vezi ed. acestui monument juridic, București (1958).

* Vezi și D. Jacoby, *Une classe fiscale à Byzance et en Roumanie latine: les iocounus du fisc. éléuthères ou étrangers* in *Actes du XIVe Congrès intern. des ét. byz.* (1971), Buc. 2 (1974) 139—1952, care notează o sensibilă continuitate bizantină și menținerea prescripției de 30 de ani a dependenței țăranilor aserviți.

²¹⁸ Bogata literatură a problemei (B. Cămpina, Șt. Ștefănescu etc.) este cunoscută. Cercetările din ultimii ani au indicat proporții mai modeste pentru rezerva feudală pînă la începutul sec. XIX. La Bizanț ea nu poate să fi fost mai dezvoltată.

și *supunerea* ²¹⁹, datorate de el boierului și apărute de domn prin drastice cărți de volnicie, asigura boierului o justiție minoră „de fapt”, eficace și mai largă decât se poate închipui. Documentele vorbesc direct foarte puțin de ea. Vecinii (rumâni) datorează aceleași dări și prestații, ca și paricii bizantini, cu o multiplicare și agravare a strîngerii lor impusă de dominația otomană și de precaritatea și aviditatea domnilor pămînteni. Plata în două rate se multiplică în sferturi, mai mult de patru pe an. Deosebirea între vecinii (rumânii) de baștină și de așezare, pe de o parte, și oamenii slobozi sau cu învoială este fundamentală, dar așezarea acestora este diferită, la marginea domeniului : sînt lăturașii sau mărghinașii. Regăsim și aici categoria țăranilor străini de domeniu și liberi de orice dări, singurii care pot fi aduși pentru noua așezare și mai ales pentru noile sate de colonizare pe locuri pustii sau săliști de repopulat ²²⁰. O prescripție a dependenței se practica excepțional, ca cea de șapte ani în Moldova sub Miron Barnovschi (1628). Pentru ultimele trei structuri, condițiile socio-economice, determinante, au dus la particularități instituționale mai puțin rigurose cristalizate decât la Bizanț și în *Romania* latină. Nu pare a se fi practicat un plafon demografic pentru fiecare domeniu, respectiv sat sau ocină.

III. La Bizanț, mica proprietate, prin definiție țărănească, îmbrăca două forme : proprietatea țăranilor liberi și averea paricilor.

Opinia cea mai răspîndită, pînă la recente (1956) rezerve ale lui Ostrogorsky ²²¹, susține că o țărănime liberă, mică proprietară de pămînt, a existat fără întrerupere, în toate timpurile. Existența ei n-ar fi deci o particularitate a feudalismului românesc. Acesta s-ar distinge numai prin volumul excepțional al acestei pături și prin absența unor perioade de adîncă decădere, ce par să se fi produs la Bizanț după sec. X—XI.

Terminologia ²²² folosită pentru desemnarea acestei țărănime este multiplă și nu destul de clară, putînd fi aplicată și țăranilor dependenți. Existența ei este legată de sate, obștii : κῶμαι, după sec. XI χωρία ; apoi ἀγρίδια (cîmpul mic). O găsim și în micile orașe : κάστρα, κωμοπόλεις. Seria lor se numește ὑπόστασις și cuprinde : casa, grădina, fîntîna, ocina (χωράφια) și viile (ἀμπέλια) în cîmpul satului (χώρα, χωρίον), la care se adaugă măslinii și arborii fructiferi.

Dacă un țăran își părăsește a sa μέρος, fără plata dărilor, vecinul, după sec. XIII, le plătește și ia ocina părăsită. Din sec. X, după 30 ani de la părăsire, ocina trece la stat. În sec. X și următoarele li se aplică protimisul, numit, mai tîrziu, și πλησιασμός, complementul lui fiind vestita ἐπιβολή. Ocinele sterile, abandonate (κλάσματα, ἐξαλείμματα), cu ale lor dări (ἐπιβάλλουσα) trec în sarcina vecinilor, colectiv responsabili de plata dărilor întregii unități fiscale. În 1002 pînă în 1040, această instituție este înlocuită cu așa-numitul ἀλληλέγγιον, potrivit căruia dările neplătite

²¹⁹ Menționarea lor în documente este curentă. Referințele sînt inutile.

²²⁰ Pentru îndeplinirea acestei condiții în satele de colonizare, vezi Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV—XVIII)*, Buc. (1973) 117, 121, 137.

²²¹ Vezi *supra*, n. 198. Contra, Fr. Dölger, *supra*, n. 197 și autorii citați și combătuți de G. Ostrogorsky.

²²² Ea este dată și de Fr. Dölger și de G. Ostrogorsky. Pentru demonstrația noastră nu este indispensabilă.

treceau asupra marelui proprietar, ceea ce în general era o greutate pentru acesta, dar uneori un avantaj.

Micul țăran liber plătea impozitul funciar (δημόσια, δ.τῆς γῆς, δημόσιον κανόν), impozitele accesorii (δικέρατον, ἐξάφολλον) și adeturile (συνήθειαι) pentru incasatori. Tratatul publicat de Ashburner nu menționează plata unei dări personale, pe cap de om.

În cadastru, darea fiecărui țăran figura într-un στίχος, Ridicarea dărilor se făcea pe ținuturi (ὑποταγαί) ale cărei subunități ierarhice, de jos în sus, erau : satul, mêtrokomia, kephalohôrionul ; dioikêsis (katapanikon). Obștea se numea κοινόν, κοινότης, ὁμάς. Pământul ei cuprindea : pășunea (λιβαδικαία γῆ), pădurea, morile de vînt și de apă. Pentru Dölger nu poate fi vorba de o proprietate colectivă și ia loc printre autorii care contestă, în acest sens, influența slavă care a activat mult relațiile de obște, accentuînd mult aspectul tocmai arhaic și de colectivism nedestrămat în mod complet. Exploatarea „individuală” a pămîntului cultivabil se făcea prin „împărțirea recoltei în două” (ἡμισεία), prin „împărțirea recoltei” (μορτή), prin arendare (πάκτον) pe 5 ani, cu arenda de 1 hiperper la 10—12 modii (=8—9 ari). Viile se arendau (prin ἀμπελόπακτον). O sursă hagiografică nesigură, observă Dölger, descrie averea unui țăran liber sărac, astfel : o pereche de boi, un cal, o vacă cu vițel, un sclav și o sclavă, ceea ce pare autorului citat „unwahrscheinlich” (p. 225). Mica țărănime a făcut din partea puterii imperiale și a legislației oficiale obiectul multor măsuri de apărare. Abuzurile fiscale exercitate asupra ei sînt cunoscute și unanim admise. De asemenea, politica de acaparare dusă de δυνατοί. pentru pămînturile ei. Această acapărare a putut fi stăvilită de politica și legislația cu caracter social a împăraților din dinastia macedoneană. Ea n-a mai fost eficace după aceea, împotriva ofensivei conjuncte sau succesivă a aristocrației civilo-birocratice și militare cu tendințe de feudalizare. Dispariția sau cel puțin decăderea ei a contribuit mult la dispariția lumii bizantine.

Este țărănimea liberă din principate un răspuns identic al unor procese ca cele bizantine ? Da și nu. Amploarea și stabilitatea țărănimii libere românești este evidentă și izbitoare. Ea a trecut prin criză și a descrescut continuu, din sec. XVI, dar de o dispariție, cu aceleași consecințe ca la Bizanț, nu poate fi vorba. Procesul de formare în sec. XIV—XV cu rădăcini în stratificarea anterioară a obștii, pune probleme specifice și care la Bizanț nu pot fi urmărite. Procesul de acaparare este același, dus de boieri și de mănăstiri, uneori chiar de domnie, dar trebuie subliniată lupta dîră a țărănimii, printre ale cărei arme figurează procesivitatea neobosită (recursul la arma legală), cu apel la toate regulile de drept. În sec. XVIII se petrece un fenomen curios : se dezgroapă în ambele principate legislația socială a dinastiei macedonene în favoarea micii țărănimi bizantine și se folosesc pe cale de receptare elementele legale privind protimisul, interzicerea daniilor de la sărac la puternic (bogat), se ameliorează procedura protimisului, se proiectează chiar inalienabilitatea bizantină a bunurilor în afara fiecărei stări sociale date etc. Această politică însă culminează în acte legislative de care ne-am ocupat pe larg în alte lucrări ²²³, și care, cronologic, depășesc limitele cercetării noastre (1765—1777 în Țara Românească ; 1785 în Moldova). Ele vor fi menționate în paragraful consacrat protimisului.

²²³ *Preemfiunea ... passim.*

IV. Bunurile soldaților (στρατιωτικά κλάσματα), de care se ocupă mult novelele sec. X, erau micile ocine concesionate militarilor până la gradul de subofițer, în schimbul obligației de a se înarma din venitul lor și de a presta serviciul militar. Regimul stratiotic a coincis cu apogeul puterii bizantine. El intră în declin în sec. XII când îi iau locul marile domenii militare concesionate aristocrației războinice, începând îndeosebi cu Comnenii și care contribuie la decăderea puterii bizantine. Stratiotii de tip vechi însă n-au dispărut cu totul în cursul sec. XII.

Regimul stratiotic a avut un larg răsunet, instituția regăsindu-se cu multiple adaptări locale, sub forma unei adevărate stratiotii sud-est europene (Eugen Stănescu)²²⁴, întemeiată pe legătura dintre stăpînirea unei mici ocine, a libertății țărănești și a unei variate funcții de apărare militară (războinică sau în timp de pace). Nicăieri însă ea n-a devenit în aceeași măsură ca la Bizanț, baza organizării militare generale. Ștefan cel Mare (Moldova, a doua jumătate a sec. XV) a fost cel care în sistemul vitejilor săi a transformat țărănimea liberă existentă într-o stratiotie efecace. Ulterior, în unele categorii de țărani liberi și de slujitori privilegiați, de tipul plăieșilor moldoveni, al roșiilor și călărașilor, al posadnicilor, al păzitorilor de trecători la frontieră, se regăsesc spiritul și tehnica stratiotică bizantină, dar și vechi tradiții de strajă și pază ale obștiilor prestatale.

V. Averea paricilor bizantini ridică o serie de probleme dificile, din care unele rămîn încă obscure. Ideea fundamentală este că paricul își păstrează calitatea de persoană liberă, în opoziție cu sclavul neliber.

După 30 de ani el devine inamovibil, stăpînul nu-l poate despărți de pămînt, Terminologia folosită nu interesează aici, nici un termen bizantin neregăsindu-se în limba română, așa cum cel puțin *πάροικος* se regăsește în limba bugară (парук), sensul acestuia din urmă fiind însă același cu cel de vecin, lăcuiitor din vecinătate. Paricul bizantin putea dobîndi o deplină proprietate funciară, dar n-o putea înstrăina fără acordul stăpînului său, și n-o putea transmite prin moștenire decît linitat. Alături de parici, stăpîni de pămînt, existau lucrători agricoli fără pămînt pentru care exista o bogată terminologie²²⁵, așezați pe lingă conacul domeniului. Starea paricilor se dezvoltă odată cu lărgirea și adîncirea regimului de *pronoia* (=οικονομία)²²⁶, în sec. XIII – XIV, prin exproprierea țăranilor liberi și transformarea lor în parici, concesiunea militară nobilă transformîndu-se ea însăși în concesiune consolidată tinzînd spre o deplină proprietate.

Statutul vecinilor-rumâni și funcțiunea lor economico-socială este în totul corelativă. Vecinul este un om liber; dar prin legarea lui de glie, nu pentru a-l garanta pe el, ci pentru a-l împiedica să fugă, să se deplaseze pe altă moșie, vecinia (servajul, șerbia) devine tot mai mult o stare de cvasirobie²²⁷ și reforma lui C. Mavrocordat (1746, 1749), care a suprimat termenul de rumân, vecin, a fost simțită ca o slobozenie, o dezrobire

²²⁴ Vezi *op. cit. supra*, P.I., n. 92.

²²⁵ Care nu interesează aici.

²²⁶ Vezi G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles (1954); idem, *Geschichte* (1963³) 273, 306, 324.

²²⁷ În așezămîntul moldovean de dezrobire din 9 apr. 1749 (DIR, A, II, 1965, 287–288, nr. 260), vecinii se plîng că au fost asimilați robilor, iar boierii susțin distincția între vecinie și robia țăganilor: „jalbă ... ca pre robi se stăpînesc, au ca pre țăgani”. „Cu toții ... am răspuns ... că vecinii robi nu sînt, nici se stăpînescu cu nume de robie; fiindcă numai țăganii au acea robie, cari cu femeile și cu copiii lor slujesc pe toate zilele stăpînilor săi”.

a vecinilor legați de pământ, vânduți cu sau fără ocina lor. Și vecinul putea fi proprietar în afara veciniei lui, și avea un drept consolidat asupra ocinei sau delniței, cu facultate limitată și controlată de a-l înstrăina și a-l trece ca moștenire urmașilor. Treptat, îndeosebi dreptul de înstrăinare va fi tot mai mult limitat sau negat de stăpîni. La 1746, în Țara Românească, vecinii devin clăcași sau lăcuitori de sate, așa-zis liberi, dar pierd ocinele în favoarea stăpînilor. Stăpînirea vecinilor rumâni este mai consolidată asupra locurilor dezțelenite de ei (curături, săcături, lăzuiri). Asupra inventarului de muncă și asupra vitelor, vecinul este stăpîn deplin. Asupra casei și locului împrejur (grădină, livadă) dreptul lui, de asemenea, este mai consolidat. Vecinii din sat alcătuiesc o obște aservită, care păstrează multe structuri comunitare, inclusiv pe linia luptei de clasă, dar stăpînul feudal și agenții săi s-au substituit în multe din atribuțiile obștii libere. Statutul de vecin este ereditar, ca și la Bizanț. Excluderea femeii din legătura de vecinie este mai mult teoretică ²²⁸. În unele documente, ca și în Apus, apar femei menționate ca vecine. Vecinia ia sfîrșit prin căderea în captivitate și prin eliberare sau iertare din mila stăpînului, care de cele mai dese ori era retribuită, devenind adevărată răscumpărare plătită. Pentru foștii țărani liberi (cneji, judeci), era vorba de o cnejire sau judecire, terminologie generalizată și la vecinii de totdeauna care intrau în rîndul liberilor deplin. Iertarea se putea face cu ocină cu tot sau numai cu capul, adică lucrător liber fără pământ, mereu amenințat de revecinire. Între vecinul iertat și fostul stăpîn puteau persista unele legături, care se leagă de o tehnică folosită în sud-est din timpuri îndepărtate, de pildă în Thessalia, în materie de eliberare a sclavilor ²²⁹.

VI. Dar influența bizantină în materia proprietății nu se limitează la aceste paralelisme semnificative și la această comunitate de climat structural.

În cadrul regimului de *pronoia*, funcțiunea donativă a împăratului se regăsește în dreptul de hărăzire domnească, pentru dreaptă și credincioasă slujbă, cea militară fiind cea mai importantă pînă în sec. XVII, dar nu exclusivă. Pe o scară mai redusă, hărăzirea, este folosită și de marii boieri față de slugile lor ²³⁰, fără ocolirea întăririi domnești.

Procesul de consolidare al concesiilor cu titlul beneficiar și viager de *pronoia*, se regăsește în cel de consolidare al daniilor domnești pentru slujba credincioasă. După 1500, daniile cu titlul de beneficiu mai există — satele care trec din mînă în mînă ²³¹ — dar majoritatea ocinelor boierești sînt ereditare și nestrămutate, confiscarea pentru viclenie apărînd tot mai mult ca o pedeapsă publică bizantină a crimei de trădare. Exercițarea protimisului domnesc în caz de înstrăinare a ocinei donative,

²²⁸ O afirma totuși tirziu așezămîntul moldovean de desființare a veciniei din 4 apr. 1749, DIR A 2 (1966) 288, nr. 260: „vecinii numai partea bărbătească slujescu, scoțînd la lucru numai un om dintr-o casă, măcar cîți ficiori, va avea omul ... iară partea femeiască nu slujește”.

²²⁹ Vezi rec. noastră la A. Babacos, *Actes d'alténation en commun et autres phénomènes apparentés d'après le droit de la Thessalie antique. Contr. à l'ét. de la copropriété familiale chez les anciens Hellènes* în RESEE 5 (1967) 358—363 (cf. 361: exemplul unui fel de *paramonê* în caz de dezrobire, la 1798 în Țara Românească).

²³⁰ 5 iul. 1515, DIR B XVI 3 (1952) 32, nr. 41: „jupan Neagu miluește pe sluga sa Oană și Cucov pt. slujba lor credincioasă ... în țări strălne și pt. sufletul părinților lui și pt. sufletul lui”.

²³¹ Vezi C. Cihodaru, *Forme de proprietate feudală în Moldova* „Studii și cercetări științifice”, s. III, Șt. soc. 6 (1955) nr. 3—4, p. 16—19.

practic nu mai este exercitat, întărirea domnească avînd loc fără nici o discuție sau dare specială în compensația renunțării la retract.

În felul acesta intra în joc influența așa-ziselor structuri juridice individualiste ale proprietății romano-bizantine consacrată de Compilația lui Iustinian și de *Basilicale*, respectiv de Vlastarês și *Hexabiblu* lui Armenopol și preluată puternic de biserică, deoarece era conformă cu interesele lărgirii domeniilor sale feudale.

La început în cadrul societății feudale, și apoi în cadrul procesului de trecere la capitalism, îndeosebi după 1750, influența proprietății romano-bizantine de tip individualist este din ce în ce mai accentuată. Ei i se opune familia de tip lărgit, arhaic, obștea, neamul, rudele în grupuri largi. Aceleași persoane, în grupuri de solidaritate, se opun impactului bizantin, dar recurg la el pentru promovarea intereselor individuale sau a conflictelor lor cu grupurile respective. Consolidarea proprietății boierești se face în sensul proprietății romano-bizantine, iar biserica lupta pentru consacrarea acesteia, pentru a se găsi, puternică și mistic prestigioasă, în fața indivizilor, stăpîni deplin pe bunurile lor, care vor rezista mai puțin la trecerea unui mare număr din aceste bunuri în mâinile bisericii, sub formele consacrate de dreptul canonic și nomocanonic.

Această individualizare relativă a proprietății înseamnă lupta contra diverselor forme de condiționare patriarhală și feudală a stăpînirii funciare. Contra condiționării prin protimisis, lupta va fi evocată în capitolul următor. Ea nu s-a terminat decît în sec. XIX. Contra condiționării familiale și de obște, lupta s-a dus sub forma dezagregării continue a obștiilor și sub forma libertății de a testa în afara familiei. Aici cu ajutorul bisericii, rolul dreptului romano-bizantin de filiație iustiniană a fost considerabil. Dar lupta a fost mai grea decît se crede la prima vedere. S-a produs, ca și la Roma, o treptată consolidare a puterii șefului de grup familial, care a apărut tot mai mult ca un stăpîn autoritar și exclusiv, ținut cel mult să respecte anumite cote rezervate familiei, în sens din ce în ce mai restrîns. Un simplu exemplu va fi elocvent. La 1555²³², domnul Țării Românești, Petru cel Tânăr, fără referire la dreptul bizantin — care însă domina și călăuzea spiritele, în mod de netăgăduit — hotărăște consacrarea libertății de a testa oricui în afara familiei. La 1631, în Adunare de stări care duce la *Carta de libertăți* din 15 iul.²³³, problema nu era definitiv tranșată, fiind necesară o nouă consacrare a libertății de a testa. Hrisovul domnesc din această dată repetă principiul bizantin, într-un context mai larg în care referirea la pravilă este prezentă. Între aceste două date, avem o serie de deciziuni ale mitropolitului Luca, în care stăpînii de bunuri dispuneau liber și individual de ele, în favoarea bisericii, dar neamul se opunea în spirit tradițional. Mitropolitul aplica pravila, dar nu fără menajamente și nu fără a face apel la bunul simț și la spiritul de măsură al reprezentanților neamului, cărora uneori li se fac concesii.

²³² DRH B XI (1975) 205 — 206, nr. 160 (= DIR B XVI 6; 3(1952) 32, nr. 41 (5 iul. 1555): „jupînița ... a lăsat la moartea ei toate satele ei și țiganii ... toți, flicei sale ... cine va lăsa la moartea lui toate averile sale și ale părintelui său oricărui om, acel om să le stăpînească”.

²³³ *Ibidem* XXIII (1969) 406—409, nr. 255; 412—413, nr. 259 (23 iul. 1631): „După moartea boierului sau fieșce om să nu ia bucatele domnești, ca să rămîie la sînge sau unde va lăsa mortul, să fie lăsat cum au fost de veac”. Vezi *supra*, Partea I, n. 124.

Pentru a ilustra acest proces de individualizare a proprietății sub auspiciu bizantine, vom analiza o speță deosebit de sugestivă, chiar dacă depășește ușor limita noastră cronologică. Din doc. cu data 19 iulie 1762 și 1766 (ASI doc. 438/42, p. 51—55), rezultă că mazilul V. Cozma pierduse doi copii în vîrstă fragedă, apoi pe soția sa și o fată de 15 ani. El cumpărase de la socrul său, la grea sărăcie, moșia de zestre (Ostopceni) a soției, cu obligația de comandă și cu clauză de blestem pentru împotriviitori. Cozma o dăruiește mănăstirii unde își îngropase fata și cheltuiește cu pomenile mai mult decît valoarea moșiei. Socrul îl face și fecior, dăruindu-i toată averea. Moșiile, sub pedeapsa blestemului, aveau să-i rămînă lui, „ori că ar avea feciori, ori de nu”. Nepoții socrului, după vechiul obicei al neamului de sînge, cer să li se dea lor moșiile. Boierii divanului decid, *după pravilă*, că deoarece soții au avut copii, din care unul a murit *fată mare*, aceasta rămăsese moștenitoarea averii materne, iar alții n-au nici un drept. În 1766, mitropolia judecă în același fel. De remarcat că pravila se aplica unui simplu *mazil*. Nu se confirmă afirmația recentă a celor ostili ideii de receptare bizantină, că pravila era un drept nominal, cunoscut numai de pătura suprapusă și eventual aplicat ei. Înlăturarea nepoților și deferirea moștenirii strict de la mamă la fată, de la aceasta la tată, acesta din urmă putînd să dispună legal de ea, este expresia unui regim de proprietate individualizată în stil romano-bizantin și modern.

VII. Tot pravila bizantină receptată aduce în 1646²³⁴ și 1652²³⁵ consacrarea legării de glie a vecinilor rumâni, legare intervenită în practica din sec. XVI și consacrată de sistemul Legăturii lui Mihai Viteazul²³⁶. În *Cartea românească de învățătură* (Pr. I z. 18)²³⁷ și în *Îndreptarea Legii* (gl. 296 z. 18), principiul legării de glie este enunțat expres, după un text inserat în redacția primitivă a *Legii agrare* (*Nomos geōrgikos*) și preluat de Armenopol²³⁸. Este neîndoielnic că și în sec. XVI cînd s-a pășit la consacrarea mai rigidă a legăturii de glie, moment nedocumentat în mod direct, dispozițiile cunoscute ale pravilei bizantine n-au determinat în fond introducerea unei structuri cerute de interesele boierilor, dar au constituit un model de prestigiu și mai ales un argument în favoarea poliției care triumfă.

Că în textura rumâniei pravila își avea locul său, o dovedește așezămîntul moldovean din 6 aprilie 1749²³⁹ al lui C. Mavrocordat pentru

²³⁴ *Pravila* lui Vasile Lupu, *Cartea românească de învățătură*. Textul privitor la țărani aserviți din pravilele sec. XVII (z. 18 cit.) vine din versiunea legii agrare bizantine dată de anexele *Hexabiblului* lui Armenopol (I 17), dar lipsește din versiunea primitivă editată de W. Ashburner (J. și Pan. J. Zepi, IGR 2(1962) 65—71; cf. și *Cartea rom. de inv. 1646*, ed. crit., Buc. (1961) 202, n. 1. După V. Mihordea, textul, neadecvat, n-ar fi avut aplicare.

²³⁵ *Pravila* lui Matei Basarab, *Îndreptarea legii*.

²³⁶ Vezi P. P. Ponițescu, *Dreptul de strămutare*... în SMIM 1 (1956) 63—122.

²³⁷ Vezi L. V. Cerepnin, „*Sobornoe Ulozenie*” din 1469 și *Pravila* lui Vasile Lupu, ca izvoare pentru istoria aservirii țărănilor în Studii privind relațiile româno-ruse și româno-sovietice, Buc. (1961) 50—100.

²³⁸ „Cînd va fugi țăranul de la locul și de la stăpînul său, atunci nimenilea necăierea să nu-l primească; iară de-l va și primi deodată, atunci degrabă să-l întoarcă înapoi la satul lui de unde iaste...; ... de va meșteșugui într-alt chip... să plătească la domnie 12 litre de argint și 24 litre boiarenului celui al cui va fi țăranul” (aplicarea acestei pedepse nu apare în documente). Cităm după *Îndreptarea legii*, ed. 1962, p. 283. Textul moldovean este identic.

²³⁹ DRA Buc. 2 (1966) 288 nr. 260: „vecin va să zică sătean megles fără de moșie, atîta numai că din sat nu este volnic ca să iasă; care poruncă este și de la domnie și a visteriei și a pravelli, poruncind: săteanul să nu fie volnic a ieși din sat și de unde va eși să se dea la urmă”. Pentru acest citat din *pravilă*, să se vadă nota precedentă.

desființarea veciniei. Când se face un scurt istoric al introducerii acestei instituții, care trebuie să apară nedreaptă și contrară credinței creștine, se insistă asupra obiceiurilor de a robi pe țărani, dar se adăugă și *pravila* printre sursele istorice ale rumâniei. Pravila nu putea fi decît *Îndreptarea legii* și modelele ei bizantine care făceau parte din *ius receptum* în principate.

Din cercetări ale lui N. Svoronos²⁴⁰ asupra marii și micii exploatare rurale la Bizanț, vom mai reține o serie de caracterizări, în completarea tabloului prezentat de Dölger, și pentru un examen comparativ care ni se pare deosebit de grăitor.

Rolul sclavilor în agricultura bizantină nu este bine cunoscut, dar pare a fi redus pînă în sec. XII, cînd dispare. Același caracter redus îl păstrează și rolul robilor în agricultura principatelor (exploatare propriu-zisă și directă a pămîntului). Satele de robi pe moșii boierești, mai ales în marginea orașelor, apar în sec. XVIII, iar toponimicul Țigănești, Țigănași nu implică necesar o participare principală la exploatarea agricolă a așezării respective, cît timp numele se datora unei populații de robi.

La Bizanț, persoanele libere fără restricție sînt proprietari de pămînt : mari, mijlocii și mici, despre care N. Svoronos precizează că „în drept (sînt) egali între ei”, și cere ca acest aspect juridic să fie mai bine pus în lumină. Ei se impart din punct de vedere economic în cultivatori direcți și în necultivatori. La fel se prezintă lucrurile în principate. În drept, moșnenii răzeși sînt egali cu boierii, dar ei sînt cultivatori direcți. Ceea ce nu implică în mod propriu comunitatea de statut boieresc, opus statutului de sat devălmaș în care trăiesc în general micii proprietari de pămînt cultivat de ei înșiși.

Distincția din dreptul lui Iustinian între *coloni adscripticii* și *coloni liberi*, despre care N. Svoronos recunoaște că nu știe pînă cînd s-a menținut. Dar după cîteva secole cele două categorii se confundă, sub o bogată terminologie la care am avut prilejul să ne referim, și care exprimă, pe cît se pare, gradul de dependență economică față de marele domeniu. Distincția nu se regăsește în principate. Dar în sec. XIV—XVI, un drept de strămutare, prin plata găleții de ieșire, era recunoscut țăranilor dependenți nelegați cu totul de glie și amintea, oarecum, statutul de colonat liber, care în cursul sec. XVI și XVII este energic restrîns și înlocuit cu o legare de glie generalizată.

Cu drept cuvînt, N. Svoronos subliniază importanța împărțirii țăranilor dependenți după avere : cei cu pămînt și vite ; cei cu vite fără pămînt, mai ales arabil ; cei care n-aveau nimic. Aceste categorii de țărani dependenți existau și la noi. Pînă la reforma lui C. Mavrocordat existau rumâni (vecini) cu moșie. După exproprierea operată de reformă, categorisirea după vite și inventar agricol, în trei categorii, de pildă în Moldova, persista pînă în sec. XIX. Discuția aprofundată a problemei și analiza politicii boierești față de fiecare categorie de țărani și față de stăpînirea curăturilor și înstrăinarea gospodăriei, ne-ar duce prea departe.

Sceptic față de existența unui feudalism bizantin, N. Svoronos acordă un interes firesc deosebirii între stăpînirea de pămînt alodială și cele două forme de posesiune condiționată (*pronoiai*, *oikonomiai*), înclinînd să restrîngă importanța celei din urmă. Proprietatea de mină moartă a

²⁴⁰ *Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, Variorum Reprints, Londra (1973) I, II, IX.

bisericii n-ar avea caracter condiționat, iar *pronoiai* și *oikonomiai*, la început personale, inalienabile și netransmisibile, s-au consolidat repede, nemaideosebindu-se de stăpînirea alodială. De unde în Occident de-abia se regăsesc urmele de alodiu, fieful fiind structura generală, la Bizanț forma dominantă ar fi fost alodiul, vechea proprietate cviritară romană, chiar în perioada cînd *pronoiai* și *oikonomiai* au o maximă extensiune. Prin ereditate, *pronoia* nu înceta să fie o posesiune condiționată, dar poziția imperială care o declara alienabilă și o exonera de orice slujbă, o transforma în alodiu cviritar.

Desigur că enorma moștenire de drept iustinianeu menținea alodiul „cviritar” într-o prioritate nominală care, pe de o parte, întuneca procesul mult mai larg și adînc de condiționare, iar, pe de altă parte, contribuia la succesul acțiunilor de consolidare a posesiunilor condiționate. Care este însă situația în principate? Deosebirea între baștină și proprietatea donativă* (stăpînirea din danie domnească) este unanim admisă. Cu o dublă apropiere reciprocă. Pe de o parte, prin introducerea baștinilor în regimul de întărire domnească și deci de închinare către domnie. Pe de altă parte, prin consolidarea treptată a daniilor domnești (la început mai mult beneficii revocabile sau limitat viagere, cu unele nete influențe mediat occidentale), fără a se putea vorbi de o adevărată alodizare. Proprietatea boierească și mănăstirească rămîn o proprietate feudală condiționată față de domn, față de țărani (care au dreptul la lotul lor de hrană) și față de grupurile de solidaritate, titulare ale unui drept de protimis. Sîntem deci departe de proprietatea cviritară, dominantă în textele de drept romano-bizantin în intensă circulație care nu face decît să se lărgească în sec. XVII, favorizînd politica de consolidare a stăpînirilor lor de către boieri.

De o importanță deosebită ni se pare rezultatul sigur la care a ajuns N. Svoronos în ceea ce privește modicitatea și chiar inexistența rezervei domaniale la Bizanț. Registrele mănăstirești sînt elocvente în acest sens. În două cazuri analizate amănunțit, rezerva reprezenta 4% și 6,6% din întregul domeniu. Ceea ce explică de ce paricii nu datorau decît 12—24 zile de clacă pe an, față de 3 zile pe săptămînă (150 pe an) în Occident.

Ultimele cercetări românești asupra rezervei par să confirme nu o afirmare a rezervei chiar din secolele XV—XVI, cum s-a crezut la început, ci o dezvoltare tîrzie a ei, în condiții economice pe care Bizanțul nu le-a cunoscut. Redusul număr de zile de clacă pînă către reformele lui Constantin Mavrocordat este bine cunoscut, și dacă după reforme începe goana boierilor după zile de clacă, în perioada de trecere la capitalism și de acumulare primitivă de capital, numărul zilelor trece de la 6 la 12, menținîndu-se la această cifră în Țara Românească, unde nu poate trece la 24, iar în Moldova se ajunge și la 36.

Din analiza acestor structuri agrare, autorul citat deduce caracterul monetar și comercial al economiei bizantine, cu centrul economic rural la oraș și la sate, nu pe marele domeniu autonom ca în Occident. Imperiul bizantin ar difera de Occident prin orașele sale, dar mai ales prin satele sale.

Se poate vorbi și în principate de caracterul monetar și comercial al unei economii, axată pe fiscalitate și obligațiile bănești către Poartă, cunoscute? Atracția orașelor și a capitalei pentru boieri este cunoscută, de unde, în 1765, Ștefan Racoviță trebuia să-i oblige să se retragă pe domeniile lor rurale. Cît privește importanța satului, tot așa de divers ca și cel

bizantin, cu judeci, cu vecini ai unuia sau mai multor proprietari, cu oameni liberi (cu învoială), nu mai are nevoie de a fi dovedită.

Facem toate aceste apropieri, nu pentru a sugera peste tot imprumuturi instituționale, ci numai o dezvoltare paralelă. Pe un fond comun, cu un climat general, accentuat de mentalitatea și tradițiile care nu puteau să nu joace un rol însemnat în rezolvarea problemelor, chiar noi, care se puneau și care s-au pus.

VIII. În dezvoltarea sistemului proprietății, în sens larg, în principatele române, o atenție deosebită trebuie acordată, din punctul de vedere al studiului de față, și instituției emfiteozei și superficiei.

Ambele instituții sînt de origine romană tîrzie, și reprezintă forme de dezagregare a proprietății monolitice și bine consolidate de tip cviritar. Din proprietatea unitară, s-a detașat contractual, și apoi a luat forma unor drepturi reale independente (*ius in re aliena*), plantățiile și clădirile aflate pe un fond străin care rămînea în nuda proprietate a stăpînului inițial. Este un evident partaj al proprietății nude și utile între două persoane, împărțire care va deveni atît de caracteristică și răspîdită în feudalism. Cu acest titlu, și emfiteoza și superficia vor fi foarte mult folosite în societatea feudală, acolo unde nu era cazul să se recurgă la forme mai tipice de proprietate divizată și condiționată.

În principate, începînd cu finele sec. XVI, dar mai ales în cel următor și apoi în mod foarte larg în sec. XVIII, s-a dezvoltat superficia — dreptul de clădire durabil pe locul altuia — în orașe, atît pentru locuințe, cît mai ales pentru prăvălii, ateliere, pivnițe, scaune de carne, mori, și alte nevoi economice de acest fel.

În contextul feudal, superficia crea, între cele două părți „contractante” pe termen lung sau nedeterminat, și unele raporturi de dependență, proprietarul locului avînd o poziție superioară de stăpîn și patron, un drept de protimisis la înstrăinarea casei și de reluare a locului în caz de dărîmarea construcției. Mănăstirile au recurs intens la această formă de exploatare a întinselor lor proprietăți funciare din orașe.

În orașe, înstrăinarea locurilor de la orașeni, pe de o parte, la boieri și mănăstiri, pe de altă parte, era posibilă și invers, deși rezultatul actului de înstrăinare era diferit, după cum dobînditorul era orașan, boier sau mănăstirea. Doar în 1816, bîrlădenii, în lupta lor contra aservirii boierești, de care abia izbutiseră să se elibereze, vor încerca să adopte sistemul bizantin din sec. X, interzicînd înstrăinarea pămîntului, între categoriile sociale ale orașului (boieri, negustori, biserici)²⁴¹.

Regimul de superficia a permis boierilor și mănăstirilor să nu treacă tîrgoveților stăpînirea propriu-zisă asupra locului însuși. Foița de casele aflate pe locul vornicului Badea Bălăceanu și pe al cămărașului Hașan din 4 mai 1731 ²⁴² arată 28 de construcții cu regim de embatic (superficie). Aceeași tehnică au folosit-o și tîrgoveții între ei, feudalii între ei și, excepțional, feudalii pe locurile tîrgoveților și aceștia pe unele locuri domnești pentru care plăteau bezmen (embatic). Superficiea (bezmenul, embaticul) dădea drept la stăpînirea durabilă (chiar ereditară), alienabilă, a construc-

²⁴¹ 30 aug. 1816 (I. Antonovici, *Documente bîrlădene*, II, 214, art. 27) : „să nu fie volnici a cumpăra boierii de la neguțători, nici neguțătorii de la boieri, precum nici de la boieri, precum nici de la locuitorii birnici ... neamestecîndu-se unii la alții : și de asemenea vor urma și la dărîmări”.

²⁴² G. Potra, *DOB*, Buc. (1961) 640 și 656, nr. 518 și 530.

ției sau plantației (existente sau făcute anume de embaticar) de pe un loc străin în schimbul unei chirii²⁴³. La început chiria era foarte redusă și fără fluctuații după obicei, cu funcțiune mai mult de recunoaștere a proprietății asupra locului. În sec. XVIII, „chiria” își accentuează caracterul de rentă funciară, fiind în continuă urcare odată cu creșterea activității economice a orașului. Embaticul reprezenta de obicei o investiție a embaticarului, dar unii feudali făceau ei această investiție. Mănăstirile stipulau uneori că la moartea embaticarului construcția le rămâne lor în mod gratuit²⁴⁴. Distrugerea construcției din orice motive dădea drept stăpînului locului să se considere eliberat de sarcina bezmenului constituit. Prin intermediul legii agrare bizantine receptate, care cunoștea suprafața, pravilele românești din sec. XVII (Moldova, 1646; Țara Românească, 1652), ca și *Sintagma* lui Vlastarês pînă atunci, adoptă în ambele țări²⁴⁵ regimul romano-bizantin al suprafeței și emfiteozei, cu unele adaptări la situația din obștii. Aceste dispoziții, sub forma dezvoltată din alte culegeri bizantine — *Ōrja (Vaktēria) arhiereilor*, trad. Iași 1754; *Hexabiblu* lui Armenopol, ed. A. Spanos 1744 și edițiile clasice din Biblioteca lui Nicolae Mavrocordat; *Manualele de legi* ale lui M. Fotino din 1765 și 1766 și îndeosebi *Basilicalele* (ed. Fabrotus, folosite de Fotino) — capătă în sec. XVIII o aplicare crescîndă. S-a combătut vechiul obicei de obște care consacra libera curătură pe pămîntul nefolosit de altcineva și s-a impus treptat, cu mari greutăți²⁴⁶, obligația de a se construi pe un loc străin și de a se dispune apoi de clădirea numai cu autorizația prealabilă a stăpînului locului. Acesta, într-un termen neprecis — în dreptul bizantin de două luni — putea cumpăra cu precădere embaticul scos în vînzare. Embaticarul va pretinde și el un protimisism asemănător, dacă se vindea locul pe care se găsea construcția sau plantația²⁴⁷. Noul regim juridic, mai potrivit noilor relații capitaliste, tindea să reducă, în favoarea stăpînului pămîntului, actele simulate, abuzurile și uzurpările care, în condițiile date, erau inerente embaticului²⁴⁸.

La sfîrșitul sec. XVIII, față de rolul dominant al embaticului în cadrul daniilor domnești de orașe și tîrguri făcute feudalilor și ca urmare a creșterii chirii embaticare, domnia a trebuit să intervină direct. Feudalul donator voia să transforme în stăpînire embaticară toate „ținerile” ante-

²⁴³ Locul în stăpînirea consolidată descrisă mai sus, era numit „loc fără chirie, megieșesc”, prin analogie cu stăpînirea din satele megieșe, 26 aug. 1803 și 17 mai 1803 (*ibidem*, 640 și 656, nr. 518 și 530).

²⁴⁴ 8 ian. 1764 (*ibidem*, 466, nr. 376).

²⁴⁵ *Carte românească de învățătură*, Pr. X§ 86—90; *Îndreptarea legii*, gl. 308, § 86—90.

²⁴⁶ 11 mai 1727 (G. Potra, *op. cit.*, 317, nr. 225): prăvălia și locul bisericii domnești se vinde cu știrea preoților; 11 iul. 1754 (98, nr. 55): energica afirmare, întemeiată pe pravilă, a drepturilor stăpînului locului, îndeosebi de a înlătura pe cei ce clădiseră pe un teren străin fără voia adevăratului stăpîn; cf., peste limita cronologică a studiului de față: 18 mai 1805 (189, nr. 116); 30 mart. 1805 (188, nr. 115): confuzie între stăpînirea de embatic și cea privată, casa fiind făcută din pajște, cu munca și cheltuiala embaticarului pe moșia măn. Pantellmon, din care cauză embaticarul vinde fără a întreba mănăstirea; 12 sept. 1816, 1 mart. 1827 (219, 245, nr. 134, 148); 1 dec. 1785 (539, nr. 437); 23 apr. 1816 (*ASB, Meșt. neg. Craiova*, 113, nr. 71): Episcopia Rimnicului își definește drepturile sale.

²⁴⁷ Pentru preocuparea de consolidare a proprietății dezmembrate, vezi doc. din 25 mart. 1722, 5 mart. 1735, 20 nov. 1753 (G. Potra, *op. cit.*, 301; 344, 417, nr. 211, 251, 322). Asupra dublului caz de protimisism menționat în text, există documente mai tardive: 6 apr. și 20 și 22 iul. 1786, 24 febr. 1794 (143—147, 164, nr. 88—90, 97).

²⁴⁸ 20 nov. 1670 (DIOB 123, nr. 74); 9 mai 1759, 18 mart. 1775, 12 iul. 1794 (Gh. Potra, *op. cit.*, 445, 486, 579, nr. 351, 396, 471).

rioare ale orășenilor, indiferent de natura lor, consacrată de obicei și de dreptul domnesc. Iar în noile târguri întemeiate de feudali pe moșiile lor, bezmenul (embaticul) va fi singura formă juridică de stăpânire a pământului de către târgoveți, așa cum vor prevedea toate actele de întemeiere a târgului respectiv, întărite de domnie.

La finele perioadei noastre, urcarea periodică a chiriei pentru a transfera feudalului o parte a câștigului realizat din dezvoltarea condițiilor economice, devine politica de bază a boierilor și a bisericii ²⁴⁹. Ea se sprijinea pe pravilă și pe noțiunea de proprietate absolută, în contradicție cu celelalte trăsături feudale ale poziției feudalilor locali. Orășenimea embatică invoca obiceiul și un anumit imobilism pentru a menține embaticul la nivelul cristalizat într-o fază anterioară de exploatare feudală. Domnia impunea soluții tranzacționale favorabile clasei dominante, dar lupta dîrză a orășenilor va duce uneori și la concesii reale ²⁵⁰. Evoluția obiectivă accentua din nou caracterul contractualist originar, din dreptul romano-bizantin, al suprafeței ²⁵¹. Orășenii au luptat pentru încercuirea și chiar lichidarea regimului de embatic, obținută pentru viitor, abia prin *Codul civil* din 1864. Va fi, alături de tehnica răscumpărărilor (a vetrei, a moșiei, a unui embatic izolat), una dintre formele juridice de eliberare a orașelor din lanțurile dependenței feudale. Ostilitatea maselor față de embatic va fi așa de mare după sfîrșitul perioadei noastre, încît art. 553 din codul civil francez care, sub o formă timidă, va recunoaște existența dreptului de suprafață, va lua în codul civil român (art. 492) o redactare inspirată din ideea excluderii unui astfel de drept din sistemul drepturilor reale ale noii codificări. Ulterior, suprafața, dovedindu-se compatibilă și cu structurile capitaliste ²⁵² și devenind necesară, va fi consfințită de doctrină și de practica judiciară, printr-o interpretare „creatoare” a articolului citat (care în litera și spiritul lui n-o consacră) și legi mai noi o vor reglementa expres.

Problema embaticurilor și bezmenului în perioada 1711—1750 și apoi pînă la 1864 au nevoie de cercetări statistice înnoitoare, care depășesc simpla problemă a raporturilor cu structurile bizantine. Pentru finele sec. XIX, P. Cincea a întreprins cercetări prețioase. Nu este lipsit de interes chiar din punctul nostru de vedere să notăm ilustrativ că, de pildă, în București 11 mahalale erau așezate cu embatic pe moșia mănăstirii Pantelimon, alte trei pe moșia Colentina a lui D. Ghica, iar mahalaua Bălăceanului, pe moșia mănăstirii Plumbuita ²⁵³.

Voi încheia acest capitol, consacrat proprietății, cu un aspect de ordin general al rolului jucat de pravila bizantină asupra dezvoltării finale a acestei instituții.

²⁴⁹ Urcarea „chiriei” este sensibilă după 1750. Vezi doc. citate în *Observații asupra structurilor juridice a propr. orășenești*, . . ., (supra, nr. 12), 271, nr. 71.

²⁵⁰ Reducerea bezmenului la Focșani, vezi C. Șerban *Aspecte din lupta orășenilor* . . . în Studii 14 (1961) nr. 3, 642; exceptarea caselor la Huși, 643; și a vetreii la Botoșani, Tg. Frumos, *ASB, Doc. priv. la Ist. econ. a Rom. Orașe și târguri*, A. Moldova. II (1960) 20; 26; 56; exceptarea imașului la Iași și Botoșani (4; 33).

²⁵¹ Vezi zăpăsul din 19 sept. 1811 (G. Potra, *op. cit.*, 617, nr. 575) în care principiul contractualist de tip nou era astfel formulat: „După cum este obiceiul ca toate cele ce să hotărască la începerea binărilor să se facă în scris ca să se afle la vremea pricinuitoare de judecăți . . .”.

²⁵² În sec. XX, suprafața s-a adaptat în Anglia, Germania etc. unor relații capitaliste chiar dezvoltate; vezi studiul nostru în SCJ, 4 (1958) 279; 2 (1958) 151—172.

²⁵³ Vezi doc. 24 ian. 1785 (G. Potra, *op. cit.*, 518, nr. 424); V. A. Urechia, *Istoria românilor*, IX 542; 22 apr. 1795 (Gh. Potra, *op. cit.*, 591, nr. 479).

Formulările din texte normative moldovene de care ne vom servi, depășese limita cronologică a cercetărilor noastre, fiind scoase din Sobornicescul hrisov (1785), dar ele se referă la texte bizantine din sec. X, care erau anterior receptate, și la principii generale din materia proprietății, iar abuzurile care se căuta a se stăvili prin apelul la pravilă erau vechi și în orice caz anterioare anului 1750. Apariția textuală și folosirea eficace a acestor texte și principii abia la 1785²⁵⁴ nu este decît cu atît mai semnificativă și merită să fie menționată.

Se cunoaște obiectul dublu al Sobornicescului hrisov, în a cărui introducere se expun oficial, în termeni sugestivi și realiști, abuzurile ce se săvîrșesc de mult în materie de danii de la săraci la puternici și chivernisiți, și în materie de împărțire a țiganilor căsătoriți, dar aparținînd la doi stăpîni diferiți. Nu este cazul să reproducem aici pe larg aceste constatări ale hrisovului. Pentru viitor, anaforaia sobornicească propune și domnul întărește următoarele măsuri :

„... ca un obicei rău... și ca o faptă pricinuitoare de strîmbătate... să nu mai fie slobod a să mai face niște danii... de cătră cei săraci și de starea de jos la cei mai bogați și puternici, fiind oprită aceasta și cu hotărîrea pravililor”. Este o referință generală la novela lui Nichifor Focas care oprea astfel de danii. Dar nu asupra acestei influențe bizantine care privește protimisul, voiesc să insist aici. Pentru noi este mult mai semnificativ pasajul care urmează acestuia, în hrisov :

„Căci scoposul la care privesc se razimă pravilile iaste ca să sigurevsască stăpînire fieștecăruia pe avérea sa ; iară cu obicinuința acestor fealuri de danii să ridică din diavthendevis a stăpînirii, ce dă dreptatea fieștecăruia asupra lucrului său. Ci dară iată că fapta aceasta iaste și împotriva pravilii. Pentru aceeaia, ca să contenească această catahrisis de acum înainte, daniile să fie slobode a se face numai între rudenii și întru cei de starea deopotrivă ; sau și de cătră cei puternici (de vor vrea) la cei săraci, și de cătră toată starea la sfintele mănăstiri și beserici...”.

În novele bizantine din sec. X, o astfel de motivare pentru a justifica interdicția daniilor de la săraci la puternici (δυνατόι), nu exista și nu apărea necesară. În *Sobornicescul hrisov*, declarația citată apare la o dată în care sistemul proprietății românești era încă feudal, cînd proprietatea boierească era condiționată prin protimis și prin drepturile de stăpînire inferioară ale țăranilor cultivatori, iar domnii, făcînd încă danii de locuri domnești, afirmau teoretic un larg drept de domeniu eminent asupra pămîntului țării, la care în Moldova se mai refereau și răspunsurile divanului (1782) la întrebările generalului Enzenberg, guvernatorul Bucovinei, răpite de austrieci.

Or, în acest cadru, și paralel cu aceste procese, reformele Sobornicescului hrisov de înlăturare a unui protimis abuziv prin danii fictive, și de mai justă împărțire a robilor (fără a pune în discuție robia), sînt prezentate ca realizarea unor principii de pravilă bizantină, care consacrau o proprietate individuală, absolută și bine protejată din punct de vedere procedural. Invocarea acestor principii putea avea și un caracter ocazional, ca justificare momentană și ideologică a noului act normativ. Dar credem că în fond era ceva mai mult decît atît. Anaforalele din luna august nu veneau la întărire domnească decît la sfîrșitul anului, atît de mari și de laborioase erau discuțiile care se duseseră. Ideea unei proprietăți *sigurevsite*, ferită de abuzuri și șicane, era o idee modernă, care vestea

²⁵⁴ Vezi *Preemfiunea*, 228—251.

noua dezvoltare capitalistă și influența occidentală. La 1831, Costache Conachi într-un text celebru va arăta că proprietatea, cu cît mergi mai spre Constantinopol și spre Orient, este mai nesigură și mai desconsiderată, și cu cît mergi spre Apus, o vezi mai sigură, mai consolidată și mai respectată. Era o proprietate deja intrată într-un regim de drept capitalist, cu baza lui istorică de drept roman-iustinian, ale cărui principii se găseau și în pravila bizantină invocată de Sobornicescul hrisov.

Atît este de ajuns, pentru a învedera cum la sfîrșitul perioadei studiate, principiile dreptului bizantin-iustinian, relevat în *Basilicale* și în Armenopol, încep să servească pentru afirmarea unui nou sistem de proprietate, prefigurînd pe acela al sec. XIX, și care teoretic se găsea încă în contradicție cu multe din structurile în vigoare ale proprietății din principate. Totuși ideea de *sigurevsire* a stăpînirii fiecăruia asupra lucrurilor ce stăpînește și preocuparea unei protecții procedurale adecvate, merită să fie subliniate. Ele sînt o realitate nouă cu care trebuie să se conteze și care va duce la transformări adînci. Datoria noastră era de a sublinia că pravila n-a fost străină de ele și că acțiunea ei antifeudală, emancipatoare, a avut un caracter progresist, în condiții schimbate ale luptei de clasă*.

* Cum am arătat în *Partea introductivă* (p. 18 — 19), problema instituțională a proprietății rămîne strîns legată de aceea a feudalismului bizantin. Recentele sinteze și noi contribuții ale istoriografiei pe plan european fac necesară o dezbatere și o amplă conlucrare într-un cadru adecvat. Amintim îndeosebi: Friedhelm Winkelmann, Helga Köpstein, Hans Ditten și Ilse Rockow, *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, Berliner Byz. Arbeiten 48, Berlin (1978); *Beiträge zur byz. Geschichte im IX.—XI. Jahrhundert*, editate de Vladimir Vařinek, Praga (1978); *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, editate de Helga Köpstein și Friedhelm Winkelmann, Berliner Byz. Arbeiten 47, Berlin (1976); H. H. Stahl, *op. cit.*, supra, p. 19, n. 22. Lucrările lui H. -G. Beck (*Res publica Romana*, München, 1970) și A. Guillou (*La civilisation byzantine*, Paris, 1974) își aduc contribuția lor. În a doua lucrare citată, E. V. Udaltsova, după ce a studiat în 1975 problema tipologiei feudalismului la Bizanț (Moscova, în limba rusă), reexaminează „Unele particularități ale feudalismului la Bizanț” (5 — 30), V. Hrochová situează Bizanțul în tipologia feudalismului european (31 — 45) și G. G. Litavrin, *Zur Frage der byz. Bauernschaft im 10. — 11. Jh. Strittige Fragen* (47 — 72), dă o sinteză a lucrării sale despre „Societatea și statul biz. în sec. X—XI” (Moscova, 1977). În a treia lucrare, D. Angelov și Stojan Maslev reiau problema lui *Nomos Geōrgikos* și se consacră o serie de studii influenței slave asupra societății bizantine timpurii. Lucrarea lui H. H. Stahl sistematizează clar și documentat noua contribuție a istoriografiei românești și propriul său aport la sociologia orînduirii tributale.

La p. 25, n. 50, p. 77—84 și p. 121—124, adde: Jean Gaudemet, *Les transferts de droit* în AS 27 (1976) 35—59. Interesanta terminologie propusă nu schimbă problematica discutată în lucrarea de față. Termenul propus răspunde unei cerințe de formalizare. Pentru a corespunde acestei cerințe, am desprins termenul de *receptare* de conotațiile cu care este încărcat.

I. Este un drept de precumpărare și de răscumpărare preferențială, recunoscut unor cecuri de persoane cu privire la anumite bunuri, față de ai căror stăpîni, privilegiații la precumpărare și răscumpărare, se găsesc într-un raport de solidaritate: rudenie, devălmășie, vecinătate de sat sau de stăpînire, vechea stăpînire a aceluiași lucru etc. Dreptul se exercită numai în cazul anumitor înstrăinări a bunurilor în chestiune.

În dogmatica dreptului modern, ca și în aceea a dreptului roman clasic, precumpărarea era simțită ca o simplă structură convențională și ca un aspect clauzular al vînzării imobiliare sau al vînzării în general.

În alte drepturi arhaice și în dreptul feudal, inclusiv vechiul drept românesc, protimisisul era un statut real, permanent, originar, al persoanelor și al bunurilor. O modalitate a stăpînirii funciare, excepțională a aceleia asupra unor mișcătoare, ca robii (țigani).

Privilegiul acesta apare ca un vestigiu rezidual sau ca o supraviețuire reactivată a unei foste sau chiar actuale participări egale sau inferioare a privilegiaților protimitari, la stăpînirea ce se înstrăinează. Pentru rude, un fel de coproprietate familială inegală. Pentru devălmășie și vecinătate un fel de vocație firească a fiecărui devălmaș sau vecin la stăpînirea întregului bun devălmaș sau vicinal. Pentru stăpînul anterior, persistența unei legături preferențiale necomplet lichidate, cu fosta sa stăpînire reactivată.

Această viziune a solidarității dintre oameni și bunuri sau dintre stăpînii actuali și stăpînii reziduali sau participanți pe picior de inegalitate, ai unui bun, se exprimă printr-o adevărată condiționare a stăpînirii actuale în favoarea privilegiaților protimitari și în sarcina stăpînitorilor actuali și activi. Aceștia, prin înstrăinarea liberă și voluntară a bunului declanșează mecanismul de condiționare privilegiată. Deoarece chiar liberă și voluntară, înstrăinarea este — imobilist și regresiv — un accident, o năpastă sau fantezie anormală, care nu trebuie să strice prea mult armonia durabilă a cercurilor de solidaritate. Dacă înstrăinarea totuși trebuie să aibă loc, efectele ei de tulburare sînt reduse prin menținerea bunului în cadrul unuia din cercurile de solidaritate, care sînt chemate la protimisis într-o anumită ordine ierarhizată: rude devălmașe, rude simple, devălmași simpli (cobîrnici), vecini totali (cobîrnici), vecini dintr-un colț, fostul stăpînitor, satul, satele vecine. Este o schemă compozită; cu vanații în timp sau în spațiu, care nu interesează aici.

²⁵⁵ În paginile ce urmează, sintetizăm sub o formă foarte concentrată concepțiile expuse în *Preemfiunea ... passim*; *La préemption et le retrait dans le droit féodal de Valachie et de Moldavie. Aspects de structure et de réception* în NEH, 3 (1965) 181—203.

Condiționarea prin protimisis face deci ca societatea respectivă să fie relativ închisă, mai structurată tradițional, mai ierarhizată. Stăpînirea asupra bunurilor apare mai puțin liberă, controlată și slab individualizată sau privatizată. Circulația lor se face mai greu și mai lent, mai puțin speculativ. Un anumit imobilism apare ca fiind rezultatul și baza inevitabilă a regimului de protimisis.

II. Istoricește, protimisisul se realizează la două niveluri sau sub două modalități diferite: precumpărarea sau protimisisul propriu-zis și răscumpărarea sau retractul.

În prima modalitate, înstrăinătorul are datoria să anunțe pe privilegiat (*denuntiatio*) de vânzare, invitându-l să precumpere. Refuzul lui dădea libertate de a înstrăina oricui. La acest nivel, nerespectarea precumpărării atrăgea ca sancțiune dreptul protimitarului de a răscumpăra de la străin bunul vîndut ilegal, adesea în taină. Retractableul „întorcea” prețul plătit de cumpărătorul bunului, dacă era real. Tehnica aceasta ridica problema răstimpului de *denuntiatio* (respectiv de răspuns la acest act) și de răscumpărare, cu decăderile respective.

În a doua modalitate, înstrăinătorul avea datoria să vîndă privilegiatului, dar era liber să vîndă și străinului, cu riscul ca în termen scurt (în general, de un an și o zi) privilegiatul nesocotit să-și exercite dreptul de a răscumpăra la prețul real al bunului.

Primul nivel este original și se regăsește din plin realizat în protimisisul bizantin ²⁵⁶. Al doilea nivel, generalizat în retractul apusean, este mai tardiv, derivat și oglindește un ușor început de destrămare sau de slăbire a intensității structurilor de protimisis. În sud-vestul Franței s-au păstrat rare vestigii ale primului nivel (Paul Ourliac). Practic însă din momentul nesocotirii obligației de a oferi bunul spre precumpărare, lucrurile se petrec la fel, la ambele niveluri.

III. Protimisisul se naște, în general, peste tot în mod independent de influențe exterioare, și de centre de răspîndire din afară (deși contacte și influențe se pot produce), în comunitățile cu structură de obște sătească sau orașenească, în care grupul familial, vecinătatea și alte forme de solidaritate sînt vii, dar totodată cunosc un început de destrămare. Protimisisul și retractul au și avut o vastă răspîndire la toate populațiile aflate pe anumite trepte de dezvoltare, deși nu aveau contacte materiale între ele. Formele instituționale însă au putut avea asemănări surprinzătoare, prin contact sau fără contact.

Pe de altă parte, este greșit să se prezinte protimisisul ca un rest supraviețuitor al unor forme de stăpînire funciară colectivă, cum s-a făcut adesea la finele secolului trecut și chiar multă vreme după aceea. Cît timp stăpînirea colectivă există și este inalienabilă, protimisisul n-are nici un rost și nici nu există. Cînd el își face apariția, nu exprimă o formă veche de stăpînire colectivă (reziduală), ci ceva nou, legat de elementele de incipientă privatizare a stăpînirii, care s-a produs și se adîncește trep-

²⁵⁶ Cu excepția protimisisului reglementat de novela 114 a lui Leon VI Filozoful, a cărei autenticitate este admisă astăzi (G. Ostrogorsky, P. Lemerle, contra lui Z. von Lingenthal) novela (vezi ed. C.A. Spulber, Cernăuți, 1934) decida că retractul se face în 6 luni, sub pedeapsă de decădere, fără *denuntiatio* de precumpărare. Un termen de 6 luni pentru precumpărare se regăsește în *Sobornicescul hrisov* moldovean din 1785.

tat. Numai cine și-a privatizat suficient stăpînirea poate vinde și poate fi împiedicat să vîndă unui străin de anumite cercuri solidare. Și numai cine, de asemenea, și-a privatizat stăpînirea lui, are interes să și-o mărească prin precumpărare. Preferința între acesta și ceilalți „străini” se produce după criteriile de solidaritate amintite. Ele sînt multiple, diferite, exprimînd forțele sociale rămase active, chiar după dispariția sau reducerea sensibilă a vechii stăpîniri colective.

Foarte repede, accelerarea privatizării mărește interesul privilegiatilor pentru protimisis și interesul vînzătorilor și acaparatorilor străini de grup, contra protimisisului. Funcțiunea instituției devine ambivalentă : prin aplicarea sinceră, corectă, ea favorizează solidaritatea de grup menționată, un anumit imobilism social ; prin aplicarea formală, deturată, fictivă, ea promovează acapararea ²⁵⁷, și chiar desființarea, în anumite condiții, a acestei solidarități.

Larga și rapida circulație a bunurilor, individualizarea absolută a proprietății, dizolvarea formelor tradiționale de solidaritate pun protimisisul într-o lumină defavorabilă, îl transformă într-o frînă prejudiciabilă și deschide lupta pentru desființarea lui și „eliberarea” proprietății.

Istoriceste, proprietatea capitalistă, privată, individualistă și liberă, apare ca antitetică protimisisului care decade și dispare peste tot unde noua proprietate triumfă și pe măsura biruinței ei. Este, ceea ce s-a întîmplat la 1840 în Țara Românească și la 1865 în Moldova ²⁵⁸. Ulterior, unele forme de protimisis, reinnoite și readaptate noii societăți și rolului economic ce revine statului (vamă, export de opere artistice etc.) sau anumitor categorii sociale (chiriași, proprietari, rurali etc.), se introduc în dreptul capitalist, constituind o fază istorică nouă a instituției sau chiar o instituție nouă. În mediul sătesc persistă vestigii extralegale de protimisis pînă în sec. XX.

Încă înainte de organizarea statelor românești, în comunitățile sătești și urbane de pe teritoriul românesc s-au creat suficiente condiții pentru apariția unor obiceiuri de precumpărare pentru a înlătura pe străini de la intrarea în cercurile de solidaritate ale familiei, ale devălmășiei sau ale satului (ale vecinătății de megieșie).

Nu se poate dovedi împrumutarea instituției de la alte popoare. Popoarele vecine s-au găsit cam în aceeași vreme pe trepte similare de dezvoltare. Dar înainte de sec. XV nu avem nici documente românești despre existența ei directă.

IV. În Imperiul bizantin, în sec. IV, obiceiurile de protimisis se manifestă în obștiile din diferitele provincii (noi le surprindem în Orient),

²⁵⁷ Ambivalența semnalată de G. Ostrogorsky, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Subsidia II, Bruxelles (1956) 46 : „Sans doute plus souvent c'était le seigneur du vendeur qui était en mesure de faire valoir son droit de préemption, ses possessions étant entre mêlées avec celles de ses parèques. De cette manière de principe de protimisis, dirigé jadis contre l'expansion de la grande propriété, devient une arme dans les mains des grands et un nouveau moyen d'accroissement de leurs possessions”. Această schimbare de direcție a luat o amploare considerabilă în dezvoltarea protimisisului românesc, începînd din sec. XVII, dar nu din cauza unei influențe a precedentelor bizantine. Acestea, în măsura în care erau cunoscute, au putut cel mult stimula reacțiile boierilor interesați, mulți din ei greci, ușurînd găsirea unei soluții juridice de acaparare în dauna țăranilor.

²⁵⁸ Vezi *Preemțiunea* . . . , 356 ; 360—364. Pentru o nouă datare a novelei din 922, vezi n. urm.

și legislația oficială care nu le cunoștea din perioada clasică, le înregistrează pentru a le consacra sau înlătura. După aceea, practica lor trebuie să fi continuat, într-un regim de drept imperial oficial fără protimisis, pînă cînd în sec. X și XI se pun împăraților din dinastia macedoneană probleme sociale și de o deosebită gravitate, legate tocmai de circulația liberă sau controlată a pămînturilor țărănești și de procesul de acaparare pornit de marii latifundiași și de δυνάτοί („cei puternici”). Soluția problemei este căutată și în parte găsită în reglementarea largă și insistentă a protimisisului într-o serie de celebre novele (Roman Lecapenul, Constantin Porfirogenitul²⁵⁹, Nichifor Focas, Vasile II, Manuel Comnenul), reluate și condensate în *Hexabiblul* lui C. Armenopol (dar nu și în *Sintagma* lui Matei Vlastarês) prin care au exercitat, ca și direct, o puternică influență peste tot (practică sau doctrinară).

Teza istoricilor greci²⁶⁰ în sensul unei origini bizantine a instituției românești a protimisisului obișnuiește nu poate fi convingătoare. Instituția este atît de intim legată de esența structurilor sătenești încît nu putem vedea satele românești punîndu-se în secolele anterioare anului 1400 la școala novelor bizantine pentru a găsi în ele sugestii de protimisis.

Dar, așa cum am arătat²⁶¹, la începutul sec. XV, sub Mircea cel Bătrîn și sub urmașii săi, în fața practicilor de protimisis, local, biserica a avut interes să se apere, ca și în Imperiul bizantin, invocînd exceptarea de la protimisis a daniilor pe care le primea de la unii din credincioșii săi. Curînd, scutirea s-a extins la toate daniile, beneficiînd de ea și boierii pentru acțiunea lor de acaparare a pămînturilor țărănești „dăruite” lor pentru serviciile și favorurile de clasă pe care le făceau.

Evoluția este incontestabil impusă de realitățile locale. Dar rolul modelului bizantin nu a putut fi ignorat. Biserica era condusă de ierarhi greci, în curent cu dreptul bizantin laic și canonic și cu practica bisericii ecumenice. Se cunoștea novela din 988 atribuită lui Vasile II, care abroga novela lui Nichifor Focas, ostilă daniilor pioase pe care le interzicea și pe care noua novelă le permitea, dacă nu depășeau coticata disponibilă. Aplicarea scutirii daniilor pioase de restricțiile protimisisului constituie prima dovadă documentară de folosire a unei reguli de drept bizantin. Bineînțeles folosirea nu se referă expres la acest drept, ceea ce nu era necesar. Aplicarea dreptului universal — *ius gentium* — sub care trăia biserica era o stare de drept cunoscută și de esența ordinii stabilite prin crearea statului și întemeierea mitropoliilor.

Deși am căutat să demonstrez în lucrarea mea despre *Preemfiune* (1965) originea cutumiară locală a protimisisului, nu se poate trece sub tăcere faptul că la mijlocul sec. XV apare în Țara Românească pentru prima dată un text bizantin privitor la protimisis. Este vorba de articolele care se găsesc în *Legea lui Iustinian* (una din legiurile *Codului tripartit* al lui Ștefan Dušan, în Serbia, 1349—1354) care, împreună cu

²⁵⁹ N. G. Svoronos, *Histoire des institutions de l'Empire byzantin* in *Ecole Pratique des Hautes Etudes*. IVe Section, sciences historiques et philologiques. *Annuaire 1969—1970*, Paris (1970), 331—343; Valentin Al. Georgescu, *Introducerea la Legislația agrară a Țării Românești (1775—1782)*, Buc. (1970) (ed. în colab. cu Emanuela Popescu).

²⁶⁰ Vezi deosebi Pan. J. Zepos în *Mnemosyna Pappoullas*, Atena (1934) 291 și urm.; idem, *L'influence du droit byzantin sur la législation roumaine de la période des Princes phanariotes* in *L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker*, Milano 1 (1953) 429—437.

²⁶¹ *Preemfiunea* ..., 39—40; *Préemption et retrait* ..., 191.

Zaonicul aceluiasi țar, este copiată în codicele mănăstirii Bistrița (Oltenia) și, în prezent, se află la Muzeul istoric din Moscova (fondul Barșov).

În *Legea lui Iustinian* figurează următoarele dispoziții privitoare la protimisis, selectate în Serbia din textele bizantine și cunoscute la noi după 1449, fără a putea dovedi direct utilizarea lor și influența exercitată asupra protimisisului românesc.

„Iară dă va vinde cinéva lucrul al său, moșia sau altceva în taină, la cel mai dă departe vecin, néci satul la alt sătean, aceia cumpărătură între némic iaste, ca să ia îndărăt cel ce au dat”.

„Iară dă va vinde casa sau moara sau moșia sau via sau orice și nu va înștiința la vecinul cel dă aproape al său (ci) în taină au dat la cel mai dă departe, cu vrednicie iaste celui de aproape vecin și pînă la 10 ani a sămăna și cele vindute poate să lé ia înapoi iară în acel preț”.

„Iară dă va fi înștiințat mai întâi celui de aproape, și el nevrînd să cumpere, atunci slobod iaste a vinde la cel mai de dăparte și după aceia nu sînt volnici a întoarce.

„Iară de va cumpăra cinéva de la om tînăr caré iaste încă supt stăpînirea părintească, sau sub cei bătrîni, și vrînd ei să întoarcă, să să întoarcă fără cuvinte”²⁶².

Pe măsura ce instituția se conturează în știrile documentare care se înmulțesc, trăsăturile ei concordă destul de bine cu cele ce se desprind din aceste texte, dar particularitățile nu sînt de așa natură încît să putem conchide la o influență determinantă a textelor citate aici, atît în Țara Românească (unde au sosit), cît și în Moldova, unde n-au circulat, dar protimisisul se configurează în același fel.

Dealtfel, textele citate, spre deosebire de ceea ce știm din novelele sec. X și XI, vorbesc numai de protimisisul de vecinătate. Or, instituția românească apare de la început modelată pe mai multe cercuri de solidaritate: rudele de sînge, răzeșii-moșneni, vecinii, foștii stăpînitori ai bunului pus în vînzare.

V. Un alt punct de întîlnire între protimisisul românesc și dreptul bizantin îl întîlnim în sec. XVII, sub domnia lui Matei Basarab²⁶³.

La 29 februarie 1648²⁶⁴, mănăstirea Radu Vodă din București opune a doua oară protimisisul de vecinătate și de proprietar anterior țăranilor liberi care cumpăraseră mici loturi de pămînt care aparțineau urmașilor unui fost rumân pe care mănăstirea îl slobozise împreună cu alții locuitori din jumătatea dezrobîtă a satului Bucșeni. Matei Basarab, pe cînd se străduia să asigure succesul reformei sale fiscale²⁶⁵, hotărăște că, dacă țăranii vînzători nu vor sau nu pot să-și reia pămîntul, restituind prețul în mina cumpărătorilor, mănăstirea își va exercita dreptul său de

²⁶² Am citat după versiunea lărgită a *Legii lui Iustinian* (sec. XVI–XVII), a cărei traducere bănățeană se găsește în ms. rom. 3 093 al BAR, publicată în *Loi de jugement. Compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien. Versions slave et roumaine établies par Michail Andreev et Gheorghe Cronț*, Buc. (1971) 160–161; pentru versiunea slavă tîrzie, vezi și Mihail Andreev, Закон на Константин Юстиниан, Sofia (1972) și rec. mea în RHD 54 (1976) nr. 1. Textul slav original din sec. XIV, la T.D. Florinskij, Памятники..., Chiev (1885) 214–218; vezi și articolul nostru, *Présentation de quelques manuscrits...* în RESEE 6(1968) 626–630.

²⁶³ Vezi studiul nostru *La préemption et le retrait...*, cit. supra n. 255, 261 (p. 194–195).

²⁶⁴ BAR, ms. 4 985, Cond. măn. Radu Vodă, f. 57–57^v (transcris la Inst. de ist. „N. Iorga”); cf. ASB, ms. 256, f. 650–651^v (18 și 26 febr. 1648).

²⁶⁵ Vezi Damaschin Mioc, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab* în Studii 12 (195) nr. 2, p. 76–80.

protimisis față de „Gheorghe și Frățilă și Stroe care nu lăcuiesc la Bucșani și nici nu-și plătesc acolo birul, iar cît despre parcela cumpărată de Neacșul, să-și păstreze partea, ca birnic de-acolo, din sat”.

Nu e cazul să apropiem această speță de o inovație în materie de protimisis a *Pravilniceștii condici* (XXXII, 1) din 1780, care vine deci peste 130 de ani de la data documentului nostru și depășește cronologic limita cercetărilor de față. Dar trebuie să amintim că în novela atribuită lui Roman Lecapenul privitoare la protimisis, așa-numiții cobirnici (οἱ συμπαρακείμενοι ὁμοτελεῖς) erau chemați la precumpărare ca a patra categorie de privilegiați, înaintea simplilor vecini. Matei Basarab mergea însă și mai departe. El îndepărta protimisisul pe care satele vecine îl reclamau încă în spiritul solidarității care existase între obștile aceleiași confederații sau uniuni de comunități țărănești²⁶⁶, solidaritate pe cale de totală destrămare, în primul rînd în fața statului.

S-ar putea spune că vistiernicii greci și ceilalți specialiști în problemele fiscale, folosiți de Matei Basarab, aveau în minte modelul bizantin de preferință protimitară acordată vecinilor birnici față de simpli vecini, atunci cînd în speța analizată l-au sfătuit pe domn să decidă, inovînd, în sensul că mănăstirea are un protimisis de vecinătate față de cei trei săteni, megieși în sensul comun al noțiunii, dar n-ar avea acest protimisis, dacă acești săteni ar fi și birnici din sat, cobirnicii trecînd, ca în dreptul bizantin, înaintea simplilor vecini. Aici influența bizantină ni se pare evidentă și decizia nu poate fi explicată altfel, chiar dacă ea se datorește nu preocupării de a imita, ci nevoii de a lua o măsură fiscală eficientă în cazul concret arătat. Mai trebuie să arătăm că n-am găsit alte cazuri asemănătoare în documente. Dacă ele nu există, înseamnă că influența a rămas accidentală și nu s-a impus. În acest caz, realuarea preocupării de către Ipsilanti, în 1780, care creează din cobirnici o categorie de privilegiați *după* vecini (ceea ce lua orice valoare practică măsurii), reprezintă o inițiativă proprie și legată de împrejurări fanariote noi, iar nu o continuitate cu influența bizantină deja exercitată pe timpul lui Matei Basarab.

Cu acest prilej, amintim că de la Zachariă von Lingenthal protimisisului bizantin i s-a atribuit o origine și o natură fiscală, și s-a încercat să se extindă acest caracter și asupra protimisisului românesc. Problema nu poate fi adîncită în acest loc. Și pentru domeniul românesc și pentru Bizanț, originea instituției este cea schițată mai sus, dar este adevărat că atunci cînd dreptul imperial a început s-o reglementeze atent și s-o folosească dirijat, s-au imprimat și unele funcții fiscale, nefundamentale, pe care în instituția românească nu le-am găsit decît în documentul de la Matei Basarab și în inovația (fără aplicare practică) de la Al. Ipsilanti, ambele cazuri datorate unei evidente influențe bizantine fără mare răsunet.

VI. În sec. XVIII, influența bizantină asupra protimisisului românesc, de acum bine structurat, nu face decît să crească, mai ales după 1750, adică după limita în timp a cercetărilor noastre. Pînă la 1750, influența se datorește intrării în circulație a *Hexabiblului* lui Armenopol, (Biblioteca Mavrocordăților; ed. A. Spanos în greaca populară, 1744; *Vactéria = Cîrja arhlereilor*, redacția neogreacă, 1645).

²⁶⁶ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, Buc. (1964) 143.

Prima influență și cea mai semnificativă privește termenul de răscumpărare (30 de zile) și cel de răscumpărare (10 ani). În sistemul obiceiului, acesta din urmă era lăsat, în mod patriarhal, la aprecierea judecătorilor, sub forma noțiunii de „multă vreme”. Impricinații înțelegeau prin „multă vreme” și cîteva ani și cîteva zeci de ani. Influența bizantină, savantă, era binevenită și constituia un progres cerut de siguranța tranzacțiilor economice și de interesele legate de privatizarea crescîndă a stăpînirii funciare. La 1763 ²⁶⁷, cînd domnul (Constantin M. Racoviță) vrea să aplice prescripția bizantină de 10 ani, adunarea boierilor (grupare de pămînteni, opozantă), înlătură pe Armenopol, care prevedea acest răstimp, și decide că trebuie aplicat obiceiul fără a preciza în ce constă („multă vreme”). Cu toată această rezistență momentană, prescripția bizantină de 10 ani se regăsește frecvent după 1763, ea corespunzînd nevoilor deja arătate.

Chiar după 1750, cînd receptarea bizantină ia uneori proporții, cu proiectul de receptare a novelei lui C. Porfirogenitul ²⁶⁸, protimisul nu-și pierde amplul său caracter românesc și multe reforme se introduc prin îmbinarea împrumuturilor bizantine tehnice, cu noi soluții de ansamblu, izvorîte din necesitățile și tradițiile locale. Un exemplu îl constituie și *Pravilniceasca condiță* din 1780 și *Sobornicescul hrîsov* (1785) din Moldova, cu modificările lui din 1835 și 1839, precum și *Manualul juridic* al lui Andronache Donici (1805; 1814), *Legiuirea Caragea* (1818) și proiectul de cod general al lui Toma Carra (1806), în a căror analiză nu putem intra. Apelul la dreptul bizantin este mai larg la Mihail Fotino (1765, 1766, 1777) ²⁶⁹, dar operele lui — semnificative pentru tendința vremii ²⁷⁰ —

²⁶⁷ Vezi *Preemfiunea* ..., 142—143. La 20 mai 1801 (ASB, Mitrop. Țării Românești 336/1), boierii Țării Românești, ignorînd răstimpul bizantin de prescripție de 10 ani, aplică — după 4 ani de inacțiune de la o pretinsă vinzare clandestină — prescripția, fără a preciza însă durata ei legală. În Moldova, receptarea termenului bizantin de 10 ani n-a întîlnit rezistență.

²⁶⁸ În cartea IV, titl. 5, al proiectului de cod redactat înainte de nov. 1777 pentru Al. Ipsilanti de Mihail Fotino. Novela se găsește în ms. gr. 1 195 al BAR. Ea nu figurează în textul grecesc paralel din Παράρτημα la Ἱστορία τῆς Βλαχίας a fraților Tunusli, Viena, 1806, nici în traducerea românească trunchiată a cărții a IV-a (ante 1817), găsită de mine în ms. rom. 2 112 al BAR și publicată în RESEE 5 (1967) 152—165 (cf. 158—159). În acest titlu se oglindește obiceiul pămîntului și elemente din Armenopol și din Nearaua lui Constantin Porfirogenitul (§1 și 4).

²⁶⁹ Vezi studiile consacrate de mine acestui jursit și îndeosebi *Protimisul în „Manualele de legi” din 1765, 1766 și 1777 ale lui Mihail Fotino*. Cu o analiză generală a operei sale juridice și a raporturilor ei cu „Suplimentul” publicat de frații Tunusli, în 1806 în SMIM 5 (1962) 281—333; *Preemfiunea* ..., 185—186, 188—192.

²⁷⁰ Din reglementările bizantine ale protimisului, folosite în a doua jumătate a sec. XVIII și care se găsesc larg analizate în *Preemfiunea* ... amintim:

a. Nomocanonul lărgit din 1645 al lui Iacob din Iannina, tradus la Iași în 1754, receptat și mai înainte în Țările române. Un exemplar grec figurează în Biblioteca Mavrocordatilor; vezi *Preemfiunea* ..., 176—184; JÖB, 18 (1969) 202—204.

b. Hrîsoful din 1 nov. 1775 al lui Al. Ipsilanti, în limba greacă și bazat pe surse grecești; vezi *Preemfiunea* ..., 187;

d. Elementele grecești din *Pravilniceasca condiță* (1780), titl. XXXII; vezi *ibidem*, 193—212;

d. Același elemente în *Sob. hrîsov* moldovean din 1785; *ibidem*, 228—251;

e. Același fel de surse în *Manualul juridic* al lui Andr. Donici; *ibidem*, 286—290;

f. *Manualul de legi* (Νόμιμον) al lui Teofil al Cambaniei, 1788.; *ibidem*, 252—254;

g. *Îndemănoasa adunare* (*Hexabiblu*) lui Armenopol, trad. de Toma Carra, Iași, 1804; *ibidem* 256—262;

h. *Pandectele* (Πανδέκται), proiectul de cod al lui Toma Carra-Iași, 1806; *ibidem*, 262—270;

i. Elementele bizantine, în reglementarea Codului Calimach, în Moldova, 1816—1817 și în Anaforaua din 31.X.1819; *ibidem* 191—313;

j. Tot bizantine în Codul Caragea (*Nomothesta*, 1818), *ibidem*, 314—324.

au rămas simple proiecte de cod, poate și din cauza unui anumit bizantinism excesiv. Protimisisul bizantin se găsește pe larg reglementat în surse bizantine traduse acum și în românește, bine cunoscute și aplicate curent în practica judiciară: *Ţirja arhiereilor (Vaktéria)* lui Iacob din Ianina (1645), tradusă la Iași în 1854, *Hexabiblu* lui Armenopol (ed. clasice din 1540 și 1587 în Biblioteca Mavrocordăților, edițiile neogrecești ale lui A. Spanos începînd cu cea din 1744, traduceri românești ale lui Toma Carra la Iași în 1804 și a lui Christian Flechtenmacher către 1838), novelele lui Roman Lecapenul și Constantin Porfirogenitul din *Ius Graeco-Romanum* a lui Leunclavius (1596) și alte ediții. Toate aceste monumente de drept bizantin sau românesc au fost pe larg analizate în lucrarea citată despre *Preemțiune în istoria dreptului românesc*.

Trimiria sau tiersajul succesoral (a treia parte) *

Pentru o cercetare de istorie comparată a instituțiilor, ca cea de față, trimiria este un model care nu poate lipsi din inventarul selectiv la care ne-am oprit. Într-adevăr, din multiple puncte de vedere, ea ridică probleme de fond și de metodă cu o valoare exemplară pentru înțelegerea raporturilor noastre cu Bizanțul. Cum importanța ei nu se oglindește pînă acum în mod adecvat, în cercetările din istoriografia noastră, am socotit necesar să-i consacram ultimul capitol al lucrării.

Împărțirea în trei a moștenirii (gr. *τριμοιρία*) presupunea existența unui soț supraviețuitor, și avea loc în lipsă de copii ²⁷¹ sau cînd ei muriseră în vîrstă fragedă, curînd după părintele decedat. Inițial trebuia să existe un singur copil, ca să se deschidă trimiria, limitare înlăturată ulterior în practică și, expres, abia la 1780 în Țara Românească ²⁷². Aspecte de trimirie se mai produceau și cînd soțul supraviețuitor venea în concurs cu copiii sau cînd aceștia muriseră înaintea soțului predecedat ²⁷³ sau cînd soțul nu avusese copii ²⁷⁴.

* Se reia studiul meu din 1966 (RA, 9 (1966) 103—112. Adde: Pan. J. Zepos, *op. cit. infra*, n. 300 și Pan. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Thessaloniki (1967) 66—90, cu material bizantin, în deosebi reformale din 1721 și 1803, neanalizate aici.

²⁷¹ Vezi *infra*, *Partea a III-a*, VIII, 3, doc. din 1 mart. 1622, 20 ian. 1715 și 4 ian. 1716. Hrisovul bilingv al lui Alex. Ipsilanti din 1 nov. 1775 [*Pravilniceasca condică*, Buc. (1957), 184] dă următoarea definiție: „trimirie se face într-acestaș chip: împărțindu-să adică perusila mortului în trei și dîndu-să o parte pentru pomenirile mortului, alta la obrazul ce va trăi dintre soții și cealaltă la părinți obrazului celui mort dintre soții, dă să îndreptează părinții obrazului celui mort să la acele nemîșcătoare, care la împărțeală să dau obrazului ce trăiește dintre soții”. Dar *Pravilniceasca condică*, XXI § 1 zice: „a treia parte iaste să urmeze, cînd copilul va muri nevîrstnec în urma unuia din părinții lui. Iar nevîrstnicia să înțelege la feciori pînă la vîrsta de ani patrușprezece, iar la fata pînă la doisprezece”. Dar § 5 se ocupă și de trimiria „celuia ce va muri făr’ de copii”: „Averea ... să se facă trei părți, însă o parte pentru sufletul mortului, și alta pentru obrazul ce trăiește dintre soții ... și a treia parte părinților sau moșilor celui mort”.

²⁷² Prin *Pravilniceasca condică*, 1780, XXI § 5: „copii”, după ce în § 1 vorbise de „copilul”.

²⁷³ Vezi *infra*, *Partea a III-a*, VIII, 8 și 10, doc. din 20 dec. 1642 și 20 nov. 1657, Adde 30 mai 1796 (G. Potra, *op. cit.* (1968) 598, nr. 483: într-un zapis de vînzare, Tănase, fiul logofătului de divan Antiohie, arată că murind sora sa, soția lui Ivan șalvaragiul și copiii lor, și fiind datorie la mijloc, și trebuind să dea și lui Ivan „a treia parte după pravilă”, a fost silit să-și vîndă o casă din București, pentru a putea prelua el în întregime imobilele din moștenire (protimisul de cămin, consacrat de *Pravilniceasca condică*, XXI § 5).

²⁷⁴ *Pravilniceasca condică*, XXI § 1.

În caz de trimirie, veneau la împărțire trei beneficiari: a) soțul supraviețuitor; b) familia soțului predecedat ²⁷⁵, și c) „sufletul” ²⁷⁶ acestuia (adică se alegea din moștenire partea de cheltuieli pentru cultul morților (μνημόσυνα), deci daniile către biserică și către săraci și plata slujbelor religioase. Complexitatea și contrarietatea intereselor, cu puncte sensibile din punct de vedere social și individual, sînt evidente.

Instituția fusese reglementată printr-o celebră decizie din 1305 a Sinodului din Constantinopol sub patriarhul Atanasie I (1289—1293; 1304—1311), confirmată prin novela împăratului Andronic II cel Bătrîn Paleologul (1258—1332, domnește de la 1282 la 1328) ²⁷⁷ din anul 1306 care modifica regimul instituit de Iustinian prin novela 118 din anul 543 ²⁷⁸. În general, deși a fost dovedit documentar că în sec. VI—VII e.n. instituția a cunoscut la creștinii nestorienii din Siria o veche fază, aproape identică celei bizantine, se admite mai de grabă existența unui fond juridic comun în Orientul elenistic, din care s-au putut inspira legiuitorii sirieni și bizantini. Oricum, în insula Lemnos, trimiria a fost semnalată ca o instituție cutumiară ²⁷⁹, ceea ce nu dovedește nimic în mod preemtoriu, deoarece și în Țara Românească la 1777, Mihail Fotino, care cunoștea originea canonic-bizantină a instituției așa cum o menționase chiar el anterior, n-o va declara mai puțin, în *Manualul* din acest an, ca o instituție a obiceiului local (τοπική συνήθεια). Pe de altă parte, în anaforauna mitropolitului Țării Românești din 27 iulie 1776 ²⁸⁰ se spune că o judecată de „trimerie” se făcuse „după pravilă și după obiceiul pămîntului”, fără a se vedea clar dacă nu cumva fiecare din cele două sisteme de drept se referea la aspecte diferite ale pricinii, trimiria fiind de resortul pravilei (și al hrisovului din 1775), cum se spunea mai departe: „după pravilă să facă împărțeala” (în trei părți).

²⁷⁵ Tatăl și bunicii soțului predecedat, așa cum va prevedea încă riguros *Pravilniceasca condică*. În practică, după cum a arătat Triantaphyllopoulos, s-a manifestat tendința, mai fermă în țările române, de a fi chemate și rudele parantelei III (unchi, veri). În *Pravilniceasca condică*, XXI § 5, acest drept supraviețuia sub forma unui protimisii al colateralilor la căminurile căzute în treimea soțului supraviețuitor, străin de neamul agnatic în mîinile cărui trebuia să rămînă căminul.

²⁷⁶ Asupra acestei instituții, vezi articolul insuficient al lui Artur Gorovei, *Partea sufletului, un vechi obicei juridic al poporului român*, Fălticeni (1925). Instituția era general creștină, vezi J. de Malafosse, *La part du mort à Byzance* în *Etudes d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras*, Paris 2 (1965) 1 311—1 316.

²⁷⁷ Vezi IGR, ed. Zachariae von Lingenthal, III, 628—630 și ed. J. și Pan. J. Zepos, I, 533—536: *Imperatoris Andronici senioris constitutio synodalis ab Athanasio Patriarcha proposita de diversis causis*, și o altă versiune la G. E. Heimbach, *Const. Harmenopoulit Manuale legum sive Hexabiblos*, Lipsca, 1851, XXII—XXVII, și G.A. Rhallès și M. Potlès, *Σύνταγμα*, Atena, 5 (1855), 121—126; cf. Migne, PG, vol. 161, col. 1 604—1 067;

²⁷⁸ La care *Îndreptarea legii*, gl. 272, face aluzie prin cuvintele: „... să nu se socotească acea lege vechă care zice așa ...” Și Fotino va face la novelă o aluzie indirectă care dispare în *Pravilniceasca condică*.

²⁷⁹ K. Triandaphyllopoulos, *Die Novelle des Patriarchen Athanasius* în B—NJ 8 (1931) 136—146 (și autorii citați), cu rezervele lui E. F. Bruck, *Kirchlich-soziales Erbrecht in Byzanz*, Johannes Chrysostomus und die mazedonischen Kaiser în *Studi S. Riccobono*, Palermo 3 (1936) 377—423 (380, n. 17). Pentru originea cutumiară greacă, vezi Nicolaos P. Matsis, *Ἡ Νεαρχὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου περὶ τριμοιρίας* în B—N J 21 (1971 — 1976) 177 — 1976; cf. *ibidem*, 180, n. 4 de la 179, studiul lui E. Frangoulis despre rolul obiceiului din insula Samos, precum și combaterea originii occidentale a trimiriei. Despre principiul *paterna paternis* ..., vezi Paul Violet, *Précis* ... Paris (1886) 528, 735 și 1905 ³) 585 (540), 909 — 910 (850—851); J. Brissaud, *Manuel* ..., nouv. éd. de Jacques Brissaud, Paris, (1935) 604—614; E. Jarriand în NRH 14 (1890) 240; Antonio Marongiu, *Boni parentali e acquisiti nella storia del diritto italiano*, Bologna (1937).

²⁸⁰ *Acte judiciare din Țara Românească 1775—1781*, Buc. (1973), 188, nr. 172 (întărită la 11 aug. 1776).

Influența bisericii a putut juca în favoarea unor practici de mult cristalizate (cu premise chiar antecreștine), care continuau să opună — sub forme tot mai atenuate — solidaritatea de neam sistemului individualist al novejii lui Iustinian, ca una ce nesocotea principiul feudal: *paterna paternis, materna maternis*, adică păstrarea moștenirii în neamul de sînge al celui decedat. În sistemul lui Iustinian, chiar un copil mort în vîrstă fragedă, după unul din părinți, transmite celui alt părinte supraviețuitor întreaga moștenire lăsată de soțul predecedat. Cap. 4 al novejii din 1306 reducea la o treime acest efect. Totodată, sub forma lui dezvoltată, novela venea să combată acapararea — de către dregătorii și feudalii locali — a moștenirilor care, în stil feudal, în lipsă de moștenitori de sînge direcți, erau considerate vacante în folosul lor. Și aici se protejau, în proporție de 1/3, aceleași categorii de interese: soțul în viață, iar dacă murea și el, rudele celui predecedat; stăpînul feudal (statul?); biserica. Limitarea cap. 1 la oamenii dependenți și treimea stăpînului (statului) au dispărut în țările române.

Cu acest caracter transacțional, trimiria era totuși relativ progresistă. Ea tindea să mlădieze rigidele principii de coeziune patriarhală ale familiei fiecărui soț, și să asigure celui supraviețuitor o participare la moștenirea celui predecedat. Aceasta, chiar în cazul cînd copiii comuni nu ajungeau să culeagă durabil întreaga moștenire (în care celălalt soț avea totdeauna o parte variabilă în usufruct).

Chiar limitarea drepturilor bisericii la o treime din moștenire era o transacție între politica radical antimonastică a lui Nichifor Focas și Vasile II, pe de o parte, și cea de acaparare funciară nelimitată, dusă de biserică, pe de altă parte. Această limitare se conturase deja în novela din 988, atribuită lui Vasile II, și prin care se abrogau oarecum măsurile radicale ale novejii din 964 a lui Focas.

Trimiria constituia însă un pas înapoi față de individualismul sistemului succesoral al lui Iustinian, care totuși, aplicat în contextul societății feudale, favoriza în mod excesiv neamul soțului supraviețuitor. Instituția trimiriei, de altfel, continua să poarte o pecete feudală. În primul rînd, prin concepția care vedea în femeie o ființă inferioară bărbatului. În al doilea rînd, prin însăși ideea de a-i acorda femeii o situație mai bună numai în cazul cînd, prin nașterea unor copii, fie ei decedați în fragedă vîrstă, dăduse totuși dovadă de aptitudini sacral biologice pentru îndeplinirea rolului ei în perpetuarea familiei, care precumpănea asupra oricărei alte considerații.

În practică, interesul trimiriei se vădea mai ales în cazul soției supraviețuitoare, singura vizată în textul inițial al novejii (τὸ τρίτον τῆς προίκοϛ). Regimul de trimirie s-a aplicat însă curînd și soțului supraviețuitor. Astfel, și-a mărit caracterul de instituție menită să exprime solidaritatea materială și morală a soților și să diminueze solidaritatea neamului patriarhal, de tip gentilic. Așa o găsim în dreptul românesc.

Pentru împărțeala care intervenea în cazul cînd existau copii din căsătorie, și care nu interesează aici, în mod deosebit, se poate vedea *Pravilniceasca condică XXI* § 2, care consacră o soluție bizantină puțin diferită de aceea a obiceiului pămîntului ²⁸¹. Trebuie însă insistat asupra

²⁸¹ Asupra dificultăților legate de această problemă, vezi Andrei Rădulescu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor*, Buc. (1925), Pan. J. Fepos, *op. cit.* și N. J. Pantazopoulos *op. cit.* 81—85, *supra*, nota* (p. 207)

principalului caz de trimirie (absența copiilor, din cauza decesului lor în vîrstă fragedă), fiindcă și în practică, așa cum vom vedea, prezenta un interes deosebit.

În dreptul pravilei, receptat sau numai cunoscut în țările române, regimul legal al trimiriei era următorul :

a. În redacția scurtă a *Sintagmei*²⁸² alfabetice a lui Matei Vlastarês din *Codexul de la Bistrița* (1449—1454) care conține *Codex tripartitus* al lui Ștefan Dușan și se află astăzi la Moscova, figura un text privitor la trimirie, care în redacția lărgită din sec. XVI—XVII a *Legii de judecată* a împăraților Constantin și Iustinian are următorul cuprins :

„Luarea dă samă a sfîntului patriarh chir Aftanasie și celor ce sînt pri lingă dînsul, a celui binécînstîtului împărat Andronic cel grécesc, în Constantinopolie, numitul Paleolog, cu ale lor sfinte iscusiri, s-au așezat și s-au întărit și s-au scris ca să fie tuturor credincioșilor dă ținere [ținere] și de adevărată credință”.

[§ 66.] Dă nu va fi rămas néci dăspre vreo parte neam, atunci celé rămase moșii, sau orice biné de la mortul, toate acélea să să facă în patru părți : o parte la împăratul, alta la cei ce stăpînesc locul acela, a treia la vrédniciei episcopi și a patra parte să să dăspartă în trei. Și cu o parte să să facă pomenirea mortului, alta la bisérici, a treia la sāraci.

[§ 67.] Iară dă va rămîne omul sau muerea vădov și va da partea la vreun prunc și va muri pruncul, atunci să ia partea pruncului unchiu-său”²⁸³.

În originalul slav al versiunii lărgite a aceleiași *Legi de judecată*, paragrafele respective au un cuprins diferit.

„Raisonnement du très saint patriarche Athanassios et du saint concile convoqué par l'ordre du pieux roi Andronic [Andronique] Paléologue grec de Constantinople.

§ 66. Il a ordonné : Si un mari ou une femme sont devenus veufs, leurs biens ne doivent être appropriés ni par le fonctionnaire d'Etat, c'est-à-dire par l'agent du fisc, ni par les puissants, mais le gouverneur a le droit d'acquérir une partie des biens. On doit diviser tous les biens en trois parties ; L'une des parties, c'est-à-dire un tiers — pour le repos de l'âme du défunt, un tiers peut être acquis par le gouverneur et un tiers par l'époux survivant. S'il n'y a aucune personne survivante de cette famille, on doit donner pour le repos de l'âme du défunt la moitié (des biens héréditaires) et à la commune de la ville ou de l'église — l'autre moitié ; qu'on donne aussi au monastère (des biens héréditaires). S'il n'y a pas de commune, qu'on donne cela (la moitié) à l'agent du fisc.

§ 67. Si quelqu'un est devenu veuf et s'il a un enfant et si la mère lui donne une dot (un legs ?) et ensuite que l'enfant vient à mourir, qu'il soit du sexe masculin ou du sexe féminin, la dot (le legs) appartiendra au père de l'enfant et aussi à l'oncle maternel”²⁸⁴.

²⁸² Cf. Lit. K, cap. 4 § 11 și cap. 5.

²⁸³ Acest text românesc figurează în ms. rom. al BAR 3 093, f. 13^v—14^r (p. 175 în ed. Gh. Cronț).

²⁸⁴ Acest text slav figurează în ms. 293 (63) al Bibl. „Chiril și Metodiu” din Sofia, p. 62—65 (ed. M. Andreev (1971) 82—85; și ed. 1972, 235—236. Pentru preluarea acestui text, în versiunea lărgită tardivă, din *Sintagma* prescurtată a lui Matei Vlastarês, vezi ed. M. Andreev (1972) 29. Manuscrisul găsindu-se la Moscova, o altă verificare n-a fost posibilă cu acest prilej.

b. Versiunea lărgită a *Sintagmei* lui Vlastarès se ocupa de trimirie la lit. K, cap. 12 ²⁸⁵. Ea era copiată oficial la curtea lui Vladislav II încă din 1451 de grămaticul Dragomir și apoi în ambele țări în numeroase codice ²⁸⁶, de a căror circulație s-au ocupat Șt. Gr. Berechet, P. P. Panaitescu și G. Mihăilă. Trimiria n-a putut răniune străină de dreptul aplicat de biserică și de domnie în această perioadă, grefindu-se, probabil, pe unele străvechi practici nu cu mult diferite, dar nici perfect identice cu cele ale reglementării bizantine. Oglindirea ei în documente și opoziția întâlnită din partea *neamurilor* de singe ar trebui aprofundată într-un studiu special.

În Țara Românească se afirmă puternic tendința de a lăsa soției fără copii întreaga avere, fie prin testament simplu, fie prin testament reciproc sau prin înfrățire testamentară cu efecte reciproce „în dauna rudelor de singe” ²⁸⁷. La <1523—1528> ²⁸⁸, în lipsă de copii, moștenesc frații, cu acordul soției, iar la 25 aug. 1528 se produce desherență în favoarea domniei, fără să știm dacă soția trăia. La 23 aug. 1559, sora își înfrățește fratele pe averea ei și a soțului. La 25 <nov.> 1586, văduva fără copii *închină* contra preț (fiind vorba, deci, de o răscumpărare) dania primită de soț de la un mare boier, fiului acestuia. Testamente în favoarea soțului supraviețuitor, mai ales a soției, avem la 4 iulie 1573 pentru înlocuirea zestrei, la 17 aug. 1576, la 10 aug. 1582, la 28 iun. 1590, la 15 iun. <1595>, la 23 aprilie <1590—1591>, la 25 iun. 1600 și la 7 nov. 1587 (1/3 din averea soțului, fiind cumpărată de soți împreună). Testamente sau înfrățiri reciproce se produc la 30 sept. 1571, la 17 ian. 1573, la 18 mart. 1576, la 16 febr. 1589 și la 21 aug. 1598, la 17 iun. 1599 (cu drept pentru soție de a trece înaintea fiilor ei, chiar dacă s-ar recăsători). La 13 ian. 1575, frații soțului atacă fără succes testamentul în favoarea soției și fiilor ei (din prima căsătorie?). La 29 dec. 1595, vitele se împart în trei părți între frații soțului decedat, mama soției și soția cu noul ei bărbat, pe cînd de la ocine și casă frații sînt excluși. Față de aceste practici, regimul de trimirie, impus mai consecvent în sec. XVII, apare ca o nouă etapă de conciliere a intereselor mereu în conflict.

c. Într-adevăr, sec. XVII aduce o energică întărire „legislativă” a trimiriei bizantine. În Moldova, *Pravila aleasă* (1632), în gl. 292 și 293 și în Țara Românească *Îndreptarea legii* (1652), gl. 272, după Malaxos. La *răspunsul* patriarhului *Alexandriei* și porunca împăratului Andronic Paleologul (cel Bătrîn), ele se referă numai în gl. 292 și în gl. 272, alin. 1. Aici se rezumă și se prezintă ca nedrept regimul din acea lege veche, adică novela 118 a lui Iustinian. Iar în gl. 293 și în gl. 272, alin. 2 se expune sistemul nou al trimiriei din cap. 4 al novelei din 1306, privind cazul cînd copilul moare nevîrstnic (dar nu se precizează vîrsta), după unul din părinți. Alin. 3 semnalat ca scos din Armenopol (V, 8, 95) care tratează cele 3 ipoteze din cap. 1 (moștenirea unui *paric* fără copii), interzicîndu-se acapararea ei de dregători și preoți sau călugări. Ca și Malaxos, *Îndreptarea legii* nu vorbește clar de oameni dependenți. Ea dă rudelor mortului treimea rezervată τῇ δεσποτειᾷ (Lingenthal: *dem Grundherrn*; Peretz;

²⁸⁵ J. A. Migne, *op. cit.*, 144 (1865) col. 1 365—1 368.

²⁸⁶ Vezi *supra*, n. 51.

²⁸⁷ Vezi *Indicele de materii* al DIR A, XIII—XVII, V^o moștenire (*între soți*), ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”.

²⁸⁸ Pentru acest document și cele următoare, vezi DIR B și DRH B sub data fiecărui document.

dregătoriei), și rudelor fiecărui soț câte o treime, dacă moare și al doilea soț. În concurs numai cu stăpînul (τῷ δημοσίῳ, la Peretz : *visteria*), biserica lua 1/2 (cf. *Elcoga*, VI, 6, care se referă la parici). Alin. 4 din gl. 272 expune unele aplicații practice ale trimirii : tatăl supraviețuitor ia 1/3 din zestre, dacă a existat un copil decedat în vîrstă fragedă și numai așternutul și darurile dinaintea nunții, dacă n-au existat copii, daniile date de rudele soției revenind moștenitorilor de sînge ai acesteia.

d. Pe linia lui Malaxos și deci a *Pravilei alese* și a *Îndreptării legii*, este reglementată trimiria în *Vactêria tîn arhierebn* (*Cîrja arhiereilor*), nomocanonul din 1645 al lui Iacob din Ianina, cunoscut în Țara Românească, probabil încă din sec. XVII și larg aplicat în Moldova în secolul următor. Aplicarea se lărgeste după 1754, cînd este încheiată traducerea românească, la Iași, făcută din inițiativa mitropolitului Iacob Putneanul²⁸⁹. Acea *lex divina*, despre care S. Niles spune că N. Mavrocordat intenționa s-o tipărească *Valachico idiomate*, ca o codificare moldovenă, a putut fi tocmai această traducere a *Vactêriei*. Novela din 1306 figurează la lit. A., cap. 119 și 120²⁹⁰. În *Vactêria*, confuzia din *Îndreptarea legii*, cu privire la patriarhatul exercitat de Atanasie, a luat forma citării, într-un fragment, a lui „Atanasie patriarhul Alexandriei, cel mare”, iar în altul, a recomandării marginale, „caută de vezi și hotărîrea patriarhului Tarigradului”²⁹¹. Asupra gravului conflict care a opus în realitate pe Atanasie al Alexandriei și pe Atanasie al Constantinopolului, autorul novejii, ne informează Georgios Pachimeras²⁹² și Nicephoras Gregoras²⁹³ care se ocupă și de relațiile patriarhului Atanasie I cu Andronic II Paleologul²⁹⁴. Cum constată N. Bănescu²⁹⁵, Atanasie revenea în scaunul patriarhal, „cu aceleași principii morale înalte și inflexibile . . . , voia să readucă biserica la vechea ei puritate de moravuri”, asigurîndu-i un rol politic precumpănitor, prin „cenzura morală” exercitată constant și cu un îndrăzneț devotament, asupra împăratului.

Manualul lui Armenopol reglementează trimiria în cartea V, titlul 8, §§ 9 și 95 (cf. și 94) = ed. I. Peretz, §§ 1703 și 1797 (cf. 1796), circulația lui directă în versiune clasică începînd în primul sfert al sec. XVIII și intensificîndu-se după 1744, prin versiunea lui Alexios Spanos, în greacă populară, tipărită la Veneția.

După 1750, și mai exact după traducerea în 1754 a *Vactêriei*, dezvoltarea legislativă, judiciară și consuetudinară a trimirii este extrem de bogată și de un interes, care aruncă prețioase lumini și asupra trecutului. De aceea, fără s-o putem integra pe larg în această expunere, este necesar s-o schițăm pe scurt, insistînd asupra bilanțului consuetudinar de cel puțin un secol în urmă, pe care îl consmnează în 1777 Mihail Fotino în condițiile care se vor vedea mai departe.

²⁸⁹ Vezi *Cîteva contribuții* . . . în Studii 18 (1965), 55—60; N. Grigoraș, *op. cit. supra*, n. 24.

²⁹⁰ BAR, ms. rom. 1468, f. 176^v—177.

²⁹¹ Vezi *infra*, n. 298.

²⁹² *Andronicus Palaeologus* în Migne, *op. cit.*, 144, c. II, 203; V, 409; VII, 579 și ed. Bonn 1—2 (1835) aceleași locuri.

²⁹³ *Byzantina Historia*, ed. Bonn 1 (1829), c. VIII, 1; și pentru relațiile lui Athanasie I cu Andronic Paleologul, cap. VI, 5; 7, VII, 1; 9.

²⁹⁴ Rodolphe Guiland, *La correspondance inédite d'Athanasie, patriarche de Constantinople (1289—1293; 1304—1312)* în *Mélanges Charles Diehl*, Paris 1 (1930) 121, 141; cf. 125 asupra reformei în materie de moștenire.

²⁹⁵ *Le patriarche Athanasie et Andronic II Paléologue. Etat religieux politique et social de l'Empire* în BSHAR X23 (1942) nr. 2, 28—56 (cf. 32).

Trimiria se deschidea în cazul cînd, după moartea unuia din soți, urma curînd decesul copiilor nevîrstnici (băieți pînă la 14 ani, fete pînă la 12 ani). Dacă principiul trimiriei a fost introdus în modul mai sus arătat, prin novela din 1306 citată în general ca novela patriarhului Atanasie, fără distincție între hotărîrea sinodală și sancțiunea imperială, limita nevîrstniciei s-a cristalizat, după cum arată Fotino, în practica judiciară ulterioară, potrivit obiceiului existent.

Trimiria care se deschidea după decesul succesiv al părintelui și al copiilor nevîrstnici răsplătea pe soțul care, dovedindu-se în stare să perpetueze familia, îndurase greutățile creșterii copiilor. Familia părintelui precedat neajungînd să fie continuată, se făcea un compromis între familia lui de sînge (părinții), care recuperau 1/3, și soțul supraviețuitor care era „răsplătit” cu altă treime, partea sufletului intrînd în mîinile bisericii (direct sau indirect), sau în ale celor care preluau sarcina respectivă.

Mihail Fotino atît în *Manualul* din 1765²⁹⁶, cit și în *Manualul* din 1766²⁹⁷, adopta, printr-un text identic, regimul bizantin al trimiriei, în cazul cînd, puțin timp după moartea unuia din părinți, copilul murea nevîrstnic (fără a se preciza cîfric această noțiune). Dacă însă copilul murea în vîrstă, se deschidea moștenirea lui de drept comun, la care soțul supraviețuitor venea ca ascendent. În *Manualul* din 1765, și în manuscrisele grupului B (inclusiv codicele 1434 f. 35 ale *Manualului* din 1766) § 13 nu face nici o referință la novela împăratului Andronic și a patriarhului Atanasie. În unele manuscrise (de pildă ms. gr. 798, 986) se indică drept sursă Armenopol, pe cînd, în altele (de pildă ms. gr. 131) se repetă referința generală la *Basilicale*. Referința la novelă (pusă marginal, în ms. gr. 1196) apare²⁹⁸ în majoritatea manuscriselor din grupul A. Ea lipsește și din manuscrise ca 131 încadrate de mine, pe baza altor criterii, în grupul A. Această referință nu poate fi decît un adaos tardiv la textul inițial al lui Fotino, care în 1766 l-a păstrat fără nici o modificare, față de redacția din 1765. Ulterior, tot Fotino, revizuind această redacție, sau un copist cu pregătire juridică, a introdus-o în text și ea s-a transmis unui grup de copii ulterioare. Procedul este mai general și studierea lui, în ansamblul operei, va duce la stabilirea unor baze sigure de clasificare a manuscriselor. Precizăm totodată că manuscrisul grecesc 986 conține, în fruntea paragrafului 13 din titlul despre moștenire (f. 81), chiar o rubrică (introdusă și în tabla de materii): Περὶ τριμοιρίας, care lipsește în celelalte copii. Această rubrică a fost introdusă tardiv, fiindcă numerotarea paragrafelor a rămas neschimbată. Ea dovedește importanța trimiriei și a denumirii ei tehnice (adoptată și de *Pravilniceasca condică*) în cadrul titlului despre moștenire.

În *Manualul* său din 1777²⁹⁹ care ni s-a păstrat în manuscrisul grecesc 1 195 al BAR, Fotino (cartea IV, titl. 4, § 1) reamintește sistemul dreptului bizantin, inclusiv novela citată, dar precizează că s-a dat precădere (în practica divanului, receptată de *Manual*) obiceiului pămîntului, în sensul

²⁹⁶ BAR, ms. gr. 20, f. 16–61 = cartea I titl. 13, Περὶ κληρονομίας § 13.

²⁹⁷ Ed. Pan. J. Zepos, I, 41 Περὶ κληρονομίας § 13 – Arm. V, 8, Despre moștenitori § 9, novela Patriarhului Atanasie, ed. I. Peretz, § 1 703.

²⁹⁸ Παρὰ τοῦ Παλαιολόγου αἰδίδιμου βασιλέως Ἀνδρονίκου καὶ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἀθανασίου συνοδικῶς (ed. Zepos, I 41 § 13, p. 99; unele manuscrise, de pildă 798, 986 dau: παρὰ τοῦ αἰδίδιμου βασιλέως Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου etc. Pentru confuzia privind calitatea de patriarh al Alexandriei, vezi *supra* în text, lit. c și d. Adaosul privind novela, din ms. gr. Iași V, 42 (Peretz, *Curs*, II, 2, p. 374) vădește importanța practică a materiei.

²⁹⁹ *Cartea a IV-a* a acestui manual își așteaptă editarea la Institutul de istorie. Titl. 4 despre trimirie se găsește și în *Suplimentul juridic din Istoria Țării Românești* editată în

că părintele supraviețuitor ia o treime din averea celui predecedat indiferent dacă copiii născuți din căsătoria lor trăiesc sau au murit. Textul lui Fotino, spre deosebire de cel din *Pravilniceasca condică*, nu precizează când trebuie să intervină moartea copiilor, în raport cu a părintelui lor. Spre deosebire de Fotino (§ 1), *Pravilniceasca condică* (XXI, 2) acordă soției, în concurs cu copiii, o treime din moștenire, în folosință, nu în deplină stăpânire. Ca și Fotino (§ 3), *Pravilniceasca condică* (XXI, 1 și 3 în fine, 4) cheamă și pe bărbat la trimirie în moștenirea soției predecedate. Spre deosebire de Fotino însă (§ 6—7), *Pravilniceasca condică*²⁹⁹ nu asimilează pe frați cu părinții, și nu-i cheamă la trimirie, așa cum făcea obiceiul pământului, a cărui menținere în vigoare era larg și grăitor moti-

grecește de Frații Tunusli la Viena în 1806 (vezi SMIM vol. V, 1962, p. 305—309). Supliment relipărit și tradus de C. A. Spulber în *Basiliques et coutume roumaine*, BSHAR, 1945. Folosesc mai jos traducerea anterioară anului 1817, din ms. rom. 2112, f. 67^v—72 (BAR), publicată de mine în RESEE 5 (1967) 156—158 (Titlul IV, Pentru a treia parte). Iată conținutul acestui titlu 4:

§ 1 (a fost rezumat în text). Fotino arată că obiceiul pământului era filantropic, „avînd în vedere atîtea dureri, supărări și amărăciuni, pe care le încearcă femeia la sarcini și la nașteri și la moartea copiilor ei”.

Pravilniceasca condică, XXI, 2, reia aproape textual această motivare, dovadă că *Manualul* a fost folosit direct la alcătuirea ei: „fiindcă au suferit luțimea durerilor, întristărilor și primejdiiile vieții din facerea de copii”. Exemplul acesta nu este izolat. Fotino precizează că obiceiul a fost menținut în vigoare „ca pînă acum”, deoarece „prin vechime are rang de lege și prin latura lui umană este de neschimbat”.

§ 2. Trimiria se aplică la activul curat al moștenirii după restituirea zestre și plata creditorilor (cf. *Pravilniceasca condică*, XXI, 2 și 3).

§ 3. (vezi textul meu).

§ 4. Soția supraviețuitoare, care n-a avut copii, chiar dacă se recăsătorește, are drept la trîmîr, în loc de trimirie. Fotino justifică pe larg acest obicei „foarte vechi și uman și mai ales potrivit legii”, fiindcă însuși Iustinian echivala trîmîr cu darurile de nuntă. Vezi, fără motivare, *Pravilniceasca condică*, XXI, 3, pr.

§ 5. Soțul supraviețuitor, fără copii, avea drept la așternut și la calul său, *Pravilniceasca condică*, XXI, 3, în fine, acordîndu-i și „orice alt i să va da înaintea nunții”. În esență, era soluția din *Îndreptarea legii*.

§ 6. Fotino arată că în Țara Românească rareori oamenii mor bogați, din care cauză copiiiiau asupra lor greul casei și, ca frați, își înzestrează surorile. De aceea, străvechiul obicei le acorda trîmîr în moștenirea sorei înzestrate, obicei menținut în vigoare de *Manual*, care în § 7 justifică de ce se respinsese acest obicei grecesc. Spulber conchide: „prin intermediul *Pravilei mari* din 1652 și de atunci încolo, acest obicei grecesc privind așternutul patului a trecut în obiceiul pământului la romani”. El crede totodată că adăugarea *calului* (ἄλογον) la Fotino și în codul din 1780 (în comparație cu pravila din 1652 și cu Malaxos) constituie o extindere obșnuită în românească. Numai versiunea românească a codului din 1780 vorbește exact de „cal de ginere”, care în greaca populară este redus la ἄλογο. Spulber citează, de asemenea, proverbul românesc: „după moarte, și calul de ginere”, și îi dă explicația juridică evidentă: reflecție amară (generalizată) a unui tată care tocmai pierduse pe fiica sa căsătorită și care mai trebuia să dea ginerului său și calul de ginere pe care se obligase să-l dea, cu prilejul nunții. Deci, supraviețuire bizantină, devenită foarte populară, dar și reacție originală a obiceiului românesc, trecută în codurile sec. XVIII, epocă de sinteză a pluralismului juridic, dar nu în codul din 1652, tradus mai fidel după *Nomocanonul* lui Malaxos (și fuzionat în *Îndreptarea legii* cu *Cartea românească de îndăjătură* din 1646); vezi asupra întregii probleme, *Les survivances du droit romano-byzantin dans la coutume roumaine (XIVe—XIXe siècles)*, raport prezentat celui de al IV° Congres internațional de studii sud-est europene (Ankara, 1979), în curs de apariție.

§ 8. Rezumînd novela de trimirie, se precizează că interpretările jurisconsultilor au stabilit vîrsta pubertății, pînă la care decesul copilului, socotit nevîrstnic, deschide trimiria soției supraviețuitoare. După această vîrstă, moartea copilului nu mai dă loc la trimirie, ci deschide succesiunea obișnuită, „după rînduilele legilor împărătești”. Pentru Fotino moștenirea era o instituție de drept receptat, ceea ce nu e exact în întregime, dreptul succesoral avînd încă multe aspecte reglementate de obicei. În cluda mențiunii de „obicei local”, Fotino nu omite să menționeze rolul patriarhului Atanasie și a împăratului Andronic II Paleologul.

vată de Fotino. În *Condică* se găsesc unele contradicții și neclarități ³⁰⁰ asupra cărora nu este cazul să se insiste aici. Și pentru cazul copiilor nevîrstnici și pentru al celor vîrstnici, morți după părintele lor, *Pravilniceasca condică* dădea aceleași soluții, ca și consultația de care va fi vorba. Spre deosebire însă și de *Manualul* din 1766 și de *Condică*, autorul consultației rezolva și cazul cînd copiii muriseră înaintea părintelui lor.

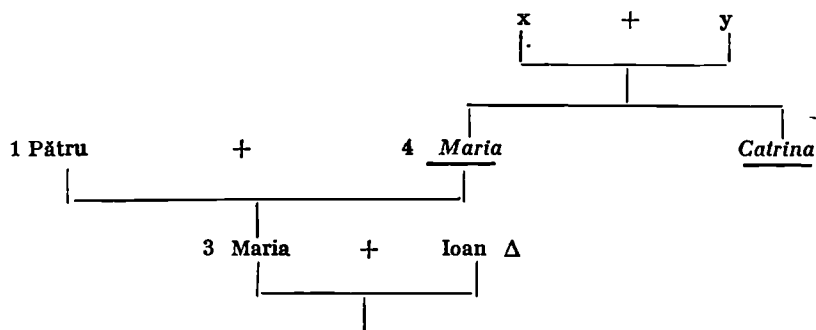
La f. 114^{v-r} a codicelui grec 1 434 (BAR, conținînd o versiune redusă la cartea I—II din *Manualul de legi* din 1766 al lui Mihai Fotino), analizată pe larg cu altă ocazie ³⁰¹, figurează o consultație privitoare la o cauză succesorală de trimirie, anterior datei de decembrie 1800, deoarece însemnarea cu această dată este pusă după textul românesc al consultației. Iată cuprinsul acestui act puțin obișnuit ³⁰², care oglindește structuri

Suplimentul, ca parte din „Istoria fraților Tunusii” (care în 1936 nu punea problemele de paternitate ridicate în 1945 de C. A. Spulber și mai ales după 1950 prin intrarea ms. gr. 1 195 la BAR) n-a scăpat perspicacității lui Pan. J. Zepos, *Συνταγματικὸν νομικὸν ...*, 1780, Atena (1936), care comentînd în savanta sa introducere t. XXI din *Pravilniceasca condică*, dă un studiu aprofundat al trimiriei. Se poate folosi documentar, dar cu atenție, Dumitru D. Mototolescu, *Le droit romain-byzantin, le code autrichien et les législations antérieures ont-ils contribué à la formation du code civil roumain en ce qui concerne la succession de la veuve pauvre?* Siblu (1941).

³⁰⁰ Vczi A. Rădulescu, *Dreptul de moștenire al sofului supraviețuitor*, Buc., 1925, la care se adaugă dificultatea rezolvată în consultația de care este vorba mai departe. Asupra § 5 citat în nota 299, C. A. Spulber a aruncat o lumină deosebit de interesantă. În cazul în care căsătoria rămăsese fără copil, soțul supraviețuitor „primea în plină proprietate ... patul cu rufăria lui și calul” (C. A. Spulber, *op. cit.* 86, RESEE 5 (1967) 157). Fotino precizase că este vorba de un obicel, dar Spulber mai reamintește că adevărata formă a acestuia era „așternutul patului și calul de ginere”, dăruite de soție la căsătorie. Regula fără mențiune că este vorba de un obicel, se regăsește în codul din 1780 (XXI § 3). La Malaxos (Ch. 217 = *Îndreptarea legii* 1652, p. 270, gl. 272) acesta precizează că în vremea sa patriarhul Constantinopolului aplica soluția restrictivă a celor care vor să-l limiteze numai la frații care efectiv au înzestrat-o pe sora decedată. Fotino arată că aceasta este o excepție și că este „de folos țării” să se aplice obicelul existent fără restricție, „ca lege statornică”, adăugînd însă că legile împărătești sînt cele care dau tărie nestrămutată legilor speciale, stabilite de fiecare stat (cetate) pentru folosul ei.

³⁰¹ *Contribuții la studiul trimiriei ...* în RA 9 (1966) 98—99 și 103—112.

³⁰² Pentru o mai ușoară urmărire a textului, dăm aici schema acestei pricinii.

2 (fată moartă înaintea părinților săi)

1 2 3 4 = ordinea în timp a deceselor

— infundarea moștenirii

= moștenitorii în concurs,

care iau: Ioan, soț supraviețuitor, avînd un copil vîrstnic predecedat mamei, 1/3 din zestre și din parafernă; b) *Catrina*, 2/3 din aceleași bunuri, ca moștenitoare a sorei sale, Maria, care le moștenise de la fiica sa, tot Maria soția lui Ioan.

noi, modernizatoare, ale impactului bizantin după 1750 și ale sin-tezei locale :

„Ot obrazi ³⁰³ ce moare fără de copii, și după pravili și firește intră la moștenirea perusiei aceluia mort cine iaste mai de aproape iudenie mortului. Ci dar murind mai întâi (Pătru) au rămas [i] moștenitori pă ave-[ve]rea lui, fie-sa Maria, fata Pătrului. Al doilea murind fata Marii înaintea părinților ei, măcar fie și de 12 ani, <asa> dar au rămas[i] Maria și Ioan iarăși fără dă copii. Al treilea murind Maria, soția lui Ioan, au moștenit-o mumă-sa, Maria soția Pătrului. Al patrulea murind Maria, soția Pătrului, o au moștenit-o soru-sa Catrina. Ia acum aminte, și bagă de seamă ³⁰⁴, că după cursul morților, cum s-au întâmplat unul după altul, moștenirea tuturor s-au înfundat ³⁰⁵ la Maria, soția Pătrului, și de la dinsa la soru-sa Catrina.

Deci dreptatea lui Ioan către Maria, soția lui, nu iaste alt nimic mai mult, decît să ia a [1] trei[le] a parte din perusia ei, pentru căci au făcut amîndoi copii, și au murit înaintea lor. Însă Ioan are să ia a[1] trei[le]a parte, nu numai din cele după foaia de zestre a soției lui, ci și din cele ce va fi fost perusia ei și din octita ale Pătrului, pentru că murind mai înainte decît toți Pătru, moștenirea perusiăi lui s-au coborît la fie-sa Maria, care iaste la dinsa exoprică ³⁰⁶ peste foaia de zăstre. Care atît acea exoprică, cit și zăstrea făcîndu-se tot perusie și avere Marii, din toată acea avere a Marii are să ia Ioan, soțul ei, a treia parte. Iar celelalte două părți au să meargă la Maria Pătruleasă și de la Maria Pătruleasă la soru-sa Catrina. Să nu te întuneci ducîndu-te cu mintea la fata lui Ioan și a Marii, căci au murit vîrstnică peste 12 ani, pentru că acest număr de ani, să teorisaște ³⁰⁷ numai cînd moare unul din soți și rămîne copil ³⁰⁸. Dacă trăiește acel copil, feciorul pînă la patrușprăzăce ani și fata la doisprăzăce ani, și după această vîrstă moare, atunci obrazul ce trăiește dintre soți, cu mijlocul aceluia copil ce au murit vîrstnic moștenește ori bărbatul pe nevastă sau nevasta pă bărbat³⁰⁹. Iar cînd moare copilul măcară și de

³⁰³ Termen folosit de *Pravilniceasca condică*, XXI, 5. Diftongul *wa* a fost transcris prin *a* în *Maria, soția, perusia*, și prin *e* în *perustai*. Litera *u* a fost transcrisă prin *t* în *până, când, rămân, dânsa, coborât, întâi, amîndoi*. N-a fost transcrisă aruncat, în *fiie-sa, fiie*.

³⁰⁴ Echivalentul lui *γίνωσκε* cu care încep unele din scoliile lui Fotino, vezi de pildă ed. Zepos, I, 45, 23; II, 4 (scolia inițială) și 37,1 (aici § 1 reprezenta o scolie pe care copistul a transformat-o din greșeală, în paragraf). În grupa A, scolia de la II, 4 a devenit § 11.

³⁰⁵ Înfundarea moștenirii ar însemna trecerea de la succesiunea în linie directă la succesiunea colaterală. Pentru celălalt sens. tehnic, în materie de hotărnicie, a cuvîntului *înfundat* (stînjeni înfundat), vezi H. H. Stahl, *Contrib. la studiul satelor devălmășe românești*, 2 (1959) 281.

³⁰⁶ Bunurile parafernale (în afara zestre) ale femeii care primise o zestre la căsătorie.

³⁰⁷ „Se cercetează”; „se are în vedere”.

³⁰⁸ Comp. *Pravilniceasca condică*, XXI, 5: „iar de va fi trecut al patrușprezecelea anu, feciorul și fata al doisprezecelea și vor fi murit, atunci obrazul ce trăiește, iaste desăvîrșit stăpînitor și moștenitor pe ale mortului *prin mijlocirea copilului*” (subl. ns.). Expresia cu *mijlocul aceluia copil*, din consultație, ne face să credem că autorul consultației avea în față și *Pravilniceasca condică*, nu numai *Manualul* lui Fotino.

³⁰⁹ Vezi documentele din 19 iul. 1762 și 1766 (ASI, doc. pac 438, doc. 42—43, p. 51—59): mazilul V. Cozma pierde doi copii în vîrstă fragedă, apoi pe soție și o fată de 15 ani. El cumpărase de la socrul său, *la grea sărăcie*, moșia de zestre (Ostopcenî) a soției, cu obligația de comindă și cu clauza de blestem pentru împotriviții. Cozma o dăruiește mănăstirii unde își îngropase fata și cheltuește cu pomenile mai mult decît valoarea moșiei. Socrul îl face și fecior, dăruindu-i toată averea; moșile, sub pedeapsa blestemului, aveau să-i rămînă

30 de ani și rămâne părinții lui amândoi vii, atunci cînd moare unul din ei ia numai a treia parte unul de la altul ³¹⁰. Aceasta este cunoștința acestei pricini”. Prima observație ce se impune este că autorul consultației motivează soluția sa referindu-se atît la dreptul scris pozitiv (pravila), cît și la dreptul natural („firește” = dreptul firii), menționat de *Pravilniceasca condică* în hrisovul de întărire. Această ultimă noțiune avea acum un conținut mai laic și raționalist, în sens burghez (în Apus, școala dreptului natural era dominantă), decît dreptul firii, din pravilele sec. XVII, unde legătura rațiunii cu religia și cu dreptul canonic era mai accentuată.

Prin „pravili”, în consultație, se înțelegea dreptul bizantin recepțat, la care făcea trimitere și *Pravilniceasca condică* în repetate rânduri (IV, 2; V, 1; XV, 2; XIX, 10; XXIV, 3). Dealtfel, *Condica* din 1780 nu cuprindea decît dispoziții pentru aspectul de trimirie al speței, reglementînd materia pe linia glavei 272 din *Îndreptarea legii* (cu echivalent în *Pravila aleasă* din 1632, cap. 292, în Moldova), dar cu unele modificări, în sensul practicii și obiceiului local, dezvoltate de la 1653 la 1780. La 1777, în cartea a IV-a a *Manualului* său, M. Fotino, consacînd trimiriei un titlu separat (IV), o considera ca o instituție a obiceiului pămîntului, în cadrul căreia obiceiul și dreptul bizantin intrau în conflict și făceau necesară o sinteză pe care el încearcă s-o realizeze oficial, dînd precădere, în unele puncte, obiceiului pămîntului. Sinteza a fost realizată efectiv de *Pravilniceasca condică* în titl. XXI. Consultația însă cuprinde și alte probleme de moștenire, netratate de *Pravilniceasca condică* și pentru care autorul, consultației nu se putea adresa decît dreptului bizantin recepțat. Ulterior,

lui „ori că ar avea feciori, ori de nu”. În cererea nepoților socrului, de a li se da lor moșia de zestre, după vechiul obicei, boierii divanului decid după *pravilă* că, deoarece soții au avut copii, din care unul a murit *fată mare*, aceasta rămăsese moștenitoarea averii materne, iar alții n-au nici un drept. În 1766, mitropolia judecă în același fel.

³¹⁰ Vezi cartea de judecată din 22 mart. 1776 a lui Alexandru Ipsilanti, în divan, cu mitropolitul (ASB, Arhiva istorică centrală, ms. 5, f. 4–4^v), care validează, contrar pravilei, diata rămasă neiscălită de autorul ei, surprîns de moarte, dar care își exprimase cu adevărat o voință „după obiceiul țării”, dispunînd să se restituie soției zestre, darurile dinaintea nunții și exoprica, iar restul să se împartă în trei, o parte revenînd soției. Căsătoria durase 24 de ani și soții pierduseră un copil nevîrstnic. Rudele soțului au cerut toată moștenirea și anularea testamentului ca neiscălit. Cererea este respinsă, fiindcă diata urma „obiceiul pămîntului ... păzit totdeauna în această țară ca o *pravilă*”, după însăși mărturia mitropolitului și a episcopilor. Referința atît de netă la acest obicei, legat de regimul pravilei în materie de trimirie, explică de ce însuși M. Fotino vorbește în *Manualul* său din 1777 despre existența unui vechi obicei al trimiriei.

La 5 mart. 1794 (N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 95, nr. 222 = *Anciens documents*, 308–309, nr. 254): copiii jîtnicerului Ioniță Sturza și ai Roxanei Bogdan murînd în vîrstă de 5 ani, la moartea jîtnicerului toată averea rămîne văduvei, „după a *pravililor* hotărîre”, Mihai, vărul lui Ioniță, o reclamă, dar sfîrșește prin a restitui moșia Băscăteni, obținînd apoi s-o cumpere de la Roxanda cu 6 000 lei, formă atenuată de privilegiu al masculinității în Moldova.

La 21 sept. 1804 [DGAS, *Meșteșugari și neguțători din trecutul Craiovei. Documente* (1666–1865), Buc. 1957, p. 93–94, nr. 50], căimăcămia Craiovei trimite în cercetarea cliroului bisericesc pricina vătăfalu de armășei, Șerban cu Maria, fiica lui Dinu brutarul. Șerban, văduv, avusese cu Ilinca, fiica de suflet a lui Dragul o fată, acum decedată, și un copil încă în viață. Dragul, recăsătorit, avusese un copil care precedase, așa că întreaga lui avere rămîne soției de a doua. Șerban cere să-și afle dreptate „după sînta *pravilă*”, a doua soție neavînd *cădere* să mînuce avutul socrului său, din moment ce el avea un copil cu fata din prima căsătorie.

Legiuirea Caragea, (IV, 3 § 7—19) va aduce o reglementare completă a întregii materii, ca și *Codul Calimah* (§ 912—964) care consacră trimiriei § 941.

Avînd de rezolvat o problemă limitată de trimirie (cazul căsătoriei fără copii), consultația a socotit necesar, pentru deplina lămurire a speței, să evoce toate aspectele instituției.

Trebuie subliniat că, fără s-o spună, consultația dădea asupra unor aspecte ale problemei (amintite mai sus, p. 213) soluția obiceiului pămîntului, deși formal se invocau numai principiile pravilei (dreptului bizantin) și ale dreptului natural. Este un succes — necunoscut însă ca atare — pe care *Manualul* din 1777 îl înregistra împotriva *Pravilniceștii condici*. *Legiuirea Caragea* a trebuit să țină seama de această rezistență a realităților locale, în fața reglementării bizantine a *Pravilniceștii condici*, și de aceea constatăm că la 1818 *Legiuirea* (IV, 3, 17, K) reglementează expres regimul trimiriei în cazul cînd copii *nevîrstnici* au murit *înaintea* părintelui lor. Dacă însă ei ar fi murit înainte, dar *vîrstnici*, *Legiuirea Caragea* nu prevedea nimic, și prin aplicarea dreptului comun se ajungea la o soluție absurdă : înlăturarea trimiriei soțului supraviețuitor, contrar soluției pe care, la 1800, consultația o putea propune, potrivit obiceiului pămîntului, fără ca să încalce propriu-zis litera *Pravilniceștii condici*. Acum această soluție ar fi fost contrară *Legiurii Caragea*. În schimb, la 1818 s-a introdus o excepție, defavorabilă soțului supraviețuitor : moartea unor copii nevîrstnici mai mici de 3 ani, nu deschidea trimiria, ci dădea drept părintelui supraviețuitor să ia din moștenire cheltuielile de înmormîntare a copilului, efectiv făcute de el. Nici consultația, nici *Manualele* din 1766 și 1777, nici *Pravilniceasca condică*, nu cunoșteau această excepție, a cărei origină trebuie însă să fie căutată, înainte de a o considera ca o inovație a *Legiurii*. Codul Calimah, păstrînd în § 941 soluția din cap. 4 al novelei din 1306, omitea pe cea din cap. 1, dar recepta în schimb, în § 961, numai regula enunțată de Armenopol în § 44 (V, 8). Donici (37,5; 9) receptase cap. 4 și ipoteza a 3-a din cap. 1 ale novelei. Teza lui L. A. Kasso privind nereceptarea cap. 1 este parțial justă, ipoteza a 3-a neapărînd aplicată, după cît știm, nici în Țara Românească.

În consultație lipsește orice precizare cu privire la obiceiul pămîntului pe care *Pravilniceasca condică* îl consacră în sensul că soțul supraviețuitor moștenește partea sa în bani. Consultația nu menționează nici dreptul rudelor de sînge ale mortului de a se protimisi la dobîndirea nemișcătoarelor numite „căminuri” (moșii părintești). Omisiunea se poate explica prin obiectul limitat al consultației cerute, nu neapărat prin înlăturarea deliberată a soluției din *Pravilniceasca condică*.

În concluzie, consultația prezintă un interes multiplu : ea ilustrează dezvoltarea limbii juridice și a tehnicii dreptului la sfîrșitul sec. XVIII. Aplicarea larg interpretativă a *Pravilniceștii condici* se face fără ca o referire expresă la textul ei să fie necesară. Dacă influența obiceiului este mai puțin simțită, în schimb se oglindesc lămurit problemele noi pe care practica judiciară le ridică și care depășesc textul, în parte confuz, al *Condicii*. Consultația contribuie, pe această linie, la degajarea unor soluții judicioase care vor fi consacrate de *Legiuirea Caragea*, alături de alte inovații ale acesteia. În felul acesta, se întrevide metoda de elaborare a legiurii din

1818, care, cel puțin în situații ca cele ce se desprind din consultație, a căutat să rezolve problemele ce se puneau în practică și a folosit chiar soluții formulate sau deja consacrate între 1780—1818.

Am insistat asupra intensei dezvoltări a trimiriei după 1754 și asupra consultației descoperită în codicele 1 434 al Manualului lui Fotino, fiindcă documentul este excepțional și întregul *excursus* aruncă asupra temei fundamentale a lucrării noastre o lumină puternică și semnificativă, motivînd temeinic concluzia generală a întregii lucrări.

Din punct de vedere al metodei, acest capitol al lucrării a fost elaborat în așa fel încît să se poată vedea fără restricții de spațiu, metoda de cercetare care poate fi aplicată fiecărei probleme de istorie comparativă româno-bizantină a unei instituții determinate, din cadrul impactului bizantin și al constantei sinteze creatoare adusă de mediul românesc receptor.

PARTEA A III-A

Aspecte instituționale în practica
judiciară a dreptului bizantin receptat

Inventarul de față, selectiv și comentat din punct de vedere al istoriei instituțiilor, este primul de acest fel și de aceste proporții, pus la îndemîna istoricilor receptării bizantine. Cazuri jurisprudențiale incidentale citate de diverși autori anteriori, figurează, cu un comentariu adecvat, din cauza importanței lor, ca dată sau speță, pentru istoricul instituțiilor și al receptării.

Am dat preferință cauzelor în care, sub o formă oricît de rudimentară, referința la *pravilă*, la dreptul bizantin, este expresă. Din ele se poate reconstitui tipologic diacronia semnificativă a poziției conștiente față de receptarea bizantină.

Mai puțin numeroase în inventarul de față, cauzele în care dreptul bizantin a fost neîndoielnic aplicat, nu sînt mai puțin importante. Inventarul lor exhaustiv este o sarcină de viitor importantă a istoriografiei noastre juridice. Odată pus la îndemîna cercetărilor, el va clarifica numeroase probleme și va completa în mod bine venit marea operă de publicare integrală a surselor bizantine ale istoriei dreptului vechi românesc.

Schema sistematizării aleasă aici nu este singura posibilă și nu este lipsită de unele critici. Am preferat-o pentru simplitate, ușoară consultare a materialului și claritate. În general, am adoptat criteriul tematic al ramurilor de drept, cu unele subdiviziuni pe domenii mai restrînse, și cu adausul unor domenii exterioare acestui criteriu principal. Acest eclecticism metodologic a permis lărgirea inventarului și înglobarea unor mărturii documentare de cel mai viu interes. În cadrul fiecărei subdiviziuni, ordinea cronologică s-a impus de la sine.

Îndărătul fiecărui caz de speță înregistrat în acest inventar, trebuie să fie cu atenție scrutat contextul istoric în care același text de drept bizantin este integrat organic cu o semnificație pe care în alt moment o găsim lărgită, schimbată sau cu totul depășită de mersul istoriei românești. De asemenea, izbește alegerea, în imensa masă de texte romano-bizantine, legate de o evoluție istoric milenară, a numeroase fragmente cu semnificație sau posibilități de adaptare diversă. De unde eroarea — care trebuie evitată — de a confunda, prin formule generale și necritice, funcțiunea tipologic diversă pe care a exercitat-o receptarea bizantină, ori pe care va continua s-o exercite după 1750, într-o măsură importantă, pentru trecerea de la societatea feudală la cea capitalistă, la elaborarea dreptului nou al acesteia și la marea mișcare de codificare modernizatoare, înainte de a părăsi scena istoriei, lăsînd locul receptării dreptului roman de limbă latină, noului drept european al Occidentului industrializat și unui epocal efort izbutit de creație românească în materie de drept și de organizare instituțională modernă.

Legea țării. Obiceiul. Pravila. Legile împărăției

1. *Ante 1646. Rolul Pravilei după Gr. Ureche și Miron Costin.* Locul noțiunii de *pravilă* în *Letopiseșul Țării Moldovei* al lui Grigorie Ureche, scris înaintea anului 1646¹, merită să ne rețină toată atenția.

Pentru anul 1517, cu privire la Bogdan vodă cel „Grozavu” cronicarul, mare boier atașat regimului nobiliar, spune despre acest domn că „multe lucruri bune au făcut. Și decii cu mare cinste l-au îngropat . . . Iară ce va fi lucrat înlăuntru sau în țară la noi, dispre partea judeților și a dreptății, nu aflăm ci cunoaștem că unde nu-s pravile, din voia domnilor multe strîmbătăți să fac”².

Lipsa de legalitate „după pravile” din partea domniei apare mai criticabilă marelui boier Ureche în materie de represiune a violenței boierilor față de domn. El pune problema la fel ca boierii din Țara Românească la 1631 cînd smulg lui Leon Tomșa *cartea de libertăți* din 15 iulie, de care ne-am ocupat :

„Pre Moldova iaste acest obiceiiu de pier (boierii) făr’de număr, făr’de judecată, făr’de leac de vină, însăși (domnul) părăște, însăși umple legea”³. În alt pasaj, anterior acestuia, generalizînd, Ureche denunță, fără s-o denumească tehnic, însăși autocrația domnească⁴. Amenajarea ei, remedierea exceselor ei denunțate, nu s-ar putea obține decît prin asocierea marilor boieri la conducerea statului și la respectarea unei legalități formale, cît mai fidel întemeiată nu pe o pravilă autoritară a domnului, ci pe „pravila”, adică pe pravilele împărătești, exterioare fiecărti domn moldovean, luat individual, și prezentînd pentru boierime garanții de prestigiu și de tradiție, pe care Ureche nu le analizează, în raport cu autocrația *basileus*-ului care glăsuia prin pravilele împărătești.

Cum trebuie interpretate aceste pasaje ale cronicarului? În sensul că în Moldova lipseau materialmente orice pravile, și că de o aplicare a lor în judecățile domnești nu poate fi vorba? Această explicare n-ar corespunde realității istorice documentate nouă prin alte surse. Înainte de Bogdan vodă, luat ca exemplu de cronicar, *Sîntagma* lui Vlastarēs se copiasse în Moldova sub Ștefan cel Mare de mai multe ori și ea continua să existe. P. P. Panaitescu crede că *Letopiseșul* care vorbește de lipsa de *pravilă*

¹ Vezi P. P. Panaitescu, în Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Buc. (1958²) 11.

² *Ibidem*, 143.

³ *Ibidem*, 191.

⁴ *Ibidem*, 67: „Nici legile, nici tocmeala țării pre obiceiă bune nu-s legate, ci toată dreptatea au lăsat pre acel mai mare . . . de unde au luat și voie așa mare și vîrf. Deci cumu-i voia domnului, le caută să le placă tuturor, ori cu folos ori cu pagube țării, care obicei până astăzi trăiește”. Deci critica lui Ureche nu se îndrepta numai contra pravilei („inexistente”), ci și bunelor obiceiuri care nu sînt *legate*, adică sigure și aplicate stabil.

în Moldova, a trebuit să fie scris înainte de 1646 când se tipărește *Cartea românească de învățătură*. Or, din 1632⁵ exista *Pravila aleasă*, întocmită după Malaxos de Eustratie logofătul. Iar textele juridice slavone cu începuturi de traducere în limba românească, nu lipsesc în sec. XVI. Dar toate aceste fapte nu interesau prea mult pe Ureche. Era prea puțin față de ceea ce voia marea boierime și nu rezolva îndeosebi problemele pe care le ridica politica domnească în materie de viclenie. Am văzut dealtfel cum chiar la începutul sec. XVII, pînă la Miron Barnovschi, marii boieri izbutesc să impună mai mult teoretic și juridic, decît în fapt, doctrina — bazată pe o denaturare a pravilei — că de la boierul viclean, după tăierea capului, nu se mai pot lua și satele care trebuie să rămînă neamului⁶. Aceste interese trebuia să le asigure pravila pentru ca ea să poată fi considerată că există și se aplică mulțumitor.

Așadar, la Ureche găsim confirmată problema existenței pravilei și expresia unei anumite ideologii boierești în materie de legalitate. Ideologie care nu ignora excесе reale și greșeli regretabile ale domniei și care specula impresionant și uneori just unele aspecte ale legalității atît de contrară însăși structurii fundamentale a orînduirii feudale. Din acest punct de vedere, Bizanțul real, cu aceleași vicii, nu putea oferi nici un leac adevărat. Dar de cîte ori se făcea apel la el și la pravila lui, la legalitatea de pravilă, se subînțelegea o pravilă și o dreptate idealizată, care permiteau orice concluzii tendențioase, de clasă.

Un sens nuanțat are termenul pravilă și la Miron Costin⁷ cînd spune că tătarii „dirept asupra doi săimēni cu sinētele în pravilă au mǎrsu” sau că la polonezi „este pravila lor așea, ales la capetele oștilor, să margă pre rindū din stăpāni mai mică la mai mare”. În primul caz, „în pravilă” are sensul de „în regulă”, „în ordine”, „cum prevede legea (ostășească)”. În al doilea caz, *pravila* este dreptul scris ostășesc polonez.

2. 1618. Conflictul între legea țării și legile împărăției în concepția lui Matei al Mirelor în Țara Românească. Nu este cazul să evocăm pe larg aici figura atît de interesantă și de legată, în sens pozitiv, de realitățile românești, a cărturarului epirot Matei, mitropolit al Mirelor, fost egumen la Dealul, judecător împreună cu mitropolitul Luca, sfetnicul lui Alexandru Iliș, cronicar al vremii sale într-o cronică în versuri, închinată cu pătrunzătoare sfaturi acestui domn, publicată la Veneția în 1785 și retipărită cu o traducere românească în *Tesauru de monumente istorice* pentru România⁸.

Am văzut că la 1596 sînt menționate pentru prima oară într-un hrisov domnesc pravila bisericească și pravila împărătească. Radu Mihnea aparține deja, ca și Ștefan Tomșa în Moldova, acelei serii de domni strîns legați de lumea și cultura Orientului, și care în cadrul unei politici noi față de Poartă, largesc aplicarea pravilei bizantine. Pe această cale, Alexandru Iliș care știa puțin românește, a mers atît de departe încît a inspirat prelatului cronicar sfaturi de cel mai viu interes documentar și politic. Matei al Mirelor distinge materiile *penale*, în care este de acord cu tradiția deja veche de a se recurge în mod firesc la pravila bizantină, care stă

⁵ Dată contestată de P. P. Panaitescu, pentru care *Pravila aleasă* se leagă de progresul legislativ al lui Vasile Lupu, fără a se putea preciza anul redactării ei (referatul său la ediția C. Tegăneanu a *Pravilei alese*, la Institutul de istoria „N. Iorga”, 1964—1965).

⁶ Vezi *supra*, *Partea a II-a*, n. 113.

⁷ *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. 1 (1965), 201 și 50.

⁸ 1 (1862) 354—355 (cf. 369).

pe masa tribunalului domnesc, de materiile *civile* unde pravila din ce în ce mai mult folosită, se lovea de locul larg pe care îl ocupa pînă atunci *legea țării*. Matei nu numai că n-o definește, dar nici n-o traduce în grecește, folosind în caractere eline expresia românească.

Iată propriile sale cuvinte (modernizînd în parte ortografia oarecum latinistă a vremii cînd s-a făcut traducerea).

„Un judecătoriu ce nu caută la față, se aseamănă aproape cu Dumnezeu care dă fiecăruia după faptele lui . . . și numai așa să ieși ca să șezi în scaunul de judecată, neîncetat avînd înaintea ochilor pre Dumnezeu, ascultînd vocea cugetului și ținînd legea pe masa județului (τὰ νόμιμον βάλῃς). De e să condamni un om la moarte, vezi să nu greșești cumva; cercetează vina (culpa) cit se poate mai cu dinadinsul, că scump e singele omului, și cu ce poți să-l răscumperi? Cercetează bine mărturii, să nu cumva să mintă; căci marturii mincinoși sînt ruina dreptului . . . e păcat să piară un om pentru o mică vină (culpă)”.¹

Subliniem numai în treacăt ecoul (repetat și în alte pasaje ale cronicii) doctrinei bizantine privind rolul monarhului ca judecător după chipul și asemănarea judecătorului ceresc, a lui Dumnezeu. Aplicarea pravilei în general nu prilejuiește decît sfaturi privind dreapta judecată.

„În celelalte judecăți (*civile*) ce vei face — continuă însă mitropolitul cronicar — ține-te, fără abatere, de legea țării (λεγιαιζέρεν), care n-are lipsă de legile împărăției (νόμους τῆς βασιλείας), ci cuprinde toată rînduiala de judecată (ἔχει γὰρ κρίσιν τοπικὴν, τάξιν τῆς πολιτείας)”.²

Motivarea lui Matei al Mirelor este de factură conservatoare-authtonistă sau tradiționalistă. „Urmează dară rînduiala de judecată ce ai aflat în țară, și nu te teme că vei greși în ceva; iar de te vei abate de la legea țării, se vor anula multe judecăți ce tu vei face. Dacă judeci și după legea țării și după altă lege, judecă totdeauna drept și după voința lui Dumnezeu, ca să te poți asemăna cu dînsul și sta de a dreapta la înfricoșatul lui județiu” (p. 355).

Cu toată poziția adoptată în favoarea legii țării și împotriva inovațiilor legislative bazate pe legile împărătești, cronicarul nu greșește ca mulți istorici moderni, făcînd din legea țării un drept principal obligator, față de care pravila ar fi un simplu drept subsidiar (S. G. Longinescu, C. A. Spulber). El are sentimentul viu și corect al pluralismului sistemelor de drept și al autocrației domnești. El știe că pînă la urmă domnul poate judeca după altă lege, fiindcă este lege și el este domn, dar și-a făcut datoria să spună interesul istoric și social de a se menține întăietatea legii țării, iar ca om al bisericii accentuează ideea că dacă pluralismul și autocrația ar duce la alegerea altei legi, esențialul judecății rezidă în dreptatea soluției date, verificabilă pentru un cleric, numai după criteriul indicat în textul citat.

Nu este însă inutil să ne întrebăm ce înțelege Matei al Mirelor prin legea țării, în opoziție cu noile legi ale împărăției de care Alex. Iliș putea fi ispitit să se lase condus?

În general, istoricii moderni — într-un mod grăbit care uneori riscă să devină aproximativ — pun semnul egalității între legea țării și obiceiul sau obiceiul pămîntului, opunîndu-i pravila, adică legea și dreptul bizantin.

Credem că este o delimitare prea rigidă. Ca drept imperial și ca *ius gentium*, ca drept nou a cărei aplicare efectivă (receptare) se pune pentru prima oară, desigur că pravila se opune *legii țării* vechi și îndătinată. Dar

am arătat în repetate rînduri că receptarea bizantină este și un proces cutumiar (obișnuielnic) și că multe din rezultatele ei intră în sfera obiceiului și în orice caz a legii țării, fie și prin obiceiul de a nu se menționa totdeauna în mod riguros originea pravilnică a unei reguli sau instituții.

Exemplul cel mai grăitor, asupra căruia am insistat, în repetate rînduri, este al trimiriei, instituție a pravilei (la 1652, de pildă), tratată ca atare de Mihail Fotino în proiectele sale de cod din 1765 și 1766. Ceea ce nu l-a împiedicat s-o prezinte în cutumiarul său din 1777 (cartea a IV-a a proiectului de cod din acel an) ca un obicei al pămîntului (τοπική συνήθεια), tocmai ca una ce intrase adînc în legea țării. Am amintit în Partea I-a a acestui studiu de novela lui Vasile II pentru libertatea daniilor pioase în raport cu protimisul, aplicate de Mircea cel Bătrîn fără referințe la o sursă bizantină. Soluția aceasta s-a menținut neabătută pînă în sec. XIX și s-a extins și la daniile boierești. Necontestat că dispoziția făcea parte din legea țării, cu atît mai mult cu cît se grefa pe altă instituție avînd acest caracter, protimisul.

Avem deci convingerea că la 1618 cînd Matei al Mirelor pledează pentru respectarea legii țării, el o privește în sens larg, inclusiv dreptul pravilei îndătinat de multă vreme în cadrul legii aplicate în țară. Ceea ce-l neliniștește la domnii netraditionaliști și puțin înstrăinați, de la începutul sec. XVII, este apelul prea brutal și masiv la normele noii legi împărătești, neasimilate și nevalorificate prin îndelunga lor întrebuintare, deci nestatornice și probabil trecătoare. Dovada că atunci cînd chiar astfel de legi ar fi puse în slujba dreptății conforme cu dreapta credință, cronicarul nu numai că le admite, dar le acordă o superioritate deosebită.

3. 1547. *Pravilă și obicei. Țara Românească.* Într-o judecată din 27 august 1547⁹ a lui Mircea Ciobanul avem o interesantă punere pe același picior a pravilei și a obiceiului. Sătenii Laioveni din oraș (Tatul cu cetașii lui) pretind că satul Uda, moșia de baștină a mănăstirii Cutlumuș de la Sf. Munte, este al lor. Domnul declară : „am căutat și am judecat după pravilă și după obicei și am dat d.m. Laiovenilor 12 boieri jurători”. După pravilă s-a cercetat problema proprietății, iar după obicei s-a recurs la jurători. Mănăstirea a luat lege peste lege, 24 de boieri „toți moși și oameni buni și bătrîni”. Totuși domnul a citit și cărțile altor domni ce au fost mai înainte. Laiovenii au rămas de lege. Procesul este rejudecat de Petru cel Tânăr la < 1 sept 1561 — mai 1562>¹⁰ „după dreptate și după pravilă”. Cei 24 de boieri sînt ascultați din nou și Laiovenii au rămas „după pravilă și după hotărîrea d.m. la sfînta mănăstire”.

O curioasă extindere a noțiunii de pravilă se găsește în judecata din 20 decembrie 1613 a lui Ștefan Tomșa în Moldova¹¹. Domnul declara că a judecat o pricină de protimis (vînzare fără știrea unei rude de sînge) după *pravila pămîntului* și conchide că partea a rămas „din toată pravila noastră”. E greu de a substitui aici termenul de obicei, celui de pravilă, iar dacă *pravila pămîntului* echivalează cu frecventa *lege a țării*, cele două expresii nu pot fi reduse numai la obicei. Pe de altă parte, *pravila noastră* nu este

⁹ DIR B XVI 2 (1951) 366—367, nr. 384. Trad. rom. din 1785 folosește termenul de *sinat* pentru divan. Orig. slav este pierdut.

¹⁰ *Ibidem*, 3 (1952) 154—155, nr. 186.

¹¹ *Ibidem*, A, XVII 3 (1954), 150, nr. 237.

un cod al domniei, ci *legea* sau *dreptul* aplicat de domnie. Domnul mai spune că prin judecata sa „am aşăzat pravilă slugilor noastre”. Formulare neobişnuită, spunînd că ce decide domnul are tărie de pravilă, e ca o pravilă a pămîntului.

Pentru consacrarea unei instituţii în acelaşi timp de către „pravila” şi de către „obiceiul pămîntului”, vezi *infra*, IX *Procedura*, nr. 4.

4. 1631. *Principiile de drept consacrate în Cartea de libertăţi din 15 iulie 1631 în Ţara Românească*. În hrisovul din 15 iulie 1631¹² al lui Leon Tomşa, pe care noi l-am interpretat ca o *cartă de libertăţi*¹³ smulsă domnului de adunarea de stări convocată, în grave condiţii de criză internă cu puţin înainte, se decide o mai riguroasă aplicare a pravilei pentru realizarea legalităţii feudale, compatibile cu libertăţile acordate de domn boierilor şi stării de mijloc, în faţa căreia se găsea, sub ameninţarea, încă mai gravă, a răscoalei celor fugiţi în Transilvania sub conducerea agăi Matei, viitorul domn.

Pasajele hrisovului care interesează aici sînt următoarele : „Şi am tocmnit d.m. şi alte lucruri bune care să fie de folos ţerii, ca şi cum céle legi şi obiceié bune ce le-au fost tocmnit cei domni bătrîni ce li se ferecează viaţa lor şi le cunosc tocmélele, că au fost de folos ţerii” . . . „După moartea boierului sau fieşce om să nu i se ia bucatele domneşti, ce să rămie la sînge sau unde va lăsa mortul, să fie lăsat cum au fost de veac . . .

„Judecata de ocină şi de alte moşii sau orice judecată să nu se facă pre mită sau pre făţarie sau pre voia a boieri, ce să se facă cu dreptate, după pravilă creştinească.

„Nici un om fără judecată şi fără divan să nu se omoară, ce să îl inchiză întîiu deacia să-l scoată la divan, să-i fie vina cunoscută de toţi. Atunce să piară, cumu-l va ajunge légea, pre vina lui”. (v. *infra*, p. 258).

Libertatea de a testa din al doilea pasaj trimite la principiul bizantin care se întilneşte deja confirmat la 10 mai 1555. (v. *infra*, p. 258).

Pravila creştinească, privind şi judecata de ocine şi alte moşii, este dreptul bizantin în general, nu numai cel canonic.

Legea din pasajul ultim, fiind vorba de pedepse penale, este dreptul penal bizantin a cărui receptare am văzut că nu dădea naştere la obiecţii nici din partea lui Matei al Mirelor, atunci cînd credea că trebuie să plădeze pentru păstrarea cit mai largă a legii ţării, în materie civilă.

Principiile de procedură — judecată fără milă, fără făţării, fără voie vegheată — se potrivesc şi cerinţelor legii ţării şi obiceiurilor, dar ele sînt, cu aceşti termeni tehnici, pe larg formulate în texte de pravilă.

5. 1763. *Dominium eminens al domnilor asupra ţării*. Facem încă o excepţie de cronologie pentru judecata din 16 sept. 1763¹⁴ a lui Grigore Ioan Calimah pentru moşia Coţofeneşti luată pe seama domniei pentru îndelungata absenţă din ţară a stăpînilor ei, dr. ungar Ferate, şi dăruită pentru merite civile suuluiului Dima.

¹² DRH B 23 (1969) 406—409, nr. 255. De completat cu versiunea din 23 aug. 1631, 412—413, nr. 258.

¹³ Vezi *supra*, Partea I, n. 124.

¹⁴ Gh. Ghibăescu, *Ispisoace şi zapise*, IV 2 (1915), 115—118, nr. 164.

Se enunță principiul că domnii „volnici (sînt) ca niște domni și stăpîni ai acestui pămîntu al Moldovei” să facă danii din acest pămînt. Practic însă, dania poartă asupra unei moșii declarată domnească.

Se consacră un caz de retract domnesc deosebit de interesant : moșia Coțofănești aparținînd unui doctor ungur care a fugit (de 37 de ani) „iarăși la țara lui și moșie fiind aicea în țară după dreptate au rămas pe sama domniască”. Înceta astfel dijmuirea moșiei din străinătate de către fiul absenteist al primului stăpîn decedat, „nepurtând el nici o nevoie sau greutate a pămîntului acestuia și să trimată peste hotar țărăi să stăpîniască moșie aice și să ia vinit”.

Noul caz de retract pentru care se face o trimitere formală la pravilă, este astfel enunțat : „ce tocmai și un boiar pemintian ori mazil, sau alții să va înstrăina la altă țară și va rămînea moșia aicia, aceluia moșia rămîne pe sama domniască și domnii cui vreu volnič sintu a-l da și a le afierosi”*.

* Se citează în traducere românească cite un text asemănător din *Slujba (Citrja) arhterească* slova N, fără altă precizare, Matthei Vlasto, slova P („poco”), cap. 13 și Costandin Armenopulo, „carte a 6-a, titlul 4” (referință inexactă), acesta din urmă cu acest cuprins : „acei ce pribegescu și au trecut de la loc la altul sau de la o țară la alta și se așează acolo, lucrurile acele nemîșcătoare rămîn suptu stăpînirea stăpînitorilor”. Principiul poate funcționa și ca retract domnesc și ca o decădere sancționînd un supus înstrăinat și ca simplă incapacitate pentru străin de a fi proprietar funciar, cu pierderea celor anterior deobîndite (dobîndire care atrăgea un fel de împămîntenire). Pentru prima pravilă s-a folosit tot traducerea de la Iași din 1754? Identificarea exemplarului din *Sintagma* lui Vlastarès este mai dificilă de făcut, iar pentru Armenopol nu sta la dispoziție decât ediția Spanos din 1744 sau vreun extras manuscris, folosit cu această atribuire de cancelaria domnească, așa cum avem exemple în alte cazuri. Fiind vorba de o judecată posterioară anului 1750, nu intru aici în alte amănunte.

Drept penal

1. 1421—1618. *Moldova. Răspundere solidară în caz de infracțiune săvârșită colectiv.* Dreptul penal iustinianeu și acela al *Basilicalelor* se aplică, așa cum a dovedit-o S. G. Longinescu¹⁵, încă de pe vremea lui Alexandru cel Bun. La 1421, cavalerul Guilbert de Lannoy¹⁶, ambasadorul regilor Franței și Angliei, întovărașit de un tâlmaci, este bătut, rănit și furat de 100—120 de galbeni lingă Cetatea Albă de o bandă de hoți.

Nouă dintre ei sint prinși de domnie și, cu ștreang la git, au fost predați victimei ca să-i execute. Ei au fost însă iertați. Longinescu se întreabă: puteau fi toți la fel de vinovați și să merite toți aceeași pedeapsă capitală? Răspunsul îl găsește în pr. 13 zac., 115 din *Pravila* lui Vasile Lupu (parte pe care o socotea, greșit, ca datînd din sec. XV), de origine romano-bizantină: „Cînd vor fi niște soții multe de vor ținea drumul, de vor tâlhui sau fura: pre toți să-i spinzure, să nu poată plăti cu moartea unuia pre ceialalți pre toți”¹⁷.

Semnificația pe care această speță o avea pentru Longinescu, în legătură cu *Pravila* lui Alexandru cel Bun, nu mai interesează astăzi. Pentru noi ea dovedește că justiția penală oficial adoptată și impusă de domnie se sprijinea puternic, la începutul sec. XV, pe dreptul penal bizantin, fără cod intern, cum credea la început Longinescu.

Această receptare accentuată a dreptului penal a rămas o trăsătură caracteristică a receptării bizantine. Așa se explică deselexemple, care culminează în hotărîrea de principiu a soborului de clerici și mireni care

¹⁵ *Istoria dreptului românesc din vremurile cele mai vechi și pînă azi*, Buc. (1908) 29, 178—179.

¹⁶ B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României* I₃ (1865—1867) nr. 17, p. 129—130 urm. Vezi astăzi Ghillebert de Lannoy (1386—1462), *Œuvres*, ed. Ch. Poitvin (1878) 60, tradus în *Călători străini despre țările române*, îngrijit de Maria Holban 1 (1968) 51: „dar am stăruit atîta pe lingă sus-numitul voievod Alexandru, încît au fost prinși cam vreo nouă hoți și dați pe mina mea cu ștreangul de git, cu slobozenia să-i omor. Dar mi-au înapoiat banii și atunci, pentru slava lui Dumnezeu, m-am rugat pentru ei și i-am scăpat de la moarte”. Vezi în ed. cit. 48 bibliografia românească a pasajului analizat, din care subliniem C. C. Giurescu, *Întîlnirea lui G. de L. și Alexandru cel Bun în RIR*, 4 (1934) 286—287. În bibliografie, Longinescu nu figurează.

¹⁷ *Cartea românească de învățătură*, 1646, Buc. (1961). S. G. Longinescu în ediția sa (1912) dă o transcriere puțin diferită: *finia, toți, moartia, poati*. Longinescu a indicat sursele textului Farinacius, Q. 167, nr. 94: *Et si plures fuerint ad furandum aliquam rem, omnes tenentur in solidum. nec unius poena altos liberat* (redactat la finele sec. XVI, după sursele romano-bizantine); Leon VI Filozoful, Nov. 70: ... *de his qui simul et communiter latrocinand animo homines invadunt ... statuimus ut omnes, quocumque fuerint, eodem supplicio afficiantur*; D. 47, 2, 21, § 9 Paul, l. 40 ad. Sab) și celelalte texte citate (p. 35). În fragmentele grecești identificate de I. Peretz ca rezumat al lui Farinacius folosit la Iași, nu figurează textul corespunzător zacelei 115, de aceea am citat numai versiunea latină dată de Longinescu (cf. ed. 1961, p. 263, nr. 115).

duce la hrisovul din 13 aprilie 1596 sub Mihai Viteazul și la sfaturile lui Matei al Mirelor către Alexandru Iliș, de care m-am ocupat mai sus.

2. 1588 — XVIII. *Individualizarea răspunderii penale*. O importantă carte de judecată a lui Petru Șchiopul în Moldova, la 30 apr. 1588, consacră, fără nici o referire expresă de sursă, principiul bizantin al individualizării pedepselor, principiu savant și progresist, care venea în conflict cu tradițiile arhaice și cu abuzurile de clasă sau de autocrație domnească, axate pe o răspundere colectivă sau pur și simplu pe o arbitrară răspundere a unuia nevinovat pentru altul realmente și exclusiv vinovat. Conflict îndelungat, care face ca hotărârile întemeiate pe noul principiu bizantin să se repete în secolul următor, și să fie încă de actualitate în perioada de codificare, după 1765 și în tot timpul în care noile concepții penale ale lui Cesare Baccaria își vor exercita o influență sensibilă în principate¹⁹.

Petru Schiopul acorda mănăstirii Pobrota o imunitate fiscală și judiciară pentru pricinile mici.

Pentru justificarea daniei, se face tradiționala referință la exemplele înaintașilor fără a se mai menționa împărații și regii sau craii²⁰.

În materie penală, judecau boierii „să-i facă după lege și după fapta lui”, luându-se numai ferie, gloabele și despăgubirile fiind încasate de mănăstire „după dreptate, de la care om va rămânea de lege, să nu ia, nici să jefuiască de la alți oameni din sat, ce nu vor fi vinovați, ci să ia ce va avea *singur* (subl. mea) cel care va fi vinovat și să nu jefuiască nici pe părintele lui, nici pe fratele lui, nici pe ruda lui; numai de va fi fiul cu tatăl într-o casă, el să aibă a da seamă și să plătească pentru fiul său. Dacă însă fiul va fi deosebit de tatăl său, în casa lui, *singur* (subl. mea) pentru el să răspundă și să fi după *pravila sfântă* (subl. mea), să nu se jefuiască, adică tatăl pentru fiu, nici fiul pentru tată”. Față de regimul de obște și de familie-neam, structurată gentilic, afirmarea acestor principii (care figurau și în Vechiul Testament²¹, alături de cele contrare)²² era direct revoluționară.

Individualizarea pedepsei se regăsea în § 52²³ al *Zakonicului* lui Ștefan Dușan, care figura în *Sbornicul de la Bistrița* oltenească (1449—1454), codice aflat astăzi în fondul Barsov al Muzeului istoric din Moscova²³. Aici ea era împrumutată înainte de toate din *Sintagma* alfabetică a lui Vlastarēs care sub lit. P. cap. 14 și T. cap. 4 decide: *Liberis, qui nihil mali patnaverunt, patrum delicta haud nocent, neque liberorum patribus. Caput enim crimina sequantur* (... τὰ γὰρ ἀμαρτήματα τῆ κεφαλῇ ἐπονται)²⁵. Cităm pe Vlastarēs, fiindcă circula intens în traducere slavă, în țările române. Bine înțeles principiul adoptat de el și promovat energic

¹⁸ DIR A XVI 3 (1951) 385—386, nr. 480.

¹⁹ Vezi Contribuții la studiul luminismului în Țara Românească și Moldova, I. Locul gândirii lui Baccaria ... plină la mișcarea revoluționară a lui Tudor Vladimirescu în Studii 20 (1967) 949—950 sin. 7—10.

²⁰ „Socotind despre vechii binecinstitori, cum au miluit și au întărit sfintele mănăstiri așa și domnia mea am dat și am întărit și am miluit ... sf. mănăstire zisă Pobrata”.

²¹ Deut. XXIV 16.

²² Ibidem, V 9.

²³ Vezi Karol Koranyi, *Zur Gesch. antiker Rechtsgrundsätze im mittelalterlichen Recht* în *Symbolae R. Taubenschlag*, Bratislava—Varșovia, 2 (157) 357—365.

²⁴ Vezi *Présentation de quelques manuscrits juridiques de Valachie et de Moldavie XIVe—XIXe siècles* în RESEE 7 (1968) 626—630 și 8 (1969), 365 addenda.

²⁵ J.-A. Migne, *op. cit.*, 115 (1865) col. 111/112 și 139/140.

de biserică, se găsea formulat în *Hexabiblu*, în *Basilicale*, în numeroase alte culegeri, avîndu-și sursa primitivă în CIC, fiind suficient în acest sens să cităm *Dig.* 48, 19, 20; 26²⁶.

Cît privește lupta boierimii pentru individualizarea pedepsei în materie de viclenie, pentru a salva moșile și satele neamului, ne-am ocupat de ea în altă parte²⁷.

Din cauza rezistenței amintite, principiul bizantin al personalității răspunderii penale se regăsește stăruiitor reafirmat în mai multe acte domnești ulterioare, din care putem aminti pe acela al lui Ștefan Tomșa din 21 ian. 1612²⁸, acela al lui Gașpar Grațiani din 14 iul. 1619²⁹, cele două ale lui Ștefan Tomșa din 4 nov. 1621³⁰ și din 14 ian. 1622³¹ și unul al lui Miron Barnovschi din 21 mai 1626³². Este, în primul rînd, dovada luptei stăruiitoare dusă de domnie pentru impunerea principiului nou, progresist. În al doilea rînd, formulele folosite în toate aceste cazuri sînt atît de asemănătoare, uneori identice, încît se poate vorbi de o continuitate de cancelarie și ele constituie o probă decisivă că fără reviste și publicații de specialitate, precedentele judiciare erau cunoscute și consultate, folosindu-se ceea ce ele prezentau ca valabil în continuare. Este un aspect important, care a rămas nepus în valoare și de care pînă acum nu s-a ținut seama în legătură cu rolul practicii judiciare în formarea vechiului nostru drept. Avem dovezi de folosire a precedentelor judiciare la începutul sec. XVIII³³, dar iată că practica avea o tradiție de cel puțin un secol îndărătul ei. În unele cazuri folosirea vechii „jurisprudențe” se explică și prin faptul că fiind vorba de aceeași mănăstire (Pingărați), vechiul act de imunitate³⁴ era prezentat noului domn oarecum pentru reîntărire. Se menține referința „după pravila sfîntă”³⁵ și nu se omite distincția

²⁶ L. 20 (Paul, l. 18 ad. Plaut.): *Si poena alicui irrogatur, receptum est commenticio iure, ne ad heredes transeat.* L. 26 (Callistratus, l.1. de cognit.): *Crimen vel poena paterna nulum maculam filio infligere potest: namque unusquisque ex suo admissio sorti subicitur nec alieni criminis successor constituitur, idque diui fratres Hierapolitanis rescripserunt.* *Hexabiblu* § 2045 (ed. I. Peretz, 1921, p. 492) enunța cazul-limită care le presupune pe celelalte. „Novella Patriarhului Atanasie privitoare la cel vădit de ucidere poruncește: numai el singur să se pedepsească după legi, iar copiii lui să nu fie supuși la pagube, dacă n-au luat parte la ucidere”. Deși enunțată în civil, norma § 1972 (p. 474): „faptele unei persoane nu vatămă altela ... (Lămurire). Această lege așează o pravilă obștească și legiuită că fapta unei persoane nu vatămă, pe altă parte”, are o aplicare generală.

²⁷ Vezi *supra*, *Partea a II-a*, titl. II, cap. I (domnia).

²⁸ DIR A XVII 3 (1954) 56—57, nr. 92—93 (imunitate pentru Probota). În practică însă, în materie de viclenie de pildă, Ștefan Tomșa nesocotește cu dezinvoltură principiul individualizării pedepsei. Minia Domnului lovea întreaga familie a unuia considerat hain. S-au confiscat moșile de zestre ceea ce nu era în uz. În astfel de cazuri, adică, urgia domnească nu putea lavi moșile de moștenire și de zestre ale soției celui căzut în vicleșug. Este motivul pentru care Radu Mihnea la 28 sept. 1616 restituie Agafiei, cneaghina lui Boul vistiernic, două sate și partea ei din Nisporești, fiindcă îi sînt de moștenire și zestre (Gh. Ghi-bănescu, *op. cit.*, I, 2, 98—99, nr. 54, vezi Ilie Minea în „Însemnări”, Iași, 1 (1938), 84.

²⁹ DIR A XVII 4 (1956) 381—382, nr. 285, imunitate de judecată pentru măn. Pingărați „... după dreptate, de la cel care rămîne vinovat după lege ... Dacă însă fiul va fi deosebit de părinții săi, în casa sa, el să răspundă singur pentru sine, să fie după pravila sfîntă; să nu se prade — zice (subl. ns.) — tatăl pentru fiu și nici fiul pentru tată”.

³⁰ *Ibidem*, 5 (1957) 69—70, nr. 90: imunitate pentru Pingărați.

³¹ *Ibidem*, 98, nr. 137: imunitate pentru măn. Probota.

³² DRH A 19 (1969) 87—89, nr. 69.

³³ Vezi *infra*, XII, 3 (procedură, arbitraj).

³⁴ „boierii să aibă a judeca după lege și după fapta fiecărui, cine va rămîne cu gloaba după lege, numai să judece și să ia ferla ... Dar să ia gloabele și despăgubirile egumenul și călugării ... după dreptate, de la cine va rămîne vinovat, după lege”.

³⁵ „Să nu mai ia nici să nu prade de la alți oameni din sat, care nu vor fi vinovați ... să nu prade nici pe părinții lui, nici pe fratele lui, nici rudele lui”.

între fiul care trăiește în casă cu tatăl (răspundere colectivă) și cel care are casa lui proprie (răspundere strict individuală)³⁶.

Cu prilejul omoririi lui Gașpar vodă de către doi din boierii săi, Miron Costin ³⁷ semnalează o interesantă încălcare a pravilei (1620—1621): Iliș Vodă „la începutul domniei sale, oblicindu de moartea lui Gașpar vodă că au fostu pricina Septilici hetmanul și Goia postelnicul, l-au omoritu și trupurile lor le-au aruncatu în ieșitoare, precum s-au pomenit mai sus. Și cu lege direaptă le-au făcut acéia pedeapsă, numai munca ce-au făcut fâmeilor lor și îmmei a lui Septilici pentru avuție au fostu peste pravilă, că pre legea direaptă nece fecior pentru tăține-său, nice părintele pentru fapta fecioru-i de vîrstă nu-i platnicu”.

Costin ia poziție în favoarea noului principiu bizantin al personalității pedepsei, dar în cazul uciderii lui Gașpar vodă, consideră că, deși domnul luase fuga și își călcase „credința” față de suzeranul otoman, boierii lui, care îi datorau credință, în toate cazurile, nu erau chemați să-i judece fapta și, găsind că e vinovat, să-l ucidă ei fără judecată. De aceea Costin aprobă pedepsirea omoritorilor domnului felon. La Miron Costin se regăsește cite o formulă din actele domnești mai sus citate. Ea provine sau din cunoașterea lor, Miron Costin fiind un jurist experimentat, sau din cunoașterea directă a surselor bizantine, ceea ce este, de asemenea, firesc.

Din încălcările noului principiu bizantin merită să fie citată aceea de care se face vinovat C. Duca în Moldova în materie de violențe, lovind penalmente și bănește pe rudele și soția hainitului (începutul sec. XVIII). Boierii și cronicarul ³⁸ prezintă pe domn ca violînd obiceiul țării, din îndemnul partizanilor săi politici ³⁹. Este o dovadă, totodată, că principiul bizantin, cel puțin într-o anumită măsură, și pentru anumite categorii sociale, se încorporase în legea țării. Așa cum în 1777, Mihai Fotino va considera trimiria bizantină ca aparținînd obiceiului local. Este motivul pentru care am susținut că este exagerat să se echivaleze peste tot și în mod absolut *legea țării* cu obiceiul pămîntului în opoziție totală cu dreptul scris al pravilei. Aceasta a suferit constant un anumit proces de consuetudinizare.

3. 1659. Violența. Țara Românească. La 21 august 1659 ⁴⁰, Mihnea III Radu, respectînd dispozițiile hrisovului sobornicesc din 15 iulie 1631 (vezi mai sus), judecă violența lui Preda vornicul Brîncoveanu, adversar pe care îl iertase, dar care după aceea n-a participat la ridicarea de oaste poruncită de împărăție. Cartea de judecată declară: „Preda a făcut mare răutate împărăției și domniei mele și țării . . . și a lipsit de la credință și de la slujba împărăției și a domniei mele . . . d.m. am socotit judecata lui cu dreptate și cu sfînta pravilă și cu toți arhieriei țării și cu tot sfatul d.m. . . . pentru răutatea lui, Dumnezeu i-a stîns viața și au rămas toate

³⁶ „Numai dacă vor fi părinții cu fiii lor într-o casă, ei să dea seama și să plătească pentru fiul lor. Iar dacă fiul va fi deosebit de părinții săi, în casa sa, singur pentru sine să răspundă, să fie după pravila sfîntă, să nu se prade adică tatăl pentru fiu, nici fiul pentru tată”.

³⁷ *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. 1 (1965) 48 (cap. IX, zac. 3) (ed. 1958, 75—76; 1961, 67).

³⁸ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu. Buc. (1959) 53: „care obiceiuri în Țara Moldovei n-au mai fost ca să învăluiască jupînesele boierilor pribegi cu închisori și cu altele”.

³⁹ *Ibidem*, „măria sa era un cocon tînăr, cî din îndemnarea boierilor moldoveni.

⁴⁰ Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la domnia lui Mihnea Radu vodă în B CIR*, 13 (1934) 167—171, nr. 210; *Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, și D. Simionescu. Buc. (1960) 134.

satele lui în sama domniei mele”. Vecinii din aceste sate se răscumpără de rumânie de la domn, deoarece fuseseră cnezi, iar sub Matei Basarab se dăduseră vecini vornicului Preda. Neamul lui Preda credea că acesta fusese ucis „cu mare nedreptate”.

Documentul are o importanță excepțională. Viclenia se judecă după pravilă, cum cerea hrisovul citat. Boierii erau considerați ca fiind legați de o dublă credință față de împărăție, direct, și apoi față de domn și de țară. Totuși judecata se face numai de domn, fără un amestec direct vizibil al împărăției, reprezentată de domn. Totuși problema nu este clară, deoarece tocmai sub Radu Mihnea avem o dovadă peremptorie că Poarta putea revendica dreptul de a aplica în folosul ei sancțiuni pentru viclenia credinței la care boierii erau ținuti direct față de ea. Problema însă n-a fost niciodată pusă în termeni de o perfectă claritate și pozițiile adoptate nu erau duse la toate consecințele lor logice, iar continuitatea soluțiilor nu era riguroasă.

Iată din acest punct de vedere, la 29 iul. 1659 ⁴¹, de la Constantinopol o interesantă și precisă comunicare a lui G. Ballarin către Senatul venetian : „Domnul Țării Românești au pus să se taie capul multor boieri foarte bogați. Primul vizir, informat de aceasta, i-a dat dreptate, dar în același timp a trimis să se ridice tot aurul și averile care aparțineau acestora, declarându-le „devolute all’aerario del Gran Signore”, încît decepționat rămîne domnul român („il Valacco”), „che sperave notabilmente avanzar le sue condizioni mediante l’aquisto di quei capitali”.

4. 1680. *Viclenie. Moldova*. Marele vistier Vasile Gheuca și doi boieri complici sînt condamnați la moarte pentru viclenie sub Gheorghe Duca ⁴². Judecata are loc în Divan, pe baza unor dovezi, și anume scrisorile trimise de acuzat lăpușnenilor și orheiienilor, îndemnîndu-i să se răscoale contra domnului. Se respectă și aici legalitatea feudală cerută de boieri.

5. 1693. *Viclenie. Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717* ⁴³. Cronica anonimă brîncovenească ⁴⁴ relatează două cazuri interesante de aplicare penală a pravilei (1693).

Primul privește trădarea (viclenia) lui Staicu paharnicul, Preda căpitanul Prooroceanu și Preda căpitanul Milcoveanu, agenții lui C. Cantemir pentru scoaterea lui Brîncoveanu din domnie prin pîră la turci. Aflînd de plecarea conjurației la Poartă, Brîncoveanu le ia înainte, denunțînd acesteia alianța boierilor denunțători cu Austria. Vergo, portarul lui Brîncoveanu, fost capichehaia lui Șerban Vodă la Babă, folosi prietenia sa cu fostul seraschier la Babă, actualul caimacam Mustafa pașa, pentru a obține protecția vizirului, care a decis să consulte pe boierii din țară asupra purtării viclene a Brîncoveanului, denunțătorii, în cap cu Prooroceanu îmbrăcat în suspecte haine nemțești fiind ținuti la „opreală”. Boierii, „cu un glas, au strigat că domnul ne este bun și drept împărății și altul nu ne trebuie”, făcîndu-se cărți turcești pentru vizir care decise predarea denunțătorilor în mîinile lui Brîncoveanu. Primirea la București, cu „gîdea în loc de postelnic mare, cu toeag de beldie și pe armașul cel mare înainte, însemnînd și sfîrșitul lui în ce chip va să fie”. Recunoscîndu-și

⁴¹ *Ibidem*, 144, nr. 174.

⁴² I. Neculce, *Cronica*, III (1874) 77–78.

⁴³ Ediție întocmită de C. Grecescu, București (1959) 37–45 (cf. 44–45).

⁴⁴ *Ibidem*, 46–50 (cf. 50).

greșeala și cerind milă, armașul îi duce la pușcărie, iar domnul petrecea cu boierii. „Multă vreme au trecut pînă a le face divanurile”. La două judecăți, în spătăria cea mare și în divanul cel mare, participă domnul, nu și la al treilea divan al boierilor singuri, „cu cealaltă țară, în visterie jos”. A fost „judecată înfricoșată”. Staicu, în Ardeal fusese chemat în țară și hrănit de la Sîmbăta, domeniul domnului, „dîndu-i-se ertăciune”. Acum cere iertare pentru cei 2—3 ani ce-i are de trăit, „de ce să-i verse singele, să intre în păcat. Dar ascultare nu i se dă”. Prooroceanu, Milcoveanu și Hațaghi au fost pedepsiți fiecare „după vina lui”. La al treilea divan, „fiind și vlădica Theodosie, s-au cunoscut sfîrșitul lor, că adusese vlădica pravila și au deschis la un loc și un cap unde zicea :

[textul din cronică] :

„Boierul care va umbla împotriva domnului și a țării, să-l spinzure și să-i facă spinzurătorile mai înalte cu un cot decît ale altor oameni proști”.

[textul din *Îndreptarea legii*, gl. 357. Z. 6] :

„La greșealele ce învață pravila să piarză în furci, cumu e hainia și hicleșugul, cînd hicle-nește pre domnul său, atunce să va spinzura și boiarenul, ca și cel mai prost, iară așa furcile boiarenului se fac mai nalte decît ale celui mai mic” (= *Cartea românească de învățătură*, gl. 62, z. 6) ⁴⁵.

S-a dat textul lui Staicu să-l citească și „și-au văzut osinda”. Milcoveanu, Iacșa și Hațaghi, înfierăți și dați prin tîrg, au fost duși la ocnă, unde, după un an au fost iertați. Staicu și Preda, tot după ce au stat multă vreme în pușcărie după judecată, au fost duși la Znafov unde un Văcărescu, sluga domnului, i-a bătut la tălpi ca să denunțe pe complici. Curînd, Ianachi Văcărescu, căpitan de lefegii, „l-a spinzurat la ziua tîrgului”, iar pe Staicu în mijlocul tîrgului de afară al Bucureștilor.

În acest proces (1693), s-a găsit la Staicu, la Odriu, o scrisoare compromițătoare a paharnicului Dumitrașcu de la Corbi ⁴⁶, în care îi promitea ajutorul său și-i anunța că va fugi din țară. Scrisoarea fusese remisă în Moldova de Dositheu, patriarhul Ierusalimului. Dumitrașcu a fost arestat cînd sta să fugă cu alți complici, după ce fusese denunțat și de un căpitan de lefegii care a jucat rolul de complice, dar pentru a reintra în grația domnului, i-a dezvăluit conjurația. Vinovații au fost arestați și închiși într-o casă păzită de cazacii de lefi, tocmai cînd sosea scrisoarea prinsă la Odriu.

În temniță Dumitrașcu a fost pus împreună cu Staicu și după aceea era dus cu alai la gazdă, pentru ca batjocura să fie învățătură pentru boieri. Domnul n-a voit să-i vadă obrazul, ci Dumitrașcu a apărut numai la al treilea divan al boierilor cu vlădica, unde a fost pus în genunchi cu Staicu și a declarat că avea intenția să dezvăluie domnului tot ce ar fi aflat de la complice. Această încercare de „mozavirie, vînzătoriu de oameni” l-a făcut de ocară. Vinovatul a fost dus la Tîșmana, un an, după care l-a iertat, deși „după politiceștile pravile îi era vina de moarte”. Cronică nu ezită să explice cauza acestei indulgențe permisă de lege : pe pațul de

⁴⁵ Izvorul textului este Farinacius: „*quod in Regno Franciae in crimine proditoris, et ruptae fidei Magnates, et nobiles in altioribus furcis suspenduntur!*” Este prima influență directă a unei particularități specifice a dreptului francez. Rezumatul grecesc al operei lui Farinacius, folosit la Iași în 1646, nu s-a păstrat pentru această glăvă!

⁴⁶ Ed. cit., loc. cit.

moarte, Vintilă banul, cumnatul mamei domnului, îl implorase pe acesta : „pentru cel becisnic de frate-mieu, nu te potrive . . . nebuniei și blestemăciunii lui, ci pentru mine, fă bine de-l iartă”. Și pravila nu s-a aplicat, vicleanirea recrutându-și clienții din cea mai apropiată familie a domnului.

Avem aici ecoul revendicărilor mai vechi (1631), ca boierilor să nu li se taie capul decît cu pravila și după judecată publică. Se vede că pedeapsa era hotărîtă din primul moment și privilegiul domnului de a micșora pedeapsa sau de a o înăspri, rămînea întreg. Tortura și accesoriile aflictive erau abundant aplicate. Dreptul penal bizantin, inclusiv bruscele lui iertări împărătești erau corespunzător aplicate.

6. 1710. Violenie. Moldova. În 1710, vornicul Iordachi Ruset este judecat pentru hîlenie de domn, Nicolae Mavrocordat, cu Divanul său. Era cum am văzut, prima formă de legalitate reclamată de boierime : judecata publică de către un organ competent. *Cronica Ghiculeștilor*⁴⁷ precizează că, adresîndu-se mitropolitului Ghedeon, „Nicolae vodă” i-a zis să cerceteze ce hotărăște pravila pentru un astfel de om care ruinează o țară întreagă. Iar mitropolitul Ghedeon, după ce făcu cercetare în pravilă, a scris cu propria sa mînă către Nicolae vodă astfel : „Legea îl osîndește la moarte”. Era a doua cerință a boierimii, aplicarea unei pedepse prevăzută de lege.

7. 1406. Violul exceptat de la amnistie. Pedepsirea lui. Mănăstirea Vodița și Tismana. În 1406⁴⁸, Ștefan Lazarovici, despotul sîrbilor, într-un act de confirmare privind bunurile mănăstirilor Vodița și Tismana, acorda tuturor celor fugiți, care se vor întoarce la urma lor, o amnistie. Se exceptează doar cazurile de violare a unor fete. Această măsură amintește incriminarea delictului în chestiune în *Proheiros Nomos* (4,25) care, bine înțeles, în document nu este anume citat.

N. Smochină⁴⁹, fără a invoca acest text, se referă la un document din sec. XIV, în care domnul confirmă în favoarea victimei averea tînărului boier vinovat de a fi violat o fată, și care ar fi fugit în Moldova. Din nefericire, nu se indică și cota de arhivă a acestui document.

8. 1701—1704. Răpire de fată. Moldova. După relatarea lui Nicolae Costin⁵⁰, în a doua domnie a lui Constantin Duca (1701—1704), căpitanul de Covurlui, Goia, s-a făcut vinovat de răpirea unei fete, logodnica altuia. Vinovatului de această mare vină, i-„au tăiat capul . . . cu pravila”, iar „bucatele lui încă au dat fetei”. Longinescu⁵¹ a identificat ușor în gl. 32 zac. 2 și 3 din *Cartea românească de învățătură*, pedepsele aplicate în această pricină⁵².

⁴⁷ Ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Gioran, Buc. (1965) 69 În contrast cu această judecată „legală”, amintim cazul celor trei hoieri moldoveni, logofătul Beldiman, hatmanul Sturdza și visternicul Boul, care se duseseră la Țarigrad cu piră asupra lui Tomșa Vodă. Vizirul, prieten cu Tomșa, i-a pus în obezi și cu ceauși împărătești i-a trînis domnului care se refugiase în Țara Românească aproape de Focșani. Tomșa „cît i-au adus ceaușii, îndată le-au tăiat captele și le-au aruncat trupurile în Siretiu”, vezi Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. (1958) 63 (1615).

⁴⁸ DRHB 1 (1966) 67—70, nr. 31.

⁴⁹ *Op. cit.*, supra, Partea I n. 153) 204.

⁵⁰ N. Costin, *Letop.*, in M. Cogălniceanu, *Cron. Rom. sau Letopiseșele Moldaviei și Valahiei*. Buc. 2 (1872) 48 (a doua domnie).

⁵¹ *Istoria dreptului românesc* (1908) 264.

⁵² Pedepsele se găsesc la Farinacius, dar ele veneau din Codicile lui Iustinian, C. 9.13.1 pr. (8.533) și 9.13.1 § 1 trecute și în Basilicale.

9. 1602. *Folosirea de cărți falsificate. Țara Românească.* O pricină complicată și gingașă este judecată la 16 iun. 1602⁵³ de Simion Movilă „după dreptate și după lege”.

Postelnicul Radu Năsturel din Fierăști, luind de soție o fată din casa lui Mihai Vodă, s-a dat drept nepot al lui Stan din Fierești (decedat fără urmași în viață), folosind o carte pentru Voevodesti, a lui Virjoghe sulger, fiul lui Stan. Vintilă paharnicul, soțul Mariei, fiica lui Virjoghe, n-a îndrăznit să-și reclame soțul, deoarece „s-a temut pentru capul (său), să nu-l piardă”, iar Năsturel și-a făcut carte de ocină de la Mihai Vodă. Sub Simion Movilă se stabilește impostura lui Năsturel. Domnul se sfătuiește „cu toți sfetnicii d.m.” și dă „marilor dregători din divanul d.m. ca să le cerceteze rindul”, dar Năsturel își face „cu furtișag” cărți false „de rămas”.

Ce lege a aplicat domnul în acest proces? Neîndoielnic, principiile de moștenire și de proprietate ale pravilei, care în speță concordau cu ale „legii țării” în sens restrîns. Fiind vorba de un mare boier înrudit cu un domn, judecata se face cu multă grijă și referința la pravila bizantină era în astfel de cazuri de rigoare. El surprinzător că nu se face sub o formă mai izbitoare și mai clară.

Aceeași formulă „am judecat după dreptate și după lege” reapare la 7 ian. 1603⁵⁴ într-o judecată a lui Radu Șerban care constată că sătenii din Vătășești nu pot aduce lege cu 12 boieri care să jure cu ei că s-au vîndut din silă ca vecini lui Pirvul logofăt sub Simion Moghilă. Aici „legea” nu pare să evoce în mod deosebit o referință evidentă la pravila bizantină, afară de principiul că violența viciază consimțămîntul dat la încheierea unui act.

10. 1633. *Defăimarea soției de către soț. Tăierea capului. Iertare domnească. Țara Românească.* La 10 ian. 1633, Matei Basarab transformă, după obiceiul existent și la Bizanț, sărbătoarea Bobotezei (Blagoiadeniei) în adunare de stări care judecă celebra pricină a Mariei, fostă jupiniță a vel vornicului Ivanco. Acesta, sub Leon Vodă, „cu mită”, a divorțat și i-a reținut zestrea ca pedeapsă, aruncîndu-i prihană că este „muiere rea și neînțeleaptă”. Sub același domn, strădaniile femeii de „a se îndrepta” au fost deșarte, fostul soț avînd sprijinul lui Macarie, exarhul de Țîrnovo, omul lui Chiril, patriarhul de Constantinopol.

Ulterior Maria obține carte de blestem tocmai de la patriarhul Chiril al Țarigradului și exarh și de la patriarhul Theofan de Ierusalim, pe care le prezintă domnului, în ziua de sărbătoare, în fața vlădicilor, episcopilor, egumenilor, a tot soborului, boierilor mari și mici. În fața acestei adunări, domnul judecă pe dată: „am luat sama pre amăruntul *presfînta pravilă* (subl. mea) ... și am citit cartea patriarhilor la sobor”, Mariei i se dă „legea 12 jupinense pre răvașe domnești, ca să spună cu sufletul lor ... cum nu este ... Maria nimica vinovată de cele cuvinte cu năpastă și cu asuprire”. Maria jură (cu jupinensele) și se „îndreaptă”. Pe Vasile „l-a ajuns pravila și Divanul, să i se taie ... capul, necum să i se ia bucatele; apoi au căzut toți boiarii ... cu mare rugăciune de l-am ertat”. Satele, și cărțile greșite de la Leon vodă, se dau Mariei.

⁵³ DIR B, XVII 1 (1951) 49–51, nr. 61.

⁵⁴ *Ibidem*, 72, nr. 85.

⁵⁵ Magazin istoric pentru Dacia 1 (1845) 206–208; ASB, măn. Cîmpulung LXIII/10. (Copie la Inst. de istorie „N. Iorga”, în curs de apariție în DRH B).

Cu toată procedura locală a jurătorilor — singurul caz de jurători femei — fondul pricinii de natură penală și civilă este judecat după pravila bizantină. Iertarea de la sfârșit o vom comenta în legătură cu judecata următoare din 3 octombrie 1634.

11. 1669. Defăimare. Țara Românească. În 1663⁵⁶, Grigore Ghica făcuse să fie executat la mănăstirea Snagov postelnicul Costandin Cantacuzino, în urma simplei denunțări calomnioase a vornicului Stroe Leurdeanu și Dumitrașcu Țăgrădeanu.

În 1669, sub domnia lui Antonie din Popești, văduva și feciorii celui ucis pentru viclenie, au cerut judecata în fața divanului și cu trei răvașe ale lui Stroe către paharnicul Constandin Vărzariu, în care avea „să facă lui Costandin postelnicul moarte, iar într-alt chip nu”, dovediră „minciunile” lui Stroe, care și-a recunoscut vina. Domnul, cu mitropolitul, cu episcopii și toți egumenii mănăstirilor au făcut „judecată mare”. „Căutînd la Sf. Pravilă, aflară să-l omoare și pre Stroe, ca să ia plata, precum au făcut. Și să dede cu judecată dreaptă pre mina armașilor”. Reclamanții s-au rugat de domn să-l ierte, dacă vinovatul se va călugări, ca să dea seama în fața lui Dumnezeu de vina sa. Domnul l-a scos afară pe Stroe, să știe tot poporul că s-a asemănat cu Iuda, și la Snagov a luat numele de Silvestru.

12. 1670. Fals în acte private. Moldova. În hotărîrea din 10 mai 1670⁵⁷ a lui Duca Vodă se constată că un titlu de stăpînire de la Petru voievod intrase pe mina semînției lui Gligorcea care voia să scoată pe preotul Gheorghe cel domnesc din moștenirea ce-i revenea. Gligorcea „au ras din zapis” numele strămoșului lor Micul și au pus pe al voinicului. Dresul a fost adus la divan, văzut de domn, constatîndu-se că e stricat și Gligorcea adus și el, „singur cu gura lui au spus că au vrut să facă meștersug și iaste greșeala lui”.

„Deci d.m. am giudecat drept cu pravila și după vina lui datu-i-s-a ... certări și i-am dat și gloabă la ... Solomon Birlădeanu, logofătul cel mare”.

Nu se precizează nici textul aplicat, nici pedeapsa pronunțată. Este vorba de falsul în acte private pedepsit în *Codul* lui Justinian, în cartea 60 a *Basilicalelor* și în numeroase alte culegeri bizantine cu dispoziții de drept penal. În *Hexabiblu*, infracțiunea este pedepsită.

Amintim că în materie penală receptarea bizantină era mai puternică și de veche tradiție, decît în civil. Apărarea ordinii de stat cerea o bună represiune penală, pe care cartea 60 din *Basilicale* și dreptul derivat din ea, o asigură în condiții superioare obiceiului local cu structurile lui patriarhale, din care unele au supraviețuit chiar sub regimul de receptare bizantină.

13. 1634. Carte mincinoasă folosită de un boier. Tăierea minii. Iertare domnească. Țara Românească. Ca *everget* și *filantrop*, *basileus*-ul trebuie să se arate, la nevoie, generos și uman, iar ca autocrat și νόμος ἐμψυχος

⁵⁶ *Istoria Țării Românești 1290—1690, Letopiseșul Cantacuznesc*, ed. critică, Buc. (1960) 148, 161.

⁵⁷ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, 15 (1926) 122—123, nr. 127.

(legea întruchipată), în același timp *adligatus* și *solutus legibus*, putea să coboare cînd era vorba de pedeapsă, sub prevederile legii scrise.

Astfel, la 3 oct. 1634⁵⁸, Matei Basarab redă lui Constantin Cantacuzino vel postelnic, 6 sate și 20 de sălașe luate de logofătul Oancea cu carte mincinoasă de la Vodă Șerban (3 sate ale lui Șerban, 3 ale doamnei Elena). Cît a trăit Elena, Oancea nu pîrîse pentru aceste sate pe care nu le stăpînea. Domnul a văzut zapisele Mariei și al lui Radu Șerban că n-au dat moșiile, iar boierii mărturisesc că nu știu nimic de această milă.

După pravila bizantină⁵⁹ i se cădea lui Oancea să i se taie mîinile, însă boierii s-au rugat de domn că e vorba de un boier bătrîn și au cerut să fie iertat de vina lui. „Și au ieșit logofătul cu rea rușine și cu mare scîrbă de la judecată”, iar zăpisiul mincinos, spart în divan, se dă la mîna lui Cantacuzino.

⁵⁸ I. C. Filitti, *Arhiva Cantacuzinilor* (1919) 52, nr. 182; copie la BAR, XLIII/1.

⁵⁹ Basilicale 60, 41, 8 = Fotino, 1766 (ed. Zepos, 1959, 192—II, 59, § 5).

Drept de familie

1. (1381—1402). *Stricta aplicare a pravilei bizantine în materie de recăsătorire. Țara Românească.* Corespondența schimbată între mitropolitul Antimie Critopol (1381—cca 1402)⁶⁰ al Țării Românești și Eutimie patriarhul de Tîrnovo⁶¹, în Bulgaria, semnalează actualitatea problemei recăsătoririi și permite să constatăm că patriarhul rămînea partizanul unei stricte interpretări a normelor canonice prohibitive și dezaproba concesiile acceptate uneori de biserică, la nordul Dunării.

În sec. XVI, în Moldova, nulitatea bizantină a celei de a patra recăsătoriri va fi aplicată în Moldova de Ștefan Tomșa, fără nici o referire la originea ei, de altfel binecunoscută, ca să putem admite că devenise și o cutumă desprinsă de originea ei canonică. Această origine este afirmată în toate poruncile domnești privitoare la jurisdicția episcopilor, unde figurează și nulitatea celei de a patra nunți. A se vedea *infra*, nr. 4 (p. 241—242).

2. <1389—1400>, *Văduva recăsătorită pierde orice drept în succesiunea soțului predecedat. Țara Românească: 1545, 1573, 1598.* Între anii 1389—1400, Mircea cel Bătrîn întărește ocinile răposatului Stanciu și ale panului Vilcu. Cu acest prilej, desigur la cererea celor interesați, se precizează statutul juridic al văduvei lui Stanciu. Ea va putea să se recăsătorească, dacă o dorește, dar în acest caz va pierde orice drept de moștenire față de soțul său.

De curînd, N. Smochină⁶² a învederat că documentul face pur și simplu aplicarea titl. IV § 18 și VI § 4 din *Proheiros Nomos* al lui Vasile I (887—879), texte care acordă tatălui soțului defunct sau rudelor apropiate dreptul de a consimți la recăsătorirea văduvei în vîrstă de cel mult 25 de ani. Regula bizantină din titlul VI § 4 se regăsește aplicată la 4 iul. 1573 de către un postelnic, iar la 25 august 1598 de către un mare armaș, cu recurs, dacă este nevoie, la § 18 din titl. IV. La 16 iunie 1545, un pîrcălab hotărâște prin testamentul său că soția sa supraviețuitoare îl va moșteni dacă nu se va recăsători. În nici unul din aceste documente sursa bizantină a normei aplicate nu este menționată, dar autoritățile și boierii cu experi-

⁶⁰ N. Șerbănescu, *Mitropolii Ungrovlahiei* în BOR 77(1959) 736—740; Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe* în BOR, 905—906 (Danil Antim Crilopol, 1370—1394 și chiar mai tîrziu).

⁶¹ E. Kaluznicki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393)*, Viena (1901) 241—246 (reimpresiune *Vartorum Reprints*, 1971); cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Buc. (1944) 167; E. Turdeanu, *La littérature bulgare au XIVe siècle*, Paris (1947) 114—171; N. Șerbănescu, *op. cit.*, 738; Al. Elian, *op. cit.*, 907.

⁶² Vezi studiul său cit. *supra*, Partea I (n. 153), 204. Pentru doc. (1389—1400), vezi DRH B 1 (1966) 30—31, nr. 11 N. Smochină citează această colecție, dar fără explicație se oprește la data de 1386.

ență juridică, precum și clerul, nu puteau ignora că această gravă interzicere era decretată de pravilă, în fața căreia cei mai îndrįjiți trebuiau să se închine.

În sec. XVII, textele *Prohironului* pe care N. Smochină le inserează în obicei (eu aș spune : a căror receptare era obișnuielnică), apar în *Pravila mică* de la Govora (1640), unde origina lor bizantină nu face nici o îndoială. Avem deci de a face nu cu o recuperare savantă a unui obicei popular autohton, ci cu publicitatea unui fapt cunoscut, mai ales în rîndurile bisericii și a boierilor care participă la actele citate. Nu avem mijloace de informare pentru a preciza dacă, pentru datele respective, se aplică local și un drept strict popular, diferit de cel consacrat prin pravilă.

3. <1481—1482>; 1533. *Confiscarea de către soțul ultragiat a bunurilor soției sale adultere. Țara Românească*. La 5 sept. 1533 ⁶³, Vlad Vintilă întărește „după dreptate” (*pravdu*) și „după legea veche” (*stări zakon*) o hotărîre a lui Vlad Călugărul (1481—1482) care poruncise confiscarea de către soțul ultragiat, a bunurilor soției sale adultere. Ar fi încă o aplicare tacită a titlului 39 § 43 din *Proheiros Nomos*. N. Smochină crede că această lege bizantină era aplicată de mult la români și că ea fusese adoptată, devenind „une coutume du pays”. După părerea mea ea a fost totdeauna aplicată cu individualitatea ei, ca drept receptat, fără ca menționarea precisă să fie necesară sau obișnuită. Textul citat (§ 43) va mai fi aplicat în pricina de defăimare a soției, judecată la 10 ian. 1633 de Matei Basarab, cînd se dovedește nedreapta acuzare ce stătuse la baza confiscării. De aceasta dată se vorbește de *pravilă*, fără alte amănunte.

4. *Prohibirea și pedepsirea celei de-a 4-a căsătorii. Moldova*. La 13 mart. 1622 ⁶⁴, Ștefan Tomsa, domnul Moldovei, judecă pricina slugii sale Ștefan Moimăscul cu niște „cuconi mici a socru-său, carii sîntu făcuți cu a patra femeie fără de cununie”, pentru stăpînirea unor case, desigur din averea socrului. Domnul, *fără să se refere expres la pravilă*, declară : „am socotit hiind făcuți cu a patra femeie și fără cununie, dreptu aceasta și dispre aceasta am aflat lege și am dat casele și biserică pre mîna slugii noastre lui Ștefan ... să aibe a ține sluga noastră Ștefan și cu jupîneasa sa Irina, casăle și beserica, a le înnoi și a le întări”.

Legea consultată și aflată de domn, este dreptul bizantin care interzicea de pe vremea lui Leon VI ⁶⁵ a patra căsătorie. În speță se și aplicase în fapt, socrul neputîndu-se căsători cu a patra femeie cu care trăise în concubinaj și avusese copii nelegitimi, cuconi, fără drept de moștenire.

Problema unei riguroase aplicări a dreptului canonic bizantin în materie de a doua căsătorie, și cele următoare, s-a pus de mult și frecvent în ambele țări. În corespondența dintre mitropolitul Țării Românești, Antim, și patriarhul cărturar de Tîrnovo, Eftimie, acesta reproșează ierarhului vecin oarecare indulgență în aplicarea interdicțiilor sau rezervelor bisericii, după caz ⁶⁶.

⁶³ DRHB 24. 3(1975) 269, nr. 166 : după dreptate și după legea veche : a lepadat Ianos chear pe mama lui Stan și a lui Totul de pe averi, deoarece a fugit în curvie cu o slugă”.

⁶⁴ DIRA XVII 5 (1957) 107, nr. 150.

⁶⁵ Romilly J. H. Jenkins, *Eight letters of Arethas on the fourth marriage of Leo the Wise și Three documents concerning the „Tetragamy”* in *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th centuries*, Londra, Variorum Reprints (1970) (cu o prefață de D. Obolensky).

⁶⁶ Vezi *supra*, Partea I, n. 165.

Pentru perioada lui Despot vodă (1562—1564) avem o interesantă informație a lui Iacob Sommer⁶⁷ care, referindu-se ca și Verancsics, Graziani și Reicherstorfer⁶⁸, la o anumită netrăinicie a căsătoriei la moldoveni, relatează obiceiul căsătoriei a IV-a, în regiunea Troțușului unde o practicau și ungurii reformați. El precizează, cum a arătat N. Iorga⁶⁹, că episcopul socinian Lusinski a încercat să combată această practică și la soț și la soție. Tîrgul Troțușului s-ar fi ridicat însă contra lui, cerînd „să nu-i supere pe creștini” și episcopul a trebuit să cedeze.

Știrea lui Sommer pare să fie în parte tendențioasă. Se recurge la impactul unei practici moldovene, pentru a se scuza o situație a populației reformate nemoldovene. Pe de altă parte, din judecata lui Tomșa vodă se vede că aplicarea strictă a dreptului bizantin canonic, restrictiv, nu ridică nici o dificultate și că elemente românești o cereau și o obțineau. Se mai observa că a patra căsătorie nu putea fi celebrată și răminea la nivelul concubinajului.

În dispozițiile domnești care determină jurisdicția civilo-canonică a episcopilor, interdicția celei de-a patra căsătorii nu lipsește niciodată.

5. 1632—1652. *Interdicția canonică a înfrățirii. Țările române.* Un conflict semnificativ între pravilă și obiceiul pămîntului se întîlnește în materie de înfrățire. Nu este nevoie să amintim aici vechimea și originea precreștină a practicilor de frățietate, îndeosebi sub forma frăției de singe. Se cunoaște și încercarea bisericii de a sacraliza procedura și de a-i substitui frăția de cruce, săvîrșită sub auspiciile bisericii și pusă sub protecția ei.

Dar după ce în perioada postclasică dreptul imperial condamnase așa numita *adoptio in fratrem*⁷⁰, răspîdită tocmai în Orient (și în deosebi în dreptul babilonian), biserica a ajuns și ea la poziții restrictive care la Matei Vlastarês iau forma pe care o regăsim apoi în gl. 210 *Pentru ceea ce să prînd frați, ca să nu se facă, din Îndreptarea legii* (= *Pravila aleasă*)⁷¹.

Plecîndu-se de la constatarea că mulți înfrății „presfînta besearecă” „se împreună intru nuntă”, se decide „să nu se mai facă aceea prîndere de frăție”. Dacă s-a făcut, „să fie . . . ca și cînd nu se-ar fi făcut niciodată”. Fratele de cruce se poate însura cu sora fratelui său de cruce.

Cei deja înfrății „foarte să se canonească”, iar preotul care a citit molitva să-și pardă preoția.

Și de la data intrării în circulație a *Sintagmei* lui Vlastarês, și de la 1652, înfrățirile s-au practicat intens în țările române. Totuși această

⁶⁷ Ed. Legrand, 31—32.

⁶⁸ *Istoria românilor prin călători*, I, (1928) 164—171, pentru Graziani și Verancsics; 170, pentru primul și Reicherstorfer. Pentru Reicherstorfer textul publicat în *Călători străini despre Țările române*, ed. Maria Holban, I (1968), 191—203 (nucleul anonim inițial) nu cuprinde nimic despre căsătorie; pentru Verancsics, vezi 406.

⁶⁹ *Op. cit.*, 170—171.

⁷⁰ *CI*, 6, 24, 7 (anul 385. Este vestita constituție a lui Diocletian. Pentru a discuta aceste constituții, vezi Rafael Taubenschlag, *Das röm. Privatrecht zur Zeit Diokletians (1919—1920)* în *Opera minora*, Varșovia, I (1959) 148 și n. 1 041—1 044. Din constituția lui Diocletian nu rezultă că se crea și o comunitate de bunuri. Taubenschlag nu exclude posibilitatea a două instituții. Vezi alte surse la Taubenschlag și la G. Michaélidès-Nouaros, al cărui important și documentat studiu asupra înfrățirii în vechea Eladă și la Bizanț a apărut în *Τόμος Κ. 'Αρμενοπούλου*, Thessaloniki (1952), 251—313.

⁷¹ I. Peretz, *Curs*, II, 1, 299: Cum nu să cade să se facă fraț de evanghelle”. Pentru versiunea greacă din *Nomocanul* lui Malaxos, vezi *Îndreptarea legii. 1652*, Buc. (1962), 828—828, iar pentru versiunea originală a lui Vlastarês, vezi sau Migne, *op. cit.* 144—145 (1865) sau ed. G. A. Rhallès-Potlès, *Σύνταγμα* . . . Atena, 6 (1859) 126—127.

intensitate slăbește mult după 1652. În sec. XVIII, odată cu circulația directă a *Hexabiblului* lui Armenopol, se adaugă și interdicția acestuia : „Chiar și străinilor, adică : celor ce locuiesc afară din Roma, le este oprit să se înfrățescă ; și dacă cineva e luat ca frate și așezat moștenitor, atunci el pierde moștenirea”⁷². Unele cazuri de înfrățire continuă și la finele secolului, iar frăția de cruce rămâne o supraviețuire destul de vie în lumea sateilor și a păstorilor.

6. 1695. *Restituire de zestre de către fratele soțului decedat. Moldova*. Mult mai simplu este rezolvată tot cu prăvila o pricină de restituire de zestre în Moldova de Constantin Duca la 6 iul. 1695⁷³.

Cristina Jora, căsătorită cu Ion Milescu, moare. Copiii nu-și primesc zestrele mamei și fac proces pe care domnul îl trimite la „părinți” și la boieri care l-au judecat „cu svânta pravilă” astfel : „averea lui Postolache Milescu se împarte în trei, iar Ștefan, unul din copii, frate cu Ion, este obligat să restituie ca zestre fetelor sau bani (1 020 lei) sau să vîndă partea lui Ion. Prisosul din vînzare îl vor lua ceilalți datornici (creditori), la *curama*. Cartea de judecată a mitropolitului Sava, a episcopului de Rădăuți și a boierilor, din 7 iul. 1695⁷⁴ ni s-a păstrat și ea, declarînd că pricina s-a hotărît „cu svânta pravilă”.

7. 1744. *Restituire de zestre. Țara Românească*. O interesantă pricină de restituire a zestrelor celor două soții ținute pe rînd de spătarul Radu Golescu este judecată la 3 mai 1744⁷⁵ de mitropolitul Neofit Cretanul, eminent jurist, și patru boieri (Ștefan Pîrșcoveanu cu vărul său Grigorașcu Băleanu).

Anita, fata din a doua căsătorie a lui Radu Golescu cu Maria, păstrează zestrele mamei sale. Nepoții însă cer toată averea de la Anita. Se cercetează diata lui Radu pentru orînduiala restituirii zestrelor celor două soții, care este făcută „după pravilă”. Se cer foile de zestre. Cópia foii primei zestre este recunoscută de Ancuța, dar lipsește foaia celei de a doua și orice altă dovadă, decît o foaie neiscălită, neadevărată, pentru o sumă excesivă și este înlăturată. Se dă infricșat blestem Anitei și soacrei Despe. Aceasta din urmă jură pentru 35 000 taleri. Anita nu trebuie să jure, deoarece nu știa.

„Văzînd cum poruncește pravila la tomul al IV-lea a cărților împărătești list 449 că se protimisește zestrele cea dintîi de cea de-a doua, judecată dă nepoților de fete, Ștefan și Grigorașcu din prima căsătorie, să-și ia ce-și vor cunoaște din zestrele mamei lor și vor dovedi cu mărturii credincioase. Anița va lua ce-și va cunoaște din zestrele mamei ei și le va dovedi ca atare. Se va împlini mai întîi lipsa toată a primei zestre, apoi zestrele a doua, după pravilă”.

Maria, cînd s-a împușinat casa soțului, își putea lua zestrele, „pentru că pravila la tomul IV, list 539 îi dădea voie să ceară aceasta măcar trăînd

⁷² Ed. I. Peretz, Buc. (1921) V, 8, § 1794 (p. 434). Vezi și Gh. Cronț, *Instituțiile medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, Buc. (1969) 33, care nu semnalează că textul lui Vlastarēs nu este independent, ci se regăsește la Malaxos și în *Îndreptarea legii*. *Hexabiblul* este menționat înaintea lui Malaxos și a *Îndreptării legii*, ca și cînd ar fi intrat integral în circulație directă înaintea acestora, nu abia la începutul sec. XVIII, prin Biblioteca Mavrocordatilor.

⁷³ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, 17 (1927), 11, nr. 18.

⁷⁴ *Ibidem*, 12, nr. 19.

⁷⁵ I. C. Filitti, *op. cit.*, 42—43, nr. 158.

bărbatul". N-a făcut-o. Anita să-și ia întâi partea ca celelalte fete, și apoi zestrea mamei. Zestrea mamelor lui Ștefan și Grigorașcu, înzestrate înaintea căsătoriei a doua, „acelea nu îngăduie pravila a le pune la mijloc. Pravila zice ... la tomul IV list 412 (corect : 413) : după ce își va mărita cineva fata, nu poate să-i mai micșoreze zestrea. Iar la list 518 : lucrul ce a dat tatăl fetei ginerelui să nu poată să-l mai ia ; iar la așezământul 25 al lui Leon împărat : cele ce s-au dat de părinți feciorilor, îndată ce ies de sub stăpînirea lor, acestea poruncește pravila să rămîie la cei ce le-au luat, neînturnată înapoi.

Să se împlinească ce-a dat Radu Golescu în zestrea fetelor din zestrea primei lui jupînese, „pentru că pravila nu dă voie bărbatului să înzestreze pe fie-sa cu zestrele femeii lui fără știrea ei, cum zice pravila tot la acest tom lista 514”, ci acele lucruri le iau înapoi moștenitorii ei.

Recursul la pravilă este larg și temeinic, în noul stil al reformei lui C. Mavrocordat, și potrivit concepției personale a mitropolitului. *Basilicalele* sînt citate în ediția Fabrotus (1646) care se găsea în Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Modul de a judeca aici al lui Neofit concordă cu tot ceea ce știm în această materie și asupra culturii lui juridice, din condica sa mitropolitană.

Drept bisericesc

1. *Neamestecul boierilor la alegerea egumenilor de mănăstire. Țara Românească.* Problema alegerii egumenilor unei mănăstiri de către soborul călugărilor de acolo, fără alt amestec din afară, a fost o problemă la ordinea zilei încă din vremea lui Nicodim, și ea căpătat o nouă actualitate și, am putea spune, s-a înveninat mult la finele sec. XVI și după aceea, sub presiunea acțiunii elementelor grecești de a ocupa locurile de frunte în biserică. Lupta s-a dus sub mitropoliții greci, ca Luca, fostul episcop de Buzău, și arma de luptă era pe de o parte respectarea legii țării (obiceiul), iar pe de alta, a legalității pravilei bizantine.

Cartea din 1612⁷⁶ a mitropolitului Luca și a episcopilor de la amîndouă eparhiile „pentru că să pue egumen din obște” declară : „și iaste lege pusă bună și aleasă mai denainte făcută de sfînta pravilă și stă neclătită de pravilă ca să fie aleasă egumenilor de părinți . . . , iar să nu fie dăn boieri, sau dăn mireni, pentru să nu fie certe și sfade între frați și călugări și pentru să nu fie scădere și lipsă . . . călugări . . . <cu> inima lor de lup, <și> mergu pre la boieri de dau mită, de-l dobîndescu egumeni și spargu și sărăcescu mănăstirile”. Împotriva „celor ce vin cu sila boiarilor pre mită”, se cere : „Numai să fie cu învățătură legii și a pravilii” și urmează blestemul contra celor ce se vor ispiți împotriva orînduirii făcute. Cartea ierarhilor locali nu făcea decît să reia cu o mai explicată mențiune a pravilei, conținutul altor acte mai vechi, din care cităm cartea lui Eremia patriarhul Țarigradului, din <1592—1593>⁷⁷.

2. <1592—1593>. *Alegerea egumenilor de către călugării mănăstirii. Țara Românească.* Studiind dreptul ctitoricesc, am văzut ce importanță a avut tendința ctitorilor și chiar a boierilor din afara ctitoriilor de a-și asigura un rol decisiv în conducerea și administrarea mănăstirilor, îndeosebi prin numirea directă a organelor de conducere, începînd cu egumenul. La finele sec. XVI și la începutul celui următor, această problemă a luat o coloratură nouă, prin înmulțirea închinărilor către locurile sfinte din Orient, prin lărgirea acțiunii elementelor grecești în căutare de acest fel de posturi de conducere, care deveneau și mijloace de exploatare economică. Actele oficiale nu ezită să vorbească de egumeni străini care folosesc mita, string averi și fug din țară, părăsind mănăstirea „încredințată” lor.

⁷⁶ DIR B XVII 2 (1951), 102—103, nr. 108.

⁷⁷ <1592 sept. 1—1593 aug. 31>: DIR B XVI 6 (1953) 56—57, nr. 65: „a să ținea și a să păzi numai la dumnezeieștile mănăstiri, între care și orînduiale alese și pravile de-nceput s-au pus de dumnezeiștil și sfinții părinți și s-au adevărat de dumnezeiștile și sfințele canoane”. Alegerea egumenilor trebuie făcută numai de călugării ce locuiesc în mănăstire, iar nu și de boierii țării.

Domnia și înalta ierarhie a bisericii au luptat dirz împotriva acestui curent. Lupta a presupus și o limitare a conceptului de ctitorie. Conducerea ecumenică a bisericii a fost atrasă de partea statului care adesea i-a solicitat și care a obținut intervenții directe. Cel mai bun și eficient mijloc de luptă a fost însăși pravila bizantină a bisericii care rezervă bisericii supravegherea și acordul suprem în toate chestiunile privind conducerea mănăstirilor. Combaterea abuzurilor și a noilor obiceiuri rele care se instaurau și care, în numele obiceiului, nu puteau fi combătute cu destulă eficacitate, s-a făcut în numele și cu ajutorul pravilei, prin revenirea la legalitatea prevăzută de aceasta.

Din numeroasele exemple cităm cartea lui Erimia, patriarhul de Țarigrad, din <1 sept. 1592—31 aug. 1593>⁷⁸ care declară : „la dumnezeiaștile mănăstiri, întru care și orânduiala alése și pravile de-nceput s-au pus de dumnezeieștii părinți și s-au adevărat de dumnezeieștile și de sfintele canoane, ca alégerea egumenului să se facă numai cu călugări ce locuiesc în mănăstiri, iar nu și de boierii țării pentru ca să nu dea turburare și scandală călugărilor și eromonașilor ... unii den mincinoși eromonași ... merg la unii boieri și cu daruri iau egumenile și dentru aciasta s-au prăpădit și s-au răzvrătit lucrurile a multor mănăstiri”. Se oprește, cu afurisire, obiceiul de a lua egumenia „prin putere și mijlocirea boierească”.

3. 1645. Moștenirea unei călugărițe. Țara Românească. Din porunca lui Matei Basarab din 11 iunie 1645⁷⁹, episcopul de Buzău Ștefan, judecă pricina de moștenire a călugăriței Marta cu cei trei feciori ai ei, dintre care un preot. Părțile nu s-au odihnit după cele trei judecăți în divanul domnesc. Noua judecată urma să se facă „cu boieri și cu preoți și cu oameni buni și bătrini pre cărți și pre Sfînta pravilă” și să se aducă la cunoștința domnului (pentru întărire).

Fiind vorba de un litigiu succesoral, în care erau implicați o călugăriță și un preot, trimiterea lui la episcop era firească, precum și referința la sf. pravilă, pentru valabilitatea unui eventual testament și pentru părțile de moștenire ale fiecăruia sau chiar restituirea zestrei. Aceasta nu împiedicase pe domn să judece de trei ori pricina în Divan. Chiar mitropolitul, care este vizat ca singur delegat nominal, avea să recurgă nu la dicasteria episcopiei, a cărei organizare la acea dată nu ne este bine cunoscută, ci la boieri, și preoți, aceștia alături de episcop, și la oameni buni, aceștia ca martori sau „jurători” în sens larg. Cînd colecția DHR va ajunge la anul 1645 vom putea ușor vedea dacă s-a păstrat cartea episcopului și cum s-a recurs la pravilă în acest proces.

⁷⁸ DIR B XVI 6 (1953) 56—57, nr. 65.

⁷⁹ Șt. Gr. Berechet, *Documente de drept public și privat. Sec. XVI—XVII în întregiri*, Iași 1 (1938), 203.

Drept ctitoricesc

1. 1610. *Acordul ctitorilor la vînzarea unor bunuri ale ctitoriei. Țara Românească.* La 24 februarie 1610⁸⁰, Radu Șerban în Divan, la care participă mitropolitul Luca și episcopii Rîmnicului, Efrem, și al Buzeului, Chiril, anulează vînzarea satului Năpîrtenii făcută fără știrea ctitorilor de călugării monastirii Vieroș către 5 oameni din sat, dintre care un popă.

Acțiunea în anulare este intentată de Elena, nepoata de fiu a ctitorului Ivașco vornic, și de soțul ei Stoica postelnic. Domnul a cercetat pricina după dreptate și după legea dumnezeiască, adică după dreptul ctitoricesc bizantin în vigoare la noi. Cumpărătorii au fost trimiși „să-și caute asprii lor unde i-au dat”. Motivarea domniei este semnificativă : „nu am dat să vîndă călugării din țara domniei mele sate și ațigani de moștenire ai sfintelor mănăstiri, afară numa din dobitoace și din alte averi de mîncare”. „Am dat” poate avea și sensul de „am rînduit”, și de „am dăruit” mănăstirii satele ctitoricești întărite de domnie, întărirea echivalînd cu o danie domnească, adăugată la aceea a ctitorilor particulari⁸¹. De remarcat că vînzarea satului se făcuse la caz de mare nevoie, cu prilejul unei năvăliri a tătarilor.

2. 1617. *Anulare de danie pioasă. Competența mitropolitului delegat de domn. Țara Românească.* Dania jupîniței Stanca, făcută mănăstirii Jitianu unde se și îngropase, este atacată de doi veri. Alexandru Iliș la 8 iunie 1617⁸² trimite pricina la mitropolitul Luca și la Matei al Mirelor „ca să căutăm cu dreptul”.

„Și am căutat . . . pre pravelă și am aflat și am adevărat cum să ție sfînta mănăstire și călugării . . . însă a treia parte, iar verii Stancii să ție doao părți. Aciaa învață vlădiciia mea”. Faptele pricinii nu sînt destul de bine precizate, pentru a se înțelege soluția de tiersaj compromisoriu la care s-a oprit judecata. Este însă neîndoielnică cercetarea pravilei bizantine într-o pricină de moștenire și de danie pioasă.

⁸⁰ DIR B XVII 1 (1951) 440—441, nr. 389.

⁸¹ Vezi mai sus paragraful despre dreptul ctitoricesc.

⁸² DIR B XVII 3 (1951) 146, nr. 121.

Dreptul bizantin aplicat ca lege a lui Dumnezeu sau lege dumnezeiască

În numeroase documente ale Țării Românești din sec. XVI (începînd cu anul 1531), care scad treptat ca număr în prima jumătate a secolului următor⁸³, găsim judecăți domnești (și puține de altă natură), pronunțate „după dreptate și după legea lui Dumnezeu”⁸⁴ („dumnezeiască”)⁸⁵ sau, foarte rar, cu enumerarea în sens invers⁸⁶ sau cu mențiunea unui singur din acești doi termeni⁸⁷. Adesea *legea* singură este menționată izolat⁸⁸ sau împreună cu *dreptatea*⁸⁹. Uneori se judeca după *dreptate*⁹⁰, după *drept*⁹¹ și destul de des după *legea țării*⁹² (cu sau fără precizarea : *veche, bătrînă*)⁹³. O dată se spune : „legea veche a lui Dumnezeu”⁹⁴. Cînd se spune : legea

⁸³ După datele *Indicelui de materii* al DIR B întocmit la Institutul de istorie „N. Iorga” (ms. în vederea publicării). În excelentele indicii de materii la volumele apărute în noua colecție DRH B, cele două expresii nu figurează ca sintagme independente, așa că indicele DIR B își păstrează tot interesul. Pentru Indicele DIR A, în curs de definitivare, a se vedea mai jos textul nostru.

⁸⁴ Este expresia care apare în cele mai vechi documente și rămîne cea mai larg folosită după aceea.

⁸⁵ Vezi, de pildă, documentele: 6 iun. 1547: DIR B XVI 2 (1951) 356—358, nr. 374; <1578 iulie — 1959 ianuarie>: DIR B XVI 4 (1952) 321, nr. 327; 19 mai 1614: DIR B XVII 2 (1951)* 278, nr. 251; 1613 3 (1951) 410, nr. 372 (intră în biserică pentru înfrățirea „cum iaste legea dumnezeiască”). Vezi mai departe *Îndreptarea legii*, gl. 117; *Pravila aleasă*, gl. 142 și *lex divina* la S. Niles despre C. Mavrocordat. Pentru „dumnezeieștile și sfintele canoane”, vezi cartea patriarhului Erimia, <1 sept. 1592—31 aug. 1593> DIR B XVI 6 (1953) 56, nr. 55.

⁸⁶ 10 apr. 1535, DIR B XVI 2 (1951) 178, nr. 173 = DRH B 3 (1975) 326—327, nr. 195.

⁸⁷ 30 dec. 1576 = DIR B XVI 4 (1952), nr. 245: „și am dat după legea lui Dumnezeu ... scrisese sate dregătorului d.m.” (se aduc 12 boieri; judecă domnul cu vlădica, un episcop și boierii; vlădica e trimis să întrebe și pe megieși).

⁸⁸ Vezi *Indexul* cit., s.v. *Lege* singur revine foarte des în doc. moldovene.

⁸⁹ *Ibidem*. Expresia este frecventă în documentele moldovene. DIR B XVII 4 (1954) nr. 5, 9, 22, 37, 85, 86, 95, 102, 106, 115 (1621—1622); 3 iul. 1621: DIR B XVII 4, 48, nr. 52: „după dreptate și după legea dumnezeiască” (vecinul pierde, dar popa Neagu îl iartă de vecinie, cu mare blestem).

⁹⁰ Vezi *Indexul* cit., s.v., 12 mai 1621: DIR B XVII 4, 29, nr. 31: „după dreptate” (întoarcerea unui schimb: 12 boieri adevăritori); 30 iun. 1621: 47, nr. 51: „am aflat dreptate”; 11 febr. 1622: 78, nr. 89 „pri drept”, zestre dată de Mihai V. ca boier; judecă Vlădica, Matei al Mirelor, episcopii Rîmnicului și Grevenei.

⁹¹ Foarte frecvent în doc. moldovene. Pentru Țara Românească, vezi *Index* cit.; 15 iun. 1621: DIR B XVII 4, 44, nr. 47: cauză de moștenire (judecă Radu Mihnea): „pe drept și pre lege”.

⁹² Vezi *Indexul*, cit. s.v. Expresia revine des în doc. moldovene.

⁹³ 27 iun. 1624: DIR B XVII 4, 435, nr. 445: „după dreptate și legea veche” (stăpînire de ocine cumpărate cu respectarea întrebării de protimisls”).

⁹⁴ 13 oct. 1533, DIR B XVI 2 (1951) 149, nr. 148 — DRH B 3 (1975) 275, nr. 169 se dă unor boieri ca rude să întoarcă ocnele cumpărate de niște vecini de la masa jupîniței Rada; 15 nov. 1533, 151, nr. 150 = 279, nr. 171.

dreaptă, deplină, nu se mai precizează : *a lui Dumnezeu*. Dar se poate vorbi de „dreptatea lui Dumnezeu”, înlocuită în cursul documentului de referințe la simpla *pravilă*⁹⁵.

În general, domnul declară că „am judecat și am cercetat” sau invers, cumulativ după cele două criterii : dreptatea și legea lui Dumnezeu, care dacă nu se suprapun totdeauna, par a se armoniza, coordona sau completa. Urmează foarte adesea cercetarea făcută : citirea cărților unor domni bătrini sau numai precedenți, și foarte adesea luarea și darea legii (conjurătorie). Fie pe baza rezultatului astfel obținut, fie direct și autoritar, prin apreciere, fără a se indica dovezile administrative, domnul conchide : „am aflat domnia mea că...” și urmează soluția adoptată. Implicit conformă cu dreptatea și legea lui Dumnezeu. Uneori se precizează că una din părți a rămas de (din toată) lege(a)”. Dar la 15 iul. 1622⁹⁶ spune că „au rămas Radu logofăt de *pravilă*” (răscumpărare de sate în silnicie „că au fost puternic”).

Într-o pricină judecată în două etape, prima oară se spune : „am cercetat și am judecat „după dreptate și după lege”, iar în etapa a doua : „am judecat și am cercetat după legea lui Dumnezeu și după dreptate”⁹⁷.

În originalele slavone de cancelarie găsim expresia (сѣри законъ еоѡмъ, care redă, în mod evident și firesc expresia grecească obișnuită τοῦ θεοῦ νόμος. Varianta adjectivală : „legea dumnezească” (ὁ θεῖος νόμος) nu are nevoie de nici o justificare⁹⁸.

În general, procesele sînt înfățișate ca fiind astfel judecate de domn cu cinstiții lui dregători, boieri și cu sfatul său. Dar legea lui Dumnezeu poate fi aplicată de o instanță bisericească⁹⁹, excepțional (un singur caz) de una orășenească¹⁰⁰ sau de judecătorii delegați de domn (în frunte cu mitropolitul) pentru a raporta cu propuneri (carte, adevărire, anafora în sec. XVIII)¹⁰¹ asupra hotărîrii definitive întărită de domn.

Mai mult, avem cel puțin un caz¹⁰² în care Alexandru Mircea arată că fiul a fugit de la tatăl său, iar acesta „au căutat după dreptate și după legea lui Dumnezeu” și i-au ales toată partea lui din toate bucatele, încă din zilele lui Radu vodă. Aici principiul bizantin aplicat obișnuințelor de tată era acela al moștenirii individuale a copiilor pe părți egale, cu încetarea de vătărmășiei de neam de tip arhaic. Principiu cunoscut la acea dată, nefiind nevoie să ne întrebăm dacă tatăl (Mircea) a avut o *pravilă* acasă și a citit-o, ca un modern cetățean procesiv. A putut însă, desigur, să-l consulte pe

⁹⁵ 26 ian. 1613 : DIR XVII 2 (1951) 143—144, nr. 141 ; cf. 3 dec. 1616 : 3 (1951) 62. nr. 55 : „a socotit Radu v. care a fost un domn vrednic și cu dreptate lui Dumnezeu că n-a fost legea să-i întoarcă fără voia lor”.

⁹⁶ DIR B XVII 4, (1954) 179, nr. 188.

⁹⁷ Ibidem, XVI 4 (1952) 245, nr. 245 : „după dreptate și după lege... după legea lui Dumnezeu” ; 5 (1952) 68, nr. 70 (10 aug. 1582) : „după dreptate și după legea lui Dumnezeu ...după dreptate și după lege”.

⁹⁸ Vezi Matei Vlastafês, *Syntagma, passim*.

⁹⁹ Vezi mai jos, 28 mart. 1816 : DIR B XVII 3 (1951), 8. nr. 7.

¹⁰⁰ DIR B XVI 5 (1952) 242, nr. 256 (12 iun. 1586) : la Slănic, înaintea sudețului Gheorghinic și cu 12 plrgari și dinaintea întregului oraș.... „după dreptate și după legea lui Dumnezeu”.

¹⁰¹ 4 sept. 1574 : DIR B XVI 4 (1953) 145, nr. 150 : cartea domnească notează că satul reclamant învinuiește pe cei 12 boieri hotarnici că n-au „umblat” după dreptate și după legea lui Dumnezeu, înnoind pietrele pe urma celor 12 boieri din zilele lui Radu vodă, ci au stricat hotarele (au tras cu funia de-a curmezișul ocinelor, lăsînd satul fără apă și fără cîmp).

¹⁰² 5 iun. 1571 : DIR B XVI 4(1952) 26, nr. 27.

preot sau pe alt cleric învățat, care i-a invocat, „legea lui Dumnezeu”. Avem astfel de sfaturi de la mitropolit către mari boieri, în scris ¹⁰⁰. Semnificativ rămîne că domnul, hotărînd asupra așezării făcută de hotărnicii, declară că a judecat pur și simplu „după dreptate și după lege”. Deci expresiile : lege și legea lui Dumnezeu puteau fi adeseori (dar nu totdeauna) echivalente.

Într-un zapis ¹⁰⁴ de înfrățire între numitul Fatiul și postelnicul Mușat, primul declară : „am intrat în biserică cum iaste *legea dumnezeiască* (subl. mea), de a noastră bună voie” și se precizează darurile schimbate. Ritualul bisericesc al înfrățirii și îndeosebi jurămintul era de origine bizantină, grefat pe vechi practici de înfrățire și dezvoltate cu unele particularități inevitabile.

Radu Mihnea ¹⁰⁵ nu voiește să se amestece în pricina de moștenire a jupînesei Elina și o trimite înaintea vlădicăi, care avea s-o judece cu soborul Mitropoliei și cu doi ierarhi străini aflați în țară ¹⁰⁶. Se precizează în actul de întărire că instanța bisericească „au cercetat și au judecat după dreptate și după legea lui Dumnezeu”. Se indică și soluția în amănunt : s-au făcut trei părți (mama, soțul și o vară a Elinei) ; daniile către mănăstirea Vieroș au rămas *stătătoare*, iar pomenile se vor face den *daturile vecinilor și dajdiile țiganilor*. La început misiunea instanței era definită ca fiind aceea de a împărți averea „cum va fi mai cu dreptate”. Remarcabil în această întărire este faptul că domnul, după ce precizează că instanța bisericească a judecat *după dreptate și după legea lui Dumnezeu*, continuă : „și au găsit scris în *pravilă*, ca să aibă a împărți aceste dedine . . .” Este o prețioasă constatare oficială că *pravila* ¹⁰⁷ se afla în fața celor ce aplicau legea *dumnezească*. Textele erau citite așa cum va rezulta și din mărturia lui Matei al Mirelor ¹⁰⁸ pentru judecățile penale și civile ale lui Alex. Iliș (1618). Așadar, în sec. XVIII, pe măsură ce referința la legea lui Dumnezeu este înlocuită cu aceea mai laică de simplă *pravilă* ¹⁰⁹, n-avem o schimbare de fond, ci una de terminologie. Cu eventuala precădere, dacă era cazul, a textelor de drept imperial, față de cele de drept canonic propriu-zis sau nomocanonic.

Dealfel de la 1568 ¹¹⁰, *Pravilă* apare în Moldova și ca onomasticon, dovadă de popularizare a legăturii profesionale dintre om și *pravilă* sau a altui aspect anecdotic al acestei legături.

Mai trebuia să observăm că și la 1576 ¹¹¹ Alexandru Mircea dă două sate unui dregător al său „după legea lui Dumnezeu”, omițînd clauza drep-

¹⁰³ 1 mart. 1622 : *ibidem* XVII 4 (1954) 98—99, nr. 109 : mitropolitul Luca către jup. Gorgan, fost al dollea vornic, jup. Stana și fiilor lor.

¹⁰⁴ 1619 : *ibidem* 3 (1951) 410, nr. 372.

¹⁰⁵ 28 mart. 1616 : *ibidem* XVII 3 (1951) 8, nr. 7.

¹⁰⁶ Iosaf, mitropolitul Grevenei și Eremia, episcopul Chitrului.

¹⁰⁷ Procedul este limpede certificat pentru începutul sec. XVII de cartea din 1 mart. 1622 a vlădicăi Luca. Referindu-se la cele trei judecăți precedente la care participase (o pricină de moștenire) și ale căror cărți se pierduseră, mitropolitul atestă judecata și declară : „Așijderea m-am întimplat și vlădicăia mea de am fost la această divanure și la această judecată, de am căutat pre svânta *pravilă* și am adevărat cum li se-au căzut judecata . . . și le-am fapt și vlădica mea carte pre această judecată”. Părțile se împacă și se punc „proclitenia” (blestem).

¹⁰⁸ Vezi *supra* I 2 (conflictul între legea țării și legile împărătești).

¹⁰⁹ Vezi *supra*, VI (legea lui Dumnezeu) și datele statistice.

¹¹⁰ 21 iun. 1568 : DIR B XVI 3 (1952) 268, nr. 309 : Ion *Pravilă* se recunoaște dator marelui armaș Ivașco.

¹¹¹ 30 dec. 1576 : *ibidem* 4 (1952) 244, nr. 245.

tății. Acesta fusese mai întâi miluit de răposatii voievozi Radu și Pătrașcu, așa cum juraseră și 12 boieri dați ca jurători. La 19 ian. <1575—1576>¹¹², judecînd „pe dreptate și pe legea lui Dumnezeu”, domnul dă Tismanei 1/2 de sat, cărțile ei fiind mai bătrîne decît ale spătarului Dragotă. Dar mănăstirea și spătarul sînt înfrățiți pe satul Comana, pentru a se ușura cultivarea și exploatarea lui. Acest aspect era localnic și domnul recurgea la aprecierea lui autocratică în fapt.

Procesele judecate „după legea lui Dumnezeu” sînt din cele mai variate: stăpîniri de ocine, moșteniri, răscumpărări pe bază de protimis, hotărniciri, incapacitatea rumânilor de a cumpăra ocine etc. Nu lipsesc procesele civilo-canonicе de competența obișnuită a Bisericii, dar ele nu sînt exclusiv legate de clauza „după legea lui Dumnezeu”.

În procese absolut identice, clauza prezintă într-unul lipsește în celelalte. Sau este înlocuită prin vreuna din clauzele citate la început. Excludem cazurile extrem de numeroase în ambele țări în care *legea* se referă la „darea și luarea legii” (conjurătorie) și la pierderea sau cîștigarea procesului: *a rămas de lege, a avut lege* (a rămas de pravilă).

Putem admite fără nici o ezitare că formula „după legea lui Dumnezeu” nu era o clauză de stil sau de cancelarie, lipsită de orice conținut, nici o *redondanță* pentru „după dreptate”. În contrast cu impresiile superficiale ale călătorilor (Reicherstorfer, Graziani, Sommer, Verancsics) cu privire la autocrația și autoritarismul (real) al domnilor, studiul zecilor de documente ce întreprindem aici învederează o realitate judiciară și de politică judecătorească mai bogată și mai nuanțată. Clauza studiată era o tradiție de cancelarie domnească, foarte vie pînă la 1600 și îndeosebi în ultimele decenii, înlocuită după aceea prin referința echivalentă la „pravilă”. Tradiție care nu s-a creat în Moldova, unde legea lui Dumnezeu apare izolat ¹¹³, și mai des aceea de pravilă, deși în fapt judecata se făcea în același fel. Clauzele cu referire la drept, dreptate, dreptate și lege, legea țării sînt cele mai frecvente, dar în majoritatea cazurilor rezultatul, fără detalierea bazei „legislative” a hotărîrii. Indicele de materii al DIR A, alcătuit de Al. Gonțea nu este pus în ordinea alfabetică pentru a putea fi consultat, dar din amplele sondaje făcute direct și din constatările reținute și comunicate de autorul indicelui, rezultă diferența pe care o înregistrăm. Noile volume din DRH A nu cuprind nici ele în indicele lor sintagma „legea lui Dumnezeu”.

Practica din Țara Românească se altoia deci pe o realitate semnificativă: folosirea efectivă a nomocanoanelor sau a altor sbornice cu conținut juridic sau simpla consultare a cunoscătorilor lor, înaltele fețe bisericești. Nu era vorba de o reală și precisă motivare juridică a hotărîrilor, cît de nevoia de a învedera o dublă legalitate feudalo-creștină. Într-un context de agitație crescînd nobiliară, această aspirație spre „legalitate” antiautocratică o exprima perfect tocmai binomul grăitor: „după dreptate și după legea lui Dumnezeu”. În acest spirit, Miron Costin, reprezentant al tendințelor nobiliare, face elogiul politicii judiciare a lui Radu

¹¹² *Ibidem* 4, 160, nr. 162.

¹¹³ Cf. nov. 1582-aug. 1583: DIR A XVI3 (1951) 193, nr. 247 (vezi *Preemfiunea* ... (1965) 48): pentru întoarcerea unui sat rău cumpărat de un călugăr care îl dăruiește măn. Voroneț, domnul declară: „am aflat cu toată legea... cea duhovnicească și mirenească” că satul trebuie răscumpărat de protimitar. Aici *legea duhovnicească* (pentru Țara Românească, vezi *Indicele* cit. mai jos) se referă la reluarea unui bun de la o mănăstire, nu la protimis, reglementat de legea mirenească. Nici pentru calitatea de călugăr, a cumpărătorului, *legea duhovnicească* nu prevedea nici o excepție.

Mihnea care, cu tot autoritarismul său, a ținut seama de pozițiile boierimii. Și în același spirit apar unele rudimente de *Cartae libertatum* (în tratatele celor două țări cu Sigismund Báthory din 1595, în hrisovul munteșenesc din 15 iulie 1631 al lui Leon Tomșa vodă)¹¹⁴.

Legile imperiale (νόμοι) din nomocanoane apăreau firesc drept legi tot ale lui Dumnezeu, pentru același motiv pentru care *Hexabiblu* lui C. Armenopol va fi încă denumit „sf. pravilă”, în sec. XVIII.

Nu putem comenta topic aici toate cele aproape o sută de spețe judecate după „legea lui Dumnezeu”. În analiza cronologică vom insera câteva cazuri din anii 1531–1535 și din sec. XVII. Pentru întreaga perioadă însă ne limităm la următoarele date statistice :

Țara Românească

A. Numărul pricinilor judecate după „legea lui Dumnezeu” (dumnezeiască)

Perioada	Nr. pricinilor	Sursa
1531–1552	10	DIR B XVI 2(1951) 1526–1550
1551–(24. VIII)	1	DIR B XVI 3(1952) 1551–1570 ¹¹⁵
1571–1579	6	DIR B XVI 4(1952) 1571–1580
1580–1590	20	DIR B XVI 5(1952) 1581–1590
1591–1599	19	DIR B XVI 6(1953) 1591–1600
1603–1609	4	DIR B XVII 1(1951) 1601–1610
1611–1614	2	DIR B XVII 2(1951) 1611–1615
1616–1619	2	DIR B XVII 3(1951) 1616–1620
1621 (3 iul., nr. 52)	1	DIR B XVII 4(1954) 1621–1625
1626 (20 iul., nr. 118)	1	DRH B 21 (1965) 1626–1627

B. Numărul pricinilor judecate după pravilă

Pravila bisericii DIR B	XVI 5 :1 XVI 6 :2 (o mențiune generală : 1596) XVII 2 :1
Pravila împărătească DIR B	XVI 6 :1 (mențiune generală)
Domni și mitropoliți judecă după pravilă :	DIR B 2 :1 <i>Ibidem</i> 3 :1 <i>Ibidem</i> , B XVII 1 :1 <i>Ibidem</i> 2 :1 <i>Ibidem</i> 2 :3 <i>Ibidem</i> 4 :1 (+ 6 implicit) DRH B XXII : 2 (pravila împărătească, duhovnicească) DRH B : 2 (pravila călugărească ; pravila)

Ion Pravilă se recunoaște dator marelui armaș Ivașco : DIR B XVI 3 (1952) 268, nr. 309 (21 [iun.] 1568.

¹¹⁴ Vezi *supra* P. I, n. 124.

¹¹⁵ Acest volum n-a fost repertoriat în *Indexul* citat.

Cifrele acestea nu pot fi arbitrare, deși o explicare a lor în totul satisfăcătoare nu poate fi dată pînă acum. Cazul unic din anii 1551—1570 și scăderea la 6 în anii 1581—1590 poate fi de ordin politic : domniile perioadei nu mai lăsau cancelaria să se preocupe de etalarea unui anumit legalism complicat și poate mai puțin observat. Se preferau formulele mai ambigue : lege, dreptate, dreptate și lege, această ultimă clauză stăruitor vizibilă în documentele de la Pătrașcu cel Bun. La sfîrșitul secolului, lupta contra influenței grecești și politica incipient nobiliară a boierimii s-au putut traduce și prin exaltarea pravilei și a legalității bazată pe ea. În sec. XVII, lupta boierească și a unor pături intermediare și a unor cnezi veciniți pentru legalitate este în creștere, dar clauza „legii lui Dumnezeu“ este în scădere, din cauza schimbării de terminologie („pravilă“). Sursele bizantine în limba slavonă încep să fie înlocuite de cele grecești, iar folosirea limbii române în drept își deschide calea biruitoare din 1632 și 1646 în Moldova și 1640 și 1652 în Țara Românească. Deși expresia de „sfînta pravilă“ nu dispare (fără a se generaliza), iar legea dumnezeiască mai figurează o dată în *Îndreptarea legii*¹¹⁶, o anumită laicizare (prezentă îndeosebi în codul din 1646, reprodus integral în cel din 1652) va sfîrși prin a impune termenul de *pravilă* (prezent în toate marile hrisoave de reorganizare a bisericii ale lui Matei Basarab, pe baza unor hotărîri de adunare de stări, și în acela al lui Constantin Șerban care reia termenii hrisovului din 1596) și pe cel neaoș de lege. Trecerea la *lege* este mai veche. Trecerea la *pravilă* este izbitoare în documentul de la Radu Mihnea din 28 martie 1616. La 15 iul. 1622¹¹⁷ întîlnim chiar formula „au rămas de pravilă“, calchiată după „au rămas de lege“. În Moldova, de la 20 dec. 1613 se spunea : „rămas din toată pravila noastră“¹¹⁸.

Oricum, cu zigzagurile indicate și cu unele contradicții reale sau încă neexplicate, judecățile „după dreptate și după legea lui Dumnezeu (dumnezeiască)“ reprezintă un capitol important al impactului instituțional bizantin, consemnat în documentele oficiale ale vremii și încadrat în pluralismul sistemelor de drept de care am vorbit și fără de care mecanismul dreptului feudal românesc nu poate fi analizat corect și explicat satisfăcător. În toate cazurile însă, legea lui Dumnezeu se amesteca intim cu „dreptatea“, cu elemente importante din legea țării, și cu acțiunea novatorie a autocrației domnești, care lucra cînd efectiv, cînd numai declarativ, mîna în mîna cu dregătorii și marii boieri „ai domniei mele“. Fără a mai vorbi de sprijinul bisericii care își impunea prestigiul prin chiar folosirea expresiei de „lege dumnezeiască“ pentru întregul drept bizantin recepțat, îndeosebi sub formă de nomocanoane, începînd cu acela, predominant, al lui Vlastarês (*Sintagma* alfabetică).

¹¹⁶ Vezi gl. 117 : „dumnezeiasca leage și pravila poruncește“ ; Can. marelui Vasile (ed. 1962, p. 537) : „călcarea dumnezeieștii legi“ ; Catastih cu multe inv. (ibid. 601), gl. 32 : „legile și poruncile a lui Dumnezeu“.

¹¹⁷ DIR B XVII 4 (1954) 179, nr. 188 (trad. rom. din 1833 a orig. slav. pierdut).

¹¹⁸ DIR A XVII 3 (1954) 150, nr. 237 : judecata, aici, se spune că se făcuse „după pravila pămîntului“ (este o trad. rom. din 1833 a orig. slav. pierdut).

Jurisdicția bisericească (1543—1746)

În statele feudale ale Țării Românești și Moldovei, jurisdicția bisericească de tip bizantin a Mitropoliei, a fiecărui episcop și a unor organe inferioare pînă la egumen cu soborul mănăstiresc, la protopop și chiar la preot, este binecunoscută și nu ne propunem s-o tratăm aici în amănunt. Exercițarea acestei jurisdicții nu excludea aplicarea legii țării, a unor obiceiuri, dar baza ei era pravila canonică și nomocanonică. Se știe, de asemenea, că erau supuși în principal clericii, dar și mirenii pentru o serie limitată de pricini civilo-canonicе. Ea era constant încercuită și obstaculată de boieri și de slugile domnești, iar domnul o confirma în principiu și putea reține pentru judecată domnească orice cauză de resortul jurisdicției bisericești (în practică niciodată pricinile mici între clerici, pe cînd cele mari și între aceștia litigiile erau de competența divanului domnesc).

Din cauza contestațiilor amintite, avem numeroase porunci domnești care enunță și întăresc competența judiciară a episcopilor, referindu-se la aplicarea pravilei și adesea enumerînd principalele pricini pentru care sînt de competența lor, definind raporturile cu organele boierești și domnești.

Nu vom da aici un inventar complet al acestor porunci. Vom cita, pentru exemplu, cîteva mai caracteristice, existența lor fiind o dovadă suficientă a caracterului lor general. Ele sînt deci dovada unei stări de drept generale și a unei ample folosiri a pravilei la nivel instituțional pe plan general.

La 17 sept. 1543 ¹¹⁹, Radu Paisie prin porunca trimisă lui Anania, episcop de Buzău, decide „să le fie enorie și scaun de judecată cel întru folosul sufletului, după legea lui Dumnezeu și credința creștină : județul Buzău și județul Rîmnicu Sărat și județul Brăila și județul Săcueni”. În document găsim această precizare prețioasă : „cum au așezat și au întocmit foștii domni . . . , tot așa d.m. am dăruit și am așezat mai sus zisa enorie cu sfîntul și marele nostru părinte și patriarh ecumenic chir Ieremia și cu toți arhieriei și episcopii și egumenii și cu întreg soborul bisericii și cu toți dregătorii și boierii d.m. mari și mici”. Era deci o hotărîre luată în deplin acord cu patriarhia ecumenică și pe baza unei adunări de stări, cu masivă participare bisericească.

La 10 sept. <1583—1584> ¹²⁰, Petru Cercel dă episcopului de Buzău, Luca, o poruncă prin care îl autoriză „să judece pe oamenii . . . <după>

¹¹⁹ DIR B XVI 2 (1951) 307—8, nr. 313 ; pentru detalii de ordin istoric și canonic care nu privesc direct problema noastră, vezi Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei* în BOR 77 (1959) 914 și n. 50 cu lit. (N. Iorga, A. Sacerdotceanu).

¹²⁰ DIR B XVI 5 (1952) 135—136, nr. 143.

pravila sfintei biserici, neoprte de biserică și ... strică altarele și cine postește cele patru posturi și cum se iau neam cu neam și cine ia a patra femeie fără lege și de la oameni care se împreună, dar de bunăvoie și nu se cunună și care se împreună unul cu altul fără lege și bărbatul care lasă femeia fără lege și femeia <care> fuge de la bărbat, pe toți să-i judece, după judecata și legea lui Dumnezeu. Care popi vor fi cu greșală, pe toți să-i judece sfinția lui. Însă de cununie să ia cîte 50 de aspri și de la bărbat și de la femei, iar pentru înrudire fără lege să-i despartă și să le ia după cum va fi vina, asemenea și de la a patra femeie și de la naș și cine se cunună, pe toți să-i judece sub opreliște. Și judecata sfinției lui, cum va fi de la toate acele judecăți, să judece episcopia lui fără opreliște de la nimeni, nici de la boieri, nici de la slugile d.m., nici de la bani, nici de la pîrcălabi, nici de la vornici, ci din vremea în care vor vedea această carte a d. m., toate să se ferească, pentru că rău vor păți de la d.m.”.

La 7 ian. 1618¹²¹, Alexandru Iliș da o poruncă episcopului Efrem de Buzău „să fie volnic ... să umble să judece în județul Săcuenilor de oameni necununați și de rude și de a patra împreunare și de toate de ce iaste judecată piscupească, să aibă a-i judeca și a-i prăda, cum au fost lege piscupească”. Episcopul aplica, bineînțeles, *pravila*.

La 13 apr. 1586¹²², pe baza hotărîrilor unei adunări a stărilor (sobor bisericesc și mirenesc), Mihai Viteazul dă un hrisov în care se pun pentru prima oară, sub o formă generală, unele principii ale jurisdicției bisericești. Se constata starea de dezorganizare a bisericii, se iau măsuri de îndreptare prin introducerea legislației bazată pe *pravilă* și în ceea ce privește judecata pentru vinele fețelor bisericești se spune: „pentru fieștecăre călugăr ce va cădea în vreo greșală, ... să-i judece săborul după greșala lui. Iar de-i va părea cu strimbul și asuprit, ... să aibă a merge la arhierul locului ... Iar de va fi căzut în greșală mare, care greșală a o judeca pravila bisericii, atunci să fie adus la domnie, să se judece cu pravila împărătească”.

Acest important hrisov a fost reluat în cele emise tot pe baza de adunări de stări, sub Matei Basarab (1639, 1640), și îndeosebi în acela din 2 dec. 1646¹²³, unde se reia, privitor la vinile clerului, formula din 1596: „iar de va fi căzut în greșală mare, care greșală nu încapă a o judeca pravila bisericească, atunci să fie dusă la domnie, să se judece cu pravila împărătească”.

În Moldova, jurisdicția bisericii este originară și a început a fi întărită de domn din sec. XV. Episcopiile, la înființarea lor, și după aceea, la nevoie, au cunoscut același tratament ca în Țara Românească. Nimic mai semnificativ în această direcție, decît să vedem că după Sinodul de la Iași din 2 iunie 1600 la care participă mai mulți ierarhi din Orient și se ocupă de caterisirea episcopilor fugari cu Movileștii, nou-numiții Filotei la Roman și Anastasie la Rădăuți jurară credință lui Mihai și lui Nicolae Pătrașcu (15 și 19 iunie), declarînd între altele:¹²⁴ „mi se cuvine să

¹²¹ *Ibidem* XVII 3 (1951) 177, nr. 152.

¹²² *Ibidem* XVI 6(1953) 207, nr. 227 = DRH B 11 (1975) 205, nr. 160.

¹²³ P.Teulescu, *Documente istorice* (1860) 22; ASB, ms. 712, f. 271; BAR LIII/11.

¹²⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, 11 (1905) 34. La Sinodul de la Iași a fost prezidat de Dionisie Rall de Tîrnovo (Paleologul), înrudit cu Cantacuzinii, care a fost cîțva timp, în 1600, mitropolitul lui Mihai Viteazul. Era grec de origine, vezi N. Iorga, *Istoria bisericii române și a vieții religioase a românilor* 1 (1928²) 154–155, 214–215, 241; cf. Andrei Pippidi, *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave* în RESEE 13 (1975), 375 și lit.

păzesc pravila și sfintele porunci ce s-au orînduit de demult". De reținut din jurămint și această frază : „nu voi face nimic silit, nici de frica împăratului, nici a domnului, de m-ar amenința chiar cu moartea", dar nici primind *mită* de la cineva. Împăratul amintit aici nu putea fi decît sultanul, dar principiul de drept bizantin se referea inițial la *basileus*, adăogirea domnului fiind o adaptare locală pe care o vom găsi în *Cartea românească de învățătură* (1646) și în *Îndreptarea legii*, unde are la bază texte traduse din opera lui P. Farinacius, adăpată la principiile dreptului roman preluate de cel romano-bizantin.

Rezistența boierilor moldoveni la normala aplicare a jurisdicției bisericești a fost poate chiar mai puternică decît în Țara Românească, deoarece sub Vasile Lupu este necesar să se adune un sfat al Țării, care să lămurească lucrurile. Pe baza hotărîrilor lui, domnul dă hrisovul din 24 febr. 1649¹²⁵. Clerul se plînge că globnicii, pîrcălabbii sau deșugubinarilor fiecă scaun se întrec să-l judece și să-l prade, în caz de litigiu, încît „nu știm la cine vor miarge să-i judece", fiind trași în toate părțile. Pentru a pune ordine, domnul „amu cercatu și la Sfînta pravilă a besiaricii ce județu ... să-i judece ... cu județu mirenescu, cu giudețu sufletescu la boieri voru merge au la vlădici".

Or, „sfînta pravilă așa poruncește și învață. Afară de moarte, ori cîte greșeli vor fi, nici un județu mirenescu să n-aibă treabă a-i judeca, numai carele va face moarte de cei de besiarică cu acela va avea treabă domnia". Pentru celelalte vini vor judeca vlădiciei. Se interzice boierilor mari și mici, pîrcălabilor, vâtafilor de la ținuturi, globnicilor, deșugubinarilor, oricăror alte slugi domnești amestecul în judecarea (a certa și globi) călugărilor, călugărițelor, preoților, diaconilor și ȋrcovnicilor, rezervată mitropolitului și episcopilor, cum „s-au socotitu și s-au tocmitu cu sfînta pravilă". Hrisovul adaugă : „Așijderea și de cuscrii și de cumătrii și de cununii și de sînge amestecat și de aceia pentru că din afară de leage după obiceiul creștinescu pre aceștia pre toți ca să aibă a certa cu sfînta pravilă părinții și rugătorii noștri". În eparhia lui, jurisdicția mitropolitului și a episcopilor se întinde asupra satelor domnești, boierești sau călugărești, asupra sloboziilor și orașelor. „aceasta s-au tocmitu și s-au întăritu ... cum scrie la Sf. Pravilă ..., iară carele ... va călca pravila și porunca d.m., unul ca acela se va judeca ca un călcătoriu de leage".

Conflictul între cler și aparatul domnesc nu conțenește. La 26 oct. 1667¹²⁶, Alexandru Iliăș reînnoiește reginul fixat în 1649. Episcopul de Huși nu poate întări „legea lui Dumnezeu și să o socotească în eparhia lui Sfîntiei sale de oameni ce petrecu fără de lege cum nu se cade de sînge amestecat, de cumătrii, de cununii și de alte fărdelege". Se interzice acest amestec, judecata să fie făcută de episcop în eparhia sa, „după cum iaste legea creștinească cu sfînta pravilă ... cu giudețele lui Dumnezeu". Hrisovul întocmai este reîntărit de Ștefan Petriceicu voievod la 12 febr. 1673¹²⁷, fiindcă nu se respecta în fapt, și de Dumitrașco Cantacuzino la 22 aprilie 1674¹²⁸ cu adaosul : „precumu le scriii cărțile și de la alți domni, ce au fostu

¹²⁵ Melchisedec, *Chronica Hușilor și a episcopiei cu aseminia numtre*, Buc. (1869), 119—120.

¹²⁶ *Ibidem*, 130—131.

¹²⁷ *Ibidem*, 135.

¹²⁸ *Ibidem*, 136.

mai nainte de noi". Porunca este repetată de Constantin Duca vodă la 7 febr. ¹²⁹ 1679, cu referire la cei trimiși de episcop să judece : ori protopop, ori popă, ori slugă . . . sînge amestecat la ținutul Fălciului, și cununii și alte lucruri să aibă a le globi, și a le cerceta, carele și după deala lui, precum scriu și cărțile altor domni". O reîntărire a jurisdicției bisericești pentru episcopia Hușilor întîlnim în cartea lui Duca vodă din 6 oct. 1694. Regăsim referințele : „am căutat la svînta pravilă a biséricii . . . svînta pravila așa poruncește . . . toți să știți cum s-au tocmnit cu svînta pravilă . . . după obiceiul svîntei pravile creștinești . . . carile . . . va călca pravila și poronca d.m."

La 20 ianuarie 1709 ¹³⁰, Mihai Racoviță anunțînd numirea lui Sava ca episcop de Huși, cere prin protopopi (Soroca) preoților să se înfățișeze episcopului pentru a li se întări vrednicia preoțească și pe cel nevrednic să-l judece „cum va scrie pravila".

Jurisdicția episcopiei Hușilor pentru preoți și mireni este reîntărită și redefinită de I. Mavrocordat în 1746 ¹³¹, cartea referindu-se expres la toate care „să fac afară de legea și din învățătura sfintei pravile", și la canonisire „cu sfînta pravilă". Se precizează că pentru faptele indicate „poruncește sfînta pravilă să nu se giudece mirenescu, ci să se giudece cu giudețu sufletescu".

¹²⁹ *Ibidem*, 143.

¹³⁰ *Ibidem*, 174, La 1734 (203), sub C. Mavrocordat, sf. pravilă trebuie să fie respectată la numirea preoției.

¹³¹ *Ibidem* 215—216. Vezi *ibid.* 263—264, repetarea acestei măsuri la 27 mart. 1755 de către Grigore Ghica.

Drept civil

1. 1555. *Libertatea de a testa. Țara Românească.* Porunca din 10 mai 1555¹³² a lui Pătrașcu Vodă, fără nici o referire expresă la pravilă, consacră procesual un mare și important principiu de drept bizantin : libertatea de a testa în favoarea oricărei persoane. Principiul venea în contradicție cu moștenirea devălmașă a neamului și a întâmpinat o dîrză rezistență. Din această cauză repetate intervenții ale domniei și ale bisericii, favorabilă libertății de a testa (mai als în favoarea ei) vor fi necesare în secolele următoare.

În speța noastră, jupînița Mușa la moartea ei lăsase toate satele sale fetei sale jupînița Stanca. Celelalte rude de sînge voiau și ele să participe la moștenire. Domnul declara : „am judecat cu toți cinstiții dregători ai d.m. că cine va lăsa la moartea lui toate averile sale și ale părintelui său oricărui om (s.m.) acel om să le stăpînească”. Se adaugă în speța clauza : „La ei prădalica să nu fie, ci să fie celor rămași ai lor”.

Din numeroasele porunci domnești care reiau în ambele țări problema libertății de a testa (vezi mai departe procesele la care participă mitropolitul Luca și hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon Vodă), vom cita judecata din 25 mai 1641¹³³ a lui Vasile Lupu în Moldova pentru particularitatea pe care o prezintă.

Nepoții lui Dumitrașco Turească pîrăsc pe soția lui văduvă, Antemia, susținînd că n-a avut copii cu soțul ei și nu poate săpîni moșiile și averea lăsate de soț prin testament. Antemia arată zapisul care conținea un testament reciproc al soților în favoarea supraviețuitorului, „iar nepoții... și rudele... să nu aibă treabă de a să amesteca” (clauză de dezmoștenire). Hotărîrea domnului este următoarea : „am judecat după legea țării că poate un om să dea părțile lui ocină și de moșie și averile lui cui îi voea”; nepoții „au rămas din toată legea țării”.

Dacă prin *legea țării* s-ar înțelege greșit *obiceiul pămîntului* în sens strict, opus pravilei, ar rezulta că la 1641 în Moldova libertatea de a testa făcea parte din acest obicei, fără legătura arătată cu pravila. Ar fi o concluzie absurdă. În „legea țării” intrau și dispozițiile de *ius receptum* aplicate de multă vreme și cu un succes care le estompa originea. Este cazul în speța noastră care dovedește că în Moldova libertatea de a testa se inserase puternic în mentalitatea clasei conducătoare. Procesul de altfel ne arată tocmai rezistența păturilor largi ale neamurilor, care continuau să se manifeste ca legate de vechea solidaritate de tip devălmaș.

¹³² DIR B XVI 3 (1952) 30—31, nr. 39.

¹³³ *Uricartul* 23 (1895) 159—161 (text slav); 161—164 (trad. rom.).

2. 1616¹³⁴—1622, *Moștenire. Participarea mitropolitului la Divanul de judecată. Delegație de judecată dată mitropolitului. Țara Românească.* Când se pune problema moștenirii jitelniței Elina, Radu Mihnea nu vrea să se amestece în această judecată și o trimite în fața mitropolitului Luca, pentru „ca să alcagă această judecată, cum va fi mai cu dreptate”. La judecata din 28 mart. 1616¹³⁴ ia parte soborul mitropolitului, Iosaf mitropolitul Grevenei și Eremia, episcopul Chitrului. Se cercetează și se judecă „după dreptate și după legea lui Dumnezeu și așa au văzut și au găsit scris în pravilă ca să aibă a împărți aceste dedini și averi... să facă trei părți...”. Împărțirea se făcea între Stoica, mama Efimia și vara Stana.

Pricina pornită de la vara Stana a mai fost judecată și de Alexandru Iliaș, iar la 1 mart. 1622¹³⁵ mitropolitul Luca eliberează o carte de adevărire către jupinul Gorgan, jupinița Stana și fiii lor, în care atestă săvârșirea judecăților și pierderea cărților de judecată, precizând: „Așijderea m-am tămplat și vlădicia mea de am fost la aceste divanure și la această judicată, de am căutat pre svânta pravilă și am adevărat cum le se-au căzut judicata, așa să fie... Și le-am fapt și vlădicia mea carte pre această judicată”. Părțile se împacă în sensul judecății și se pune blestem (procletenie).

3. 1622. *Moștenire. Participarea mitropolitului la Divan. Țara Românească.* Importanța cărții de adevărire din 1 martie 1622¹³⁶ a mitropolitului Luca, eliberată fostului vornic II Gorgan, soției sale, Stana, și fiilor prezenți și viitori, nu poate fi subliniată îndeajuns.

Se atestă pîra pornită de Stana înaintea lui Radu și Alexandru voievozi și apoi și înaintea mitropolitului, pentru moștenirea verei sale Elina, nepoata vornicului Ivașco, soția postelnicului Stoica din Văcărești. Elina nu avea „coconi” din trupul ei. Domnul „au căutat și au judicat”, împărțind averea în trei: între postelnicul Stoica, soțul, Stana, vara defunctei, și mama acesteia, Efimia. Alexandru voievod a confirmat judecata lui Radu Mihnea. Mitropolitul a participat la judecată și atestă acum: „Așijderea m-am tămplat și vlădicia mea... la aceaste divanure și la această judicată, de-am căutat pre s(v)ânta pravil(ă) și am adevărat cum li se-au căzut judicata...”.

Consultarea efectivă a pravilei într-o cauză de moștenire este evidentă și limpede afirmată. Deși se contesta încă de Stoica și Gorgan existența cărților de judecată, ei sfîrșesc prin a se împăca, și soluția pravilei rămîne valabilă.

4. 1684. *Dezmoștenire. Țara Românească.* La 20 apr. 1684¹³⁷, Șerban Cantacuzino judeca o pricină de dezmoștenire, întemeindu-se pe dreptate, pe legea dumnezeiască și pe sfînta pravilă, aceste surse confundîndu-se între ele sau avînd un coținut identic.

În timpul pribegiei lui Preda, mama sa Stanca dăduse tot satul Drăgănești celuilalt frate, Papa. La reîntoarcerea sa, Preda cere „direptate”: „pentru ce vină și în ce chip l-au lipsit mumă-sa de acestu sat”.

¹³⁴ DIRB XVII 4 (1951), 8, nr. 7.

¹³⁵ DIRB XVII 4 (1954), 98, nr. 109, I. Bianu, *Documente românești*, Buc. 1—2 (1907) 68.

¹³⁶ DIRB XVII 4 (1954) 98—99, nr. 109.

¹³⁷ *Analele Olteniei* (1938) 121.

Domnul și boierii din Divan adevăresc că Preda n-are nici o vină față de mama sa și declară : „am judecat d.m. pre direpfate și pre leage dumnezeiască și pre svânta pravilă cum de vreme ce sîntu amîndoi frați buni de tată <și> de mamă și nefiind datoriu unul altuia cu nimic și negăsindu-se Preda căpitanul cu nici o vină măine-sa... și haraciul și alte dăjdii ale țării rădicîndu-le amîndoi frățește”. Zapisile anulate ale Papei sînt rupte în Divan.

Aici judecata nu numai că stabilește lipsa unei cauze de dezmoștenire prevăzută de pravilă, dar imaginează toate pricinile pentru care i s-ar fi putut opri în compensație partea de moștenire, și se stabilește inexistența lor. Este o judecată nu în stil de obicei patriarhal, ci în stil avansat de pravilă, cu un început de motivare legală, însă fără arătarea corectă a textelor de lege, care nu va începe decît în secolul următor.

5. 1695. *Restituire de zestre. Moldova.* La 6 iul. 1695¹³⁸, Constantin Duca vodă judecă pricina de datorie din restituire de zestre a Tudosei Jora cu clucerul Ștefan Milescu, al cărui frate, Ion, murise la Moscova și datora zestreă primită la căsătorie cu Cristina, fata Tudosei. Domnul declară că „am dat acestu giudețu la părinții și la dumnealor acești boieri de au socotitu și au giudecat cu *svânta pravilă*, și așe au socotit dumnia-lor și au aflat toată dziastre”, al cărui cvantum (1 020 lei) va fi plătit de fratele defunctului, din ocinile rămase. Se acorda și termen de plată și se arăta modalitățile de lichidare a ocinelor, cu plata celorlalți datornici (creditori) din surplusul rămas la *curama*.

La 7 iul.¹³⁹, un divan de 11 mari boieri da o hotărîre în aceeași cauză, în care se spune : „datu-i-au Măria sa vodă la sama noastră ca să-i socotim și să li luăm sama pe amănuntul cu svânta pravilă, și așa socotindu-și luîndu sama, aflatu-s-au dzestrea fiicăi dumisali Joroe preț 1 320 lei pol”.

6. 1616. *Dezherenta. Luarea moșiei pe seama domnească. Moșia redată neamului. Țara Românească.* Mihai Viteazul luase săliștea Cotrocenilor a lui Oprea și a lui Grecul, răscumpărate cu 24 000 de aspri de Stoica vatahul sub Radu Mihnea. Alexandru Iliaș rejudecă pricina la 3 decembrie 1616¹⁴⁰ și declară că „este cu cale și pe dreptate să ție ei... ocină..., decît să fie cotropită în satele domnești... socotindu-se... și pe dreptate și după legea lui Dumnezeu, sînt mai în drept să lepede asprii”. Se precizează că tot așa „a socotit Radu voevod, care a fost un domn vrednic și cu dreptatea lui Dumnezeu că n-a fost legea să-i cetropească fără voia lor, să fie ocină domnească, iar ei să rabde, să stea fără moșie părintească”. Concluzia : „am socotit și am judecat după dreptate și după lege”. Răscumpărarea este reîntărită și se pune blestem. Principiile proprietății bizantine sînt vizibile, ca și limitele drepturilor domnului asupra bunurilor aflate în stăpînirea consolidată a unor particulari. Relativizarea domeniului eminent al domnului este evidentă.

7. 1616. *Dreptul de moștenire al copiilor fără cununie. Soluție negativă. Țara Românească.* Marula, fiica naturală a lui Mihai Viteazul, pîrăște pentru 5 sate care ar fi fost dăruite de domn mamei ei, Tudora din Tîr-gușor. Alexandru Iliaș, la 23 decembrie 1616¹⁴¹, judecă pricina cu mitro-

¹³⁸ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, 17 (1927) 11, nr. 18.

¹³⁹ *Ibidem*, 12—13 nr. 19.

¹⁴⁰ DIR B XVII 3 (1951) 62, nr. 55.

¹⁴¹ *Ibidem*, XVII 3 (1951) 72, nr. 64.

politul Luca și cu Matei al Mirelor și cu dregătorii divanului, „după dreptate și după lege”. „Am găsit scris în sfânta pravilă că se cuvin să țină dedinile părinților lor, fii care sînt făcuți cu cununie cu părinții lor și să le facă și toate pomenile... decît această fiică Marula... nu este de cununie, ci este fără cununie, numai copilă”. Se mai releva folosirea unei cărți minciñoase (de danie?) cu doi ani mai veche „decît moartea Marulei”.

8. 1642. *Moștenirea soțului supraviețuitor după moartea fiilor în vîrstă. Aplicarea probabilă a Pravilei alese. Moldova.* O interesantă pricină de trimirie este judecată de Vasile Lupu în Moldova la 20 decembrie 1642¹⁴². Niculai cu frații săi pîrăsc pe marele stolnic Toma Cantacuzino pentru ocine și bucate rămase lui după jupîneasa Ethinția, ea fiind „mai aproape sămînție și să vine lor partea jupînesei”.

Domnul și sfatul „socotit-am pe legea diriaptă și am căutat la pravilă, deci cum scrie pravila într-acela chip ș-am giudecat și noi”.

După ce arată meritele lui Toma în salvarea și creșterea averii gospodăriei, „după cumu e obiceiul țării noastre a Moldoviei”, pentru cîte trebuiesc la casă boierească, se declară : „Alta mai cu diadinsu am socotit cum scrie pravila care are ficii cu femeia sa și va muri unul dentru dinșii au bărbatul au femeia, rămîne partea celui mortu feciorilor, iară de să vor prileji să moară feciorii pre urma părintelui său acelui mortu. rămîne partea ficiilor toată pre mîna părintelui... viu... “De aceea, domnul și boierii „am căutat la pravilă și am aflatu într-aceasta chip... și giudecat pre lege direaptă”. În încheiere se repetă că „legea și pravila nu lasă pre rudă nici la bucate nici la orice, căce au avut cuconi împreună și au vis o vreamu multă într-un loc. Toma... s-au îndreptat pre acest giudeț ce s-au socotit cu pravila și cu Divanul pentru aceia de acum înainte să nu să mai pîrască”.

Toma avusese 5 cuconi care muriseră, desigur în vîrstă mai înaintată, nu copii mici, din care cauză soțul supraviețuitor moștenește integral, în loc să se procedeze la trimirie.

În *Cartea românească de învățătură*, apărută abia în 1646, problema judecată de domnie nu este reglementată. Ea era tratată însă în *Nomocanonul* lui Malaxos la care s-a putut referi judecată domnească. Textul din Malaxos figurează în *Îndreptarea legii* (gl. 272) care prevede expres (al. 4) că trimiria se aplică numai dacă „peste puțină vreme va muri și copilul”. La 1642, în Moldova, *Nomocanonul* lui Malaxos era tradus de Eustratie Logofătul în *Pravila aleasă*, unde gl. 292 se ocupa tocmai de trimirie. În judecata analizată, pravila cîntată și folosită a putut fi chiar pravila aleasă, documentul nostru fiind o dovadă probabilă de consultarea oficială a ei în Divan.

9. 1645. *Proces de moștenire între călugărița Marta cu feciorii ei. După judecată în trei divanuri, Matei Basarab delegea pe episcopul de Buzău, Ștefan, să judece „pre cărți” și „pre sfînta pravilă”.* „Au avut multă pără și glăceavă în trei divanure și le-am făcut cărți... și tot nu se-au putut așeza... Sfinția ta să cauți cu boiari și cu preuți și cu oameni buni și bătrîni pre cărți și pre Sfînta Pravilă de toate amestecăturile... Să-i judeci... pre dreptate cum veri afla... să faci știre domnii mele, că am lăsat domnia mea numai pre sfinț(i)a ta”¹⁴³. București, 11 iun. 1645.

¹⁴² Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise* II 1 (1910) 32, nr. 17.

¹⁴³ Șt. G. Berechet, *Documente de drept public și privat sec. XVI — XVII lea în „Întregiri”*, Iași 1 (1938) 203, nr. 28.

Este vorba de principiile individualiste de succesiune ale dreptului romano-bizantin care fusese deja consacrate la 1555 și 1631.

10. 1657. *Trimiria. Țara Românească*. O mare judecată bisericească și laică are loc sub Constantin Șerban, la 20 noiembrie 1657¹⁴⁴, în materie de trimirie, în fața patriarhului Antiohiei, Macarie, a mitropolitului Ștefan și a 6 boieri luați pe răvașe domnești. Se judeca jupîncasa Anca a decedatului spătar Ianache, fiul clucerului Socol, cu cumnatul său paharnic Florescu. Obiectul procesului: „Să caute la sfînta pravilă și să-i judece dacă se cade Ancăi să aibă ceva din partea fiului ei Matei sau ba”, Matei fiind decedat după tatăl său. Judecătorii delegați „au cercetat la pravila și grecească și rumînească și au aflat cum să fie Anca din partea fiului ei Matei, a treia din moșii, din țigani, din haine, din toate”. Se face și-o transacție cu tatăl Ancăi, pentru reducerea unei treini din niște moșii de la 250 la 100 de ughi și darea în plata sumei, a unor țigani. Cartea de judecată spune: „...boierii (judecători) au căzut la tatăl Ancăi (care, ca femeie, nu apăsă personal la judecată, ci avea ca vecinul pe tatăl său) cu bogate cuvinte și rugăciuni ca să mai este din partea fii-si Anca și a ertat ughi 150”. Boierii privesc cu simpatie trecerea averii lui Socol și a fiului său Matei, la rudele de singe, nu la mână pe bază de trimirie bizantină, consacrată recent de *Îndreptarea legii* (1652) în gl. 272, necitată expres în cartea de judecată.

Trimiria era cunoscută și aplicată încă d'înainte *Îndreptării legii* (în Moldova, a *Pravilii alese*)¹⁴⁵. Ea figura în *Sintagma* lui Vlastarēs¹⁴⁶ și în *Cartea judecății* lui Iustinian¹⁴⁷, venită din Serbia la Țirgoviște între 1449—1454, după cum o regăsim în *Ţirja (Vaktîria) arhierească* (1645) despre care avem dovezi de intrare în circulație abia mai tîrziu, în textul grecesc, și care nu va fi tradusă în românește, la Iași, decît în 1754.

Este regretabil că nu ni se spune ce pravili au fost consultate în acest proces. Fiind vorba de vlădica Ștefan, patronul și prefațatorul *Îndreptării legii*, el n-a putut să nu-și consulte propria sa pravilă „pravila românească”. O alta, care să trateze despre trimirie nici nu exista. Dar Macarie, care nu știa românește, ce pravilă grecească a consultat? *Sintagma* lui Vlastarēs care începea să circule și în grecește? Sau chiar pe Malaxos, modelul *Îndreptării legii*? Nu este exclusă nici recenta *Vaktîria*, la care s-a gîndit și Șt. Gr. Berechet¹⁴⁹. Acesta oscilează între *Ţirja arhierească* și *Basilicale*. Ultima culegere este exclusă. Ea încă nu circula în original în țările române. Manuscrise nu s-au găsit, iar ediția tipărită în Occident

¹⁴⁴ I. C. Filitti, *Arhiva Gr. Cantacuzino*, Buc. (1919) 220—221, nr. 699 (orig. rom.).

¹⁴⁵ Vezi mai sus cap. despre *Proptetale*.

¹⁴⁶ J. P. Migne, *op. cit.*, 144 (1865) col. 1 265—1 266 (lit. K. cap. 12 nr. 156, *Decretum novellum*).

¹⁴⁷ BAR, ms. rom. 3 093, f. 13^v—14^r: „Luarea dă samă a sfîntului patriarh chir Aftanasie ..., a celui binecinstiului împărat Andronic grecesc ... Dă nu va fi rămas nici dăspre vreo parte neam ... să se facă i patru părți (I. împăratul. II. stăpînii locului. III. episcopii. IV. la pomenirea mortului; b. la biserici; c. la săraci)”. Iară dă va rămînea omul sau muerea văduv și va da parte la vreun prunc și va muri pruncul, atunci să la partea pruncului unchiul său”. Text diferit de cele din sec. XVII și XVIII. Pentru text, vezi și *Loi de jugement. Compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien. Version slave et roumaine établies par Mihail Andréev et Gheorghe Cronț, AIESEE, București (1971), 175.*

¹⁴⁸ BAR, ms. rom. 1 468, f. 176^v—177, lit. A, cap. 119—120.

¹⁴⁹ *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc*, I, 1: *Izvoadele*, Vaslui (1937) 108.

(1647) nu apare decît în Biblioteca Mavrocordaților¹⁵⁰, la începutul sec. XVIII. Dealtfel Berechet onite faptul că trîmîria, legiferată la începutul sec. XIV, nu putea figura în *Basilicale*.

Și în acest proces boieresc important, cu o soluție dură pentru o parte boierească, susținută de chiar boierii judecători, se face apel la pravilă pentru a se impune mai ușor soluția preconizată de biserică — trîmîria fiind o instituție favorabilă ei, inițiată de patriarhul Atanasie la începutul sec. XIV — în speță avînd cîștig de cauză soția-mamă în concurs cu neamul de sînge.

Moștenirea clucerului Ianache, fiul lui Socol din Cornățeni, dă naștere la un nou proces de împărțeală sub Radu Leon, la 24 iun. 1665¹⁵¹, pornit de fiii vistiernicului Bunea Grădișteanu, Vilcu și doi frați ai săi. Rezumîndu-se diverse procese, despre cel din 1657 se spune: „au socotit acești boieri după pravila grecească și cea românească, și ajungînd legea să i se dea Ancăi a treia parte din moșie și din țigani, mai iertîndu-i și ughi 150”, și se adăuga un detaliu prețios: „iar pentru munca ei ce a pus în casă cu boierul ei Ianache clucer, s-au ales (peste zestrea restituită) parte ca și jupînesii Varvarii”. Aici nu se făcea nici o trimitere la pravilă, așa cum la 1657 nu se făcuse nici una pentru cererea paharnicului Florescu, cel care „a căzut cu multă rugăciune la acei boieri cum din trei sate care sînt scaune de la părinți (Răzvad, Cornățeni, Florești) să n-aibă amestecătură jupîncasa (Anca), ci să i se dea altceva pe acele părți”. Moșiile de scaune sau căminuri erau moșiile temenice de așezare și de nume (vezi Floreștii) ale unui neam boieresc¹⁵². Ele erau supuse obișnuielnic unui privilegiu de masculinitate, aici în favoarea neamului de sînge față de soția străină a defunctului Ianache. În *Pravilniceasca condică* privilegiul căminarilor va fi consacrat în mod expres¹⁵³.

11. 1753. Anularea unui testament. Dreptul mezinului la moștenirea casei. Moldova. Pentru perioada care începe la 1715 (vezi judecata din 20 iul. a lui N. Mavrocordat în Moldova), deosebit de grăitoare — fără subiective implicații fanariote — este anaforaua din 24 decembrie 1753¹⁵⁴ a mitropolitului Iacov Putneanu, asistat de 4 boieri¹⁵⁵, în pricina biv vel vistierului Vasile Ruset, fratele vîrstnic din prima căsătorie a lui Iordache Ruset, cu mezinul Manolache din a doua căsătorie, pentru anularea testamentului lui Iordache și o nouă împărțeală a rămasurilor, potrivit obiceiului pămîntului. Moșia Mărgineni cu casele, așezare părintească, în loc să fie lăsate mezinului (ca în vechea obște sătească unde mezinul, adesea neînsurat, îngrijica de părinți la bătrînețe), fusese ră testate lui Vasile, fiindcă se încopiseră în jurul unei părți de moșie primită ca zestre de Iordache tatăl de la prima sa soție, mama pîritului. Tatăl voise să evite cearta între frați, impuse lui Vasile să grijească de sufletul său și al

¹⁵⁰ Vezi *Les ouvrages juridiques de la Bibl. des Mavrocordato* în JÖB 18 (1969); *La réception du droit de Justinien dans les Principautés danubiennes. I. Le rôle des Basiliques* în StCl, 12 (1971).

¹⁵¹ I. C. Filitti, *op. cit.*, 222—223, nr. 705.

¹⁵² Vezi lucrarea mea *Preemîiunea* ... (1965) 132—143; moșie strămoșească, părintească, scaun, temeinică, de neam, scîlîtadă, cămin.

¹⁵³ *Ibidem*, 95, 202—203.

¹⁵⁴ Iulian Marinescu, *Copii de documente din diferite arhive, 1557—1853* în BCIR 8 (1929), 80—85.

¹⁵⁵ Cost. Car. ... b.v. post. — Mihael Racoviță, v. vorn. — C. Razul, hatin. — C. Balș, v. vorn.

soțiilor sale (deci danie pioasă, cu sarcină), compensase lui Vasile pierderea din zestrea mamei sale cheltuită de tatăl lui, fiind de părere că „alt frate nu încape în baștina moșiei ce-a fost a mamei lui Vasile”. Totuși acesta recunoaște în proces că „după obiceiul pământului să cădea să rămie a fiului său celui mai mic”, dar se cere validarea celor două testamente care se completează și care țin seamă de împrejurările de mai sus, revocind un alt testament mai vechi în favoarea lui Mihalache.

Mitropolitul și boierii, în anafora supusă spre hotărîre suverană domnului, rezolvă problema „după hotărîrea sf. pravile ce scrie pentru diata părintească”, și se pășește imediat la reproducerea textuală a unui mare număr de dispoziții din *Ţîrja arhierască* (a cărei traducere se desăvîrșea la mitropolie), din vechea și tradiționala *Sintagmă* a lui Matei Vlastarēs (acum poate în grecește, sau tot un vechi exemplar slavon) și din recentul *Armenopol*, al cărui *Hexabiblu* tradus în greaca populară de Alexios Spanos, fusese tipărit la Veneția în 1744 și în nouă ani de zile devenise un temeinic cod de ședință al marilor judecăți ale Divanului și ale mitropoliei.

Numărul textelor este impresionant, poate excesiv. Și mitropolitul Iacov era un prelat care la 1752 ceruse soborului adunat, la 1 ianuarie¹⁵⁶, să declare că apărarea obiceiului pământului (privind ocuparea scaunelor arhieresti numai pe pămînteni) este o datorie, am zice națională. Nici el, care patrona însă traducerea unui *Nomocanon*, nici boierii asesori nu apar drept campioni ai influenței cu orice preț a pravilei bizantine, deși Ruseștii sînt de origine grecească, Racovițenii grecizați, iar Razu fără veche tradiție localnică.

Iată textele avute în vedere :

„*Cap. 27 la cîrja arhierilor*¹⁵⁷ : Cîte lucruri vor lăsa părinții fiilor lor, ei le împărțesc întocma, iar, de au făcut diata, iau fieștecăre din ei precum le au lăsat părintele lor” (p. 82).

„*Pentru diata ce să face întîi sau a doi, adevă mai pre urmă, cap. 44* : Diata cea făcută mai nainte să strică de cea mai de apoi făcută diată desăvîrșit, nuăcar și iscălită de ar fi cea dintîi” (p. 82).

„*Pentru diata cea pre lege, cap. 45* : Diata acea pre lege iaste a păzi părintele a treia parte din lucrurile sau avere lui; iar cu doao părți să facă ce va vrea” (p. 82).

„*Pravila lui Matei Vlastar*¹⁵⁸, la slova 4, cap. 4, pentru diată : Diata iaste voire pentru acele căte va vrea cinevaș după moartea sa să i se facă orănduială” (p. 82).

¹⁵⁶ C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași, București* (1888), 24–26 (1 ian. 1752).

¹⁵⁷ Vezi BAR, ms. rom. 1 468 : a. Slova Δ, cap. 27, f. 264 : „din cîte lucruri vor lăsa părinții copîilor lor, li impart întocmai de nu vor fi făcut dilată. iar de vor fi făcut dilată, fiește carele din copii va lua după cum au lăsat părinții lor din dilată”. b. Slova Δ cap. 44, f. 268 : „Dilata ce să face întîiu să strică de cea mai de preurmă ce să face dilată întreagă, măcar și iscălită va cea dintîiu”. c. Ibidem : „După lege dilata ce zice ca să păzească omul a treia parte din lucrurile lui pentru feciorii lui și cealealalte două părți să facă cu dinsele ce va vrea”.

¹⁵⁸ Vezi J. P. Migne, *op. cit.*, 144 (1865) : a. Slova D, cap. 4, vol. 144 (1865). 1 219–1 220. b. Matei, cap. 285 = *Îndreptarea legii*, gl. 285, alin. 5 : „Socotește-se tocmeala și cartea cea nescrisă, adevă fără de scrisoare, cînd se află împreună șapte mărturii și vor arăta tocmitul lui sfat. Iară de va hi la un loc unde nu se vor afla șapte mărturii, atunce potu-se socoti și 5 oameni, de vor fi buni”. Referința „Matei” figurează numai în marginea alin. 1.

„*Armenopol, carte 5, titlul 1, foi 345*¹⁵⁹ : Diata iaste voire cu dreptate la ceale ce va vrea fieştecare să să facă pe urmă după moartea lui” (p.82).

„*Foi 346, neară Chiru Leon împărat*, zice așa : De să va mărturisi numai, adecă că iaste cunoscut cum că diata iaste a celui om ce-au făcut-o, să nu se ceară altă nimecū mai multū pentru acea diată, ce să fie adevărată; şi, numai de vor lipsi peceţile dintr-ansa, să se ţie în samă, ce încă şi iscăliturile marturilor, dinpreună cu peceţile lor, de vor lipsi, iarăşi să fie primită şi adevărată”.

„*Armenopol, carte 5, titlul 1, foi 352* : Diata cea întâi să strică de cea de apoi, când iaste desăvârşit, măcar de ar fi şi neiscălită cea după urmă” (p. 82) p. 83//.

„*Al acestuiaş, carte 5, titlul 5, foi 361, pentru diata ce se strică şi nu se ţine în samă*. Dieţile cele ce nu se ţin în samă, adică care nu se adeverează, din patru pricini sântu : întâi pricină iaste când acel ce-au făcut diata să va osândi spre moarte sau să va surguni, şi altele, a doao pricină, cînd să va face a doao diată după pravilă, atuncea să rumpe cea întâi şi a doao diată atuncea nu să adeverează pentru pricina acelor ce s-au făcut moştenitori, adecă cînd să vor lepăda de acea moştenire sau cînd vor muri mai nainte de acela ce-au făcut diata, sau cînd i-au făcut clironomi şi le-au zăs să facă adecă cutare lucru, să fie moştenitori, şi, de nu l-au făcut, ei nu vor fi clironomi; a treilea pricină iaste, de va avea cinevaşi judecată cu cineva şi va lăsa pre Împăratul clironom, ori cu scrisoare, ori fără scrisoare, această diată a doao să strică; a patra pricină iaste cînd să strică a doao diată, cînd, după ce o va scris-o desăvârşit, şi o va lăsa neadeverită sau va zice : nu voi să fie întărită diata mea” (p. 83).

„*Pentru Falchidie, cartea 5, titlul 9, foi 391* : Falchidia iaste, până la al patra<lea> ficior, a treia parte din toată lămurita avere a lui; la aceasta dar giumătate parte a averii lui intră toţi ficiorii moştenitori, pe urmă de acel clironom ce-a moştenit rămaşiţă moştenirii, după cea de apoi diata şi orânduiala lui” (p. 83).

¹⁵⁹ Ed. A. Spanos (1744): (Vezi *op. cit.* în text). V, 1, § 159 (p. 385): „Diata este arătarea legiuită despre ceea ce voim să fie făcut după moartea noastră”.

V, 1, § 1593 (p. 386): A douăzeci şi şaptea novelă a împăratului Leon: „Dacă martorii numai întăresc, că diata e făcută într-adevăr de acea personă, atunci nu se mai cere nimic mai mult; diata poate fi cu tărie, şi se socoteşte cu tărie nu numai cînd nu sînt peceţi, dar chiar dacă nu sînt nici iscăliturile martorilor cu peceţi ea are putere legiuită”.

V, 1, § 1 615 (p. 392): „Dacă cineva a făcut diata, iar apoi răzgîndindu-se a făcut alta, atunci cea dintîi numai atunci se strică, cînd a doua va fi făcută după legi ... şi pentru întărirea unei asemenea voinţi a de ajuns arătarea cu jurămint a cinci martori”.

V, 1, § 1 661 (p. 402—403): „Se desfiinţează diata în patru chipuri: 1) cînd cel ce face diata va fi osîndit la moarte, sau izgonit, sau fiind de-sine-stătător intră sub puterea altuia prin înfiere, sau fiind sub puterea altuia, se face de sine stătător; 2) cînd cel ce face diata va scrie o altă diată legiuită atunci cea dintîi se desfiinţează; ... 3) cînd cineva avînd prigonire cu cineva, îl aşează a moştenitor al său pe domnitor ...; 4) cînd cel ce face diata, sfîrşind diata, o lasă fără punerea peceţii sau spune ... să <nu> aibă putere legiuită; ...”.

V, 9, § 1 799 (p. 436) Despre Falcidie. Lămurire: „Falcidie în împrejurarea că nu sînt mai mult de 4 copii, este o treime din întreaga moştenire curată; iar în împrejurarea, cînd sînt mai mult de patru copii, jumătate ... La această treime sau jumătate ... se împărtăşesc toţi aceia, care sînt însemnaţi pentru Falcidie, după îndestularea moştenitorului, care potrivit voinţei de pe urmă a mortului, moşteneşte cealaltă avere”.

„*Mathei, cap. 28* : Socotești-să tocmeala și cartea cea nescrisă, adecă fără de scrisoare, când să află împreună șapte mărturii și vor arăta tocmitul lui sfat, iar, de va fi la un loc, unde nu se vor afla 7 mărturii, atunceea să pot scoti și 5 oameni, de vor fi buni” (p. 83).

„*[Armenopol] Cartea 5, titlul 9, foi 396* :¹⁶⁰ Atunceea pot ficiorii să se rădicesc cu bănat asupra dieții tatălui lor sau asupra darului ce va lăsa altora, când moștenirea ce le va lăsa, nu va ajunge la a treia parte din avuția tatălui lor” (p. 83—84).

„*Hotărârea pravilii* va așă că, de va vrea cineva să împartă averile lui, oriunde îi va părea, întâi să păzească partea cea cu dreptul ficiorilor lui, adecă a treia parte din toată averea lui, iar cu altele să facă ce va vrea” p. (84).

„*Armenopol, carte 6, titlul 2*¹⁶¹ : Canonul iaste din pravilă, iar nu pravila din canon; aceale ce să fac afară din canoanele pravilii, de nevoie primite să fac și nu să aduc la pilduire sau arătare; cele ce au volnicie a dăruia un lucru și a-l vinde, poate să-l și înstreineze, și mai vârtos poate să-l dea pentru sufletul său. Cea ce poate să va, poate să și nu va; adecă fiistecarele, la ale sale lucruri, după ce va lăsa ficiorilor săi a treia parte sau jumătate, precum s-au zis mai sus, poate, după aceiași, ceilaltă avuție să o dea cui îi va fi voia” (p. 84).

Așezarea părintească întărită și de blestem rămâne stătătoare, fiindcă :

diețile sînt adevărate și iscălite de răposat, cu slova sa; moșia este dată pentru pomenirea sufletului său;

baștina moșii a fost a maicii lui Vasile, și cu ea s-au cumpărat celelalte părți;

rezerva fiilor este de 1/3, cu restul tatăl face ce vrea (și fiul mezin și-a primit rezerva sa);

răposatul vornic a rînduit „ca un tată fiilor săi și stăpîn averii sale (p. 84).

Ce se poate spune despre semnificația instituțională a acestei hotărîri?

Potrivit tradiției bisericii, moștenirea și îndeosebi testamentul sînt reglementate de pravilă. Se consacră fără ezitare privatizarea accentuată a stăpînirii șefului de familie, libertatea de a testa, în limitele rezervei copiilor, și revocarea unui vechi testament printr-unul contrar mai recent.

Textele citate ilustrează aceste concepții și prin aplicarea lor soluția apare strict legală.

¹⁶⁰ Armenopol, ed. I. Peretz, V, 9, § 1 817 (p. 442): „Fiul poate să jefuiască pentru îndreptarea dietii tatălui său pentru darul lăsat de tată în folosul altor copii, dacă moștenirea, lăsată lui, nu ajunge pentru scăderea părții a treia a averii tatălui...”.

V, 9, § 1 818 (p. 443): „Așezămîntul scris: cine vrea să împartă averea sa cum îi place, acela trebuie mai înainte de toate să păstreze partea legiuită pentru copiii săi, apoi nu a patra parte (... noi am îndreptat-o ci neapărat o treime sau o jumătate, avînd în vedere numărul copiilor; și atunci averea rămasă după aceea s-o dea cui îi place”. Pentru ed. Spanos, vezi p. cit. în text.

¹⁶¹ *Ibidem, Apendice, titl. II. Despre deosebite canoane sau pravile.*

§ 2 243: „Pravila se împrumută din lege, iar nu legea din pravilă” (p. 525).

§ 2 283: „Ce s-a făcut nepotrivit cu pravilele legii nu poate să slujească de pildă” (p. 528).

§ 2 300: „Cine e în drept să dăruiască și să vinză un lucru, acela poate să-l și înstrăineze” (p. 537). Pentru ed. Spanos, vezi și cit. în text.

Dar Manolache Ruset ceruse înlăturarea sistemului pravilei pentru a se aplica privilegiul cutumiar (obișnuielnic) al mezinului pentru așezarea părintească. Direct și lămurit, acest capăt de cerere nu este analizat. Se admite implicit că el fusese înlăturat de testator prin revocarea primului testament și că tatăl putea s-o facă. Nu se dovedește însă convingător că obiceiul putea fi înlăturat suveran de tatăl testator. Rămîne foarte temeinic faptul că așezarea cerută de mezin era baștină și zestre legată de fiul din prima căsătorie. Judecata reține acest fapt ca determinant, dar el nu rezultă din principiile pravilei și pentru validarea lui nu era nevoie de atîtea citate savante. Cît privește revocarea unui testament de un altul mai recent, problema este elementară și nu necesită mare etalaj de erudiție. În fond, cu toată citarea abundentă a pravilei și cu toată înlăturarea privilegiului cutumiar al mezinului, ceea ce triumfă este tot un principiu vechi și local, neformulat de textele pravilei : legătura de baștină și de sînge dintre moștenitor și bunurile moștenite. Frații fiind din mame de neam diferit, bunurile de zestre legate de neamul primei soții e mai normal să meargă la fiul care descinde din neamul ei, decît la mezinul celeilalte soții, străină de aceste bunuri. Aven într-o anumită măsură o aplicare a regulei feudale : *materna maternis*. Judecata mitropolitului Iacov, în aparență îndrăzneată și legată de o pravilă individualistă și autoritară, consacră, poate echitabil, o mentalitate tradițională, comună și satului arhaic și clasei boierești conservatoare. Această semnificație a judecății din 23 dec. 1753, adeseori citată strict mecanic, n-a fost niciodată subliniată de cei care au semnalat-o ca simplu caz de abundentă citare a pravilii. Nu a fost semnalată pînă acum nici folosirea lui Matei Vlastarēs prin intermediul gl. 285 din *Îndreptarea legii*, ca și în alte judecăți moldovene de epocă.

12. 1759—1765. Danie. Anulare de către moșinari de baștină. Valabilitate. Moldova. Trecînd peste stricta limită cronologică, mă voi opri asupra unui proces moldovean din 8 oct. 1759¹⁶² și 15 mai 1765¹⁶³ între vameșul Alex. Isăcescu și moșnenii Gherghelești din Șendriceni, pentru că este vorba de aplicarea individualistă a pravilei într-un sens pe care în Țara Românească l-am găsit deja afirmat la 1553 și 1631, iar opoziția tradiționalistă a neamului de sînge apare dirză și este încă formulată în termeni de obște arhaică, închisă și oarecum xenofobă.

Remarcabilă este enunțarea unei reguli noi, rezultată din libertatea de a dona sau testa și structura arhaică de obștean-băștinaș cu statut privilegiat : „de vreme ce Alecsandru Isăcescu cu danie ce i-au dat Ion Gherghel (în Șendriceni) este și el drept moșinaș de baștină și volnic a cumpăra și el ca fiecare moșinaș și cumpărătura ce au cumpărat împreună cu muma lui Grigoraș Gherghel este bine cumpărată” (Cartea de judecată a vel logofătului Ștefan Ruset).

Ghergheleștii neodihnindu-se, Ion Theodor Calimah rînduiește o nouă judecată la mitropolitul cu vel logofătul Manolache Costachi și hatmanul Vasile Ruset care declară la 1 ianuar următor : „am luat sama foarte cu amănuntul acestii judecăți și am aflat judecata dumisale Ștefan

¹⁶² Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade* 14 (1925) 55—56, nr. 49.

¹⁶³ *Ibidem*, 56—58, nr. 50.

Ruset biv vel logofăt, bună și după orînduiala pravilii și noi încă așa hotărîm de acum înainte să stăpînească Alexandru Isăcescu”¹⁶⁴.

Nu ni se spune textul aplicat. Pravila prevedea numai valabilitatea daniei către Isăcescu. Dar intrarea, pe baza ei, printre băștinașii satului cu prilejul de precumpărare legat de acest statut, era o adevărată nouă regulă de drept care consacra dezagregarea vechii solidarități de obște sătească.

De altfel din doc. din 15 mai 1765¹⁶⁵ rezultă că dania fusese făcută nu în spiritul dreptului roman (simplă intenție liberală), ci în spirit de obște : „pentru sufletul său” și făcîndu-l pe Isăcescu „iarăș nepot”. Aceste date justificau soluția încadrării dăruitorului printre membrii grupului lui Ion Gheorghe și deci printre băștinașii satului.

Judecătorii de la 1765 cunosc importanța acestor împrejurări, și în motivarea lor, referindu-se la pravilă, știu să nuanțeze raționamentul care îi ducea la aplicarea ei : „Noi de amu după pravilă am socotit că nepoții lui Ion Gheorghe, înblă fără de cale și fără dreptate, căci Ion Gheorghe cu lucrul său fiind drept, au fost volnic să-l dea, și să facă ci va vre la un străin, dar cu atît mai virtos iarăș la neamul său, și pentru sufletul său”.

Semnează pentru boieri : vel logofătul Ștefan Ruset, vel vornicii Ion Paladi și Ioniță Costandachi, și hatmanul Vasile Ruset.

Pentru a înțelege fondul conflictului dintre pravilă și vechea solidaritate de obște, să extragem dintr-o jalbă a Gherghileștilor cu data de 17 mart. 1765, poziția lor sugestiv exprimată : „să nu rămînem scoși de streini. și din baștina noastră cè strămoșească, la cari, măria ta, noi sîntem veri primari cu acest vînzătoriu, iar Alexandru nu este nici o rudenii, cum și așezare noastră de la părinții și moșii noștri este tot pe această moșie”. În spiritul pravilei, la 1766 Isăcescu se grăbește să ceară stîlpirea porții lui¹⁶⁶. El era un factor de privatizare și individualizare a vechilor stăpîniri devălmașe, cu spiritul lor de baștină și de neam.

13. 1602—1604. *Legea lui Dumnezeu în materie de învoială și consimțămînt. Țara Românească.* La 6 apr. 1602¹⁶⁷, Simion Movilă, judecînd „după dreptate și după legea lui Dumnezeu”, întărește mănastirii Cozia satul Vișinile, ca dat în plată de Mihai Vodă pentru un împrumut de 20 000 de aspri și 20 cîntare de plumb restituite în natură. Aici legea lui Dumnezeu este dreptul nomocanonic în partea privind efectul unei învoieli și valabilitatea unei dări în plata făcută pentru stingerea unei obligații. Satul este reîntărit monastirii de Radu Șerban¹⁶⁸ la 22 apr. 1603, fără nici o referire la vreun temei legal („am cercetat și am adeverit...că a fost după făgăduința răposatului Mihail voevod”).

Tot „după dreptate și după legea dumnezeiască”, Radu Șerban la 20 iun. 1604¹⁶⁹ respinge acțiunea sătenilor „cnezi” din Văleni care susțineau că vînzarea ocinei către logofătul Pirvu s-a făcut fără știrea lor. Li se da lege cu 12 boieri să jure că cei ce s-au făcut cnezi n-au știut cînd

¹⁶⁴ *Ibidem*, 56, nr. 49.

¹⁶⁵ Boierii motivează temeinic, în spiritul pravilii, realitatea daniei: a) există răvaș de danie; b) „singură gura lui au mărturisit că au dat danie”; c) nu-i nici un meșlesug la mijloc; d) de la danie au trecut 13 ani; e) nepoților reclamanți le-a făcut parte cit i-a dat mina.

¹⁶⁶ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, 59—60.

¹⁶⁷ DIR B XVII 1 (1951) 36, nr. 43.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 80, nr. 93.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 131, nr. 135.

a cumpărat logofătul. Sătenii rămân de lege și de judecată. „Legea dumnezeiască” aplicată aici este principiul consimțământului pentru valabilitatea unui act juridic de transfer al stăpînirii funciare și personale.

14. 1602. *Violența ca viciu de consimțământ. Țara Românească.* O pricină complicată și gîngășă este judecată la 16 iun. 1602¹⁷⁰ de Simion Moghilă „după dreptate și după lege”.

Postelnicul Radu Năsturel din Fierăști, luînd de soție o fată din casa lui Mihai Vodă, s-a dat drept nepot al lui Stan din Fierăști (decedat fără urmași în viață), folosind o carte a lui Virjoghe sulger pentru Voevodă, fiul lui Stan. Vintilă paharnicul, soțul Mariei, fiica lui Virjoghe, n-a îndrăznit să-și reclame soțul, deoarece „s-a temut pentru capul său, să nu-l piardă”, iar Năsturel și-a făcut carte de ocină de la Mihai Vodă. Sub Simion Moghilă se stabilește impostura lui Năsturel. Domnul se sfătuiește „cu toți sfetnicii d.m.” și dă „marilor dregători din Divanul d.m. ca să le cerceteze rîndul”, dar Năsturel își face cu furtișag cărți false „de rămas”.

Ce lege a aplicat domnul în acest proces? Neîndoielnic, principiile de moștenire și de proprietate ale pravilei, care în speță concordau cu ale „legii țării” în sens restrîns. Fiind vorba de un mare boier înrudit cu un domn, judecata se face cu multă grijă și referința la pravila bizantină era în astfel de cazuri de rigoare. E surprinzător că nu se face sub o formă mai izbitoare și mai clară.

Aceeași formulă „am judecat după dreptate și după lege” reapere la 7 ian. 1603¹⁷¹ într-o judecată a lui Radu Șerban care constată că sătenii din Vătășești nu pot aduce lege cu 12 boieri care să jure cu ei că s-au vîndut din silă ca vecini lui Pîrvul logofăt sub Simion Moghilă. Aici „legea” nu pare să evoce în mod deosebit o referință evidentă la pravila bizantină, afară de principiul că violența viciază consimțământul dat la încheierea unui act.

15. 1603. *Consimțământul. Neîndeplinirea unei condiții esențiale. Țara Românească.* O judecată „după dreptate și după legea lui Dumnezeu” făcută de Simion Movilă, este relatată și întărită de Radu Șerban la 25 iun. 1603¹⁷². Mihai Viteazul, „fiind stăpîn și putearnec”, a invocat rudenția sa cu Iane, mare ban de Craiova, ca să ia ca moștenire satul Băilești, primit de Iane pentru a procura cîste, socotînță și dregătoria lui Danciul dvornic, fără însă a-și îndeplini obligația luată. Satul, dăruit episcopiei de Rîmnice, este revendicat de urmașii lui Danciul, care cîștigă aducînd legea cu 12 boieri purtători. Procedura a avut loc sub Simion Movilă, dar acesta ieșind din țară, hotărîrea s-a dat de succesorul său. *Legea lui Dumnezeu* aplicată în speță nu poate fi decît principiul de drept bizantin privind nulitatea consimțământului în caz de neîndeplinire a condiției esențiale de care depindea valabilitatea lui.

16. 1613. *Validitatea unei rînzări. Donație între soți nedovedită. Țara Românească.* O interpretare nuanțată, dar neîndoielnică, necesită referința la pravilă în judecata lui Radu Mihnea din 26 ian. 1613¹⁷³,

¹⁷⁰ Ibidem, 49—51, nr. 61.

¹⁷¹ Ibidem, 72, nr. 85.

¹⁷² Ibidem, 93—95, nr. 105.

¹⁷³ Ibidem, 2 (1951) 143—144, nr. 141.

între Mihalcea stolnic cu fiii lui viitori, care cumpărase de la turcul Ali Beg două moșii (sat și seliște), și soția acestuia din urmă, Voina, care susținea că moșiile îi fuseseră date ei.

Domnul declară : „am căutat și am judecat cu dreptatea lui Dumnezeu și toți cinstiții dregători din Divanul d.m. ...și dreptate am făcut d.m.”, Voina, căreia, fugită cu un om rău, Ali Beg nu-i dăruise nimic, să nu aibă amestec și Mihalcea să fie slobod a stăpîni, deoarece, „au rămas Voina osîndită de pravilă în Divanul d.m.”. Aici, în conformitate cu pravila se validează vînzarea către un străin, lipsită de orice viciu, dovedită prin acte, și care trece înaintea simplei donațiuni între toți întemeiați pe simpla afirmație a soției interesate.

17. (1402—1418), 1418, Dania pioasă este exclusă de la restricțiile protimisisului. Țara Românească. La începutul sec. XV¹⁷⁴, sub Mircea cel Bătrîn și urmașii săi, daniile pioase făcute unei biserici erau exceptate de la regimul de restricție al protimisisului în favoarea anumitor cercuri de solidaritate familială sau vicinală. Este vorba, în chip neîndoielnic de celebra novelă atribuită lui Vasile II (anul 988)¹⁷⁵, pe care biserica română, interesată în regimul de favoare ce i se acorda, nu putea s-o ignoreze. Ea a trebuit să impună regimul novej prin luptă, înfățișînd-o ca o *lege dumnezeiască* de neînlăturat și ca un ecumenic *ius gentium* (drept al tuturor neamurilor), și va fi izbutit, deoarece regula se regăsește mai tîrziu aplicată și în Moldova.

La data la care ne referim, cancelaria domnească nu motiva soluțiile adoptate și nu înseria în act origina textului aplicat. Mai tîrziu, se știe că exceptarea cucerită de biserică a fost extinsă la toate daniile, inclusiv cele făcute unor boieri, tot așa de interesați să ocolească privilegiul de apărare, pe care neamul îl găsea în protimisis.

18. 1604. Protimisis. Țara Românească. La 21 mai 1604¹⁷⁶, Radu Șerban, dînd pitarului Tudoran și jupîniței sale dreptul să răscumpere pe bază de protimisis de rudenie jumătatea de sat Cacovenii, cumpărată de comisul Mendea de la postelnicul Dragomir, cumatului Tudoran, arată că a judecat „după dreptate”, fără nici un alt adaos, deși protimisisul era reglementat și de legile bizantine și de obiceiul pămîntului. Invocarea numai a dreptății”, e semnificativă, deși în alte cazuri se invocă „legea lui Dumnezeu”.

19. (1604—1609). Protimisis. Prescripție. Țara Românească. La 20 nov., mai aproape de 1609 decît de 1604¹⁷⁷, Radu Șerban rejudecă în termeni nu destul de clari pentru noi un complicat proces a cărui semnificație merită cu atît mai mult să fie subliniată.

În satul Dărmănești, slugerul Necula Avan și fiii logofătului Chisar care par să fi avut stăpînire în acel sat, cotropesc partea soției lui Cîrșian dată zestre fiicei Theodora la căsătoria cu Eremia, nepotul mitropolitului

¹⁷⁴ DRH B 1 (1966) 62—63, nr. 27; 86—87, nr. 42 (22 iun. 1418).

¹⁷⁵ Zachariae von Lingenthal, IGR, 3, 303 = J. și Pan. J. Zepos, IGR 1 (1961) 259; cf. un extras la Mihail Fotino (Phôteinopoulos), *Nomikon Proheiron*, ed. Pan. I. Zepos, Atena (1959) 234 (III, 8, § 2).

¹⁷⁶ DIR B XVII 1 (1951) 124—125, nr. 130.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 146—150, nr. 149.

Eftimie¹⁷⁸, care dăruise acestuia 40 000 de aspri. Cotropirea se întinde și la o bună serie de ocine cumpărate de mitropolit.

În procesul început de vlădică sub Mihai Viteazul, 6 boieri adevăresc cu suflul lor că Eremia (în numele soției) să fie mai volnic să lepede banii cotropitorilor și să stăpânească tot satul. Cu alte cuvinte s-a recunoscut protimisul Theodoriei pentru toate cumpărăturile de locuri megîșești, făcute în Dărmănești, fără ca actul s-o spună clar și direct. Mitropolitul Eftimie ale cărui cumpărături erau răsturnare de protimisul soției nepotului său „a tras pîră foarte tare” cu Nicola și Chisar, sub trei domni, stabilindu-se că își va lua îndărăt banii plătiți ca preț al ocinelor cumpărate.

Cîrstian a cerut mitropolitului să întoarcă suma convenită lui Necula, din dania de 40 000 de aspri făcut lui Eremia la căsătorie. Vlădica acceptă, cu condiția ca ocina astfel cumpărată să-i revină lui, dacă nepotul Eremia nu va avea viață lungă. După o „pîră foarte tare”, vlădica a lepădat lui Nicola 14 200 de aspri din dania de 40 000 de aspri.

Sub Simion Movilă, vlădica Eftimie fiind pribeag în Moldova, Necula a redeschis procesul, silind pe Eremia să-i mai lepede 10 500 aspri, după care Eremia a decedat. Potrivit înțelegerii intervenite cu prilejul răscumpărării, mitropolitul revenit în țară a voit să păstreze el ocinele, dar Theodora a invocat protimisul de vecinătate (ceea ce nu rezultă decît implicit din document) și a oferit restituirea sumei de 24 700 de aspri. Radu Șerban cu tot sfatul și cu toți dregătorii săi au cercetat și au judecat că „nu se cade după atîta trecere de vreme să se lepede asprii, pentru că a purtat vlădica Eftimie multă greutate și pîră pentru acele ocine și le-a scos din mîna lui Necula și fiilor lui Chisăr”.

Sensul juridic al judecății este că dreptul Theodoriei de a-și exercita protimisul, necontestabil în sine, a fost considerat preșcris și vlădica a putut păstra ocinele în discuție. Nu mi se spune ce termen de prescripție s-a aplicat, cînd a început să curgă și cînd s-a împlinit în raport cu momentul exercitării protimisului de către Theodora.

Pentru a desemna ideea de prescripție se folosește expresia tehnică de „multă vreme”, folosită îndeosebi pentru a se evoca prescripția fără termen prefix a obiceiului, din legea țării¹⁷⁹. Nu este însă imposibil ca aceeași expresie să fie folosită și pentru prescripția bizantină. Aceasta, în materie de protimisis, în lipsă de *denuntiatio* era de 10 ani¹⁸⁰, după novelele din sec. X și după *Hexabiblu* lui Armenopol care la începutul sec. XVII nu circula în original, în țările române¹⁸¹. Mai observăm că în sistemul obiceiului se manifesta la această dată tendința de a se exercita protimisul fără nici o limită¹⁸², ceea ce dreptul domnesc nu admite, ca și procesul de față. De la o vreme, influența bizantină este evidentă și termenul de 10 ani este admis ca o instituție locală de drept receptat¹⁸³. Totuși în 1763¹⁸⁴

¹⁷⁸ Mitropolit de la c. 1594—1603, vezi Nicolae Șerbănescu, *Mitropolii Ungroplahiet în BOR*, 77 (1959) 765—768, care se referă incidental la procesul nostru și citează documentul. Este pribeag în Moldova la procesul nostru și citează documentul. Este pribeag în Moldova din aug. 1602 pînă după 25 iulie 1604 (Doc. Hurm VIII 277—279).

¹⁷⁹ *Preemîtunea* ... (1965) 47, 68, 142.

¹⁸⁰ *Ibidem*, 173.

¹⁸¹ Vezi studiile noastre, *Le droit romain de Justinien dans les Principautés danubiennes au XVIIIe siècle*, III, *Le rôle de l'Hexabible de C. Harménopole* în StCl 13 (1971) 212—214; *Les ouvrages juridiques de la Bibl. des Mavrocordato* în JÖB 18 (1969) 206—217.

¹⁸² *Preemîtunea* ... (1965) 67—69.

¹⁸³ *Ibidem*, 47; 142; 174; 290; cf. 68.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 142.

ea va fi încă înlăturată într-o speță izolată, în favoarea termenului cutumiar nedeterminat, apreciat numai ca „multă vreme”. Ar fi deci deosebit de important ca în textul analizat aici să avem elemente destule de sigure, care să ne îngăduie să conchidem că limitarea exercitării protimisisului prin ideea de prescripție decenală denotă deja un contact cu sistemul bizantin de drept savant evoluat. O afirmație categorică în acest sens nu se poate face, dar credem că cei ce au judecat cunoșteau sistemul bizantin și au ținut seama de el atunci când, după tocmai un răstimp care pare să fi fost de 10 ani, decid că lepădarea banilor cu titlul de protimisis nu se mai poate face. Fiind în cauză figura importantă a unui fost mitropolit, familiarizat cu dreptul bizantin și care în timpul păstoriei sale ceruse patriarcatului ecumenic de la Constantinopol trimiterea în țară a unei pravile, iar Meletios Pigas, ca vicar, confirmase pregătirea în acest scop a unei copii de *Nomocanon*¹⁸⁵, probabil un Malaxos, în care însă protimisisul este reglementat și care pînă la 1609 nu pare să fi sosit în țară, soluția influențată de o referință nedeclarată expres în textul hotărîrii, este cu totul firească.

20. 1614. Prescripția. Țara Românească. Instituția prescripției nu era necunoscută obiceiului, cum am arătat, dar rămîne neprecisă, legată de ideea de trecere a multă vreme, tendința fiind de a se invoca termene foarte îndelungate. Introducerea prescripției bizantine, cu termene precise adaptate diferitelor situații bine definite, a constituit un mare progres, un factor de natură savantă, care nu s-a impus decît cu oarecare greutate. La începutul sec. XVII procesul era bine angajat. La 4 nov. 1614 (DIR A, s.d. doc.). Oana Vătămănuș, cu o soră, un frate și multe rude (veri) pîrăsc pe fostul vornic Nădăbaico pentru două sate cumpărate sub Petru Vodă, de la care existau *direse* „de au trecut mai mult de 30 de ani”. Poziția reclamanților este înfățișată în termeni nepreciși „au vrut aceia să fie crezuți numai pe gura lor și să-i ia cumpărătura dreaptă de atîția ani, cu nedreptate și cu farmece, care li s-au dat pe față înaintea întregii noastre drepte judecări”. Reclamanții „au rămas de minciună, din toată legea noastră... și au fost rușinați și purtați de gît prin tot tîrgul și li s-au tăiat nasurile și urechile aceluia dintre ei, care erau mai de cînte, pentru nedreptatea lor și înșelăciunea ce li s-a dat pe față”.

Fără referire expresă la pravila bizantină, aplicarea acesteia este neîndoiește prin precisa referire la prescripția și la termenul ei bizantin.

21. 1616. Schimb impus cu silnicie de un boier. Viciu de consimțămînt. Sub Radu Mihnea, „un boier puternic”, anume Pană vistierul, a luat satul Călugăreni de la mănăstirea Coșmeana, „întru puterea sa, pentru cîcă era un boier puternic și au schimbat Călugărenii cu niște vite”. Gavril Movilă — la 14 iun. 1619¹⁸⁶ — judeca pîra călugărilor „după lege și după dreptate, ...cu... și îndreptătorii d.m.”. Se constată că Pană a luat satul „fără nici o treabă și fără dreptate”. Fără referința expresă la pravilă, domnul se referea direct la un principiu major de drept bizantin etitoricesc și bisericesc, constatînd că „nici călugării nu sînt volnici să răsipească și să vinză moștenirile mănăstirilor, ci nu este lege

¹⁸⁵ Doc. Hurm. XIII (1909) 348, nr. 13, 6 = [XIII 2] (1914) 318—319, nr. 13, 6 (6. aug. 1597). Cf. N. Șerbănescu, *op. cit.*, 767 și *idem*, *Legăturile patriarhului Meletie Pigas cu țările române* în BOR 64 (1946) 365—367.

¹⁸⁶ *Ibidem*, B XVII 3 (1951) 379—381, nr. 342.

să se facă unele ca acestea". Vitele lui Pană rămîn la mănăstire pentru sufletul lui și pentru veșnica pomenire a ctitorilor.

22. 1620. Schimb de sate. Amestecul mitropolitului. Moldova. O mare *jalbă* a nepoatelor lui Luca Arbore, Tofana și sora sa Zamfira, este judecată la 12 apr. 1620¹⁸⁷ de Gașpar Grațiani, cu privire la un sat (Solca) pe care mitropolitul Gheorghe li-l luase cu „mare asupreală și strămbătate”, dîndu-le în schimb Stănilești și 300 de galbeni ungurești. Ștefan Tomșa a dat satul unor mănăstiri, dar n-a mai apucat să dea jupînițelor înapoi satul lor Stănilești. Ierarhii bisericii și boierii adevăresc faptele. Gașpar vodă decide : călugării de la Șolca „să se învoiască cu jupînesele acelea, ori să le întoarcă satul Solca, că așa s-au aflat cu dreptul din pravilă. Mănăstirea ținînd însă să păstreze satul care era în apropiere, a dat în schimbul lui satul Iubășești. Într-un caz identic de schimb nerespectat, Nicolae Mavrocordat în 1715 (vezi mai jos) aplicînd tot pravila, va da o soluție contrară, nedreaptă, de anulare a schimbului, fără întoarcerea satelor la una din părți, în speță Cantacuzinii cu care era în conflict.

23. 1622. Cotropirea unui sat. Dreptul de a relua pe rumânii fugiți sau atrași în alt sat. Țara Românească. În materie de respectare de către domnie a proprietății boierești, respectare care cerea și ea sacrificii speciale din partea celor ce-și apărau drepturile, avem o curioasă judecată din 15 iul. 1622¹⁸⁸ a lui Radu Mihnea în Țara Românească.

Radul banul Verzesul cumpărase 3 sate, printre care Vlădaia, de la Megiași. Mihai vodă „s-au pus în spinarea « banului » de au hrăpit satul Vlădaia, fără nici un ban, în silnicie și de atunci tot au fost... sub stăpînire domnească”, fiind stăpînit cîtva timp de Cîrstea sluger, iar apoi Radu logofătul i-a răscumpărat de la Radu Mihnea 30 000 aspri, „ca să fie iar pă mîna lui precum au fost ale lui strămoșește”. Lupul paharnic „s-au pus în spinarea lui Radu log. și i-au întors banii înapoi, în silnicie, fără nici un cuvînt, ci numai că au fost puternic”. Satele rămîn la ginerii lui Lupu, iar Radu le-a răscumpărat din nou cu 30 000 de aspri și 200 de oi, sub Gavril vodă Movilă. Sub a doua domnie a lui Radu Mihnea, Aldea postelnicul face pîră pentru rumânii din Punghina trecuți în Vlădoaia de la răposatul Mihai vodă. S-au judecat pînă a rămas Radul logofătul *de pravilă*, apoi s-au învoit pe 30 000 de aspri plătiți de Radu logofătul. Aici pravila privește stăpînirea rumânilor și dreptul lui Aldea de a-și relua pe cei fugiți sau atrași în alt sat. *Rumânia* era consacrată și de pravila bizantină, textul va figura direct în *Cartea românească* și în *Îndreptarea legii* (Pr. I, z. 19; gl. 296, 7.18), iar așezămîntul de slobozenie moldovean al lui Constantin Mavrocordat din 6 apr. 1749 precizează că vecinia („să nu fie volnic a eși din sat și de unde va eși să se dea la urmă”) este consacrată de domnie, de visterie și de *pravilă*. Este *pravila* citată la 15 iul. 1622 și cea tradusă în *Cartea românească de învățătură*.

¹⁸⁷ N. Iorga, *Studii și documente* 21 (1911) 282, nr. 27, DIR A XVII 4 (1956) nr. 388—625 (domnia lui Gașpar voievod) nu publica acest document.

¹⁸⁸ *Ibidem*, B XVII 4 (1954) 178—180, nr. 188.

24. 1715. *Schimb de sate. Anulare. Efecte. Moldova*. La 20 iul. 1715¹⁸⁹, Nicolae Al. Mavrocordat, ca domn al Moldovei, pe de o parte, închină Patriarhiei din Alexandria mănăstirea Hangu¹⁹⁰, iar pe de altă parte, printr-o nedreaptă judecată, recunoaște mănăstirii — și indirect patriarhului Samoil care lua parte la judecată — stăpînirea asupra moșilor Băltățești și Minjești, dăruite în 1627 de Miron Barnovschi. În 1653, cînd dania este anulată de Gheorghe Ștefan, satele lui Balica (Miclăușani și Căcăceni), pentru care Barnovschi primise de la doi boieri, reprezentați în 1715 prin Cantacuzini, moșiile dăruite mănăstirii, fuseseră luate de la antecendenții Cantacuzinilor și date Ilenei, soția lui Miron Costin, ruda cea mai apropiată a lui Balica. Se aplicase principiul „prin desființarea dreptului celui care a dat, dispăre și dreptul celui care a primit”. Pentru a-și consolida situația, Cantacuzinii, după obicei, mai făcuseră și o răscumpărare a satorilor de la mănăstire, deși ar fi avut dreptul la ele fără plată. La 1715, domnul, cu orice mijloace, declară valabilă dania inițială, anulează actul din 1653, dar lasă satele de schimb ale Cantacuzinilor la Ileana Costin, iar Cantacuzinii pierd toate satele și răscumpărarea plătită mănăstirii.

Pentru a valida în 1715 dania din 1627, patriarhul Samoil, beneficiarul acestei *restitutio in integrum*, citează Scriptura și exemple din istoria sacră, invocînd cap. 117 din „svânta pravilă” care decidea caracterul irevocabil al unui dar pios, ca făcut lui Dumnezeu. Principiul era, cum am văzut, realmente formulat în dreptul ctitoricesc bizantin și recepțat, dar mereu violat, și la noi. Oricum el se aplica bunurilor legale intrate în patrimoniul unei biserici. Or, satele Cantacuzinilor nu erau valabil donate mănăstirii, dacă ei nu puteau păstra pe cele primite în schimb de la donatorul Barnovschi.

De unde venea însă în hotărîrea Divanului cap. 117 invocat? Era pur și simplu glava 117 din *Îndreptarea legii*¹⁹¹. Hrisovul moldovean, folosind pentru prima oară în Moldova pravila munteană¹⁹², o reproduce cu ușoare modificări, potrivit obiceiului de a nu se respecta în mod rigu-

¹⁸⁹ Dumitru Stănescu, *Viața religioasă la români*, Buc. (1906) 200—210. N. Iorga, *op. cit.*, 6 (1904) 418—419, nr. 1 610 cu mențiune „citea citeva texte pentru a dovedi”, dă un regest folosit de Gh. Cronț, *Clericii în serviciul justiției*, Buc. (1938) 16, n. 4 în legătură cu patriarhul Samoil.

¹⁹⁰ Vezi detalii la Gh. Ungureanu, *Mănăstirea Hangu sau Buhalnița*, Iași (1931) 16—32, care semnalează numai aplicarea „mai multor texte de pravilă”.

¹⁹¹ Textul de la 20 iul. 1715, cap. 117 „Cîte lucruri de ar da niștine la besearică sau mănăstiri ori vli, grădini, moșii sau altfel de haine mutate și nemutate, aceste toate lui Dumnezeu le-au dat și sintu nărădicate în veci, nime nu mai poate deci să le mai scoată de unde s-au închinat. Iară cine ar îndrăzni ori cele ce le-au dat sau filii lui, sau rudenile lui sau moștenii lui să le clară să le înstreinezi de la bisearică, să se canoniască ca furii de sfinte” (p. 203). Hotărîrea a suprimat definiția didactică a lucrurilor „mutate și nemutate”. Am tipărit în italice cuvintele diferite în cele din *Îndreptarea legii*, omise în textul judecătii.

¹⁹² Pentru alte cazuri ulterioare, vezi mai jos judecata din 20 aug. 1753, II *Procedură*, nr. 3 (arbitrajul). Pentru aplicarea ei de către hatmanul Antonie Jora la începutul sec. XVIII, vezi studiul meu *Cîteva contribuții la studiul receptării dreptului bizantin în Țara Românească și Moldova (1711—1821)* în *Studii* 18 (1965) 51. Lista capitolelor folosite, descoperită de

Textul *Îndreptării legii*, gl. 117

„Cîte lucruri de-ar da neștine la besearică sau la mănăstire, ori vie, grădini, moșii, sau alte haine, mutate sau nemutate, ... acestea toate lui Dumnezeu le-au dat, și sint nemutate și nescuase și nerdicade în vecie, și niminea nu mai poate de-acia să le scoată de acolo de unde s-au închinat. Iară de va îndrăzni cela ce le-au pus, sau feciorii lui sau altul de în rudenie sau de în moșneanii lui să ceară să le ia să le înstriineze de la besearica lui Dumnezeu, sau toate, sau o parte de într-însele, acela să se desparță de besearica lui Hristos și să se canonească ca furii de sfinte (p. 143). Gherman Țăigrădeanu”.

ros autenticitatea textelor de lege. Pravila lui Vasile Lupu (1646) nu conținea un astfel de text fără caracter penal, iar *Pravila aleasă* (alcătuită la Iași în 1632) conține textul sub o formă puțin diferită, cu nr. de gl. 142.

Pentru a sprijini revalidarea daniei, domnul intervine personal cu o subtilă și savantă motivare juridică, întemeiată pe texte sau principii de pravilă bizantină. Tehnica juridică folosită de el era puțin sau deloc obișnuită în motivarea scrisă a judecăților anterioare din ambele țări. Judecata de față deschide, sub acest raport, o fază nouă, accentuată și oficializată de reforma lui Constantin Mavrocordat, către mijlocul secolului.

Domnul pare să răspundă la apărările nerelate ale Cantacuzinilor căzuți în dizgrație și ale căror înscrisuri erau risipite la Țarigrad, după uciderea lui Ștefan Brincoveanu, ginerele răposatului Ilie Cantacuzino, vistiernicul din 1710 al actualului domn Nicolae Mavrocordat.

Mănăstirea — greșit — este privită ca una ce ar fi vindut moșiile către Cantacuzini (răscumpărarea amintită), fără să se fi găsit, la mare nevoie. O astfel de vânzare era interzisă prin can. 28 al Soborului din Trulla. Regula se găsește în can. 26 al Soborului din Cartagina reprodus de *Îndreptarea legii*. Cum am arătat în 1965¹⁹³, este sau o dublă eroare grosolană, sau s-a folosit și un al doilea nomocanon care se referea la Soborul din Trulla.

Obiceiul din țară de a se vinde ușor moșiile mănăstirești este declarat de domn fără teme, deoarece „scrie în sv<ă>nta pravilă de tocmala cea deosăbi, nu să schimbă ceale de obște legiuite”¹⁹⁴ (*privatorum conventio iuri publico non derogat*).

Destul de retoric, domnul amintește principiul *plus valet quod in veritate est, quam quod in opinione* (Inst. I, 2, 20, 11) sub forma localizată : „adivărul poate mai mult decât presupusul”¹⁹⁵.

Regula din *Îndreptarea legii*, gl. 296, zac. 4—5 (= *Cartea românească de învățătură*, pr. I, zac. 4—5), privind raporturile de obște, dînd statornicie chiar schimbului între doi plugari, este folosită ca argument *a fortiori*¹⁹⁶. Or, sensul adevărat al textului citat era că în aceleași condiții economice, se poate reveni asupra unui schimb de loturi țărănești.

Gh. Ungureanu în 1934, se referă în realitate, cum am dovedit, la următoarele glave și materii (fără să știm în ce împrejurări anume au ajuns să fie utilizate de boierul, refugiat la un moment dat la cererea lui C. Brincoveanu :

gl. 48, zac. (Jora : 8) = suduirea judecătorului și a oamenilor domnești.

gl. 107, zac. 14 (Jora 12) = suduirea boierului dregător.

gl. 109, zac. 1 = suduirea coconului mic al unui boier.

gl. 109, zac. 2 = suduirea feciorului de suflet și a copilului unui boier.

gl. 244, zac. 12 = uciderea făcută de slugi.

gl. 308, zac. 87 = zidire sau sădire pe pământ străin (superficie și emfiteoză).

gl. 341, zac. 8 = ordinul dat slugii de a comite o răutate (înfracțiune).

gl. 341, zac. 15 = instigatorul și instigatul vor primi aceeași pedeapsă.

gl. 342, zac. 12 = în caz de instigare, se pedepsește fapta săvârșită, nu cea poruncită.

Diferențele de transcriere sau adaptare dialectică sînt minime. Textele figurau și în *Cartea românească de învățătură*. A. Jora a putut face extrasul în timpul sederii lui în Țara Românească și, dreptul receptat fiind același și în Moldova, le-a păstrat ca utile pentru sarcinile sale de judecător.

¹⁹³ Vezi studiul citat în nota precedentă, folosit în prezentul rezumat.

¹⁹⁴ N. Stănescu, *op. cit.*, 206.

¹⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁹⁶ *Ibidem*.

Schimbul lui Barnovschi fiind astfel declarat definitiv, actul lui Gheorghe Ștefan este socotit ca făcut cu „răutate... și cu asupriață și împotriva sfintelor pravili”. Dar nu se trage și concluzia că moșiile date de Cantacuzini trebuie să le revină, dacă li se anulează schimbul pentru cele primite. Problema prescripției de 40 de ani în principile bisericești¹⁹⁷ nu este discutată și nu știm dacă a fost ridicată de interesați. Implicit însă domnul o respinge, subliniind principiul din gl. 117 alin. 2 a *Îndreptării legii* (=gl. 143 din *Pravila aleasă*)¹⁹⁸, care exclude prescripția achizitivă (uzucapiunea) lucrurilor dumnezeiești. Obiceiul local contrar este înlăturat de domn pe baza principiului romano-bizantin că „a obiceiului și a ținerii stăpânirea n-are putere pînă într-atîta, cît să biruiască socotealile <sc. rațiunea> și pravilă... obiceiurile sînt pentru cealaltă ce nu le scriu pravilele dar o strica pravilele nu pot”¹⁹⁹. Se exclude deci, ca în celebra constituție a lui Constantin cel Mare preluată de *Basilicale*, obiceiul *contra legem*. Obiceiul deci era riguros subordonat pravilii, oare îl autoriza, și limitat la lacunele sau lămurirea legii (*praeter* și *secundum legem*). Or, la acea dată în principate nu dispăruse complet structura originară a obiceiului, ca sistem obligatoriu prin însăși natura lui obligatorie autonomă, ceea ce-i permitea să se manifesteze independent de pravilă, limitîndu-i receptarea și adoptînd-o creator la exigențele locale.

Poziția lui Nicolae Mavrocordat dezvoltă pe aceea a patriarhului Nifon în Țara Românească (începutul sec. XVI) și se putea sprijini pe textele *Sintagmei* lui Vlastarês și a nomocanoanelor următoare, inclusiv *Îndreptarea legii*.

Afirmarea teoretică — neîntîlnită aiurea — a dreptului domniei de a lua pe seama sa cele două moșii „strajă la margine din spre țara Ungurească”, unde puteau pricinui „vreo primejdie domnii și țării”, nu interesează aici, fiindcă nu se invocă pravila, dar pare să fie vorba de extinderea noțiunii de hainie²⁰⁰, cu aceeași tehnică savantă, nouă, de interpretare, de care am vorbit. Într-adevăr, cu o vizibilă abilitate, domnul susține că prin căsătoria fetei lui Ilie Cantacuzino cu fiul lui Constantin Brîncoveanu, moșiile de la graniță apăreau ca închinat „la domn de altă țară”, care în 1715 nu era altul decît decapitatul în Țarigrad, Constantin Brîncoveanu. Cantacuzinii, așa de aproape de „vicienie” — insinuează domnul — trebuiau să accepte anularea unilaterală a schimbului și validarea pierderii celor două moșii pentru viciu civil de formă, decît să riște confiscarea lor pentru vicienie prin închinare de moșii de graniță față de un domn vicienit și decapitat!

Proces politic, opoziție de interese personale în cadrul clasei dominante, proces nedrept judecat, de un divan terorizat de domnul său fana-

¹⁹⁷ *Vaktéria* (Cirja), BAR, ms. rom. 1 468, f. 303^r (slova E, cap. 22); Armenopol, *Manualul legilor sau așa-numitele cele șase cărți*, ed. I. Peretz, Buc. (1921) § 92, 121.

¹⁹⁸ Cap. 142, vezi I. Peretz, *Curs* II 1 (1928) 294 și ed. C. Tegăneanu, în ms. la Inst. de istorie „N. Iorga”.

¹⁹⁹ Cf. CI, 8, 5, 22 (anul 319): *Consuetudinis usque adeo sui valitura momento, ut aut rationem uincat aut legem*.

²⁰⁰ În *pravilă* mai găsim și o altă extindere rămasă neobservată a pedepsei hainirii. După textul grec popular folosit de traducătorii ruși și tradus în românește de I. Peretz, § 2 118 (p. 504 din ed. cit. în n. preced.) sună: *Cine vrăjmășește viața domnitorului, pe acela să-l omoare, iar averea lui să se predea jafului*” (*praedari*, a prăda, de unde *prădalica*, bunuri *prădalice*, la început, distruse, ulterior numai luate pe seama domniei. Textul clasic al lui Armenopol da: *să se scrie la vîstierie*).

riot și cult, așa cum rezultă la 30 iun. 1716 ²⁰¹ din declarațiile Divanului și din judecata lui Mihail Racoviță, care o anulează pe aceea din 20 iul. 1715, deși N. Iorga ²⁰² era convins că noul domn n-avea „mai mult respect de dreptate”.

Din punctul de vedere al tehnicii juridice și al culturii dreptului scris, hotărîrea lui Nicolae Mavrocordat ocupă un loc deosebit și se așează pe linia dezvoltării dreptului, afirmată și în unele hotărîri ce vom analiza mai jos, de la mijlocul sec. și mai ales în cele de la sfîrșitul lui și de la începutul celui următor, concomitent cu dezvoltarea receptării bizantine, cu apariția ideii de sinteză unificatoare a tuturor sistemelor de drept și apelul modernizator la cultura juridică a Occidentului, hrănită deopotrivă, cu drept roman de limbă latină și cu drept bizantin al urmașilor sec. XVI și XVII ²⁰³.

²⁰¹ Vezi studiile noastre din JÖB 18 (1969) și din StCl 12 (1970) 206—239.

²⁰² *Ibidem*.

²⁰³ *Ibidem*.

Procedura

1, 1715. *Valoarea probelor scrise*. Spiritul pravilei se oglindește într-un considerent al lui Nicolae Mavrocordat, cărturarul de cultură bizantină și europeană, care nu putea exalta și aprecia caracterul dominant al structurilor orale în sistemul local al obiceiului pământului. De aceea într-o hotărîre din 7 oct. 1715²⁰⁴ se spune, fără altă referință directă la pravilă : „mai de credință sîntu dreasăli domnilor bătrîni decît gurile oamenilor, și unde iaste dovada cu scrisori din semne în semne, nu încape altă credință”.

La mijlocul secolului, Matei Ghica²⁰⁵ în Moldova va veni, foarte alarmat, cu un hrisov care să impună practica înscrisurilor și să combată excesul de structuri orale ale vieții juridice obișnuielnice și încă nu destul de deschisă pravilei bizantine.

2. 1752. *Alegerea moșiiilor. Competența marelui vornic. Dovada prin martori a unei stăpîniri moșnenești. Moldova. Arbitrajul sau judecătoria ales (eretos)*. Voi analiza pe larg o mare carte de judecată din 12 aug. 1752²⁰⁶ a lui C. M. Cehan-Racoviță, fiindcă litigiul era mai vechi și soluția se sprijină pe texte bizantine care de peste 10 ani făceau parte din stocul de norme folosite de cancelaria domnească a Moldovei. Se judecă puternicul mare vornic Manolache Costachi cu moșnenii din Greceni pentru hotarul Vintileștilor și pe baza textelor de pravilă boierul este dat „rămas de lege”.

Cartea este remarcabilă prin terminologia folosită (vezi de trei ori „mare jalbă” : a boierului, a moșnenilor, a unor martori ; „judecată peste judecată”, modernizare a vechiului „lege peste lege”), prin competența *ès qualités* a marelui vornic de a alege moșiile, prin descrierea ritualului cărții de blestem sau prin denunțarea abuzurilor judiciare ale boierilor : „nouă ani de cînd să trage aciaștă giudecată nu s-au mai îndestulat acești boiari de giudecată”. Avizul boierilor în Divan este luat individual și consemnat în mod fidel. Aproape senzațională este menționarea practicii de a se consulta și folosi jurisprudența Divanului în pricini asemănătoare : „S-au cercetat la alte hotărîturi vechi de moșii și tot cu martori scriindu-i anume și au întărit zapisele cu ispisoace domnești”²⁰⁷.

Divanul trebuia să decidă dacă moșnenii își pot dovedi stăpînirea lor cu martori, în lipsa unor titluri scrise și de o parte și de alta, și dacă

²⁰⁴ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade* 14 (1925) 31–32, nr. 33.

²⁰⁵ N. Iorga, *Anc. doc. de droit roumain*, Paris–Buc. 2 (1931), 352–354 (1 aug. 1755).

²⁰⁶ Gh. Ghibănescu, *op. cit.* 9 (1914) 235–250, nr. 99.

²⁰⁷ *Ibidem*, 247–248.

hotărîrea unui arbitru de părți poate fi apelată. În această situație, hotărîrea declara :

„Scosu-s-au și din pravilă cîteva ponturi pentru marturi din care o samă s-au scris și aicea și s-au citit înaintea a tot Divanul”.

Textul din doc. publicat

Condica lui

Vaclêria, 1645

Mavrocordat, BAR, ms. rom.
237, f. 578²⁰⁸.

Slova M. cap. 99, Iași 1754
[BAR, ms. rom. 1 468 f.
516^v—517^r].

Cap. 116

„de am giudecată cu tine și scoți marturi .și nu voi priimi, deci iarăși scoți și nu-i voi priimi, apoi iarăși și a treia oară scoți, mai mult nu pot să mă leapăd de dînșii”.

Cap. 106

„Scoțând marturi pe giudecată ce-oi avea cu tine și de nu-i voi priimi, pe urmă scoțându-i iarăși și iarăși și al treilea rând scoțând și mărturisind tot într-u<n> chip, n-are nici de cum să-i lepedi, mărturisind înaintea obrazului meu”.

„Pentru că poate omul de patru ori să scoată marturii. De voi avea giudecată cu tine, și eu nu voiu priimi pe marturii tăi cel dintîiu, și iar vei scoate și a doao mărturie, și nici acéia nu o voiu priimi, și iarăși vei scoate și a treia oară mărturii, după acéia nu mai am a mă mai lepăda de dînșii (urmează excepția, cînd se acorda și al patrulea rînd) [BAR. ms. rom. 1 266, f. 428^r — 2 128^v; ms. rom. 1 271, f. 350^{r-v}].

Cap. 110 :

„Nu sînt marturi vrednici de credință căți sînt în mina pârîșului de le poruncește să mărturisească, așijderea și lă fiește ce pricină pârîșul oameni de casă și ai săi nu aduce marturi”.

Cap. 113 :

Nu sînt de credință mărturii nici să s<e> cr<e>ază acei ce sînt supt ascultarea părășului să mărturisească ori la ce pricină, că părășul omîni de cas<ă> sau a lui, s-au spus, nu po<a>te să aducă spri mărturie”.

Cap. 110 [f. 518^{r-v}]:

„Pentru marturii ce-i slăpînesc pîreții, adecă cei ce pîrăsc. Nu pot fi marturi vrednici de credință cîți sînt în mina pîrețului și le poruncéște să mărturisească. Așijderea ieste și la tot felul de pricină. Pîrețul oameni din casa sa nu poate să aducă marturi”. (BAR, ms. rom. 1 266, f. 429^v; ms. rom. 1 271, f. 351^v).

La slova M.

Cap. 99 :

„Intr-alt chip priimăsc pre marturi ce mărturisesc cu gura lor că cu ochii noștri am văzut aceasta, și într-alt chip priimăscu pre cei ce mărturisăscu dintru auzu, ori-

Cap. 99

„Acei marturi să cadă să <se> criadă ce zic că știu cu ade-vărat sau au văzut cu oci <i>”.

Cap. 99 (f. 515^r):

Pentru marturii ce mărturise-sesc pentru hotărîile satelor și ale celăjilor și pentru care lucru să priméște mărturia dintr-auz și care nu să priiméște...

²⁰⁸ Pentru care N. Iorga, *Studii și documente* 6 (1904) 258, nr. 407 semnalează numai: „extrase din pravile”.

carele dar va să aibă mărturie bune, marturi ce-au văzut cu ochii lor, și mărturisesc cu gura lor să aducă”.

Deci cele ce va să aibă mărturie bună, pe marturii ce-au văzut cu ochii lor și mărturisesc cu gura lor, pe aceia să-i aducă...” (BAR, ms. rom. 1 226, f. 426^v ms. rom. 1 271, f. 247^v).

Cap. 113

Fișticarei după una și al doale mărturie să va lăsa din pricina ce au <a>vut, pe urmă nu po<a>te nici cu scrisoarea împărătească să ceară și alți marturi de vreme ce au ascultat mărturiile și s-au lăsat di pricină și giudecata bună”.

Cap. 113 (f. 518^v)

Pentru lepădarea de marturi. Cea ce o dată, sau de doao ori va auzi pe marturi, și să va lepăda de acee pricină, după acéia nici cu carte împărătească nu mai poate cere alți marturi, de vreme ce au auzit mărturiile și s-au lepădat de pricina și giudecata ce avea” (BAR, ms. rom. 1 266, f. 430^f; ms. rom. 1 271; f. 252^f).

Cum marele logofăt îndeplinise în această pricină rolul de arbitru (judecător ales sau *eretos*), s-a pus problema de a ști dacă hotărîrea dată de el mai poate fi discutată de parte. Ca decan de vîrstă al Divanului, în fața mitropolitului, el a declarat că „de au făcut pentru obraz sau pentru preteșug sau vrăjmășie sau mită de-au luat, să dea samă înaintea înfricoșatului și nefățarnicului giudeț, a lui Hristos și să se osândiască de la giudecata svenției sale și au <fost> crezut de toți”.

Pentru inapelabilitatea hotărîrii unui arbitru, s-a invocat canonul 26 al Soborului din *Catarghena* că „ori ce va hotărî giudecătorul cel ales ori dreptu sau strimbu, nimene nu le strică, nice patriarhul nice împăratul”, exceptîndu-se numai cazul cînd s-a giudecat pentru obraz sau prieteșug sau vrăjmășie. Pentru a înlătura bănuiala, marele logofăt jură cum am arătat și este crezut.

Cartea mai invoca și canonul 122 al aceluiași sobor : „și carele nu să supune să fie afurisit”, precizîndu-se că „giudecătorul ales orice va părea mai bine hotărăște și nimene nu mai giudecă de iznoavă”. Ambele canoane, cu o mică eroare (26 în loc de 96), ca și pravilele de care se face vorbire în continuare, sînt citate după *Vaktéria*, la a cărei traducere, terminată în 1754, veghea mitropolitul Iacov ²⁰⁹.

Se repetă insistent că „Mai poruncesc pravilele, ori dreaptă ori strămbă este, giudecata giudecătorului celui ales stă întărită și nime nu o strică. Nu are trebuință giudecata giudecătorului celui ales să se mai giudece de iznoavă, giudețul ales de îmbe părțile să asămănă împărătescu și nu să

²⁰⁹ Să se compare textele citate, cu *Vaktéria, slova K. cap. 20* (BAR, ms. rom. 1 468, f. 376^{r-v}): „Pentru giudecătorii ce-i aleg de-i pun doi oameni între dînșii să giudece ... Și canonul 96 al Săborului de la Catarghena poruncește cum că orice va hotărî giudecătorul eretos ... Așîderea și canonul 122 al aceluiași săbor zice: iară carele nu să va supune să fie afurisit ...

Pravilele

Ori dreaptă, ori nedreaptă va fi giudecata eretosului, stă întărită și nimeni nu o strică”.

cade să să mai giudece giudecata lui. Iată dar cu giudecata pravilii și cu giudecata politeii, cu toată dreptatea au rămas Manolache vornic ... din giudecată... și de vor mai rădica vreodată la alți luminați domni ca să mai scornească această pără să nu li se mai asculte de vreme că au călcat și giudecata altor domni... neavînd acești boiari nice o dovadă, nice scrisori, nice marturi, și orice cărți domnești ar fi oprit și nu le-au scos la noi, să nu li să ție în samă. Iar moșnenii de Greceni s-au îndreptat cu ispisoace... și cu marturi...²¹⁰.

3. *Arbitrajul (eretocrisia) sau judecătorul ales (eretos)*. La 20 aug. 1753²¹¹, Matei Ghica întărește judecata din martie același an a unui complet de judecată rinduit în propriul său proces de partaj succesoral de Constantin Racoviță și format din mitropolitul Iacov Putneanul, doi mitropoliți străini (de Nisis și Sevastia) și patru boieri. În fața acestui complet domnul apăruse prin vechilul său Iordache Stavraki. Pirit era Radu Racoviță vel logofăt și frații săi. Se judeca valabilitatea unei împărțeli din 1690, întărită de Constantin Cantemir în 1691. La acea dată și ulterior, părțile se invoieră într-un anumit fel pentru anumite bunuri din moștenire — amănuntele nu interesează aici — învoială sau tocmeli pe care acum domnul voia să le schimbe.

Iată cum se aplică în cauză pravila bizantină²¹²:

„Deci stînd judecata la socoteală, și ca să nu vateme dreptatea au căutat la sfînta pravilă, capul 290, titlu 287 Armenopolo și așa s-au aflat zicînd :

Textul din document

„Toată tocmirea ce se tocmește, omul unul cu altul, pe un lucru cu scrisoare, au fără scrisoare să fie adevărată”.

„Și iarăși legea și nearaua lui Leon : Tocmală cînd să tocmesce de vole acele închid și așază lucrurile, sau tocmelile părților ce se... stau împotriva, și mai mult acel lucru și tocmală, la judecată nu merge”.

Textul din *Îndreptarea Legii*, gl. 290²¹³, 1962 p. 279

„Toată tocmirea ce să tocmește omul unul cu altul pre un lucru, și cu scrisoare și fără scrisoare, să fie adevărată. Armenopol „Tocmeala cînd se tocmesce de voe, acelea închid și așază lucrurile sau tocmelele părților celora ce stau împotriva; și mai mult acel lucru și tocmală la judecată nu merge. Legea”²¹⁴.

Vezi *Basilicale* 7, 2, 20, ed. Fabrotus I 246 = Galus, D.4, 8, 20; *quia arbiter etsi erraverit in sententia dicenda, corrigere eam non potest*. Cf. și judecata lui I. I. Calimah din 19 iulie 1759 (N. Iorga, *Documente Callimachi* II 25, nr. 53: „Scoțînd și pont din pravilă, cum că de [c]lor prîmli și o parte și alta pe giud(e)cata unui boier aici giudecat(ă) altă giudecată nu poate să străce”.

Vezi și *Citeva contribuții la studiul receptării* în Studii 18 (1965) 49—73 (57—60).

²¹⁰ Moșnenii cîștigă procesul cu un lux excepțional de texte din pravilă, dar acest lux nu li se adresa lor, ci bolerilor mari, a căror dîrzenie, la care asistăm, nu putea fi înfrîntă nici de un domn care momentan nu-i agreea. Mitropolitul, patronul *Cîrjei arhieresti*, exclusiv folosită tocmai în timpul traducerii ei în românește, nu putea fi străin de soluția dată și de procedeul legalist ce se alesese. Să nu uităm însă că din 1741—1742 texte din *Cîrja* erau intrate în practica judiciară a cancelariei domnești (vezi condica C. Mavrocordat).

²¹¹ *Uricariul* 16 (1891) 299—314.

²¹² *Ibidem* 303.

²¹³ Ed. 1 (1962) 279 = list. 279 din ed. 1652, nr. pag. din ed. orig. corespunde cu nr. titlului din textul lui Th. Codrescu. Este deci vorba de o greșeală: titlul 287 în loc de list. 287. În nici o culegere de drept bizantin nu se găsește un titlu purtînd un număr așa de mare.

²¹⁴ În *Îndreptarea legii*, referința marginală „Nearaua a lui Leon Înțeleptul” figurează la alineatul următor, nereprodus în *Cartea* lui Matei Ghica. Poate că figura în anaforaia mîr. Iacov, ceea ce e greu de admis. Ea a putut fi copiată din greșeală și nu fără dorința de a cita o opinie de împărat într-o hotărîre care respingea acțiunea unui domn înscăunat.

Dacă ne urcăm la *Hexabiblu* lui Armenopol, de unde este luat, prin Malaxos, textul gl. 290 al *Îndreptării legii*, găsim în ed. I. Peretz²¹⁵ § 323 (c. I) : „Tocmeala și scrisă și nescrisă poate să aibă tărie”. Este vechiul principiu al dreptului pretorian roman : *pacta sunt servanda*, aplicat la noțiunea de *tocmeală* — iertarea datoriei recunoscute (§ 321 din *Hexabiblu*, ed. cit.)

Judecata de față merită câteva sublinieri :

a. Este unul din numeroasele cazuri de folosire a *Îndreptării legii* în Moldova. Obiectiv, pentru noi este o formă de unitate legislativă a celor două țări. Ca mentalitate și ca tehnică, nu se aplica o lege străină a altui stat, ci același drept receptat în ambele țări, dreptul romano-bizantin împăratesc, care nu avea nevoie de nici o sancțiune și nu ridica probleme de suveranitate, el fiind un drept universal, *ius gentium* (νόμοι ἐθνικοί)²¹⁶, aplicabil direct ca drept imperial. De aceea se și vorbește de „sfînta pravilă” și se citează sursa marginală a textului — Armenopol, iar nu *Îndreptarea legii*, forma lui politică munteană [sub care era consultat și utilizat în realitate.

b. Pravila era aplicată într-un litigiu boieresc, deci clasei dominante, dar nu împotriva justiției, ci ca o garanție pentru îndrăzneții judecători care respingeau pretențiile domnului în funcțiune. Principiul pravilei era indiscutabil și se putea impune în mod pretorian chiar fără un text scris. Judecătorii au preferat însă să invoce autoritatea lui Armenopol și a lui Leon Filozoful. Principiul era valabil și pentru cutumă, dar invocarea simplului obicei ar fi fost mai puțin sigură în speță, decît invocarea dreptului imperial.

c. Cu unele precauțiuni de limbaj, mitropolitul și judecătorii săi dau dovadă de curaj cînd atrag atenția domnului asupra unui fapt decisiv : „sama anilor că de cînd s-au așăzat pricina aceasta, s-au aflat 63 de ani, și domnia sa n-au mai zis pînă acum nimică, și tocmale între frați ca acesta, nici de cum nu s-au putut strămuta, ce s-au hotărît cu judecată să se ție și să se păzească nestrămutată, împărțeala aceasta”.

d. În afara paragrafului citat, judecata știe să folosească alte principii de drept savant, de pildă rolul posesiunii ca prezumție a existenței unui drept. Întrebat dacă : „are scrisoare pe această așezare”, Radu Racoviță „au răspuns că n-are, că fiind frați s-au încredințat unul pe altul, dar dovada cea mai mare este stăpînirea, ce după împărțeala de la Cantemir Vodă, tot așa au stăpînit precum se arată mai sus”.

e. Semnalăm în această carte de judecată menționarea unei practici care dovedește o anumită slăbire a protimisului. De aceea, respectarea lui era întărită prin convenția care confirma drepturile fraților. „Mihai Vodă s-au legat singur cu zapisul său să nu fie volnic nici a cumpăra, nici a primi danie de la oricine, pre lingă satele fraților săi”. Pentru cumpărare, zapisul era inutil. Pentru danie, act exclus de la rigorile protimisului, cum am arătat la locul său, prin extinderea la danile laice a

²¹⁵ Buc. (1921) 79.

²¹⁶ Definiție expres formulată de Mihail Fotino în prefața proiectului său de cod general din 1777 (BAR, ms. gr. 1 195), vezi *Legislația agrară a Țării Românești (1775—1782)*, Buc., (1970), 202—203 (ed. critică de Valentin Al. Georgescu și Emanuela Popescu).

novelei lui Vasile II, utilitatea zapisului era apreciabilă. Judecata decidea ca Mihail Racoviță „să n-aibă treabă în acel vad de moară” (de la Grumăzești).

4. Sec. XVII—XVIII. Arbitrajul (eretocrisie-judecător ales). Țările române. Arbitrajul în sens tehnic se dezvoltă îndeosebi în a doua jumătate a sec. XVIII, când circulația textelor bizantine, începută anterior, se intensifică. Nu trebuie însă omis faptul că baza legală a procesului se găsea pregătită încă din secolul precedent, prin cele două texte din *Hexabiblu* lui Armenopol, privitoare la „judecătorii aleși”, care figurează în *Îndreptarea legii* din 1652 (gl. 289) și în *Pravila aleasă*, gl. 311²¹⁷. Cităm textele din prima pravilă :

„Socotința sau judecata judecătorilor celor aleși iaste adevărită pre ce se-au făcut acea judecată.

„Socotința sau judecata judecătorilor celor aleși nu se judecă la altă judecată” (Armenopol).

În ed. I. Peretz (1921), aceste texte au forma următoare :

I 4 § 191 : „Hotărîrii judecătorului ales, drepte sau nedrepte, trebuie să ne supunem”.

§ 192 : „Cine s-a supus judecății unui judecător ales, nu poate să facă apel pentru aceeași pricină”.

Se spune îndeobște că judecata megieșilor, a oamenilor buni, a satului, rămânând o structură arhaică, devine un fel de arbitraj. Este o formulare tehnicistă, modernizatoare, care nu dă seama de esența istorică a instituțiilor în cauză.

Judecătorul ales este o structură savantă, derivată din dreptul bizantin evoluat, care o preluase și el din dreptul roman clasic, unde nu putem, aici, să-i urmărim originea și evoluția. Este suficient să constatăm, în vechiul drept românesc, coexistența arbitrajului de tip bizantin (eretocrisia) și a judecății de obște sau a megieșilor (aleși de paști, funcționând tradițional sau grefat de domn pe o judecată de stat).

Judecata megieșilor era o structură solidaristă, prestatală și supra-viețuitoare, ce se adaptează la condiții noi. Se regăsește utilizată și în Regulamentele organice.

Arbitrajul sau eretocrisia era o structură individualistă, impusă ca o excepție atotputerniciei justiției de stat, care nu-și păstrează asupra ei decît un control minim. Ea apare ca o reacție a unor mari abuzuri feudale (sau, în antichitate, sclavagiste), ca o inițiativă privată în fața de cristalizare a sistemului judiciar capitalist și în anumite sectoare de liberă întreprindere, mai ales în domeniul vieții comerciale.

Cînd la 1544²¹⁸ opt nobili din Banat, chemați ca judecători de cei interesați, împart (aleg) moștenirea între moștenitori, este, evident, vorba de supraviețuirea vechii structuri solidariste de neam, nu de arbitrajul romano-bizantin. La 20 aug. 1630²¹⁹ în Țara Românească, părțile, postelnicul Pătrașcu, devenit arhimandit, și familia lui Trufanda, mare postelnic, recurg la un arbitraj de tip bizantin.

²¹⁷ I. Peretz, *Curs* II 2 (1928) 302.

²¹⁸ *Doc. Hurm*, II 4 (1894) 368, nr. 217.

²¹⁹ DRHB 23 (1975) 128: orig. grec: οἱ ἀρεταὶ κριταὶ = judecătorii aleși.

În condicile domnești din timpul domniei lui Al. Ipsilanti în Țara Românească (1774—1782), numărul documentelor privitoare la regimul juridic aplicabil eretocrisiei este destul de însemnat. Din judecata divanului cu data 29 oct. 1770²²⁰, merită să fie reținută această precizare : „hotărîrea eretocrisii are și după pravilă și după obiceiul pămîntului* toată tăria” și de aceea se conchide că „n-au rămas altă cercetare a să mai face”. Instituția bizantină devenise atît de curentă, încît era socotită a face parte și din obiceiul pămîntului. Iar judecata megieșilor aleși de părți s-a apropiat atît de mult de arbitrajul romano-bizantin, încît au tîns să fuzioneze într-o singură instituție, căreia i se putea aplica regimul eretocrisiei. Totuși în sate judecata sătească își va păstra, multă vreme, particularitățile ei etnologice, pe care ar fi o eroare să le ignorăm și sînt astăzi temeinic studiate (școala de sociologie de la București, H. H. Stahl, Romulus Vulcănescu etc.).

²²⁰ Acte judiciare din Țara Românească 1775—1781, Buc. (1973) 221—222, nr. 205. Vezi alte cazuri de arbitraj sub nr. 6, 82, 101, 143, 148.

* La nota 150 (*supra*, p. 75) și la cap. II al Părții I (*supra*, p. 121—124) *adde* : Max Radin, *La censure des coutumes* in *Recueil ... Fr. Géný*, Paris 1 (1934) 89—99 ; Jean Gaudemet, *La loi et la coutume, manifestation d'autorité et sources d'enseignement à Rome* (1962) ; *Coutume et raison en droit romain* (1938) ; *La coutume au Bas empire. Rôle pratique et notion théorique* (1959) ; *L'autorité de la loi et de la coutume dans l'antiquité* (1962) in *Etudes de droit romain* Neapole Jovene Editore 1 (1934), studiile I 1 — 3 ; Dieter Nörr, *Zur Entstehung der gewohnheitsrechtlichen Theorie* in *Festschrift f. Wilhelm Felgenträger*, Göttingen (1969) 353—366.

La cap. II al Părții I și la cap. I și III ale Părții a II-a, titlul II (*supra*, 42, n. 28 ; 127 și urm. ; 151 și urm.) *adde* : Ștefan Pascu, *Les institutions centrales des Pays Roumains* in „Bull. de la Fac. des Lettres de Strasbourg” (1967) 389—404 : de sine stăpînitor evocă independența. La cap. I al Părții a II-a, titlul II (*supra*, 142 și urm.) *adde* : N. Svoronos, *Histoire des institutions de l'Empire byzantin (attribution, authenticité et datation des nouvelles de Constantin VII et de Romain II)* in „Annuaire de l'Ecole pratique des hautes études (IVe Section)”, Paris (1970—1971) 82—296 ; *idem*, *Hist. des instit. de l'Empire byz. (Recherches sur les formes de travail et la fiscalité byz., suite)* in „Annuaire” ... cit. 437—458.

Asupra poziției tradiționale a istoricilor greci în problema receptării, vezi, cu o bogată literatură, Pan. J. Zepos, *Byzantine Law in the Danubian Countries* in *BalSt* 7 (1966) 343—366 : se pune accentul pe perfecțiunea dreptului receptat, pe dorința de a se populariza dreptul și pe efortul de a servi tot poporul.

Necesitatea unui hrisov domnesc pentru abrogarea lui *ius receptum*

Țara Românească, 1751. În materie de chezășie a femeii măritate pentru soțul ei (ca și pentru terți), precum și de administrare a zestrei de către soț se aplica de mult dreptul bizantin care, pe linia vestitului *Senatusconsultum Velleianum* (cca 46 e. n.) și a legislației matrimoniale a lui Iustinian, declara, cu titlul de protecție, femeia incapabilă de a deveni chezașe fie pentru terț, fie pentru soțul ei. Această incapacitate o regăsim formulată în *Hexabiblul* lui Armenopol, 3, 6, 5 = ed. O. Peretz, 3, 6, § 1 133 : „Femeia nu chezășuiește pentru nimenea, și chiar dacă ar chezăși, tot nu se poate face plângere împotriva ei. Numai atunci femeia se supune prigonirii pentru chezășie, cînd va primi un dar anume pentru aceea, ca să chezășuiască pentru că darul primit de ea o supune pe ea la răspunderea pentru chezășie”.

„Afară de aceasta ea se supune prigoanei, cînd scrie anume în îndatorire că ea chezășuind se leapădă de dreptul său și de legea ce o sloboade pe ea de răspunderea pentru chezășie. Această lege se numește Velleiană”. Se admitea deci, ca și în Apus, înscrisura în actul de garanție a unei clauze de renunțare la beneficiul senatusconsultului amintit. Excepțiile admise în caz de doliu al femeii sau de reconfirmare din partea ei a chezășiei la interval de doi ani (Armenopol, 3, 6, 14 și 18 = ed. cit., § 1 142 și 1 146) nu interesează aici în mod deosebit. Acest regim de „protecție” putea stingeri mult libertatea de inițiativă economică a soțului, chiar dacă ea avea loc în favoarea soției. Aceasta, mai ales odată cu afirmarea noilor relații de piață, în cadrul procesului de trecere spre orînduirea capitalistă. Stingherirea era mai viu resimțită de soți în inițiativele lor economice de ansamblu, cuprinzînd și posibilitatea de a constitui drept garanție (zalog) bunurile primite de ei ca zestre. De unde o dublă luptă a interesatilor, pentru lărgirea libertăților juridice în vederea unei mai ușoare și sigure activități economice, nu totdeauna utilă din punctul de vedere al intereselor soției.

La 1 apr. 1751, Grigore II Ghica emite, după ținerea unui sfat de obște, un mare hrisov ²²¹ prin care se suprimă incapacitatea femeii de a se pune chezașe pentru soțul său și se îngăduie acestuia să zălogească bunurile de zestre ale soției. Cu alte cuvinte, se abrogă interdicția de intercesiune a femeii măritate, așa cum rezulta ea din senatusconsultul Velleian, care în Apus continua să fie receptat și considerat ca rămas în vigoare, deși practica judiciară elaborase un complicat sistem de derogări exprese sau

²²¹ ASB, Sulfu 20.

tacite, iar monarhia, în Franța de pildă, încercase în 1606, fără mult succes, o abrogare indirectă ²²².

Acest important hrisov n-a beneficiat, cu o singură excepție ²²³, de nici o atenție din partea istoricilor instituțiilor, și nici din parte acelorai receptării. Deși problemele de receptare a dreptului bizantin, pe care hrisovul le ridică, sînt capitale. Într-adevăr, dacă dreptul pravilei, la care ne-am referit, n-ar fi fost demult receptat, de ce ar fi fost nevoie de un hrisov atît de solemn pentru abrogarea parțială a senatusconsultului Velleian ? Pe de altă parte, se constată că dreptul imperial bizantin devenea susceptibil de o abrogare expresă prin acte legislative domnești, independent de existența vreunui obicei care să fi înlăturat receptarea normelor respective ; procedeul lui Grigore II Ghica la 1751 est identic cu cel întilnit la 1746 în hrisovul de emanciparea rumâniei și de înlocuire a ei prin statutul de clăcășie, ceea ce implicase abrogarea atît a obiceiului, cît și a pravilei care consacrau ruinânia. Se știe că o convergență a celor două sisteme de drept asupra unui punct oarecare nu implica dispariția individualității istorice a fiecăruia din ele, din care cauză în motivarea unei hotărîri judecătorești trebuiau menționate amîndouă, iar în caz de abrogare expresă, de asemenea. Cu alt prilej, se va face un studiu adîncit al hrisovului din 1 apr. 1751, care depășește cu puțin limita cronologică a prezentei lucrări, dar care nu este mai puțin semnificativ pentru perioada studiată aici.

²²² Vezi Paul Gide, *Etude sur la condition privée de la femme*, Paris (1885^a) 408—414.

²²³ Vezi *Cîteva contribuții la studiul receptării ...* în Studii 18 (1965) 68.

CONCLUZII

La capătul acestei cercetări trebuie să constat că un bilanț complet, un repertoriu exhaustiv al tuturor punctelor de contact, al tuturor impacturilor creatoare bizantino-românești în materie instituțională, n-a fost posibil.

Limita cronologică la care m-am oprit — anul 1750 — va fi discutată și va ridica nedumeriri și contestări. Este tocmai data cînd, la prima vedere și cantitativ, influența bizantină sporește, dar am arătat că își schimbă calitativ conținutul, într-un context istoric nou, fără dominantă bizantinistă.

Căile de pătrundere ale impactului bizantin n-au fost ignorate. Dar precizarea lor mai topică nu este ușoară și, după 1500, nu pune aceleași probleme esențiale ca înainte de 1453. Formula „Bizanțul după Bizanț”, faptul necontestat al diasporei grecești, fanariotismul și prefanariotismul, permeabilitatea otomană la continuitatea și preponderența greco-bizantină dau suficiente răspunsuri și la problema căilor de pătrundere a impactului bizantin.

Analizele întreprinse n-au putut atinge o egală aprofundare. O egalizare mecanică ar fi fost sterilizantă și neconvingătoare. Am insistat asupra problemelor care mi-au părut semnificative și asupra celor care îngăduiau o contribuție personală. Iar aspectele trecute mai rapid în revistă au fost subliniate în ceea ce privește importanța lor. Cînd selecția care s-a impus m-a silit să nu tratez o serie de probleme, enumerarea lor comparată cu rezultatele ilustrative, din celelalte sectoare, deschide un vast domeniu de cercetare întregitoare. Un domeniu atît de vast încît nu-l văd rezervat eforturilor unui cercetător izolat.

După 1500, țările române au fost o zonă de puternică și fecundă dezvoltare a unor serii de forme, de structuri și de valori bizantine : pozitive și negative. Înflorirea bizantină dintre Dunăre și Carpați a îmbogățit, a diversificat și a potențat moștenirea bizantină și pe pămînt românesc, și în afara acestui pămînt. În istoria „Bizanțului după Bizanț”, locul românilor este deosebit și cu atît mai autentic, cu cît n-a fost nici o clipă lipsit de un factor critic și, pe plan național, de o inevitabilă reacție anti-grecească, mai ales antifanariotă, cu toate reabilitările istorice reechilibratoare ce s-au impus și nu sînt astăzi contestate de nimeni.

Dar ar fi o greșeală să vedem în țările române „adevăratul Bizanț” sau „un Bizanț mai strălucit decît cel de pe malurile Bosforului”. Niciodată impactul bizantin de la nordul Dunării n-a încetat să se desfășoare și să rodească într-un context românesc preponderent, ale cărui legi de dezvoltare românească n-au încetat niciodată să decidă nu numai de semnificația globală și pe termen lung a proceselor istorice, ci adesea și de reuși-

tele bizantine sau de strălucirea multora din ele. Ilustrarea acestui adevăr se poate găsi în contextul românesc al codificării din sec. XVII și după 1765, în strălucirea sud-est europeană a Academii domnești de la Tîrgoviște, Iași și București, în neoaristotelismul lui Corydaleu, în Biblia de la București (1688), în sinteza europeană, în daniile și politica cultural-religioasă în afară de granițele principatelor, în importante opere greco-bizantine care n-ar fi putut vedea lumina și aduce înnoirea tradițiilor bizantine sclerizate, decât în principate și sub acțiunea realităților românești. Pe toată această linie, nu se poate face abstracție de bogata problematică pe care societatea românească o făcea necesară și de elanul dat forțelor creatoare, în majoritatea lor intrate în procesul de împămîntenire, după cum nu se poate ignora deschiderea europeană impusă bizantinismului dunărean încă de la codificările din Moldova și din Țara Românească, la mijlocul sec. XVII.

Instituțiile de care m-am ocupat și cele care puteau întregi analiza de față, fac parte din pluralismul de bază al întregii lumi feudale și al epocii, dar nu exprimă nici un drept româno-bizantin și mai puțin unul româno-grecesc. Elementele de origine bizantină — care trebuie cunoscută ca atare — au vehiculat cu ele o forță de cultură și virtualități sociale, în general universaliste, dar care constant s-au topit în sinteza dreptului românesc global, cu forța lui de selectivitate, de reinterpretare, de coordonare și adaptare, de căutare a unor soluții noi pentru probleme românești progresiv diferite și antitetice celor originar bizantine. Ceea ce nu înseamnă că numeroase texte juridice bizantine nu purtau și valori plurivalente pentru mai multe tipuri istorice de societate legate între ele prin unele trăsături de clasă și de exploatare, bine cunoscute.

Ideologia universalistă de care s-a legat în toată Europa acțiunea istorică a dreptului roman de limbă latină în Occident și a celui bizantin în Răsărit pune în termeni particulari problema caracterului de drept „străin” a impactului instituțional bizantin. Iar pentru un popor neolatin ca cel român, a cărui istorie a rămas totdeauna deschisă unor impulsuri venind din Europa în care triumfase ca factor formativ dreptul roman de limbă latină (îndeosebi dreptul iustinianeu), nu dreptul bizantin, cu baza lui romanistică și iustinianee putea îndeplini în mod brutal și negativ — sugerat de mulți sinceri *laudatores* ai unei cutume rău înțelese — rolul de drept cu adevărat străin. Dimpotrivă, acolo unde periferia noastră romanică risca să aibă urmări de neînălțurat, receptarea bizantină, care la finele sec. XVIII și începutul sec. XIX s-a transformat așa de ușor în receptare de drept iustinianeu latinesc și occidentalizat, a constituit, adesea și în mare măsură, obiectiv, și în ultimă analiză, o interesantă și fecundă potențare a romanității dreptului nostru. Este ceea ce în sec. XIX și XX a constituit un prielnic teren de cultură pentru implanturile de drept occidental, a căror bază istorică romanistică nu era străină de „moștenirea” bizantină care participase timp de secole la elaborarea savantă („în stil oriental”, neuniversitar) a dreptului nostru și a instituțiilor lui.

Pentru a explica raportul dintre acțiunea factorilor bizantini întâlniți în cursul analizelor prezente și rezultatele la care s-a ajuns în viața instituțiilor românești, nu mi se pare greșit să se facă apel — fără nici o analogie mecanică sau forțată cu științele naturii (Jacques Ruffié) — la noțiunea de treaptă sau culoar de evoluție („palier évolutif”).

Fiecărui mare impuls sau impact bizantin de ordin instituțional, îi corespunde pe planul realităților românești o treaptă, un culoar în care

elementele bizantine preluate, împrumutate, impuse, adaptate, se regăsesc specializate și integrate în noi și vaste ansambluri, cu calități noi, corespunzătoare epocii diferite la care ne găsim, și societății românești în care sinteza are loc. Imitarea servilă sau dominația modelului bizantin folosit au fost constant înălțurate în cadrul unei selecții de sinteză înnoitoare, care nu permite să se vorbească nici de un drept româno-bizantin, nici de instituții româno-bizantine.

Acesta este rolul fecund și subtil al „Bizanțului după Bizanț” în țările române. Aici, forțele sociale la care m-am referit, au știut, chiar în plină perioadă fanariotă, să respingă, din punct de vedere românesc, o anumită mitizare imposibilă a Bizanțului pentru uzul românilor, așa cum în tot decursul istoriei lor, chiar făcând o politică de largă afirmare și protecție culturală și religioasă, conducătorii politici (peste unele anecdote personale) au știut să nu angajeze soarta poporului condus de ei pe căile complicate și fără ieșire, ale ideii imperiale bizantine și ale unei reînvieri românești a Bizanțului.

Cu alt prilej ²²⁴, am subliniat și structura traumatizantă a receptării dreptului bizantin în materie instituțională și juridică. În primul rînd, din cauza distanței dintre gigantismul lui *ius receptum* (sau mai degrabă : *recipiendum*) și deschiderea limitată a țărilor receptoare. În al doilea rînd, din cauza dezvoltării critice, contradictorii, incoerente a ideii imperiale, de care receptarea dreptului bizantin (și impactul instituțional) erau oarecum inseparabile. Traumatism rezultînd și din condițiile politice, sociale și economice impuse de dominația otomană. Cît privește mitul Phoenixului bizantin, el se dovedea cu atît mai traumatizant, cu cît istoria condamnase fără apel Imperiul *basileus*-ului și visul său ecumenic. În fine, traumatism izvorînd din contradicția fundamentală și originară care exista între ecumenismul imperial și creștin, pe de o parte, irealizabil în sine, și mai puțin sub un steag particularist, și, pe de altă parte, destinul național al tuturor popoarelor antrenate în epopeea bizantină, fără a excepta poporul grec.

Tocmai acest traumatism formează esența a ceea ce se numește — uneori cu o nevoită intenție apologetică — „Byzance après Byzance”. În perspectiva pe care o evoc aici, această formulă fericită vrea să spună că popoarele sud-estului european și în primul rînd cel român, de care se ocupă aceste pagini, n-au putut să se afirme, să se dezvolte și să se definească, decît cu ajutorul prețios al Bizanțului, dincolo și adesea împotriva lui, cu menirea ce aveau de a-și făuri propriul lor non-Bizanț (Non-Byzance)

²²⁴ *L'originalité du droit national des peuples du Sud-Est européen dans le contexte de la réception du droit romano-byzantin jusqu'au XIXe et de la réception du droit occidental au XIXe siècle, Rapport présenté au IIIe Congrès international d'études du sud-est européen (Buc. 1974), Buc. (1974) 25—26.*

VALENTIN AL. GEORGESCU
Bizanțul și instituțiile românești pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea
(Byzance et les institutions roumaines jusqu'au milieu
du XVIIIe siècle)

BUGUREȘTI, EDIT. ACAD., 1980, 296 p.

Résumé

Partie introductive

1. Objet de la recherche. 2. Chronologie. — La recherche d'ordre institutionnel amorcée dans le rapport que l'auteur a présenté au XIVe Congrès international des Etudes byzantines (Bucarest 1971) sera prolongée ici en pleine « Byzance après Byzance » jusqu'au milieu du XVIIIe siècle. **3. Problèmes de méthodologie.** *A. Institution et structure. B. Le problème des sources. C. Le problème des contacts et des influences.* Si les contacts et échanges institutionnels sont fréquents et incontestables, on doit souligner l'impossibilité d'interpréter ces éléments en les isolant de leur contexte historique local et déterminant. *D. De la méthode des ensembles institutionnels. E. Le problème du féodalisme byzantin.* **4. Le cadre géographique et historique général.** Sans que la Valachie et la Moldavie aient été des terres de domination byzantine, la persistance (avec des interruptions) du pouvoir de Byzance dans la Dobroudja, ainsi que le voisinage prestigieux et les têtes de pont longtemps maintenus au nord du Danube, y ont assuré une importante continuité romano-byzantine. En Transylvanie, les institutions des Roumains majoritaires — par leurs racines communes, un développement historique unitaire et la communauté de religion — conservent avec Byzance des liens qui ne les singularisent pas, sauf l'absence de conflits directs. **5. L'historiographie roumaine et le rôle institutionnel de Byzance : les idées directrices.** On y résume dans une perspective critique les grands problèmes institutionnels qui ont été abordés depuis un siècle.

Première partie

BYZANCE ET LES INSTITUTIONS ROUMAINES
JUSQU'À LA CHUTE DE CONSTANTINOPLE (1453)

Chapitre Ier. Byzance et les voïvodats (duchés) transdanubiens des IXe — Xe siècles. Examen critique de la thèse de I. Nistor, concernant l'origine romano-byzantine de la terminologie et des structures étatiques au niveau du voïvode et du Herzog, rend possible une contribution originale, par une analyse structurale, philologique et comparatiste.

Chapitre II. L'apport byzantin à la structuration du pouvoir princier. En Valachie et en Moldavie, qui n'ont pas été des créations byzantines, des structures et des modèles byzantins, fortement adaptés, ont été utilisés. La fixation de la structure d'autocrator sur la tête des voïvodes-domni a servi à la mise sur pied d'une indépendance qui ne visait pas à rompre les liens avec la famille byzantine des États patronnés par le basileus.

Elle faisait du *domn* un empereur dans son petit pays, comme le roi de France était devenu « empereur en son royaume ».

Chapitre III. Le problème des assemblées d'États. A un niveau de cristallisation à peine plus marqué qu'à Byzance, elles se retrouvent au nord du Danube, avec un impact occidental en Moldavie, venant de Pologne, et en Transylvanie dans le cadre pluriethnique de l'État hongrois.

Chapitre IV. Problème de la noblesse (boierimea) et des grands dignitaires. Issue non de la conquête, mais d'une locale stratification socio-économique et politique, elle dénote aussi des caractères récemment définis par Ostrogorsky pour l'aristocratie byzantine, avec, des deux côtés, la même position vis-à-vis des dignités d'État. Les *vlasteli* (*vlastelini*) font penser aux *peripotētoi* byzantins. A l'encontre de M. Costin et D. Cantemir, on ne retient plus aujourd'hui des similitudes ou une filiation byzantine (surtout par filière slave) que pour six grands dignitaires : *logofăt*, *vistier*, *dvornic* (expliqué aussi par le *palatinus* hongrois, C. C. Giurescu), *spătar* (ou du roum. *spata*, idem), *postelnic* ou *stratornic* et *comis*.

Chapitre V. L'administration locale, les villes, l'organisation militaire. Les districts (*judete*, *ținuturi*) et les structures urbaines ne renvoient pas à des modèles byzantins. Les villages privilégiés en échanges d'obligations militaires et les indices (Eugène Stanesco) d'une *stratiotie* sud-est européenne peuvent avoir un point de départ byzantin.

Chapitre VI. Les communautés agraires, le statut juridique des paysans et le régime foncier. L'ancienneté du village roumain exclut une référence byzantine pour tout parallélisme avec la métrocômie. Pour le terme de *siromahi* (pauvres) on a proposé (C. C. Giurescu) une origine byzantine par filière serbe. Mais la catégorie sociale était antérieure à l'implantation de *siromah*. Les *paroikoi* existeront au nord du Danube, mais le mot *pariki* (Bulgarie, Serbie) n'a pas franchi le fleuve. L'opposition *săraci* — *hogați* (penêtes — dynatoi), avec les implications idéologiques et religieuses mises en évidence par D. Angelov, se retrouve dans tout le Sud-Est. Suit l'étude d'autres structures : *adiectio sterilium*, *prădalica*, *dominium eminens* (pronoia), *slugi* (*servientes*), *viglu* et *posada*, *engaria* — *angarale*, *conac* — *mitata* (*métatton*).

Chapitre VII. Rôle institutionnel de l'Eglise et réception du droit byzantin canonique et nomocanonique. L'Eglise, institution globale au plan œcuménique et national, et système d'institutions ecclésiastiques, était aussi la plaque tournante pour un processus d'implantation obligatoire d'institutions civiles et publiques, considérées comme inséparables de l'action de l'Eglise. A. En tant qu'institution globale, l'Eglise vivait *iure Byzantino* (comme en Occident, *iure Romano*). Cet impact byzantin, connu et unanimement reconnu, ne sera pas abordé dans le présent ouvrage. B. On n'entrera pas non plus dans l'analyse du droit civil-canonique de l'Eglise, d'origine également byzantine. Dans les deux domaines, la juridiction ecclésiastique était confirmée par le pouvoir impérial et princier.

Chapitre VIII. Réception du droit byzantin impérial, droit écrit de l'État féodal. Portant sur les nomocannons (S y n t a g m e *alphabétique* de Blastarès) et sur des nouvelles impériales ou sur des recueils séculiers (*Procheiros nomos*, dans la *Kormčaja khiga*), elle sera source d'une implan-

tation de modèles institutionnels byzantins, insérés dans la trame des institutions locales, dont on comblera les lacunes ou les imprécisions. Des documents valaques l'attestent pour la fin du XIVe siècle, à quoi s'ajoute l'intense circulation générale des recueils de droit nomocanonique. La réception attestait à l'époque l'entrée des nouveaux Etats dans la société politique internationale, dont le droit byzantin formait le *ius gentium* (*nomoi ethnikoi*). Elle assurait au pouvoir princier le concours de l'Eglise et un instrument de centralisation. Sans que fût écartée l'indélogable « coutume de la terre », le *ius Valachicum* est présent, sous ce nom, aussi en dehors des frontières politiques. La coutume était aussi source reconnue en droit canonique et la *pravila* byzantine consacrait la force obligatoire de la coutume locale, sous certaines conditions. Cette mise en tutelle de la coutume sera lente, coexistant avec la tradition d'une coutume archaïque, obligatoire par elle-même, constituée en système de droit apparemment populaire et susceptible d'abroger le droit écrit (*consuetudo contra legem*), mentionnée une seule fois dans le code de Justinien (8,52,1 a. 224 ; *contra* : h.t. 3 a. 319).

Deuxième partie

«BYZANCE APRES BYZANCE» ET LE DÉVELOPPEMENT DES INSTITUTIONS ROUMAINES (1453 – 1750)

Titre premier

LE CADRE SOCIAL ET CULTUREL DE L'IMPACT INSTITUTIONNEL POST-BYZANTIN

Chapitre Ier. Problèmes généraux. Rôle de la diaspora grecque : pouvoir princier, Eglise, grandes dignités. Le rôle institutionnel de Byzance ne fait que s'élargir après 1453 et devient durable justement dans le cadre de la réception du droit canonique et impérial. Ce rôle s'adapte aux exigences de chaque moment, aux réalités roumaines dominantes. Le mythe de la résurrection byzantine fut tenace et mobilisateur. Mais, réalistes et lucides, les princes roumains n'y ont pas succombés. Le cas échéant, ils ne s'en servent que pour une politique d'œcuménisme culturel et de solidarité chrétienne avec les peuples de la région et même de plus loin. L'Empire ottoman octroie à ses sujets en terre conquise le privilège de vivre selon leurs coutumes et le droit byzantin, sous la direction du patriarche de Constantinople, devenu une sorte d'éthnarque. Assurés d'une position de seconde nation privilégiée, les Grecs affluent dans les Principautés (XVIe – XVIIIe) siècles. Cette diaspora revêt parfois des formes conflictuelles. La réception du droit byzantin a pu en être favorisée. Mais sans elle, les choses se seraient passées fondamentalement de la même façon. La réception du droit romain en Occident et du droit romano-byzantin en Orient a été un phénomène européen, effet d'une loi objective de l'histoire.

Chapitre II. Circulation des recueils de droit byzantin canonique et séculier dans les pays roumains. Un inventaire aussi complet que possible nous en a paru indispensable. Ces recueils sont nombreux, variés et

inconcevables sans avoir été destinés à une utilisation pratique. Voici les compartiments de cet inventaire : I. *Syntagme alphabétique* de M. Vlastarès (1335) : 16 mss. sl. et 13 mss. gr. — II. *La pravila des saints-pères, la pravila des saints apôtres et les canons des saints conciles* : 17 mss. sl., 2 mss. gr., deux mss. roum. et deux impressions (1545, 1554) du texte slavon. — III. *Nomocanon* de Manuel Malaxos (1561/1563) : 1 ms. gr. ancien et 16 mss. gr. (populaires), deux versions roumaines dans les codes de 1630 (Jassy) et 1652 (Valachie). — IV. *Nomocanon (Vaktéria ... , Cîrja ou Toiagul ...)* de Jacob de Jannina : 6 mss. gr. et 3 mss. roum. (trad. Jassy, 1754). — V. *Divers nomocanons, canonaires, pénitentiels* : 24 mss. sl. et gr. — VI. *L'Hexabiblie* d'Harmenopoulos : éditions savantes de 1540 et 1587 et l'édition en langue populaire d'A. Spanos (Venise, 1744 et éd. suiv.). — VII. *Divers recueils grecs élaborés à l'étranger et en Roumanie* : 12 recueils des XVIIe et XVIIIe siècles. — VIII. *Codes manuscrits en roumain* : 8 nomocanons canonaires et pénitentiels. — IX. *Codes imprimés en roumain* : sept, dont trois grandes codifications du XVIIe siècle (1640 et 1652 en Valachie et 1646 en Moldavie, les deux premiers circulant aussi en Transylvanie) (éd. spéciale du code de 1640 et trad. latine, 1722, du code de 1652).

Chapitre III. Rapports entre la pravila et la coutume locale (1453—1754). Etude du problème en régime de pluralisme des systèmes de droit, à la veille de la synthèse codificatrice qui commence à partir de 1765. On souligne l'absence de coutumiers officiels ou privés, manuscrits ou imprimés, avant 1777 (sauf en Transylvanie, 1508, Făgăraș).

Deuxième titre

L'IMPACT POST-BYZANTIN SUR QUELQUES INSTITUTIONS ROUMAINE (1453—1750)

Chapitre Ier. Structures de l'État et du pouvoir princier. En régime d'autonomie, sous suzeraineté ottomane (consolidée abusivement après 1538), l'impact byzantin n'est plus de mise. On examine : 1. *L'autocratie et l'indépendance nationale*. 2. *Contradictions de la suzeraineté ottomane*. 3. *L'autocratie du pouvoir princier*. 4. *Apparition de structures quasi-constitutionnelles*. 5. *La répression de la haute trahison (félonie)* : légalité féodale en régime nobiliaire et rôle de la Nouvelle de Justinien XVII, ch. 13.

Chapitre II. Le conseil (Divan) princier et les grandes dignités. Impact byzantin inexistant, avec échos de mentalités et de traditions actualisées par la diaspora grecque et par une sorte de succession byzantine qu'a assumée la Porte ottomane, à sa façon.

Chapitre III. Les assemblées d'états et la grande assemblée du pays. Evolution locale, non byzantine, avec alternance de poussées du régime nobiliaire.

Chapitre IV. La donation d'allégeance ou de consécration et le droit de fondation (dikaion ktêtōrikon). On examine : 1. *Donation et fondation*. 2. *« Ctitorie », fondation et personne juridique*. 3. *Formes de la « ctitorie » et sa nature*. 4. *Droits et obligations des fondateurs (« ctitori »)*. 5. *Mentalité fondationnelle et politique fondationnelle de l'État*. 6. *Le droit fondationnel dans les Principautés ; dispositions de droit écrit ; origine byzantine*. 7. *Structure de classe des fondations*. 8. *Confirmation princière*. 9. *Contrat de fondation. Solution négative*. 10. *Pratique fondationnelle*. 11. *Conclusion*.

Chapitre V. La propriété. Analyse de la remarque de Fr. Dölger concernant la nécessité de connaître le développement byzantin pour bien comprendre les rapports de droit agraire et économiques du Bas-Moyen âge et du début des temps modernes dans les pays balkaniques et la Roumanie, les conceptions sur la propriété foncière, s'étant à peine modifiées sous la domination ottomane et, par exemple, en Roumanie elles seraient restées décisives et ancrées davantage grâce à l'action du droit écrit.

Chapitre VI. La protimêsis ou le retrait byzantin. Rattachement du retrait roumain à la structure, de type ancien, du droit byzantin, avec des cas de retrait de type occidental. C'est une forme de propriété féodale conditionnée vis-à-vis des cercles de solidarité „protimitaire“. L'institution roumaine reste consuetudinaire et joue un double rôle social contradictoire : accaparement des terres paysannes par les *dynatoi* et défense des économiquement faibles. D'un côté individualisation de la propriété ; de l'autre, raffermissement des formes communautaire et de la solidarité familiale, vicinale ou de coïndivision (*devălmăşie*), avec individualisation retardée.

Chapitre VII. Tierçage successoral ou «tîmnoiria». Seconde institution typiquement byzantine, transférée avec succès. Mais le Manuel de M. Fotino de 1777 (liv. IV, t. 4) l'englobe dans son coutumier et la déclare *topikê synêtheia*, coutume locale. C'est l'effet de sa profonde insertion dans les mœurs du pays. Certaines prémisses populaires autochtones d'une telle pratique ne sont pas connues directement.

Troisième partie

ASPECTS INSTITUTIONNELS DANS LA PRATIQUE JUDICIAIRE DU "IUS RECEPTUM" (DROIT BYZANTIN)

L'inventaire sélectif et commenté que l'on y a dressé constitue une preuve irréfutable de la réception et complète d'une manière vivante le tableau institutionnel de la deuxième partie, avec recours à une méthode différente d'analyse et d'exposition. Voici l'éventail de la problématique abordée : I. *La loi du pays, la coutume, la Pravila, les lois de l'empire* ; II. *Droit pénal* ; III. *Droit de la famille* ; IV. *Droit ecclésiastique* ; V. *Droit de fondation* ; VI. *Le droit byzantin appliqué en tant que loi de Dieu ou divine* ; VII. *La juridiction ecclésiastique* ; VIII. *Droit civil* ; IX. *Procédure* ; X. *L'abrogation du ius receptum byzantin par voie de chrysobulle princier* (Valachie, 1751).

CONCLUSIONS

Pays de réception du droit byzantin jusque vers 1831/1832, les pays roumains constituent une zone de rayonnement byzantin (réduit en Transylvanie à la population roumaine, peuple majoritaire du pays), qui a diversifié l'héritage de Byzance d'une manière notable et originale. Dans l'histoire de Byzance, la place de ces pays est éminente et d'autant plus authentique, qu'elle n'a jamais manqué d'un contrepois critique, voire contestataire, avec toutes les réhabilitations rééquilibrantes. Mais il serait erroné de voir dans les pays roumains une « véritable Byzance », une « Byzance plus éclatante que celle des rives du Bosphore ». L'impact byzantin s'est toujours exercé dans un contexte roumain dominant et engendrant des réussites byzantines qui n'auraient pu voir le jour ailleurs et qui renouelaient les traditions byzantines sous l'action des réalités roumaines, de

leur problématique nationale et de leurs forces créatrices, autochtones ou puissamment assimilées, toujours ouvertes les unes et les autres vers les défis européens qui se manifestent, comme stimulants, dès les grandes codifications du XVIIe dans les trois pays.

Les institutions dont on s'y est occupé et celles qui auraient pu enrichir notre analyse, font partie du pluralisme juridique fondamental du monde féodal dans son ensemble. Mais elles n'expriment ni un droit roumano-byzantin, et encore moins un autre roumano-grec. Les éléments d'origine byzantine — qui doivent être connus comme tels — ont véhiculé avec eux des forces de culture et des virtualités sociales, généralement universalistes, lesquelles se sont constamment fondues dans la synthèse du droit roumain global. Celui-ci est resté un creuset dont la force de sélectivité a permis une réinterprétation, une adaptation féconde et une recherche de solutions nouvelles pour des problèmes roumains, progressivement différents des problèmes originairement byzantins et finalement de plus en plus antithétiques à ces derniers.

La réception byzantine ou, selon la nouvelle terminologie proposée par Jean Gaudemet (1976), le transfert du droit de Byzance a porté sur un droit universaliste, utilisé de manière à lui faire perdre le caractère de droit étranger, dans le sens vulgaire et tendencieux du mot. Aux XIXe et XXe siècles, cette réception a constitué pour la nécessaire implantation des apports du droit occidental — dont la base romanistique n'était pas étrangère par rapport à l'héritage byzantin du droit roumain de l'époque — un milieu de culture très favorable et en quelque sorte fraternel. Ce qui explique le succès et l'aisance de l'opération, effectuée dans un rythme accéléré et, autrement, inquiétant. Dans les Principautés, les forces sociales intéressées ont su, même durant la période phanariote, rejeter du point de vue roumain une certaine impossible « mise en mythe » de Byzance, à l'usage des Roumains. Tout comme, le long de leur histoire, avec une politique de large affirmation étatique et de protection culturelle et religieuse, les gouvernants ont su, à quelques anecdotes individuelles près, ne pas engager le sort du peuple roumain sur les voies trompeuses et sans issue de l'idée impériale byzantine, prise à la lettre de sa mythologie, ou d'une résurrection roumaine de Byzance.

Toujours est-il que certaines structures traumatisantes de la réception du droit byzantin doivent faire objet de méditation : le gigantisme des sources, les contradictions internes et inéluctables de l'idée impériale, aggravées par la présence de la domineia également impériale des Turcs, et la contradiction entre l'œcuménisme impériale (quel qu'en fût l'étendard brandi pour en assurer la victoire) et le destin national de tous les peuples entraînés dans l'épopée byzantine, sans en excepter le peuple grec.

C'est ce traumatisme qui forme, à mon avis, l'essence de ce qu'on appelle à juste titre « Byzance après Byzance ». Dans la perspective évoquée dans ce livre, cette formule heureuse veut dire que les peuples du Sud-Est européen, et le peuple roumain au premier rang, n'ont pu s'affirmer, se développer et définir leur identité qu'à l'aide de Byzance, entre autres, mais au-delà de Byzance et souvent à son encontre, avec la mission objective qui leur échéait de forger chacun son indépendance fraternelle, leur propre Non-Byzance d'aujourd'hui et de demain. C'est l'éloge impérial qu'il est permis et qu'on a le devoir de faire du génie byzantin et de sa civilisation. Et pour nous aussi l'éloge de son droit qui restera roumano-byzantin et ne sera jamais un filon étranger de notre histoire sociale et culturelle.

Redactor : BEATRICE BUDESCU
Tehnoredactor : FELICIA BOLOCAN

Bun de tipar 18.VI/980. Format 16/70×100.
Coli de tipar : 18,9
C. Z. pentru biblioteci mari { 342.5(498 :495.2
 { 342.5(498 :495) „1453 :1750”
C. Z. pentru biblioteci mici 342.5(498)

C. 555 — I. P. „INFORMAȚIA”
str. Brezoianu nr. 23—25,
București

Într-un astfel de studiu, nici prejudecata xenofobă, nici alunecările către o apologetică destul de convențională nu sînt la locul lor. Rolul politic, economic, juridico-instituțional, cultural și religios al Bizanțului — direct sau indirect — este important și indispensabil pentru orice analiză istorică vrednică de acest nume. Această carte caută selectiv să depisteze modelele bizantine, fără a lăsa în umbră realitățile locale. În felul acesta, ea încearcă să facă sensibilă adevărata semnificație a geniului bizantin și a supraviețuirii lui după Bizanț: „plecînd de la Bizanț, cu ajutorul Bizanțului, dincolo de Bizanț, către non-Bizanțul unei sinteze românești durabile și modernizatoare”. Este singura cale care face ca trecutul să poată lumina și să ne fie hrană, iar prezentul să rămînă legat de trecutul său și solidar cu valorile pozitive ale acestuia.

